REPRINT FROM THE PANDIT.

लक्षणावली ।

न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता ।

शेषशार्ङ्गधराचार्यविरचितया न्यायमुक्ता-
वल्याख्यया टीकया सहिता ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयेन
न्यायाध्यापकेन तर्कतीर्थोपाधिधारिणा
श्रीसुरेन्द्रलालगोस्वामिना
संस्कृता ।

THE

LAKṢAṆĀVALĪ

OF

UDAYANĀCĀRYA

WITH THE COMMENTARY

NYĀYAMUKTĀVALI

OF

ÇEṢAÇĀRṆGADHARA

EDITED BY

SURENDRALĀLA GOSVĀMIN
PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

BENARES:
PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1900.

Price 12 annas.] [मूल्यम् ॥]

REPRINT FROM THE PANDIT.

THE LAKṢAṆĀVALĪ OF UDAYANACĀRYA

WITH THE COMMENTARY

NYĀYAMUKTĀVALĪ

OF

ÇEṢAÇĀRṈGADHARA

EDITED BY

SURENDRALĀLA GOSVĀMIN
PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

BENARES:
PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1900.

BIBLIOGRAPHICAL NOTICE.

The Lakṣaṇāvalī is Udayanācārya's often quoted Manual of Vaiçeṣika Definitions. It appears to have been written in 984 A. D. (vide p. 72 *infra*; where the second verse will be recognised as Udayana's *mudrā* found in most of his works.)

The present text of Çārngadhara's commentary is based on the only available MS.—No. 2076 of the India Office Library—kindly lent by the Right Honourable the Secretary of State for India. The I. O. MS. furnishes a satisfactory text when the obvious errors of the scribe have been corrected.

Çārngadhara's date is not known. His only reference to himself or, more strictly, to his family name is found on p. 72 *infra*, where he fancifully describes himself as "a Çeṣa in his destruction of the arrogance of arrogant opponents." He probably lived in the XVI Century. He could not have lived earlier than the beginning of the XV Century as he quotes (pp. 15. 23 *infra*) from the Tattvapradīpikā of Citsukhācārya and the Vedāntakalpataru of Amalananda both of whom flourished *circ.* 1300—1352 A.D. (vide Praçastapādabhāṣya: Introduction p. 23, note: Vizianagram Sanskrit Series). On the other hand, it is not likely that he lived into the XVII Century; for a MS. of the Padārthacandrikā by Çeṣānanta (No. 2089 I. O. Cat.) bears Samvat 1658 as the date of its transcription, and this author declares in another of his works, the Nyāyasiddhāntadīpaprabhā, that his own guru was one Çeṣa Çārngadhara :—

सोऽयं शशधराचार्यकृतिव्याकृतिकैतवात् ।
शेषः शार्ङ्गधरादिष्टपुष्टधीरुपतिष्ठते ॥

At any rate, it is clear that our Çārngadhara could not have been the well—known Paddhati writer who lived in the XIV Century (cf. R. G. Bhandarkar's Report 1882—83 p. 43.)

Among the writers attacked by Çārṅgadhara is "the author of the Tarkasaṃgraha," a metrical treatise belonging to the Vedānta or Mīmāmsā school (cf. pp. 14. 18-20. *infra.*) If the author here intended be Annam Bhaṭṭa, whose works on the two Mīmāmsās are extant, the reference to him through his celebrated Nyāya-Vaiçeṣika Manual is emphasized by its indirectness and, as a piece of ironical courtesy, is quite in keeping with the polemical character of our text. But this identification is only conjectural. Annam Bhaṭṭa's other works are not available in Benares, and the notices of them in Catalogues are insufficient for the purpose in hand. Further, the title *Tarkasaṃgraha* could appropriately belong to a Mīmāmsā treatise now lost or extant under another name.

Annam Bhaṭṭa's date is uncertain. He has been assigned to the period between 1625 and 1700 A. D.* But the evidence for placing him after Gadādhara and for the suggestion that he borrowed from Raghunātha's Dīdhiti does not seem conclusive as against the evidence of a MS. of the Tarkasaṃgraha dated Samvat 1642† (1585 A. D.)

Another writer mentioned by our author is Vādīndra or Vādīça. As the name is not common (cf. Aufrecht's Cat. Catal), it may be permitted to identify this Vādīndra with the only Vādīndra known to philosophical bibliography as the guru of Rāghava Bhaṭṭa who composed the Nyāyasāravicāra in Çaka 1274.‡

The Daçaçlokīviḍambana is a work mentioned in our text (p. 6) but otherwise unknown.

A. V.

---

* Tarkasaṃgraha ed. M. R. Bodas: Preface p. IV. (1897).

† This MS. belongs to Pandit Vindhyeçvarīprasāda Dvivedin, Librarian of the Sanskrit College, Benares. Another MS. belonging to the same Pandit is dated Samvat 1744 and is therefore older than the MS. described by Bodas, p. IV.

‡ Not Çaka 1174 as read by Hall in his Bibliographical Index.

॥ श्रीः ॥

लक्षणावलीमूलग्रन्थस्य सूचीपत्त्रम् ।

न्यायमुक्तावलीटीकायाः सूचीपत्रम् ।

॥ श्रीः ॥

न्यायमुक्तावलीटीकासहिताया लक्षणावल्याः शुद्धिपत्त्रम् ।

पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८	२०	तत्सत्त्वे	तदसत्त्वे
१० *	१	चेत्	केचित्
१० *	१७	नन्वात्म	तथात्म
१० *	२४	गस्यात्मतिषि	गस्याकाशे प्रतिषि
१३ *	१	बोध्यत्वं	बाध्यत्वं
१४	२६	स्यावशं	स्यावश्यं
१५	२१	रूपवद्या	रूपवदग्रा
१५	२३	नस्यैघो	नस्यैवो
१६	८	प्रसङ्गात्	प्रसङ्गात् ।
१७	८	सम्भवात् ।	सम्भवात्
२०	२३	दिति सत्म	दितिसत्म
२७	२२	पाडया	पीडया
२७	२५	शरार	शरीर
३४	२४	शब्दस्यति	शब्दस्येति
४५	१७	एव बा	एव वा
४६	२३	स्वाकारात्	स्वीकारात्
४७	२	शिर वद्ु	शिरवद्ु
४७	२२	व्याप्यसिद्ध	व्याप्यसिद्धे
४७	२५	शिर इति वदि	शिरइतिवदि

* एतच्चिह्नयुक्तपत्त्रसंख्यीयशुद्धपाठाः आदर्शपुस्तके[illegible]ऽपि सम्भावनीयत्वेनादृताः।

THE

LAKṢAṆĀVALĪ

OF

UDAYANĀCĀRYA

WITH THE

COMMENTARY

NYĀYAMUKTĀVALĪ

OF

ÇEṢAÇĀRṈGADHARA.

उदयनाचार्यविरचिता

लक्षणावली ।

प्रणम्य पार्वतीनाथं नित्यविज्ञानमीश्वरम् ।
द्रव्यादिसर्वमेयानां करिष्ये लक्षणावलीम् ॥

शेषशार्ङ्गधरविरचिता

न्यायमुक्तावली ।

श्रीमद्द्वारकाधिपतये गोपालाय नमः । श्रीहयग्रीवाय नमः ।
श्रीशेषभैरवगुरुचरणाभ्यां नमः । श्रीः ॥

आनन्दरूपमुन्मीलन्नीलनीरजलोचनम् ।
वन्दामहे भवध्वान्तध्वंसिनं रुक्मिणीपतिम् ॥
हृद्यस्वादितमदिरावैभवमाद्यदृक्छिलोचनां बालाम् ।
बालारुणकरभासुरवसनां कमलासनां वन्दे ॥
विपक्षाक्षेपसत्पक्षपरिक्षेपपुरन्दरान् ।
नमस्यामो गुरून्न्यायसहस्रकिरणान् वयम् ॥

शिष्टाचारानुमितकर्तव्यताकं चिकीर्षितप्रकरणपरिसमाप्तिप्रचयपरिपन्थिविघ्नविघातकं नमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरितं दर्शयति। **प्रणम्येति**। इह यद्यपि बहुलं विप्रतिपत्तीरुद्भाव्य साधकबाधकप्रमाणे अभिधीयेते तथापि इदमत्र निपुणतरं निरूपयतु भवान् ।

कर्मनिर्मितवैचित्र्यमनीशं यदि गीयते ।
जगत् ततो जगत्कर्तृकथापि प्रथते कथम् ॥

भवेदेतदेवं यद्यचेतनप्रवृत्तेः चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वेन नियमे प्रयोजकान्तरमुपलभ्येत न त्वेतदस्ति योग्यस्यानुपलम्भबाधितत्वात् । अयोग्यप्रयोजकशङ्कायाः शङ्क्यमानप्रयोजकप्रतिक्षेपकत्वेनैव दूरापास्तत्वात् । निरुपाधिकस्य च साध्यपरित्यागे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात् । यदि चानधिष्ठितमेव प्रवर्तेत अचैतन्यं न स्यात् । न चाचेतनस्य चेतनाधिष्ठानमन्तरेणाप्रवृत्तौ त्रैकालिकव्यभिचाराभावस्य विमर्शशीलेनापि भवता निर्णेतुमशक्यत्वाद्व्यभिचारशङ्कायां प्रतिबन्धासिद्धिराशङ्कनीया । भाविशङ्काबाधकवैधुर्यस्य विमर्शशीलेनापि भवता निर्णेतुमशक्यत्वात् । तथा च कथं प्रतिबन्धासिद्धिः । भाविबाधकाभावानिर्णयेन व्यभिचारशङ्काया एवानुदयादिति यत्किञ्चिदेतत् विस्तरस्त्वन्यत्र ।

अभिधेयः पदार्थः । स द्विविधः । भावाभावभेदात् । तत्र नञर्थविषयत्वरहितप्रत्ययविषयो भावः । स च षोढा द्रव्यादिभेदेन । तत्रानित्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाः समवेताः । नित्यद्रव्यसमवायाभावाः समवेतत्वरहिताः । द्रव्यगुणकर्माणि समवेतवन्ति । सामान्यविशेषसमवायाभावाः समवेतरहिताः ।

अभिधेय इति स्वरूपसङ्कीर्तनं न तु लक्षणम् । अभिधेयत्वस्य केवलान्वयित्वेन लक्षणत्वानुपपत्तेः । लक्षणत्वे वा केवलान्वयित्वानुपपत्तिः । केवलव्यतिरेकी हेतुविशेषो लक्षणमिति स्वत एवाभिधानात् । धर्मिस्वरूपज्ञापकत्वस्यापि प्रयोजनस्य सत्त्वात् लक्षणत्वमिति केचित् ।

कश्चायं भावो नाम विधिविषयो वा निषेधाविषयो वा । प्रथमे ऽपि यद्यस्तीतिधीविषयत्वं विधिविषयत्वं तर्ह्यभावो ऽस्तीत्यस्तिप्रत्ययविषयत्वादभावस्यापि भावत्वापत्तिः । न चैतदभिलाभमात्रं[1] भावे ऽपि तथात्वप्रसङ्गात् । अबाधात्तत्प्रमात्वं नात्रापि दण्डवारितमिति सन्तोष्टव्यम् । अथानञ्पूर्वकप्रयोगविषयत्वम् । तन्न । प्रलयविनाशादिषु व्यभिचारात् । नापि द्वितीयः । इहाभावो नास्तीतिनिषेधविषयत्वेनासम्भवित्वादित्याशङ्क्यानाकलितपराभिसन्धेरियं वाचो युक्तिरित्याह । नञर्थेति । न च नञर्थानिरुक्तिः प्रस्तावे निरूपयिष्यमाणत्वात् ।

तत्र गुणात्यन्ताभावानधिकरणं द्रव्यम् ।

द्रव्यलक्षणमाह । तत्रेति । उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीत्यङ्गीकारे समुत्पत्त्यनन्तरक्षणे द्रव्यतया विवक्षितस्य घटादेर्घटादिकार्यतया घटादिगुणानां कार्यकारणभावस्य नियतपौर्वापर्यरूपत्वात् समसमयमेवानुत्पत्तेरुत्पत्त्यनन्तरं लब्धस्वरूपेण घटादिना जन्यत्वात् गुणप्रागभावाधिष्ठानस्य गुणवत्त्वाभावात् लक्ष्यद्रव्यैकदेशे लक्षणावृत्तिलक्षणाव्याप्तिः स्यात् तां परिहर्तुमत्यन्ताभावानधिकरणत्वमुक्तम् । ननूत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीत्युक्तावुत्पत्त्यनन्तरक्षणस्य द्रव्यविशेषणत्वोपलक्षणत्वपक्षयोः प्रथमे समवायाभावव्यतिरिक्तवस्तुविशेषणविशेष्यभावस्य सम्बन्धान्तरपुरःसरत्वस्यास्मत्पक्षे ऽवश्याश्रयणीयत्वात् सम्बन्धनिरूपणे कार्ये क्षणद्रव्ययोश्च निरूप्यमाणे सम्बन्धे परस्परासमवेतत्वात् तयोः समवायसम्बन्धाभावात्

(१) अभिलापमात्रमिति सम्भाव्यते ।

संयोगे ऽवश्योद्भाव्ये द्वितीये ऽप्यसम्बन्धस्यानुपलक्षकत्वात् सम्बन्धे निरूप्ये प्राचीनवैपरीत्या संयोगे ऽवश्योद्भाव्ये क्षण-संयोगलक्षणगुणाधिकरणत्वात् तस्य तत्र कुतोऽव्याप्तिरिति चेत् उदारान्तःकरणोऽसि यदालोच्यापि कार्यकारणभाव-हानिं न व्यथसे इत्यलमव्याप्तिपरिहारगवेषणया। यत्त्वत्र तत्त्वप्रदीपिकाकारेणोत्पत्त्यनन्तरक्षणे अव्याप्तिमुद्भाव्य गु-णवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वे च परिहारमाशङ्क्योत्प-त्त्यनन्तरक्षणविशिष्टे कदाचिदपि गुणानुदयात् पुनरव्याप्तेः तदवस्थत्वान्नैवमिति परिहृतम्। तत् कलशपुरःसरप्रासाद-निर्माणतुल्यम्। तत्र यस्मिन् विशिष्टे ऽव्याप्तिरुद्भाव्यते तत् किमिदं विशिष्टं नाम। किं युष्मत्सिद्धं पदार्थान्तरम्। उतास्माकीनमेकबुद्ध्यारूढविशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धस्वरू-पानतिरिक्तं विवक्षितम्। प्रथमे तावदनङ्गीकारपराहतिरेव। द्वितीये चैवंविधस्यालक्ष्यत्वादेव नाव्याप्तिः। न ह्यस्माभिरपि क्षणतत्सम्बन्धसहितस्य स्वरूपस्य द्रव्यत्वमङ्गीक्रियते शुद्ध-स्य तथात्वात् तत्र चाव्याप्तिपरिहारस्योक्तत्वात्। यदपि तत्त्वप्रदीपिकाकारेण प्रजगल्भे गुणवत्त्वात्यन्ताभाव एको-ऽनेको वा एकश्चेत्तर्हि स्वस्य स्वाधिकरणत्वे स्वाश्रयदोषः प्रादुःष्यादिति गुणवत्त्वात्यन्ताभावोऽपि गुणवत्त्वात्य-न्ताभावानधिकरणतयैवाङ्गीकार्यो भवद्भिरिति हा हन्त स्वपोषितमेव द्रव्यलक्षणम्। अनेकश्चेत्तदपि सर्वगुणवत्त्वा-त्यन्ताभावानधिकरणत्वं कियद्गुणवत्त्वात्यन्ताभावान-धिकरणत्वं वा द्रव्यलक्षणं न द्वयमपि गुणवत्त्वात्यन्ताभा-वस्य स्वानधिकरणत्वेन सर्वगुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकर-णत्वकियद्गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वलक्षणलक्षण-योगित्वादतिव्याप्तिरिति। तदपि न चेतसि चमत्कारमाधत्ते। सर्वपदेन दूषयिता किं समुदायं विवक्षति उत प्रतिप्रतीकं

गुणवत्त्वात्यन्ताभावात् । आद्योऽस्मद्वज्रोपहतः । द्वितीये दोषकलामपि न कलयामहे । गुणवत्त्वात्यन्ताभावे तदतिरिक्तगुणवत्त्वात्यन्ताभाववृत्तेरभ्युपगमात् प्रतिप्रतीकापेक्षानधिकरणत्वाभावात् । अस्तु वैकत्वपक्षविवक्षा तथापि न नः किञ्चिदपचीयते । गुणवत्त्वात्यन्ताभावस्य स्वानधिकरणत्वानभ्युपगमात् । न चैवमात्माश्रयदोषापत्तिः शङ्कनीया । उत्पत्तिज्ञप्त्योरप्रतिबन्धात् । अन्यथा केवलान्वयिभङ्गप्रसङ्गात् । नन्वेवमपि गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य गुणवत्त्वात्यन्ताभावात्यन्ताभावरूपत्वात् तस्य चाभावस्य हि योऽभावो भाव एव विशिष्यत इति न्यायेन गुणवत्त्वातिरिक्तत्वाभावात् सैवाव्याप्तिः स्यादिति चेत् । न । तस्य गुणवत्त्वातिरिक्तत्वाभ्युपगमात् । अतिरिक्तत्वाभिधानं न युक्तिमत् तत्त्वे तन्नियतत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् पुनरव्याप्तिरिति चेत् । मैवं वोचः । गुणप्रागभावाधिकरणे गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वसत्त्वे ऽपि गुणवत्त्वाभावेन तन्नियतत्वानुपपत्तेरिति सर्वं सुस्थम् ।

शिष्यव्युत्पादनाय लक्षणान्तरमाह । **मूर्त्तत्वरहितसमवेतसमवेतत्वरहितमूर्त्तत्वरहितामूर्त्तत्वरहितसमवेतजातिमद्वेति** । नन्वत्र मूर्त्तत्वरहिते यत् समवेतं तत्र समवेतत्वरहितत्वं विवक्षितं मूर्त्तत्वरहितं यत् समवेतं तत्र वा । नाद्यः । कर्मण्यतिव्याप्तेः । तस्या असिद्धावस्यासिद्धिरिति चेत् । न । कर्म कर्मवृत्तिघटव्यावृत्तत्वरहितकर्मवृत्तिगुणवृत्तित्वरहितजातिमत् जातिमत्त्वात् गगनवदिति जातिसिद्धौ तत्सिद्धेः । ननु गगननिष्ठाया जातेः कर्मवृत्तिघटव्यावृत्तत्वरहितत्वं किं कर्मवृत्तित्वे सत्यपि घटव्यावृत्तत्वरहितत्वाद्वा भवेत् घटव्यावृत्तत्वे सत्यपि

कर्मवृत्तित्वरहितत्वाद्वा भवेत्। तत्र प्रथमे तावत् न सा सत्ता गुणवृत्तित्वरहितपदेन तस्या निरस्तत्वात्। तत्र विशिष्टव्यावृत्तिः कर्मावृत्तित्वेनेति चेत्। न। कर्मवर्ति-न्याः कर्मव्यावृत्तत्वानुपपत्तेः कर्मव्यावृत्तत्वेनापि तस्या निरस्तत्वाच्च। द्रव्यत्वमपि न सा तस्याः कर्मावृत्तित्वात् जात्यन्तरस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वादित्यप्रसिद्धविशेष-णत्वात्। नापि द्वितीयः। घटकर्मानिष्ठगगननिष्ठजात्य-सिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादिति चेत्। न। कर्मा-वृत्तिघटव्यावृत्तत्वरहितद्रव्यत्वजात्या साध्यप्रसिद्धेः एवं गुणेषु गुणत्वेन साध्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या। नापि द्वितीयः। गुणे कर्मणि चातिव्याप्तेः कथं मूर्त्तत्वरहितामूर्त्तत्वरहितसम-वेतसत्तावत्त्वेनेति ब्रूमः। गुणकर्मसमवेतजातौ विशेषणं निरवकाशमिति चेत्। न। जात्याद्यवृत्तित्वेन सावकाश-त्वात्। अत्रोच्यते।

> अमूर्त्ते समवेतं यत्तत्राभावो विवक्ष्यते।
> न च कर्मण्यतिव्याप्तिः तज्जातौ मानहानितः॥

मूर्त्तत्वरहिते यत् समवेतं तत्समवेतत्वरहितत्वस्या-भ्युपेतत्वात्। न च कर्मण्यतिव्याप्तिः गुणनिष्ठत्वरहितघट-निष्ठाया जातेः कर्मनिष्ठत्वे मानाभावात्। न चोक्तं मानं कर्म गुणावृत्तिघटनिष्ठजातिरहितं द्रव्यत्वानधिकरणत्वात् सम्मतवदितिसत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वात्। न च केवलान्वयि-त्वेन सत्प्रतिपक्षत्वासम्भवः। केवलान्वयित्वस्यैवात्रास-म्भवात्। दशश्लोकीविडम्बने तदनिरुक्तेरुक्तत्वाच्च।

> अमूर्त्तं समवेतं यत्तत्र वा तन्निषिध्यते।
> न गुणादावतिव्याप्तिर्व्यवच्छित्तेर्विशेषणात्॥

मूर्त्तत्वरहितं यत् समवेतं तत्र वा समवेतत्वं प्रति-षिध्यते। न च गुणादावतिव्याप्तिः। अमूर्त्तसमवे-

तमात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य मूर्त्तत्वरहितसमवेतसमवेतत्वरहितशब्दार्थत्वेन तयोरव्यवच्छिन्नत्वादिति सर्वं सुस्थम् । गुणत्वेन गुणादावतिव्याप्तिपरिहारार्थं अमूर्त्तत्वरहितसमवेतपदम् । एवमपि सत्तया तत्रैवातिव्याप्तिस्तदर्थं प्रथमम् । मूर्त्तत्वरहितविशेषणं तु न लक्षणशरीरानुप्रवेशि व्यावर्त्याभावात् । ननु पृथिवीत्वादीनामपि लक्षणत्वप्रसक्तावव्याप्तिः । न । तद्योगिनोऽपि द्रव्यत्वात् न तु तद्योगिन एव एवंविधद्रव्यत्वस्यापि सम्भवात् न च लक्षणे सामान्यशब्दः क्वापि विनाबाधं विशेषपरो भवति ।

गन्धासमवेतगगनारविन्दसमवेतजातिमद्द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणं निगदव्याख्यातम् । अरविन्दविशेषणं तु न लक्षणशरीरानुप्रवेशि व्यावर्त्याभावात् ।

समवेतसमवेतसमवेतं वा इति । समवेतं समवेतं यत्र तत् समवेतसमवेतं समवेतसमवेतं समवेतं यत्र तत् समवेतसमवेतसमवेतमिति द्रष्टव्यम् । नन्वनुपपन्नमेतत् गुणादावतिव्याप्तेः तस्य समवेतवत्सामान्यसमवायित्वात् अस्ति हि सामान्यलक्षणस्य द्रव्यत्वानधिकरणत्वे सति समवायाभ्यभावत्वेन समवेतत्वम् । अर्थस्यैव समवेतवत्त्वं नानर्थस्येति चेत् । न । तस्य तदसमवायित्वे तल्लक्षणस्य तत्त्वानुपपत्तिः सामान्यस्वरूपव्याघातश्चासमवायित्वे वा नियमानुपपत्तिः । अभावः स इति चेत् कोऽसाविति निरुच्य वक्तव्यम् । ध्वंसप्रागभावयोरन्यतरः स इति चेत् । न । तन्नित्यत्वेनैव तयोरपहस्तितत्वात् । अस्तु तर्हि अन्योन्याभाव इति चेत् । नैतदपि साधीयः ।

तत्र वृत्त्यवृत्तिभ्यां व्याघातात् अत्यन्ताभावत्वाभ्युपगमे नोक्तो दोष इति चेत्। सत्यमेतत्। तत्समानाधिकरणत्वस्यापरस्यैव सम्भवात्। तथाहि।

जात्यत्यन्ताभाववत्त्वं जातित्वे चेत् प्रयोजकम्।
जात्यत्यन्ताभाव एव जातित्वं ते प्रसज्यते॥
नैव जातेर्लक्षणं हि जातिमत्त्वेन सम्मतम्।
स्वात्यन्ताभाववत्यां स जातौ तादृश इष्यते॥
जात्यत्यन्ताभाववत्त्वं नान्यथा लक्षणं भवेत्।
स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं ततो भवेत्॥

अधिकव्याप्तेश्च। भावोऽप्यसमवेत एवेति चेत्। न। नित्यद्रव्यसमवाययोरन्यतरत्वप्रसङ्गात्। ओमिति ब्रुवतस्तल्लक्षणत्वानुपपत्तिर्बाधिका। प्रथमे ऽसम्भवित्वं द्वितीये ऽतिव्यापकत्वमित्यस्त्वेतत्। अत्रोच्यते।

लक्षणं यद्यजन्यं स्यात् सर्वाभावः कथं भवेत्।
अथ जन्यत्वमिष्येतातदूवृत्तित्वं(१) कथं भवेत्॥

जातिलक्षणस्याजन्यभावत्वे प्रलयो न स्यात्। तथाहि नित्यानेकसमवेतत्वं जातिलक्षणमिष्यते। तत् यदि नित्यं भवेत् घटादिभाव एव भवेत् न हि घटाद्यभावे घटत्वादीनामनेकसमवेतत्वमुपपद्यते तथा च कथं प्रलयः सिद्ध्येदिति तत्सत्त्वे वा तदजन्यत्वं न स्यात् न हि नित्यस्यासत्त्वमुपपद्यते नित्यत्वव्याघातात्। अथ जातिलक्षणं जन्यमित्युच्येत जातिसमवेतत्वं न स्यात् जातेः कार्यानाश्रयत्वात् कार्याश्रयत्वोपपत्तौ जातित्वं न स्यात् तदसमवाये च कथं जातेः समवेतवत्त्वम्। कोऽसौ पदार्थेष्विति चेत् औपाधिकं सामान्यमिति ब्रूमः। अभाव एवेति केचित्।

(१) अथ जन्यत्वमिष्येत तद्वृत्तित्वमिति सम्भाव्यते।

न च प्रागुक्तो दोषः । जात्यभावत्वस्यानङ्गीकृतत्वात् । कस्तर्हि प्रतियोगी न कश्चित् कस्तर्हि अनयोः सम्बन्ध इति चेत् विशेषणविशेष्यभाव एवेति गृहाण । तथापि प्रलयदशायामेवाव्याप्तिः परिहर्तुं शक्येति(१) चेत् नित्यानेकसमवेतत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिति मूकीभव । सत्यमेवमतिव्याप्तिपरिहारः स्यादतिव्याप्तिरेव तु दुरभिधाना । समवेतं समवेतं यत्र तत्समवेतं यत्रेति हि लक्षणार्थो वर्णितः । न चासौ युज्यते समवेतशब्दयोरर्थभेदाभावेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः समवेतशब्दस्य सप्तमीतत्पुरुषेण समवेतसमवेतशब्देन बहुव्रीहिरप्यशक्याश्रयणः घटसमवेते रूपे समवेतं रूपत्वं रूपे समवेतमित्यतिव्याप्तेरिति । तन्न । यत्समवेते समवेतं यत्र समवेत(२)मिति निरुच्य समवेतस्वसमवेतसमवेतत्वस्य लक्षणस्याभ्युपगमात् ।

तच्च नवधा भिद्यते पृथिव्यादिभेदेन ।

द्रव्यलक्षणमभिधायेदानीं तन्नियममाह । तच्चेति । शब्दस्य द्रव्यान्तरत्वान्नायं नियम इति चेत् । न । तत्र मानाभावात् । श्रोत्रं नित्यद्रव्यग्राहकं निरवयवेन्द्रियत्वात् मनोवदित्यस्ति मानमिति चेत् । न । मूर्त्तेन्द्रियत्वेन सोपाधित्वात् । श्रोत्रमात्मत्वानधिकरणाजन्यद्रव्यग्राहकं न भवति निरवयवेन्द्रियत्वात् मनोवदिति विपर्ययव्याप्तत्वेन विरुद्धत्वाच्च । शब्दो द्रव्यं मूर्त्तप्रत्यक्षानाश्रितत्वे सति प्रत्यक्षत्वात् आत्मवदिति चेत् । न । अश्रौत्रत्वेन सोपाधिकत्वात् । शब्दो द्रव्यं न भवति श्रोत्रग्राह्यत्वात् शब्दत्ववदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । आत्मत्वेनानैकान्तिकत्वमिति

(१) न शक्येति सम्भाव्यते ।

(२) यत्समवेते समवेतं समवेतमिति सम्भाव्यते ।

चेत् । तन्न । मूर्त्तानाश्रितत्वप्रत्यक्षानाश्रितत्वयोरभिधानात् । अस्तु तर्हि मूर्त्तपदानर्थक्यमिति चेत् । न । वायुस्पर्शव्यभिचारनिवृत्त्यर्थत्वात् । अपि च जन्यद्रव्यतायां सावयवानित्यत्वे स्याताम् । जन्यद्रव्यतायामपि[१] चेत् मूर्त्तत्वमणुतयैन्द्रियकत्वं न स्यात् अमूर्त्तत्वमपि न श्रोत्रप्रत्यक्षत्वानुपपत्तेरेव । नन्वात्मनोऽमूर्त्तद्रव्यत्वेऽपि मनोवेद्यत्वमिव श्रोत्रप्रत्यक्षत्वमस्याविरुद्धम् । अपरथा नात्मा मानसप्रत्यक्षः अमूर्त्तद्रव्यत्वादाकाशवदित्यपि स्यात् । नैतत् । सम्बन्धासम्भवात् न ह्यर्थासम्बन्धमिन्द्रियमर्थं गृह्णातीति दृष्टचरम् । कुतोऽसम्बन्ध इति चेत् नित्यद्रव्यतया समवायासम्भवात् अजसंयोगस्तु नेष्यते । नन्वजानां संयोगो नेष्यते उताजः संयोगः । नाद्यः । अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । आकाशमात्मसंयोगि द्रव्यत्वात् घटवदितिप्रमाणसिद्धतया तस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । उच्यते । अजः संयोगो नेष्यत इति । न चायं प्रमाणसिद्धतयाशक्यापह्नव इति वाच्यम् । मूर्त्तत्वोपाधिग्रस्ततया तत्प्रामाण्यस्यैवानभ्युपगमात् । नन्वात्मसंयोगित्वस्यात्मनिष्ठसंयोगाधिकरणत्वसाधने बाधात् आत्मनिष्ठस्वसंयोगाधिकरणत्वसाधने साध्यविकलो दृष्टान्तः आत्मसंयोगित्वसिद्धेः पूर्वमात्मनि स्वसंयोगित्वस्याप्रसिद्धत्वेन अप्रसिद्धविशेषणता च दुर्वारा । आकाशं नैतदात्मसंयोगाधिकरणं विभुत्वात् एतदात्मवत् आत्मा वा नाकाशसंयोगाधिकरणं विभुत्वादाकाशवदिति सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वाच्च आकाशेन सह संयोगस्यात्प्रतिषिध्यमानत्वा[२]न्न साध्यविकलो दृष्टान्तः न चा-

(१) अजन्यद्रव्यतायामपीति सम्भाव्यते ।

(२) अत्रादर्शपुस्तके कतिपयपदानि पतितानीति सम्भाव्यते ।

काशाभिन्नत्वमुपाधिः रूपादौ साध्याव्याप्तेः अपि चैवं वदता विभागोऽपि स्वीकर्तव्यः द्रव्यत्वहेतोरविशिष्टत्वात् सोऽप्यस्त्विति चेत् कथं तर्हि न संयोगाजन्यव्याघात इति मूकीभव विस्तरस्त्वन्यत्रेत्युपरम्यते । अस्तु तर्हि तमसो द्रव्यत्वं तथाहि ।

अस्ति तावत् तमो नीलमिति धीर्न च साप्रमा ।
प्रमात्वे बाधकाभावात् पीते नीलप्रतीतिवत् ॥ १ ॥
क्षितिर्न विषयस्तस्याः सति तेजोविरोधिनि ।
नियतं जायमानत्वात् तेजोभावप्रतीतिवत् ॥ २ ॥
अबादिविषया सेति वचनं न मनोहरम् ।
सम्यङ्नीलप्रतीतित्वान्नीले नीलप्रतीतिवत् ॥ ३ ॥
न चाविषयता युक्ता धीत्वाद्रूपादिबुद्धिवत् ।
गुणादिविषयत्वं तु शङ्कितुं नैव शक्यते ॥ ४ ॥
तस्मात्तदाश्रयो द्रव्यमिति तावत् प्रतीयते ।
तदाश्रयत्वादेवं यत्तदेवं सम्मतं यथा ॥ ५ ॥

स्यादेतत् यदि नीलधीरबाधिता स्यात् तदेव तु असिद्धं तमसो नीलत्वे नीलरूपाश्रयत्वे वा आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यतैव न सिद्ध्येदिति चेत् तत् किमालोकसापेक्षचक्षुर्ग्राह्यता नीलत्वे नीलरूपाश्रयत्वे वा प्रयोजिकेति मन्यसे ओमिति ब्रुवन् किं विषयातिरिक्तालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वं प्रयोजकमुत विषयभूतालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वमाहोस्विदन्यदेवेति विकल्प्य प्रष्टव्यः । प्रथमे ऽप्यालोकग्रहे चक्षुरालोकान्तरमपेक्षते न वा प्रथमे कथमालोकाभावश्चाक्षुषः आलोकसत्त्वे स एव नास्तीति धर्म्यभावादेवाचाक्षुषत्वम् । असत्त्वे सहकारिवैधुर्यादचाक्षुषत्वमिति दुरुत्तरं व्यसनम् । कथमालोकस्य तद्ग्रहे सहकारित्वमिति चेत् यद्ग्रहे हि

यदपेक्षं चक्षुस्तदभावग्रहे ऽपि तदपेक्षत इति भवद्भिरेवाभिधानात् नापेक्षत इति पक्षे कथमालोकस्यापि चाक्षुषत्वमिति विविच्य वक्तव्यम् । एवमेव चेत् तमसैव किमपराद्धमिति यत्किञ्चिदेतत् । नापि द्वितीयः । अलोकव्यतिरिक्तचाक्षुषाणामचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । अथ घटादिग्रहे विषयव्यतिरिक्तमालोकमपेक्षते आलोकग्रह एव नातिरिक्तं केवलस्यैव तत्र सामर्थ्यादिति मन्यसे । तन्न । नियामकाभावात् तस्यापि रूपिमहत्तया घटादिवद्विषयातिरिक्तालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्यताया एव वक्तव्यत्वाच्च । न चात्र तदन्यत्वं प्रयोजकमिति वाच्यम् । आलोकाभावे नियमासिद्धेः । विषमव्याप्तिरेवायमित्युक्ते ऽपि न निस्तारः । तमस्तोमावृतानां सुवर्णादीनामतिरिक्तालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्याणां तदन्यत्वानवगमात् । अथापि स्यात् सामर्थ्यभेदः अत्रापि किं न स्यात् । बाधादिति चेत् । न । तस्योभयत्रापि समानत्वात् । अथ द्रव्यत्वे ऽद्रव्यं यदि तर्हि रूपवतो मूर्त्तिनान्तरीयकतया निरवयवद्रव्यस्य परमाणुतयैन्द्रियकत्वं न स्यात् नाप्यनेकद्रव्यं स्पर्शरहितत्वेन अनारब्धत्वात् मनोवत् ततः कथं द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्वे रूपवत्त्वं चेति मन्यसे । तन्न । रूपवतोऽपि गगनादेर्भाट्टैरमूर्त्तत्वाभ्युपगमात् । तस्यापि रूपवत्त्वे बाधकं वक्ष्यत इति चेत् । न । तदपि तेन न निरस्यत इति कुतोऽवगतम् । अस्तु वानेकद्रव्यत्वम् । स्पर्शरहितद्रव्यत्वान्न तदुत्पद्यत इति चेत् । न । स्पर्शरहितस्यापि घटादेरुत्पत्तिदर्शनात् । न च ते स्पर्शवन्त एवोत्पद्यन्त इति साम्प्रतम् । क्षणमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमविरोधात् । अथ स्पर्शरहितद्रव्यत्वान्न तदुत्पद्यत इति यदि ब्रूयां तदा स्यादेवैष दोषः न त्वेवं ब्रवीमि अपि तु स्पर्शरहितद्रव्यत्वान्न तदवयवास्तदारम्भका इति मन्यसे । तन्न ।

धर्मिग्राहकबोध्यत्वं सिद्धास्ते धर्मिणो यदि ।
धर्मित्वं यत्यसिद्धानामाश्रयासिद्धिरुद्भटा ॥ १ ॥
परसिद्धस्य धर्मित्वमङ्गीकर्तुं न शक्यते ।
एवमन्यतरासिद्धेर्लोप एव प्रसज्यते ॥ २ ॥
किं च
परसिद्धिः प्रमाणं चेत् तया बाधः प्रसज्यते ।
यदि सा न प्रमाणं स्यादाश्रयासिद्धिरेव ते ॥ ३ ॥
किञ्च रूपितया स्पर्शो यदा तत्रानुमीयते ।
तदापि साधनासिद्धिरिति सर्वं समञ्जसम् ॥ ४ ॥
तस्मान्नवत्वनियमो नैव सिद्धिमुपाश्नुते ।
तमसो दशमत्वस्य संसिद्धेर्मानयुक्तितः ॥ ५ ॥

अत्राभिधीयते । कथमिह तमसो द्रव्यत्वमभिधीयते तत्र मानाभावात् । न चाबाधितनीलधीविषयत्वं मानम् । आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वस्यैव बाधकत्वात् । न चात्र विकल्पावकाशः विषयातिरिक्तत्वानतिरिक्तत्वयोरन्यतरत्वस्याभ्युपेतत्वात् सर्वथालोकापेक्षाया दुर्वारत्वात् । न चात्रोभययथापि तदपेक्षा सम्भाविनीति स्वरूपासिद्धिरेव पर्यवस्येत् । न चालोकाभावस्य तद्व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात् आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यतेति साम्प्रतम् । तस्य तद्व्यञ्जनीयत्वे मानाभावात् रूपवचाक्षुषत्वेनालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्यताया एव वक्तव्यत्वाच्च । न चैवमालोकेऽपि विषयातिरिक्तालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वमनुमातुं शक्यं गौरवात् । अपि च तमसोऽजन्यत्वं जन्यत्वं वाभ्युपेयेत म प्रथमः अप्रत्यक्षतापत्तेः रूपवदजन्यत्वस्य अप्रत्यक्षत्वेन व्यभिचारानुपलब्धेः । अजन्यरूपवतोऽपि गगनादेः प्रत्यक्षत्वान्नैवमिति चेत् । न । अजन्यरूपवत्त्वे प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । अजन्यरूपवतो-

ऽपि प्रत्यक्षत्वे को दोष इति चेत् । न । रूपवत्त्वे विभुत्वानुपपत्तेः रूपवच्चाक्षुषत्वे वाजन्यत्वानुपपत्तेः । न च वियदधिकरणन्यायेन जन्यत्वमेवास्त्विति साम्प्रतम् । प्रस्तावे निराकरिष्यमाणत्वात् व्यभिचाराभावे निरनुयोज्यानुयोगप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयः । स्पर्शरहितद्रव्यत्वात् । न च विशेष्यवैयर्थ्यम् । रूपादिव्यभिचारपरिहारार्थत्वात् । न चैवमपि घटादौ व्यभिचारः[1] । द्रव्यत्वे सति स्पर्शात्यन्ताभावाधिकरणत्वस्य हेतुत्वात् । न च रूपवत्त्वेन स्पर्शवत्त्वानुमानात् स्पर्शरहितद्रव्यत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । रूपवत्त्वे मानाभावात् । तर्कसङ्ग्रहकारास्तु मनस्त्वं स्पर्शवदवृत्तिवेगवद्वृत्तिजातेरन्यत् जातित्वात् गोत्ववदिति तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणमाहुः । तदप्रमाणम् । स्पर्शवदमूर्त्तान्यतरवृत्तिजातित्वोपाधिग्रस्तत्वात् । न च गगनादौ साध्याव्याप्तिरिति साम्प्रतम् । जातित्वविशेषणावच्छिन्नसाध्यव्याप्तेरिष्टत्वात् । न चेतरोपाधितुल्यन्यायत्वे सत्यप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादयमनुपाधिरिति शक्यं वक्तुम् । अपरथा सर्वत्रोपाधिविलयप्रसङ्गात्[2] । मनस्त्वं स्पर्शवदवृत्तिवेगवद्वृत्तिजात्यन्यजातिर्न भवति स्पर्शवदमूर्त्तान्यतरवृत्तिजातित्वरहितत्वात् यत् स्पर्शवदमूर्त्तान्यतरवृत्तिजातित्वरहितं तत् स्पर्शवदवृत्तिवेगवद्वृत्तिजात्यन्य-

(१) तथा च स्पर्शरहितत्वस्योत्पत्तिक्षणावच्छेदेन घटादौ सत्त्वात् व्यभिचार इति भावः । स्पर्शात्यन्ताभावेति । स्पर्शात्यन्ताभावस्य निरवच्छिन्नाधिकरणताया विवक्षितत्वादित्यर्थः ।

(२) तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादौ आर्द्रेन्धनसंयोगादेः प्रभामण्डलादौ साध्याव्यापकतया अनुपाधित्वप्रसङ्गेन तत्रापि किञ्चिद्विशिष्टसाध्यव्यापकत्वस्यावश्यं वाच्यत्वात् एवं स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादावपीति भावः ।

जातिर्न भवति यथा गगनादि । या पुनः स्पर्शवद्वृत्तिवेगवद्वृत्तिजात्यन्यजातिः न सा स्पर्शवदमूर्त्तान्यतरवृत्तिजातित्वरहिता यथा गोत्वादिजातिरित्यन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । मनस्त्वमस्पर्शवद्वृत्तित्वरहितामूर्त्तत्वरहितवृत्तित्वरहिताया एव मनस्त्वान्यजातिमदाश्रयव्यावृत्तजातेरन्यज्जातित्वाद् गोत्ववदिति विपर्ययव्याप्तत्वेन विरुद्धत्वाच्च । अत्र च मनस्त्वे मनस्त्वान्यजातिमदाश्रयव्यावृत्तजात्यन्यत्वमेवंविधजात्यन्यत्वेनैवेति नियमस्य साध्यमानत्वान्नानेवंविधसत्ताद्यन्यत्वेन नियमासिद्धिराशङ्कनीया नापि मनस्त्वान्यत्वेन गोत्वे न च सत्तान्यत्व इव तमस्त्वान्यत्वे ऽपि नियमोऽर्थवान् भवितुमर्हति तस्यैतादृक्त्वेनावयोरसम्प्रतिपन्नत्वात् । अनेवंविधसत्तादेस्तु जातिमदाश्रयव्यावृत्तविशेषणेन व्युदस्तत्वात् । अत्र च विशेषणविशेष्यान्यतरव्यतिरेकेण साध्यपर्यवसानमवगन्तव्यम् । उभयव्यतिरेकस्तु न सम्भवत्येवेत्यलं दूषणगवेषणया ।

चक्षुः प्रकाशनाजन्यरूपवद्वीक्षणक्षमम् ।
रूपिग्राहीन्द्रियत्वेन यथैव स्पर्शनेन्द्रियम् ॥ १ ॥
इति यच्चित्सुखाचार्यैरुक्तं तन्न मनोहरम् ।
अरूपीन्द्रियता तत्र यतः साध्यप्रयोजिका ॥ २ ॥

न च रूपवद्ग्राहकत्वं व्यतिरेके प्रयोजकमिति साम्प्रतम् । उपाधिप्रतिरोधौ तु क नामातीवदुर्वचावितिन्यायेन प्राक्तनस्यैवोपाधेरेतद्विपर्यये ऽपि वक्तुं शक्यत्वात् । न चात्मादिषु साध्याव्याप्तिः । रूपीन्द्रियत्वरहितत्वस्यारूपीन्द्रियत्वशब्दार्थत्वात् । यदपि तत्त्वप्रदीपिकाकारैर्वैयर्थ्योपाधिग्रस्ततया तमोऽवयवा नारम्भकाः स्पर्शरहितत्वा-

न्मनोवदिति न मानमित्युक्तम्[1]। तदपि न। किमत्र द्रव्यसमवायिकारणत्वनिषेधं साध्यार्थमभिप्रेत्योपाधेरुद्भावनम्। अजनकत्वमात्रं वा। न प्रथमः। अदृष्टादिषु साध्यसत्त्वेऽपि उपाधेरदर्शनात्। न द्वितीयः। साध्योपाधिनियमे निदर्शनाभावाद् यस्य कस्यापि यत्किञ्चिज्जनकत्वात्। मास्तूपाधिः प्राचीनदोषानुषङ्गस्तु स्यादेवेति चेत्। न स्यात्। तमसोऽवयवत्वेन शङ्क्यमानानां धर्मित्वाभ्युपगमेनोक्तदोषानुषक्तेरेवोक्तदोषानुषङ्गप्रसङ्गात् शङ्क्यमानासत्त्वे कथमाश्रयासिद्धमनुमितमुदयमासादयेदिति चेत् शङ्क्यमानासत्त्वेऽनुपयुक्तत्वेनानुमानानुदयस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् साधनीयस्य शङ्क्यमानाभावस्य भवतैवाभ्युपगतत्वात्। शङ्क्यमानसत्त्वे धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इति चेत्। न। शङ्क्यमानसाधकत्वेन भवता शङ्क्यमानस्यास्माभिः प्रमाणत्वानङ्गीकारात्। अस्तु वा एवमारम्भप्रतिषेधः स्पर्शवत्त्वात्यन्ताभावाधिकरणं द्रव्यारम्भकं न भवति स्पर्शवत्त्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वान्मनोवदिति। तदेवं साधकमानाभावान्न तमसो द्रव्यत्वमिति सिद्धम्। तथाप्यद्रव्यत्वे किं मानमिति चेत् तमो द्रव्यं न भवति द्रव्यत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वावान्तरजातिरहितत्वे सति चाक्षुषत्वाद् रूपवदिति स्थित एव साधने साध-

(१) तत्त्वप्रदीपिकायामेवंप्रकारेण वैयर्थ्योपाधिर्दत्तः। न हि शरीरतया विषयतया इन्द्रियतया वा मनआरब्धद्रव्यस्य भोगसाधनता सम्भावनीया पार्थिवादिचतुर्विधशरीरानन्तर्भूतस्येन्द्रियानाश्रयस्य शरीरतया भोगसाधनतानुपपत्तेः न च विषयतया रूपस्पर्शशून्यारब्धस्य तद्रहितत्वेन विषयत्वायोगात् नापीन्द्रियतया मनस एवेन्द्रियत्वात् तदारब्धेन्द्रियान्तरस्वीकारवैयर्थ्यात् न च शरीरेन्द्रियविषयानन्तर्भूतस्य कार्यद्रव्यस्य भोगसाधनत्वं परैरङ्गीक्रियत इत्यादि।

नान्तरमाह । तमो द्रव्यं न भवति आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वादालोकाभाववदिति । तमो द्रव्यमालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वादालोकवदिति सत्प्रतिपक्षत्वमिति चेत् । न । दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वादालोकस्य विषयालोकतदवयवालोकसापेक्षचक्षुर्वेद्यत्वात् । आलोकाकरणकचाक्षुषप्रत्ययविषयत्वं हेतुस्तच्चालोकेऽस्ति विषयालोकस्य कर्मत्वेन करणत्वासम्भवादिति चेत् । न । विषयालोकावयवानां तत्र करणत्वसम्भवात् । विषयालोकस्यापि संयोगावान्तरव्यापारस्य करणत्वसम्भवाच्चेति केचित् । तन्न । आलोकाभावस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् प्रतियोगिव्यतिरिक्तप्रतियोगिग्राहककारणकलापस्याभावग्रहणकारणत्वेन वृद्धैरभ्युपगमात् । न चासावत्र सम्भवति सामग्रीमध्यपातिन आलोकस्यैवात्रासम्भवात् सत्त्वे वा नाभावग्रह इति प्रागुक्तस्यैवात्रानुसन्धीयमानत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् । तमोगुणेषु व्यभिचार इति तु वयम् । भवन्मते तमोगुणानामप्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वादालोकाभावे व्यभिचाराच्चेत्यलमतिविस्तरेण ।

तमःशब्दवाच्यत्वेन विप्रतिपत्तिविषयतया पक्षत्वमालोकाभावशब्दवाच्यतया सम्प्रतिपत्तिविषयतया साध्ययोगित्वेन सपक्षत्वमिति न पक्षसपक्षयोरैक्यदोषः । तमःशब्दो द्रव्यवाचको न भवति आलोकशब्दान्यत्वे सति आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवाचित्वादालोकाभावशब्दवत् ।

तमःपदेनालोकाभावविवक्षायां सिद्धसाधनं पक्षसपक्षयोरभेदापत्तिश्च स्यादतिरिक्तविवक्षायां च बाध इति चेत्। मैवं वोचः। आलोकाभावतदतिरिक्तत्वसन्देहविषयस्यैव धर्मित्वेनोपादानादालोकाभावशब्दवाच्यतया सम्प्रतिपत्तिविषयस्य च सपक्षत्वेनोपादानान्नैष दोष इति परिहरति। **तमःशब्दवाच्यतयेति**। न चात्र नीरूपत्वानीलरूपत्वादय उपाधयः। साधनव्यापकत्वात्। नीरूपत्वानीलत्वादिसाधने प्रत्यक्षबाध इति चेत्। न। रूपवत्त्वनीलत्वादेः प्रत्यक्षेणानवगमादालोकनिरपेक्षचक्षुषा रूपादिसाक्षात्काराजननात् अन्यथा महान्धकारे कृष्णरूपानुभवप्रसङ्गादिति।

तत्र गन्धात्यन्ताभावरहिता पृथिवी।

पृथिवीं निरूपयितुमुपक्रमते। **तत्रेति**। अव्याप्तिपरिहारायात्यन्ताभावरहितेति विशेषणम्। सलिलादावपि तदुपलब्ध्यातिव्याप्तेर्नेदं लक्षणमिति तर्कसङ्ग्रहकारा मन्यन्ते। तन्न विचक्षणपरीक्षाक्षममीक्षामहे। पृथिवीसम्बन्धादेवान्यत्र तदुपलब्ध्युपपत्तेः। नियामकाभावान्नैवमिति चेत्। न। कुसुमादिसन्निकर्षाभावे तदनुपलब्धेरेव नियामकत्वात्। सलिलाद्यवयवासन्निकर्षे कुसुमादावपि कदाचित्तदनुपलब्धेर्वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति चेत्। न। तदानीमपि तत्र गन्धस्योपलभ्यमानत्वात्। तर्हि तदानीमपि भूतान्तरसंसर्गस्तत्रास्तीति न पृथिवीमात्रस्य गन्धवत्त्वमिति चेत्। न। तदानीमपि तत्र भूतान्तरसंसर्गोऽस्तीत्यत्र मानाभावात्। गन्धोपलब्धिरेव प्रमाणमिति चेत्। मैवं वोचः। गन्धोपलब्धेर्भूतान्तरसम्बन्धनिबन्धनत्वेन जातुचिन्नियमानभ्युपगमात्। अपि च

यद्भूतान्तरसम्पर्कात् पृथिव्यां गन्धोपलब्धिरित्यभिधीयते तत्र गन्धोपलब्धेर्भूतान्तरसम्पर्कमन्तरेणैव भवताभ्युपेतत्वाद् गन्धोपलब्धेर्व्यभिचारापत्तेः तत्परिहाराय तत्रापि भूतान्तरसम्पर्के ऽभिधीयमाने गन्धोपलब्धेस्तदुपाधिकत्वानुपपत्तिप्रसङ्गादेवं क्वचिदनुपरमे ऽनवस्थापत्तेः क्वचिदुपरमे च व्यभिचारापत्तेः भूतान्तरस्य च गन्धवत्त्वे तत्प्रकृतिकेन्द्रियस्य गन्धवदिन्द्रियत्वेन घ्राणवद्गन्धग्राहकत्वप्रसङ्गाच्च । पृथिव्यां स्वाभाविकगन्धानभ्युपगमवादिनं प्रति साधनशून्यं निदर्शनमिति चेत् । न । बहिरिन्द्रियत्वेन ग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वात् तत्सिद्धेः । स्पर्शवदिन्द्रियत्वेन घ्राणस्य स्वग्राह्यविशेषगुणसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वानुमानादपि स्वाभाविकगन्धसिद्धेर्दुर्वारत्वाच्च । व्यापकानुपलब्धेश्च न भूतान्तरगुणत्वम् । वज्रादिगतवदनुद्भूतत्वादनुपलम्भ इति चेत् । न । अकठिनोद्भूतस्पर्शवद्वृत्तिगन्धत्वेनानुद्भूतत्वानुपपत्तेः । अनभिव्यक्तत्वात् कुङ्कुमगन्धवत् पूर्वं न भासते चम्पकादिसम्भेदे तु भासत इति चेत् । न । व्यञ्जकगन्धातिरिक्तगन्धानवभासात् चन्दनगन्धीत्यौपाधिकत्वेन प्रतीतेश्च । गन्धत्वं पृथिवीगुणमात्रवृत्ति पाकजगुणमात्रवृत्तित्वात् पाकजविशेषगुणत्ववदिति पृथिवीगुणमात्रवृत्तित्वानुमानादपि नातिव्याप्तिः । पिठरपाकप्रक्रियावादिनां हेतोरसिद्धिरिति चेत् । न । तस्या एवासिद्धेः । गन्धत्वं पृथिवीतदितरगुणवृत्ति गन्धवृत्तित्वाद् गुणत्ववदिति सत्प्रतिपक्षत्वमिति चेत् । न । एतद्गन्धान्यत्वात्यन्ताभावेनानैकान्तिकत्वाद् गन्धत्वाधिकवृत्तित्वोपाधिग्रस्तत्वाच्च । पाकजविशेषगुणत्वे साध्याव्याप्तिरिति चेत् । न । विषमव्याप्तिकत्वेन तत्त्वादिति सर्वं सुस्थम् ।

करकासमवेतवाजिविषाणसमवेतजातिमती वा ।

लक्षणान्तरमाह । करकेति । वाजिविषाणसमवेतेति । वाजिनि विषाणे च समवेतेत्यर्थः ।

सा द्विविधा नित्यानित्यभेदात् । नित्यः परमाणुरनित्या कार्यरूपा ।

अनवस्थाप्रसङ्गः स्याद् यदि जन्यैव सा भवेत् ।
एकस्य कस्यचिच्चेत् स्यादन्त्यस्यावयवस्य च ॥
विनिवृत्तिः प्रसज्येत कार्यद्रव्यमनाश्रयम् ।
इति नित्यैव सा चेत् स्यात् तर्हि स्यादप्रमाणिका ॥
द्रव्यान्तरं प्रसज्येत कार्यं गन्धाश्रयं च ते ।
एवं हृदि निधायैवं द्विधेति परिकीर्तितम् ॥

सा द्विविधेत्यादिना ।

पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति घटपटवृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति तत्सिद्धिः ।

नित्यसत्त्वे मानमाह । पृथिवीत्वमिति । पृथिवीत्वमनित्यमात्रवृत्ति पृथिवीमात्रवृत्तित्वात् पटत्ववदिति न नित्यपृथिवीसिद्धिरिति तर्कसङ्ग्रहकारा मन्यन्ते । तदपरे न क्षमन्ते । द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वाभावोपाधिग्रस्तत्वात् । सुमेरुसर्षपादीनां मानभेदानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च सर्षपावयवैरेव वा जगति व्याप्ते मेर्ववयवानामनवकाशप्रसङ्गाच्च । पृथिवीत्वं नित्यानित्यवृत्ति कृत्स्नपृथिवीवृत्तित्वात् सत्तावदिति सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वाच्च । ब्रह्मवादिमते साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेत् तत् किमिदानीं नित्यस-

न्नास्तीत्येवाभ्युपगच्छसि ओमिति ब्रुवतो ब्रह्मवादितापरित्यागे शून्यवादितैव पर्यवस्येत् । अस्तु तर्हि वस्तुस्वरूपमेव सत्त्वं जातित्वे मानाभावादिति चेत् । न । सत्सदित्यनुवृत्तप्रत्ययस्यैव मानत्वात् स्वरूपस्य चाननुवृत्तत्वेनानुवृत्तप्रत्ययाजनकत्वात् । जात्यादाविव सर्वत्र सत्सदिति प्रत्ययः स्वरूपनिबन्धन एवेति चेत् । न । बाधकबलेन तत्र तथा व्यवस्थापनादन्यथा सर्वजातिविलयापत्तेः । अनुमानं तु द्रव्यगुणकर्माण्येकसामान्यवन्ति सामान्यवत्त्वात् सम्मतवदिति । अनित्यसमवेतगुणकर्मणी द्रव्यनिष्ठजातिमती अनित्यसमवेतत्वाद् गोवदिति वा । यद्वा घटो घटनिष्ठजातिमत्समवायिकारणं समवायिकारणत्वाद् घटावयववत् । यद्वा घटो घटनिष्ठव्यावृत्तत्वरहितजातिमान् जातिमत्त्वात् पटवत् । यद्वा अयं घट एतन्निष्ठव्यावृत्तत्वरहितजातिमान् जातिमत्त्वात् पटवदिति नवीनाः । वृद्धमतेन तु घटो घटनिष्ठजातिमद्व्यावृत्तत्वरहितजातिव्यावृत्तजातिमान् जातिमत्त्वादयमेतन्निष्ठजातिमद्व्यावृत्तत्वरहितजात्यादिव्यावृत्तजातिमान् जातिमत्त्वाद् घटवदिति प्रयोक्तव्यम् ।

न च पक्षासिद्धिः । घटो गगनवृत्तित्वरहितपटवृत्तिजातिमान् घटपटव्यतिरेकित्वरहितत्वात् पटवदिति पृथिवीत्वसिद्धिः ।

अस्तु तर्हि पृथिवीत्वासिद्धावाश्रयासिद्धिरिति चेद् द्रव्यत्वं रसावृत्तिघटपटवृत्तिजातेरन्यज्जातित्वाद् गोत्ववदिति मानसिद्धत्वात् । प्रमाणान्तरमाह । घट इति । घटपटव्यतिरेकित्वरहितत्वं तु घटव्यतिरिक्तत्वे सति पटव्यतिरिक्तत्वात्यन्ताभाववत्त्वमिति न दूषणावकाशः ।

न च सत्तासिद्धिः गगनं द्रव्यत्वेतरजातिमद् भूतत्वाद् घटवदित्यनुमानात् सत्तासिद्धिः ।

दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्याह । गगनमिति । तदेतत् प्रष्टव्यम् । विभुत्वजात्या कथं न सिद्धसाधनतेति । विभुत्वं न जातिरिति चेत् । न । गोत्वादिना तुल्यन्यायत्वात् । जातिबाधकान्नैवमिति चेत् । न । तदनभिधानात् । न च बाधकान्तरमस्ति ततः प्रागुक्तमेव मानमनुसन्धेयम् ।

न च द्रव्यत्वासिद्धिः । गगनादि रूपावृत्तिजातिमद् गुणवत्त्वाद् घटवदिति द्रव्यत्वसिद्धिः ।

द्रव्यत्वासिद्धावप्रसिद्धविशेषणत्वमाशङ्क्याह । गगनादीति । अत्र च करका रूपानिष्ठघटनिष्ठजातिमती स्पर्शाधिकरणत्वात् पटवदित्यपि द्रष्टव्यम् । निर्गन्धस्पर्शवतां पक्षतुल्यत्वान्न तत्र व्यभिचारः शङ्कनीयः उक्तनीतेरत्रापि सुलभत्वात् ।

अथवैवं प्रयोक्तव्यमरूपत्वेनासमाश्रया(१) ।
असमानाधिकरणेत्यर्थः ।
अरूप्यसमवेतत्वरहितत्वेन सम्मता ॥
या जातिराश्रयस्तस्याः कुम्भ इत्यभिधीयते ।
कुतः कुम्भानिलान्यत्ववैधुर्यादनिलो यथा ॥ इति ।

(१) प्रयोक्तव्यं रूपत्वेनासमाश्रया-इति सङ्गच्छते ।

अथ स नित्यत्रसरेणुरेव किं न स्यात् । न स्यात् । तत्र मानाभावात् । त्रसरेणुर्नित्यो महत्त्वोत्कर्षापकर्षशून्यत्वाद् गगनवदिति चेत् । न । महत्त्वापकर्षशून्यत्वस्यैव प्रयोजकत्वे व्यभिचाराभावात् महत्त्वापकर्षाधिकरणत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । वल्लभाचार्यास्तु त्रसरेणुर्भगवान् चाक्षुषद्रव्यत्वात् पटवदित्यनित्यत्वे प्रमाणमाहुः । वादीन्द्रास्तु त्रसरेणुः सावयवावयवो महत्त्वे सति चाक्षुषत्वात् पटवदित्याहुः । न चात्र महत्समवेतत्वमुपाधिः अयं घट एतदन्यमहत्समवेतत्वरहितसावयवावयवान्यः कार्यत्वात् पटवदिति सिद्धे महत्समवेतत्वरहितसावयवावयवे साध्याव्यापकत्वात् । न च महत्त्वासिद्धाल्लिङ्गता शङ्कनीया अचाक्षुषद्रव्यत्वापत्तेः । स्मृतिरपि चात्र भवति ।

> जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
> प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥
> त्रसरेणुस्तु विज्ञेयो ह्यष्टौ ये परमाणवः ।
> परमाणुः परं सूक्ष्मं त्रसरेणुर्महद्रजः ॥ इति वा ।

अणोरणीयस्त्वप्रतिपादकादागमादपि परमाणुसिद्धिरवसेयेत्यलं विस्तरेण ।

कार्यं त्रिविधं शरीरादिभेदेन ।

कार्यत्रैविध्यमाह । कार्यमिति । यत्त्वत्र कल्पतरुणा प्रजगल्भे यत्त्वत्र नैयायिकाः शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वमसहमानाः प्राहुः यदि देहः पञ्चभूतसमवायिकारणकः स्यात् तर्हि द्रव्यं न स्यात् तद्बहुत्ववत् यदि च प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसमवायिकारणकः स्यात् प्रत्यक्षो न स्याद् वायुवनस्पतिसंयोगवत् तस्मान्न देहः पञ्चभूतसमवायिकारणकः द्रव्यत्वादाकाशवत् । नापि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसमवायिकारणकः प्रत्य-

क्षत्वात् पटवत् । तोयाद्यारब्धत्वे तोयत्वादिजातिसङ्करप्रसङ्गश्चेति । तन्न । त्र्यणुकादेरपि प्रत्यक्षत्वादिहेतोरप्रत्यक्षसमवायिकारणत्वाभावानुमानापातात् । जातिसङ्करश्च न दूषणम् । अथान्योन्यपरिहारेण भिन्नव्यक्तिनिवेशिनोः सामान्ययोः समावेशे गोत्वाश्वत्वयोरप्यसमाविष्टत्वनिश्चयाभावप्रसङ्गादुच्छिद्येत तदेतज्जातीयकथा तथा चाप्तवचनावसिततुरगभावे तुरगत्वात् स गौर्नेत्याद्यनुमानपूर्वकव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति मन्यसे । तदप्यसत् । परस्परव्यभिचारिण्योऽपि पृथिवीत्वादिजातय एव क्रियत्स्वेव देहादिषु समाविशन्ति नान्यत्र नान्यांश्चेत्यभ्युपगमेन व्यवस्थोपपत्तेः । अपि चैवं वदतः प्रमाणार्थ एवं सम्पद्यते पृथिवीत्वजलत्वे नैकत्र समाविशतः परस्परव्यभिचारित्वाद् गोत्वाश्वत्ववदिति । तत्र परस्परेति पृथिवीत्वसलिलत्वविवक्षायां साधनविकलो दृष्टान्तः न हि गोत्वाश्वत्वे पृथिवीत्वं परिहरतः । गोत्वाश्वत्वविवक्षायामविशेषेण यत्किञ्चित्परस्परविवक्षायां च हेतोरनैकान्तिकता गुणत्वरूपत्वयोर्गोत्वाश्वत्वे त्यजतोर्यत्किञ्चित्परस्परात्मकस्तम्भकुम्भौ परिहरतोरप्येकत्र समावेशात् ।

तस्मात् प्रसिद्धिसामर्थ्याद्बाधकस्यानिरूपणात् ।
पञ्चभूतमयः कायः श्रुतितोऽपि प्रमीयताम् ॥

श्रूयते हि पृथिवीमय इत्यादि । अनुमानमपि देवदत्तशरीरमेतज्जनकत्वे सत्यनुदकत्वातेजस्त्वावायुत्वानाकाशत्वात्यन्ताभाववत्समवायिकारणं शरीरत्वाद् यज्ञदत्तशरीरवत् । यद्यपि यज्ञदत्तशरीरमनुदकत्वादिमत्पृथिवीसमवायिकारणकं परेषां सिद्धं तथापि देवदत्तशरीरजनकत्वे सत्यनुदकत्वादिमज्जन्यं न भवति तस्य देवद-

त्तशरीरजनकत्वाभावेन तद्विशिष्टानुदकत्वादिमत्त्वरहितत्वादतो न साध्यविकलता शङ्कनीया । एतज्जनकत्वे सत्यनुदकत्वादिमत्त्वरहितजन्यत्वमेतज्जनकत्वरहितजन्यत्वाद्वा अनुदकत्वादिमत्त्वरहितजन्यत्वाद्वा तत्राद्यो व्याघातान्नैव युज्यते द्वितीयस्तु सिद्धान् उदकत्वादिमज्जन्यमन्तर्भाव्यैव सिद्ध्यतीति पाञ्चभौतिकत्वसिद्धिरिति । तदेतद् बालविभीषिकामात्रमिति न्यायतत्त्वविदः प्राहुः । तथाहि यदिदं पाञ्चभौतिकत्वसाधकत्वेनोपन्यस्तं तत् तावद् देवदत्तशरीरान्यकार्यत्वोपाधिग्रस्ततया नोदयमासादयति न च पक्षेतरत्वादनुपाधित्वमाशङ्कनीयम् । व्यावर्त्यस्य गगनादेर्विपक्षस्य सत्त्वात् । देवदत्तशरीरमेतज्जनकत्वे सति उदकत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वात्यन्ताभाववज्जन्यं शरीरत्वाद् यज्ञदत्तशरीरवदिति विपर्ययव्याप्तत्वेन विरुद्धत्वाच्च । न चोदकत्वाद्यत्यन्ताभाववज्जन्यत्वं यज्ञदत्तशरीरस्य परेषामसिद्धमित्यसिद्धसाध्यं निदर्शनमिति नाशङ्कनीयम् । एतज्जनकत्वरहितजन्यत्वेन साध्यप्रसिद्धेः ।

न जातिसङ्करो दोष इति रिक्तं वचो यतः ।
गोत्वाश्वत्वसमावेशस्तदा केन निवार्यते ॥
तयोरपि समावेशः स्वीकर्तुं नैव शक्यते ।
तथा सति तयोरैक्यं कथङ्कारं निषिध्यते ॥
व्यवहारेऽपि किं भेदो नेष्यते चिरजीविना ।
तथा कथाधिकारः स्यात् कथमद्वैतवादिनः ॥
तद्व्यञ्जकासमावेशात् समावेशो न चेत्तयोः ।
भूतत्वादेरपि तस्मात् स्यादसमाविष्टता मम ॥

चित्ररूपवदेतत् स्यादिति चेत् । न । वैषम्यात् तत्र हि अवयविनो नीरूपत्वे चाक्षुषत्वं न स्यान्नीलपीतादि-

नानाव्याप्यवृत्तिरूपादिमत्त्वे ऽनुपलम्भविरोधः अव्याप्यवृत्तित्वे च व्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधः विरुद्धजातीयैकरूपवत्त्वे सङ्करप्रसङ्गः ततो विजातीयानां रूपाणां जनकत्वमध्यक्षसिद्धम्। अत्र त्वेकैकारभ्यविजातीयं द्रव्यं नाध्यक्षसिद्धमतो गुणविरोधाद् विजातीयानारम्भः(१) सिद्ध एवेति गृहाण। नन्वध्यक्षाभावे ऽपि पृथिवीत्वं जलोपादेयवृत्ति पृथिवीनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाद् द्रव्यत्ववदित्यनुमानं स्यादिति चेत्। न स्यात्। जलाणुपृथिव्यन्यतरत्वे ऽनैकान्तिकत्वात् प्रसिद्धजलोपादेयवृत्तित्वसाधने बाधादप्रसिद्धजलोपादेयवृत्तित्वसाधने चाप्रसिद्धविशेषणत्वात्। अपृथिवीवृत्तित्वेन सोपाधिकत्वाच्च। पृथिवीसमवेतं द्रव्यं न निर्गन्धसमवेतं गन्धवत्त्वात् पृथिवीमात्रारभ्यद्व्यणुकवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। न दृष्टान्तासिद्धिः। विजातीयैरारम्भे ऽपि सजातीयैरारम्भस्येष्टत्वात्। यत्तु कैश्चिदभिहितं पृथिवीत्वं जलोपादानवृत्ति जलावृत्तिधर्मत्वाद् वायुत्ववदिति। तत्र जलोपादानशब्देन जलमभिधीयते पृथिवी वा प्रथमे साध्यावैशिष्ट्यं द्वितीये व्याघात इत्युपेक्ष्यम्। अथ सङ्कीर्णत्वादजातित्वमेव किं न स्यादिति मन्यसे। तन्न। अस्ति तावत् प्रतिगन्धवतां समवायिकारणत्वम्। न चैतदुपलब्धपूर्वभावानां व्यक्तीनामेव भवितुमर्हति सति भावमात्रस्याहेतुत्वात्मकत्वात्। अन्यथा रासभादेरपि पटादिकारणतापत्तेः। अपि तु सत्येव भावः स च कतिपयव्यक्त्युपग्रहमन्तरा न घटत इति तदुपग्राहको जातिविशेषः स्वीकर्तव्य एव स एव च पृथिवीत्वम्। एवमप्त्वादिजातिसाधनं द्रष्टव्यमित्यास्तां

(१) टिप्पण्यां बुद्धेत्यधिकः पाठः।

विस्तरेण । योऽपि च त्र्यणुकादेः प्रत्यक्षत्वहेतुना प्रत्यक्षसमवायिकारणकत्वप्रसङ्गोऽभिहितः । सोऽपि न युक्तः । शब्दादावनैकान्तिकत्वात् तेषामपि पक्षत्वे कालातीतताप्रसङ्गात् तदाश्रयाणामरूपिद्रव्यतया बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षतयैव सिद्धेः आत्मन्यनैकान्तिकत्वाच्च । यत् पुनः परस्परशब्दार्थविकल्पनेन दूषणमभिहितं तत् तादृशप्रमाणार्थानभ्युपगमादेव निरस्तम् । कस्तर्हि भवतः प्रमाणार्थोऽभिमत इति चेच्छ्रूयतामवधानेन । भूत्वं नाप्त्वैकार्थसमवेतं तद्व्यापकत्वरहितत्वे सति तद्व्यभिचारिजातित्वाद् गोत्ववत् । जलाणुपृथिव्यन्यतरत्वे व्यभिचारो माभूदिति जातिग्रहणम् । द्रव्यत्वे व्यभिचारो माभूदिति विशेषणोपादानम् । तद्व्यभिचारित्वं च न तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमपि तु तदत्यन्ताभाववद्वृत्तित्वमिति न साध्यावैशिष्ट्यमाशङ्कनीयम् । यद्वा पृथिवीत्वमप्त्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि अप्त्वाव्याप्यजातित्वाद् गोत्ववत् । अप्त्वं वा पृथिवीत्ववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि पृथिवीत्वाव्याप्यजातित्वाद् गोत्ववत् । व्याप्यव्यापकभावस्य भेदाधिष्ठानत्वेनाप्त्वादेरप्यप्त्वाद्यव्याप्यत्वादनैकान्तिको हेतुरिति चेत् । न । अप्त्वादिमन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्याप्त्वादिव्याप्यत्वस्याप्त्वादावपि विद्यमानत्वात् । पृथिवीत्वमव्याप्यं यस्या इत्यनेनाकारेण द्वितीयानुमाने साधनशून्यता निदर्शनगता परिहरणीयेत्यलमतिपाऽडया ।

तस्मात् प्रसिद्धसामर्थ्याद् बाधकस्य निरूपणात् ।
त्वत्प्रमाणस्य दुष्टत्वान्न देहः पाञ्चभौतिकः ॥

शरीरलक्षणं दर्शयति । भोगायतनमन्त्यावयवि शरीरम् । तत्र न तावद् भोगायतनत्वं भोगाश्रय-

त्वमसम्भवित्वादात्मन्यतिव्यापकत्वाच्च । नापि भोगसाधनत्वं जनकत्वं स्यादात्मादावतिव्यापकत्वात् करणत्वस्य च मनस्यतिव्यापकत्वात् । असमवायिकारणानुरोधेन विभुकार्यविशेषगुणानां देशनियमाच्छरीरे ऽसम्भवाच्च । यदवच्छिन्नात्मनि भोगः तदायतनमिति चेत् । न । मनस्यतिव्यापकत्वादसमवायिकारणानुरोधेन विभुकार्यविशेषगुणानां देशनियमस्योदयनादिभिः स्वीकारादात्ममात्राश्रयस्य भोगस्य शरीरतदवच्छेद्योर्भोगानाश्रयत्वेन शरीरावच्छिन्नात्माश्रयत्वेनासम्भवित्वाच्च । शिरश्चरणादावतिव्यापकत्वाच्च शिरसि मे सुखं पादे मे वेदनेत्याद्यनुभवबलेन शिरःपादावच्छिन्ने ऽप्यात्मनि भवद्भिर्भोगस्वीकारात् । अत्यन्तावयवित्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् । न । अत्यन्तावयवित्वस्यैव निर्वक्तुमशक्यत्वात् । द्रव्यानारम्भकं कार्यद्रव्यमत्यन्तावयवीति चेत् । न । पटादावव्याप्तेः न च पटो न द्रव्यारम्भक इति वाच्यम् । पटद्वयारब्धरज्जुद्रव्यस्याध्यक्षत एव सिद्धेः । उच्यते । ज्ञानजनकात्मसंयोगाश्रयत्वं भोगायतनत्वमत्यन्तावयवित्वविशेषणोपादानान्नात्मादावतिव्याप्तिः । तथाप्यात्मसंयोग्ययं घटादिरिति विशिष्टज्ञानजनकविशेषणीभूतात्मसंयोगाश्रये ऽन्त्यावयविनि घटादावतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेत् । मैवम् । आत्मसंयोगविषयत्वरहितज्ञानस्यैव ज्ञानपदेनोपादानात् । द्रव्याजनककार्यद्रव्यत्वं चान्त्यावयवित्वम् । न च पटादावव्याप्तिः घटपटव्यतिरेकित्वरहितत्वेन घटवत् तत्र तत्प्रतिषेधात् । न च घटपटव्यतिरेकित्वरहितत्वेन पटवद् घटे ऽपि द्रव्यजनकत्वं साधयितुं शक्यम् । जनितद्रव्यस्य योग्यत्वे योग्यानुपलम्भविरोधः । न चायोग्यं तत् । प्रत्यक्षसमवायिकारणक-

द्रव्यत्वेन तत्प्रतिषेधात् । न चैवंसाधने ऽनुभवविरोधः परस्परसंयोगित्वातिरिक्तानवभासनादिति सर्वं सुस्थम् ।

त्वचः समस्तावयवैः संयोगी मूर्त्त उच्यते ।
त्वचासंयुक्तदेशेन विकलः करणाद् बहिः ॥
व्याप्त्या त्वगिन्द्रियसंयोगाश्रय इत्यर्थः ।
एतद्वा कायलक्ष्मेति वादिवागीश्वरो जगौ ॥

तद् द्विविधं योनिजमयोनिजं चेति । शेषे प्रमाणं नास्तीति चेत् । न । अहं मदीययोनिजान्यपार्थिवशरीरवान् संसारित्वाच्चैत्रवत् । यद्वा पृथिवीत्वमयोनिजशरीरवृत्ति द्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वावान्तरजातित्वादप्त्ववदिति । श्रुतिरपि चात्र भवति हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदित्यादिका । स्मर्यते च । अयोनिजशरीराणि भवन्त्यद्भुतकर्मणामिति ।

शरीरसंयुक्तमपरोक्षप्रतीतिसाधनमतीन्द्रियमिन्द्रियम् । ज्ञानकरणजन्यत्वरहितज्ञानत्वमपरोक्षत्वम् ।

इन्द्रियलक्षणं साक्षात् प्रतीतिकरणमित्येव नाधिकं व्यावर्त्याभावाद् द्वितयमेव प्रतीतिकरणं लिङ्गमिन्द्रियं च लिङ्गं च साक्षात्पदेन निरस्तमिति । वादीशस्तु साधनशब्दस्य कारणवाचित्वमभ्युपगम्य निर्विकल्पकजनकशरीरसंयोगाधिकरणत्वे सति योगजधर्माजन्यजन्यसाक्षात्काराविषयत्वे सति शरीरत्वानधिकरणमिन्द्रियमिति यथाश्रुतमेवैतद्व्याचक्षते । तत्रेतरेतराश्रयत्वं परिहर्तुमतीन्द्रियत्वलक्षणमाह । **अतीन्द्रियत्वमज्ञातसाधनत्व-**

(१)मिति । योगजधर्माद्यजन्यजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमिति वा द्रष्टव्यम् ।

प्रतीयमानतया भोगसाधनं विषयः । इति पृथिवीप्रकरणम् ।

पर्यवसिता पृथिवी ॥

पृथिवीवृत्तित्वरहितहिमकरकावृत्तिजातिमज्जलम् । तन्नित्यानित्यभेदाद् द्विविधम् । जलत्वं नित्यवृत्ति हिमकरकावृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति तत्सिद्धिः । करका गगनवृत्तित्वरहितहिमवृत्तिजातिमती स्नेहाधिकरणत्वाद्धिमवदिति करकायां तत्सिद्धिः । अनित्यं त्रिविधं शरीरादिभेदेन । शरीरं वरुणलोके । जलपरमाणवः पारम्पर्येण शरीरारम्भकाः इन्द्रियारम्भकत्वात् पार्थिवपरमाणुवत् । इन्द्रियारम्भकत्वं तु रसनस्याप्यत्वात् सिद्धम् । रसनमाप्यं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जकसलिलवदिति । रसनसिद्धिस्तु रसोपलब्धिः करणसाध्या अपरोक्षप्रतीतित्वाद् रूपोपलब्धिवदिति । विषयस्तु सरित्समुद्रादिर्हिमकरकादिः । न च करकायाः काठिन्यात् पार्थिवत्वमाशङ्कनीयम् । अनन्तरमेव स्वभावापगमादिति । इत्यप्प्रकरणम् ।

(१) अतीन्द्रियत्वं नामाज्ञातसाधनत्वमिति मुद्रितलक्षणावल्यां पाठः ।

आपो निगदव्याख्याताः ॥

स्पर्शात्यन्ताभावसमानाधिकरणरूपाधिकरणं तेजः । करकावृत्तित्वरहितविद्युदाकरजवृत्तिजातिमद्वा । विद्युत्तेजः करकावृत्तित्वरहिताकरजवृत्तिजातिमती वा विद्युद्व्यतिरिक्ताकरजान्यत्वरहितत्वादाकरजवत् । आकरजं सुवर्णादि । ननु सुवर्णादिकं पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणत्वाद्[1] घृतवत् । अनेन पार्थिवत्वसिद्धावाकरजवृत्तिजातिमत्त्वसाधने ऽपि विद्युत्तेजसो न तैजसत्वसिद्धिरिति चेत् । न । सुवर्णादिकमपार्थिवमत्यन्ताग्निसंयोगे ऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादिति प्रत्यनुमानेनापार्थिवत्वसिद्धौ असांसिद्धिकद्रवत्वेन तत्सिद्धिः । अन्यथा पार्थिवत्वे द्रवत्वमत्यन्ताग्निसंयोगे उच्छिद्येतेति तर्कोऽनुसरणीयः । तच्च द्विविधं नित्यमनित्यं चेति । तेजस्त्वं नित्यवृत्ति विद्युदाकरजवृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति नित्यत्वसिद्धिः । साधितं तेजस्त्वम् । अनित्यं त्रिविधं शरीरादिभेदेन । शरीरमादित्यलोके तस्यापि पूर्ववत् सिद्धिः । इन्द्रियं रूपोपलम्भकं चक्षुः । रूपोपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वा-

(१) नैमित्तिकद्रवत्वादिति प्रथममूलादर्शपुस्तके पाठः ।

च्छिदिक्रियावदिति तत्सिद्धिः। कर्तृप्रेर्यं करणम्। धातुवाच्या क्रिया। चक्षुस्तैजसं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वादालोकवत्। विषयस्तु भौमादिः। इति तेजःप्रकरणम्।

विद्युदिति। आकरजान्यत्वरहितत्वाभावेऽपि विद्युद्व्यतिरिक्तत्वरहितत्वेन पक्षधर्मत्वं विद्युद्व्यतिरिक्तत्वरहितत्वाभावेऽप्याकरजान्यत्वरहितत्वेन सपक्षसत्त्वं च बोद्धव्यम्। तेजः॥

रूपात्यन्ताभावाधिकरण[1]स्पर्शाधिकरणो वायुः। विप्रतिपन्नः स्पर्शो रूपरहितद्रव्यवृत्तिः स्पर्शत्वरहितशब्दान्यत्वरहितत्वाच्छब्दवदिति वायुसिद्धिः। स च द्विविधो नित्यानित्यभेदेन।

विप्रतिपन्न इति। अनुष्णाशीतापाकज इत्यर्थः। स्पर्शत्वाधिकरणत्वेन पक्षधर्मत्वम्। शब्दान्यत्वरहितत्वेन सपक्षसत्त्वम्।

वायुत्वं नित्यवृत्ति नित्यवृत्तित्वरहितवायुत्वान्यत्वरहितत्वात् पृथिवीत्ववदिति तत्सिद्धिः। कार्यं त्रिविधं शरीरादिभेदेन।

वायुपरमाणुं साधयति। वायुत्वमिति। यद्यपि नित्यवृत्तित्वरहितत्वं[2] सन्दिग्धं तथापि वायुत्वान्यत्वरहितत्वनिश्चयेन विशिष्टस्य पक्षधर्मत्वमुपपद्यते।

(१) रूपात्यन्ताभावसमानाधिकरणेति मूलादर्शप्रथमपुस्तके पाठः।
(२) रहितत्वरहितत्वमित्यादर्शपुस्तके पाठः।

वायुत्वं शरीरवृत्ति बाह्येन्द्रियवृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति तत्सिद्धिः। स्पर्शोपलम्भकमिन्द्रियं वायवीयं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद् व्यजनपवनवदिति। विषयस्तु उपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानभूतः प्राणस्तु शरीरादिप्रेरण[1] हेतुर्वायुः। इति वायुप्रकरणम्।

शरीरसाधने मनस्त्वे व्यभिचारो माभूदित्युत्पाद्यपदम्[2]। कथमस्य पृथिवीव्यतिरेक इति चेत् तत्र रूपासमानाधिकरणतया प्रतीयमानस्पर्शः क्वचिदाश्रितो गुणत्वाद् रूपवदिति भाष्यकाराः। पृथिव्याश्रित एव किं न स्यादिति चेत्। न। रूपासमानाधिकरणेत्युक्तत्वात्। ननु किमत्रानुपलम्भमात्रेण रूपासामानाधिकरण्यं योग्यानुपलम्भेन वा। न प्रथमः। शीतो वायुरुष्णो वायुरितिप्रतीयमानयोरुष्णशीतस्पर्शयोरपि रूपासमानाधिकरणत्वेन वायवीयत्वापत्तेः। सलिलतेजोगतरूपयोरनुद्भूतत्वेनायोग्यत्वादग्रहणमिति चेत्। न। अनुष्णाशीतस्पर्शाश्रयगतरूपस्याप्यनुद्भूतत्वेनाग्रहणस्य समानत्वादिति चेत्। उच्यते। त्वगिन्द्रियमपार्थिवं गन्धाग्राहकेन्द्रियत्वाच्चक्षुर्वत् नाप्यं रसाग्राहकेन्द्रियत्वात् न तैजसं रूपाग्राहकेन्द्रियत्वात् न नाभसं शब्दाग्राहकेन्द्रियत्वात् मनसोऽपि व्यतिरिच्यते बहिरिन्द्रियत्वात् तच्च ग्राह्यजातीयविशेषगुणवद् बहिरि-

(१) शरीरान्तःप्रेरणेति-मूलादर्शप्रथमपुस्तके पाठः।

(२) टीकाकारमते मूलादर्शप्रथमपुस्तके च उत्पाद्येन्द्रियवृत्तिजातित्वादिति मूलपाठः मुद्रितपुस्तके मूलादर्शद्वितीयपुस्तके च बाह्येन्द्रियवृत्तिजातित्वादिति मूलपाठो दृश्यते।

न्द्रियत्वात् । हन्त तर्हि शीतोष्णस्पर्शयोरपि तदधिकरणत्वमायातमिति चेत् । न । रूपरसाग्राहकेन्द्रियत्वेन तस्य निरस्तत्वादुभयाधिकरणत्वे सङ्करप्रसङ्गाच्च । एतेन स्पर्शस्य रूपासमानाधिकरणत्वं व्याख्यातम् । न चानुद्भूतत्वादग्रहः पार्थिवरूपस्पर्शयोः तुल्ययोगक्षेमत्वाच्छीतोष्णस्पर्शाश्रयगतरूपयोरनुद्भूतत्वेनाप्यग्रहोपपत्तेः । एतेनैतत् प्रत्युक्तम् । अयं स्पर्शोऽनुद्भूतरूपपृथिव्याश्रित उद्भूतरूपासमानाधिकरणानुष्णाशीतस्पर्शत्वाद् घ्राणस्पर्शवदिति । उद्भूतस्पर्शत्वाभावेन सोपाधिकत्वाच्चेति । किं च रूपासमानाधिकरणोऽयं स्पर्शो न पृथिवीस्पर्शः शीतस्पर्शसाक्षात्काराजनकत्वादात्मवदितिप्रमाणसद्भावाच्च । न चात्रानुष्णाशीतस्पर्शत्वाभाव उपाधिः घटस्पर्श एतदन्यपृथिवीसमवेतत्वरहितानुष्णाशीतस्पर्शान्यः स्पर्शत्वादन्यस्पर्शवदिति सिद्धे पृथिवीसमवेतत्वरहितानुष्णाशीतस्पर्शे साध्याव्यापकत्वादित्यास्तां विस्तरेण ।

शब्दात्यन्ताभावानधिकरणं नभः । (संयोगजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणं वा ।)[1] शब्दः क्वचिदाश्रितः गुणत्वाद्रूपवत् । न च शब्दस्य[2] स्पर्शवदाश्रयः स्पर्शासहकारित्वाद् बुद्धिवदिति । न च कालाद्याश्रयः बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाद् रूपवदिति परिशेषात्तत्सिद्धिः । इत्याकाशप्रकरणम् ।

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो मूलादर्शप्रथमपुस्तके नास्ति ।
(२) शब्दस्येति मूलादर्शप्रथमपुस्तके नास्ति ।

परिशेषतस्तत्सिद्धिमुपक्रमते शब्द इत्यादिना । गुणत्वमसिद्धमिति चेत् । न । शब्दो गुणः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्याचाक्षुषप्रत्यक्षत्वाद् गन्धवदिति वल्लभाचार्याः । तदेतत् स्पार्शनप्रत्यक्षे घटे कर्मणि चानैकान्तिकम् । अथाचाक्षुषपदेन चाक्षुषत्वानाधारत्वं विवक्षितं तथा च सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्यप्रत्यक्षत्वे सति चाक्षुषत्वानाधारत्वं हेतुरिति चेत् । न । तथापि तिमिरोत्पन्नकर्मव्यक्तौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । अथाचाक्षुषपदेन चाक्षुषवृत्तिजात्यनाधारत्वं विवक्षितं तथा च सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिचाक्षुषवृत्तिजात्यनाधारत्वे सति बाह्यप्रत्यक्षत्वं हेतुरिति चेत् । न । अस्य प्रत्यक्षासमवेतनिरवयवेन्द्रियमात्रवेद्यान्यत्वोपाधिग्रस्तत्वादिति । तदप्यसत् ।

अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।
साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भवः ॥

तर्कश्चानुपदमाचार्यैरेव दर्शितः । यदि निरवयवद्रव्यं स्यादस्मत्प्रत्यक्षो न स्यादिति न च पक्षधर्मत्वासिद्धिः सत्त्वगुणत्वातिरिक्तत्वेन जातेर्विशेषणात् यदि वा सामान्यवत्त्वे सत्यचाक्षुषत्वे सत्यस्मदादिबाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वं हेतुरिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यद्वा अयं परमाणुः स्वातिरिक्तस्पर्शवत्त्वरहितज्ञानानाश्रयविशेषगुणवदन्यो मेयत्वात् । अयं वायुरेतदितरवायुत्वानधिकरणनीरूपबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षगुणवदन्यो मेयत्वाद् घटवदित्याकाशसिद्धिरिति नवीनाः । स च नित्यो विभुश्च । मानाभावादसिद्धमेतदिति चेत् । मैवम् । अद्रव्यद्रव्यत्वानवयवद्रव्यत्वयोः सत्त्वात् । आत्मोपादानकत्वानुभयमप्यसिद्धमिति चेत् । न । अस्यैवासिद्धेः । उत्पत्तिश्रुतिबाधितत्वात् तत्सिद्धिरिति चेत् । न । तस्या मानान्तरविरोधेन स्वार्थे

प्रामाण्यानभ्युपगमादन्यथा आदित्यो यूप इत्यादीनामपि स्वार्थे प्रामाण्यप्रसङ्गाद् वायुश्चान्तरीक्षं चैतदमृतमिति प्रतिश्रुतिबाधितत्वाच्च । गगनादिकमनित्यमात्मान्यत्वे सति विभक्तत्वादित्यनुमानमनित्यत्वे प्रमाणमिति चेत् । मैवम् । व्यर्थविशेषणत्वात् । व्यभिचारपरिहारार्थत्वान्नैवमिति चेत् । न । व्यभिचारस्यैवासिद्धेः । आत्मनो नित्यत्वे ऽपि विभागित्वाद् व्यभिचारः सिद्ध इति चेत् । न । नित्यत्वविभागित्वयोरात्मन्यनभ्युपगमादभ्युपगमे वा तयोरात्मनि प्रमाणसिद्धत्वे द्वैतापत्तेः न हि स्वत एव कस्यचिद्विभागः सम्भवति नियतसावधितयैव तस्य प्रतीयमानत्वात् । नित्यत्वविभागित्वे ब्रह्मणि भ्रान्तिसिद्धे इति चेत् । न । भ्रान्तिः साधिका चेति व्याघातादात्मान्यत्वस्यैव वा प्रयोजकत्वे विशेष्यवैयर्थ्याच्च । आत्मनोऽप्यात्मान्यत्वस्य त्वयाभ्युपेतत्वाद् विभक्तत्वमुपादेयमेवेति चेत् । न । विशिष्टस्यापि मयाभ्युपेतत्वात् । आत्मत्वानधिकरणत्वमात्मान्यत्वमिति नैष दोष इति चेत् । न । तव व्यभिचारात् । आत्मन्यात्मत्वस्य त्वयानभ्युपगमादभ्युपगमे वा द्वैतापत्तेः आत्मत्वानधिकरणत्वस्यैव वा प्रयोजकत्वे विशेष्यवैयर्थ्यतादवस्थ्याच्च । अस्तु तर्हि आत्मत्वानधिकरणत्वमेव हेतुरिति चेत् । न । अविद्यास्तमये व्यभिचारात् । सोऽनित्य इति चेत् । न । मुक्तानामपि पुनः संसारित्वापत्तेः । नित्यत्वे ऽप्यात्मनो नातिरिक्त इति चेत् । मैवम् । अनतिरेके आत्मनस्तुच्छत्वप्रसङ्गात् तस्य यावदात्मभावितया संसारोच्छेदप्रसङ्गाच्च । न ह्यविद्यास्तमये सत्यविद्या सम्भवति अत्ययस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वेन व्याघातात् । न चाविद्यायामसत्यां तन्निबन्धनः संसारो घटते ऽकारणककार्यप्रसङ्गात् । अपि चास्तमयशब्देन

कोऽभावोऽभिधीयते न तावदविद्यात्यन्ताभावः तस्यावि-
द्यासमानकालीनत्वेन संसारदशायामपि मुक्तिप्रसङ्गात् ।
कथमविद्यासमानकालीनत्वमिति चेदविद्याया जीवब्रह्म-
णोरन्यतराश्रितत्वाभ्युपगमे घटादावविद्यात्यन्ताभावस्य
सुवचत्वादित्यवेहि । नान्योन्याभावः अत एव सत्या-
मप्यविद्यायामविद्यान्योन्याभावस्य सत्त्वात् । नापि प्राग-
भावः त्वयानभ्युपगमात् सर्वथा संसारोच्छेदप्रसङ्गाच्च
अविद्यासम्बन्धाद्धि संसारः स च न शक्योऽभिधातुं प्रागेव
मुक्तत्वादिति । तस्मादविद्याध्वंस एवाविद्यास्तमयश-
ब्दार्थ इति वक्तव्यम् । ध्वंसश्च पूर्वकालासम्बन्धित्वे सत्यु-
त्तरकालसम्बन्ध्यभाव इति स्थिते कथन्तरां चात्मानति-
रेकः कथन्तरां च न व्यभिचार इति परिभावनीयम् । तर्हि
तन्निवृत्त्यर्थं ×××××××× (१)मेवेति चेत् । मैवं वोचः । विभा-
गित्वस्यैव विविच्य वक्तव्यत्वात् । न तावद्विभागाधिकर-
णत्वं भागासिद्धताप्रसङ्गात् सलिलपरमाणुरूपादीनां पक्ष-
कुक्षौ निक्षिप्तत्वात् । अथ विभक्तत्वं विकारित्वमिति
यत् कल्पतरुणा व्याख्यातं तदेवास्माभिरप्यभ्युपेयत इति
मन्यसे । तदपि न । तच्चेत् कार्यत्वमाश्रयासिद्धिप्रसङ्गात् ।
अन्यत्तु विविच्य वक्तुं न शक्यत इति यत्किञ्चिदेतत् । यदि
भिन्नत्वं विभक्तत्वमभिधीयते तदा सैवाविद्यास्तमय एव
व्यभिचारितेत्यलमतिप्रपञ्चेन । तथापि ब्रह्मैव निदानं
कस्मान्न स्याद् विपक्षे बाधकाभावादिति चेत् । मैवं
वोचः । विकल्पानुपपत्तेः । तन्मूर्त्तममूर्त्तं वा आद्यश्चेदप-
सिद्धान्तः द्वितीयस्तु कथं द्रव्योपादानतायामुपपद्यते न

(१) अत्रादर्शपुस्तके कतिपयपदानि लुप्तानि परन्तु पूर्वापर-
पर्यालोचनया हेतौ विभागित्वविशेषणदाने ग्रन्थकर्तुरभिप्रायो गम्यते ।

हि द्रव्योपादानममूर्त्तं चेति सम्भवति द्रव्योपादानता वा कथं द्वितीय उपपद्यते न ह्यमूर्त्तं द्रव्योपादानं चेति सम्भवति व्याघातात् तस्मादन्यतरदभ्युपगच्छतावश्यमन्यतरदवहेयमेव । तत्र द्रव्योपादानत्वं वाभ्युपगम्येतामूर्त्तं वा नोभयमप्यभ्युपगन्तुमुचितमपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । तस्माद् द्रव्योपादानता हि मूर्त्ततया व्याप्ता सा चातो निवर्तमाना द्रव्योपादानतामादायैव निवर्तत इति प्रतिबन्धसिद्धिः । विजातीयारम्भप्रतिषेधाच्च सावयवत्वप्रसङ्गाच्च । न हि महद् द्रव्योपादानं निरवयवं चेति सम्भवति व्याघातादित्यास्तां विस्तरेण । तर्कसङ्ग्रहकारास्तु नभसोऽनिर्वचनीयतामेवमाचक्षते नाकाशत्वजातिमत्त्वमाकाशस्य लक्षणमनङ्गीकारात् नापि शब्दाधिकरणत्वम् ।

धर्मसिद्धौ[1] कुतो धर्मस्तत्सिद्धौ स वृथा कथम् ।
असिद्धेरन्यतः सिद्धेरुत्पत्त्यादेश्च सम्भवात् ॥

सिद्धे हि देवदत्तादौ धर्मिणि विद्धत्त्वादिस्तद्धर्मो व्यपदिश्यते तथा प्रकृते ऽपि सिद्धे ह्याकाशस्वरूपे शब्दस्तस्य धर्मो वक्तव्यः तद्रूपस्यान्यतरसिद्धौ[2] च व्यर्थो धर्मोपन्यासः न चान्यत् तत्साधकमस्ति । गुणत्वेन शब्दस्य क्वचिदाश्रितत्वसिद्धौ तत्सिद्धिरिति चेत् । न । तस्याकाशत्वे नियमाभावात् । शब्दस्य स्वातन्त्र्ये क्वचिदाश्रितत्वव्याघातो हेत्वसिद्धिश्च पारतन्त्र्ये ऽपि परस्याकाशादेरर्थान्तरत्वे प्रकृतलक्षणातिव्यापकत्वमाकाशत्वे व्यक्तं परस्पराश्रयत्वं न च गुणत्वं शब्दस्येति वक्ष्यते । शब्दवतश्च शब्दवत्त्वे स्वाश्रयं तद्रहितस्य शब्दवत्त्वे विरुद्धत्वमिति यत्किञ्चि-

(१) धर्म्यसिद्धाविति सम्भाव्यते ।
(२) अन्यतः सिद्धाविति सम्भाव्यते ।

देतदिति । तदेतत् प्रागुक्तरीत्यैव व्याख्यातम् । अपि चास्ति तावदबाधितः शब्दानुभव इति नासावपलापमर्हति न चासावनाश्रितः स्वसत्तां लभत इत्याश्रयेणापि भवितव्यं न च गुणत्वात् स्वातन्त्र्यमर्हति न चात्रैव विप्रतिपत्तिरिति वक्तुं युक्तमभिहितत्वात् प्रस्तावेऽभिधीयमानत्वाच्चेति कुतो धर्म्यसिद्धौ धर्मासिद्धिरित्यन्वेषणीयम् । नाप्यन्यतो धर्मिसिद्धौ धर्मसिद्धेः प्रयोजनशून्यता शङ्कनीया धर्मिसिद्धिवत्तत्सिद्धेरपि प्रयोजनवत्त्वावगमात् नो चेद्धर्मिसिद्धावप्येष पर्यनुयोगो दुर्वारः । नापि धर्मिसिद्धिरेव धर्मसिद्धिप्रयोजनं स्वस्यान्यतो व्यावृत्तेरपि प्रयोजनवत्त्वेनावगमात् । न ह्यनवगतप्रतियोग्यनुयोगिनो व्यावृत्तिबुद्धिर्भवत्यतिप्रसङ्गात् । अन्यतस्तु तदसिद्धिः सिद्धौ वा अन्यतोऽपि तत्सिद्धेरुक्तत्वात् । उत्पत्त्याद्यसिद्धिस्तु प्रागेवाभ्यधायि शब्दवतश्च शब्दाश्रयत्वमित्याद्यविद्यासम्बन्धवत्यविद्यासम्बन्धस्ततोऽन्यस्मिन् वेत्यनेन समानमित्यास्तां विस्तरेण । इत्याकाशसिद्धिः ॥

अनियतपरत्वासमवायिसमवायित्वरहितपरत्वासमवायिसमवायिमूर्तत्वरहितः कालः ।

कालं निरूपयितुमुपक्रमते । अनियतेति । रूपादावतिव्याप्तिपरिहारार्थमसमवायिसमवायीत्युक्तम् । आत्मादावतिव्याप्तिपरिहारार्थं परत्वेत्युक्तम् । दिशि व्यभिचारो माभूदित्यनियतेत्युक्तम् । अनियतपरत्वासमवायिसमवायित्वरहितः काल इत्युक्ते आत्मादावतिव्याप्तिस्तत्परिहारार्थं परत्वासमवायिसमवायीत्युक्तम् । तथापि पिण्डेऽतिव्याप्तिर्माभूदिति मूर्त्तत्वरहित इत्युक्तम् ।

गगनमनियतपरत्वासमवायिसमवायित्वरहितमूर्तत्वरहितज्ञानसमवायित्वरहितद्रव्यान्यदमूर्तत्वादात्मवदिति तत्सिद्धिः । इति कालप्रकरणम् ।

तत्सत्त्वे प्रमाणमाह । **गगनमिति** । आत्मान्यत्वेन सिद्धसाधनता माभूदिति ज्ञानेत्याद्युक्तम् । मनोन्यत्वेन सिद्धसाधनता माभूदिति मूर्त्तत्वरहितेत्युक्तम् । दिगन्यत्वेन च सिद्धसाधनता माभूदित्यनियतपरत्वा[1]समवायिसमवायित्वरहितत्वे सतीत्युक्तम् । गगनान्यत्वेन दृष्टान्ते साध्यसिद्धिः । तर्कसङ्ग्रहकारास्त्वेवमाचक्षते ।

परत्वादिधियां भावादन्यत्रापि न तद्गतिः ।
विशेषणस्य चायोगान्न युक्ता कालकल्पना ॥

परत्वापरत्वप्रत्ययनिमित्तं काल इत्ययुक्तम् । दिशि व्यभिचारात् । तत्कृतपरत्वादिव्यतिरिक्तपरत्वादिप्रत्ययनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वान्नैवमिति चेत् । न । धर्मादौ व्यभिचारात् । द्रव्यत्वे सतीति चेत् । न । ईश्वरे व्यभिचारात् । निमित्तासाधारण्यस्य विवक्षितत्वान्नैवमिति चेत् । न । यदि तत्रैव तस्य तथात्वं सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वाभ्युपगमविरोधः तस्यैव तत्र निमित्तत्वे चादृष्टादेस्तन्निमित्तत्वाभ्युपगमविरोध इति । तदेतत् समयमर्यादानभिज्ञस्य भाषितमिति वृद्धाः । तथाहि नियतपरत्वापरत्वप्रत्ययासाधारणनिमित्तत्वस्य काललक्षणत्वात् । न चैवमदृष्टादिषु व्यभिचारः । असाधारण्येनैव निरासात् । अत्रासा-

(१) नित्यपरत्वेत्यादर्शपुस्तके पाठः ।

धारणनिमित्तत्वे ऽन्यत्र च साधारणनिमित्तत्वे न सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वाभ्युपगमविरोधः । असाधारण्यं च तज्जनकतरणिपरिस्पन्दोपनायकत्वम् । न चैतदन्यत्र सम्भवति पृथिव्यादेस्तरणिपिण्डाभ्यामसंसर्गादेव निरासाद् विशेषगुणवत्त्वेन चाकाशादीनां निरासात् । न चाव्यापकत्वमुपाधिः तर्कानुगृहीतत्वात् । यदि च गगनमात्मा वान्यधर्मेणान्यमवच्छिन्द्यात् काश्मीरवर्तिना कुङ्कुमरागेण कर्णाटचक्रवर्त्तिललनाकरकमलमप्यवच्छिन्द्यात् । न चायं काले पर्यनुयोगः तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धेः सिद्धौ वा नियतपरधर्मोपसङ्क्रामकत्वेनैव सिद्धेर्धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः । दिगेवास्त्विति चेत् । न । तस्यासिद्धेः सिद्धौ वा तदहेतुत्वेनैव सिद्धेर्धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इत्यस्त्वेतत् । एतेन यौगपद्यादिप्रत्ययनिमित्तता व्याख्याता । यदप्यत्र तर्कसङ्ग्रहकारैरभिहितम् ।

यौगपद्यादिबुद्धीनां न च कालनिमित्तता ।
पर्यायत्वादिदोषाच्च तत्क्लृप्तिरनिबन्धना ॥

यौगपद्यादिप्रत्ययानामन्यतमं निमित्तं काल इत्यपि न उक्तयुक्तेरत्रापि समानत्वात् । किं चैतेषामेकार्थत्वमनेकार्थत्वं वा । नाद्यः । लक्षणभेदायोगाद् व्यवहारविरोधाच्च । न द्वितीयः । लक्षणानां प्रत्येकमव्याप्तेः एतेषां च कालातिरिक्तार्थत्वे तल्लक्षणत्वायोगात् कालार्थत्वे च पर्यायत्वापातात् । तद्भेदार्थत्वे च तन्मात्रलक्षणस्य वक्तव्यत्वादिति । तदपि न । अदृष्टादिव्यभिचारस्यासाधारणपदेनैव निरस्तत्वादसाधारण्यस्य च निरूपितत्वाद् विकल्पेषु चानेकार्थत्वाभ्युपगमात् । न च प्रत्येकमव्याप्तिः यौगपद्यादिनिमित्तत्वेनैकस्यैवाभ्युपगमात् । एतेषां चेत्यादि तु विकल्पग्रासादयुक्तम् । किमिदं कालातिरिक्तार्थत्वं काला-

तिरिक्ताभिधेयत्वं वा कालातिरिक्तलक्षणत्वं वा काला-तिरिक्तस्यैव लक्षणत्वं वा। नाद्यौ। कालातिरिक्ताभिधेयस्य कालातिरिक्तस्यापि लक्षणस्य द्रव्यत्वादेः काललक्षणत्वेन वृद्धैरभ्युपगमात्। न तृतीयः। काललक्षणत्वस्वीकारात्। न च कालार्थत्वे पर्यायत्वं सोपाधिसमयालम्बनत्वस्वीका-रात्। वादीन्द्रास्त्वेवमाहुः। कालार्थत्वं त्वनाशङ्कनीय-मेव गुणत्वेनैवैषामभ्युपगमात् परत्वापरत्ववत् तथाहि गुणशून्यत्वादद्रव्यत्वमेषां प्रसिद्धम्। नापि कर्माणि संयो-गविभागाजनकत्वात्। न सामान्यविशेषसमवाया: कार्य-त्वात् सत्तया तुल्यव्यक्तिकतापत्तेश्च। नाभावः परत्वा-दिवद्भावतया भासनात्। यौगपद्यमेककालता अयौगपद्यं भिन्नकालता चिरत्वं बहुकालता क्षिप्रत्वमल्पकालतेति कालविशेषा एव यौगपद्यादय इति चेत्। न। कालात्मत्वे भेदानुपपत्तेः। घटाद्युपाधिनिबन्धनाकाशभेदवत् सूर्य-गत्युपाधिनिबन्धनो भेद इति चेत्। न। सूर्यगतीनां सूर्य-निष्ठत्वाद् यौगपद्यादीनां च देवदत्तादिनिष्ठत्वात् परत्वा-परत्ववत्। अन्यथा व्यवहितसूर्यगत्यवच्छिन्नत्वं परत्व-मिति परत्वापरत्वयोरप्युच्छेदापत्तेः। परत्वादिविशिष्टदे-वदत्तादिप्रत्ययपूर्वक्षणे ऽननुसंहिताः देवदत्तादिसंयोगस-मवायरहिताश्च सूर्यगतयः कथं देवदत्तादिविषया इति चेत् तुल्यं यौगपद्यादिविशिष्टप्रत्ययेष्वपि। नीलो देवदत्त इत्यत्र नीलत्वमिव सूर्यगतयोऽपि देवदत्तादीन् विशिंषन्तीति चेत्। न। नीलत्वस्य नीलगुणविशेषणत्वान्नीलस्य च द्रव्यविशेषणत्वात्। कथं तर्हि देवदत्तो नील इति चेत् नीलनीलिमसमारोपादिति ब्रूमः। न चैवं प्रकृते ऽपि यौग-पद्यादिप्रत्ययानां बाधाभावेनाभ्रान्तित्वादन्यथा परत्वा-परत्वप्रत्यये ऽपि भ्रान्तित्वापत्तेः। यौगपद्यादिप्रत्यय-

पूर्वक्षणे सूर्यगतयोऽनुसन्धीयन्त इति चेत् । न । गृहमध्यवर्तिनामिन्द्रियसन्निकर्षाभावेन प्रत्यक्षानुदयात् । लिङ्गाभावान्नानुमा । नापि स्मृतिः पूर्वानुभवकारणाभावादन्यथा परत्वापरत्वयोरप्युच्छेदापत्तेः । तस्माद्यौगपद्यादयो गुणाः द्रव्यकर्मसामान्यविशेषसमवायान्यभावत्वाद् द्रव्यत्वकर्मत्वानधिकरणत्वे सति कार्यभावत्वाद् रसवत् । न चैवं चतुर्विंशतित्वव्याघातोऽपरत्वे ऽन्तर्भावात् न परत्वमपरत्वमिति पर्युदासात् तेन च परत्वसदृशानामेव ग्रहणात् । किं सादृश्यं कालपिण्डसंयोगाद्यसमवायिकारणजन्यत्वमिति चेद् मूकीभव । यद्येकः कालः कथं तर्हि यौगपद्यादिना कालनानात्वमिति चेद् यौगपद्यादिकार्यभेदजनकतयोपचारादिति गृहाण । आह च भगवान् सूत्रकारः । कार्यविशेषेण नानात्वमिति । त एते परत्वादयः कालमनुमापयन्तीति भाष्यकाराः । तर्कसङ्ग्रहकारास्तु ।

विकल्पनामयुक्तत्वादयुक्तत्वाद्विशेषणम् ।
यतो न कल्प्यं कल्पेत कथमस्यानुमेयता ॥

न तावत् समवायित्वेनानुमापकत्वम् । अनात्मत्वात् । नासमवायित्वेन तस्य द्रव्यत्वात् । निमित्तत्वपक्षेऽपि न विषयतया नित्यानुमेयत्वेनैन्द्रियकव्यवसायविषयत्वायोगात् । नाप्यविषयतया अदृष्टातिरिक्तकालासिद्धिप्रसङ्गादित्याहुः । तदेतदपरिशीलिततर्कवृत्तान्तभाषितमिति वृद्धाः । स्वासमवायिसमवायिद्वारा कालानुमापकत्वस्य तैरिष्टत्वात् । तथा च वार्त्तिकम् । परत्वादयोऽसमवायिकारणजन्या भावकार्यत्वाद् घटवत् । रूपादीनां च व्यभिचारात् संयोगासमवायिकारणका इति ज्ञायते पृथिव्यादिसंयोगस्यानुपपन्नत्वादिति परिशेषतः कालसिद्धिरिति । विस्तरस्त्वन्यत्रेत्युपरम्यते । कालः ॥

अनियतपरत्वासमवायिसमवायिनी मूर्तत्वरहिता दिक् ।

दिशं लक्षयति । अनियतेति । रूपादावतिव्याप्तिपरिहाराय परत्वेत्यादि । कालं निवर्तयितुमनियतेति ।

कालो विशेषगुणरहितामूर्तद्रव्यान्यः मूर्तत्वरहितत्वादाकाशादिवदिति तत्सिद्धिः । इति दिक्प्रकरणम् ।

तत्र प्रमाणमाह । काल इति । परिकरशुद्धिस्तु कालवदूहनीयेत्यास्तां विस्तरेण ॥

ज्ञानात्यन्ताभावरहित आत्मा । अव्याप्तिपरिहारार्थं विशेषणम् । **परत्वासमवायिसमवायित्वरहितशब्दासमानाधिकरणकार्याश्रयो वा ।** दिक्कालसर्वमूर्त्तव्यावर्तनाय प्रथमम् । आकाशं व्यावर्तयितुं द्वितीयम् ।

ज्ञानं क्वचिदाश्रितं गुणत्वाद्रूपवदिति तत्सिद्धिः । न च शरीरेन्द्रियाणां तदाश्रयत्वं कार्यत्वाद् घटवदिति ।

परिशेषतस्तत्सिद्धिमुपक्रमते । ज्ञानमित्यादिना ।

कार्यस्य तदाश्रयत्वे स्वर्गाद्यर्थितया ज्योतिष्टोमाद्युपदेशो न स्यात् । न च मनसस्तदाश्रयत्वं करणत्वाच्चक्षुर्वत् ।

शरीराश्रयत्वे बाधकाभावमाशङ्क्यानुकूलतर्कं दर्शयति । कार्यस्येति । ज्योतिष्टोमादिकर्तुरत्रैव विनष्टत्वात् स्वर्गफलोपभोग्यत्वानुपपत्तेरिति भावः । अन्योपभोग्यं स्यादिति चेत् कोऽसावन्य इति निरुच्य वक्तव्यम् । देह एव चेत् सोऽपि ज्योतिष्टोमादिकर्तृत्वेनाभिमतश्चेदभिधीयेत उक्तदोषान्न मुच्यसे । ज्योतिष्टोमादिकर्तृत्वेनाभिमतादन्य एवेति चेत् । न । तस्य स्वर्गफलोपभोग्यत्वस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् ज्योतिष्टोमादिजन्यस्यातिशयस्य तत्राभावादतिशये च स्वसमानाधिकरणस्यैवात्मविशेषगुणस्य जनकत्वं प्रमाणसिद्धं नापलपितुं शक्यं न हि चैत्रानुष्ठिताग्निहोत्रजनितमपूर्वं चैत्रसमवेतं मैत्रं स्वर्गफलभागिनं कर्तुमुत्सहते । पुत्रेष्टिपितृयज्ञवदेतत् स्यात् । न । तत्राप्यतिशयस्य पुत्रादिसमवेतत्वेनैवाभ्युपगमाद् व्युत्पादितं चैतदभियुक्तैस्तत्रतत्र । अथ देहातिरिक्त इति मतं तस्मिन्नपि मते कार्यो वा नित्यो वाभ्युपगम्यते प्रथमश्चेदुक्तदोषान्न मुच्यसे नित्यत्वे ऽपि ज्योतिष्टोमादिकर्तुरन्यः स एव वा । न प्रथमः । प्रागुक्तदोषात् स एव चेदायातोऽसि मार्गेण । आत्मैक्यमसहमानो द्वैविध्यमाह । **स द्विविध ईशानीशभेदा**[1]दिति ।

अङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवदितीश्वरसिद्धिः ।

नन्वीशे किं प्रमाणम् । प्रश्न एव तावद् न ह्ययमीशमनभ्युपगच्छता कर्तुं शक्यः न ह्ययं प्रमाणमात्रे किन्त्वीशस्यावच्छिन्ने प्रमाणे न च विशेषणाप्रतीतौ विशिष्टं शक्यं

(१) ईश्वरानीश्वरभेदादिति मुद्रितलक्षणावल्यां प्रथमद्वितीयमूलादर्शपुस्तकयोश्च पाठः ।

प्रतिपत्तुम् । न चाप्रतीते विवक्षापूर्वकवाक्प्रयोग उपपद्यते प्रतीतौ च प्रमापक्षे प्रश्नानर्थक्यम् । सामान्यतः प्रतीतं न विशेषत इति चेत् । न । तत एव तत्सिद्धेः । भ्रान्तिप्रतीतमिति चेत् । न । तस्याप्यभ्रान्तिपूर्वकत्वाद् भ्रान्तिविषये प्रमाणानुपन्यासाच्च । परवाक्यात् प्रतीतमिति चेत् । न । तस्यागृहीतसमयत्वेनाप्रतिपादकत्वात् प्रतिपादकत्वे ऽपि वा सा प्रमा न वा प्रमा चेत् कुतस्तर्हि तदेव तत्र प्रमाणभावं न भजते । अप्रमा चेत् तर्हि अन्यथानुपपत्तिरेवास्तु तत्र प्रमाणमारोप्यस्यात्यन्तासत्त्वे आरोपानुपपत्तेरित्युक्तत्वात् । अथ प्रमात्वाप्रमात्वसन्देहात् प्रश्नः । न । एवं ब्रुवतः ××× (१) भ्युपगमापत्तेः । अथ जिज्ञासोः प्रश्नः । न । अनवसरदुःस्थत्वात् । इत्यस्त्वेतदिति स्थित एव दूषणे प्रमाणमाह । अङ्कुरादिकमिति । न चोपाध्यादिशङ्का कार्यकारणभावभङ्गस्य विपक्षबाधकस्य सत्त्वात् निरुपाधिकस्य च साध्यपरित्यागे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात् ।

द्वितीयस्त्वहंप्रत्ययवेद्यः ।

अनीशे प्रमाणमाह । द्वितीय इति ।

स च नाना व्यवस्थावचनादिति । इत्यात्मप्रकरणम् ।

नानात्वं प्रतिजानीते । स चेति । न च भेदाभावः भेदतदभावयोर्भिन्नत्वे भेदस्वीकारापत्तेः । अभिन्नत्वे ऽपि कथं भेदाभावः भेदाभावस्वीकारे भेदस्वीकारात् । न चाभि-

(१) अत्रादर्शपुस्तके ऽक्षरत्रयं लुप्तप्रायं (स्वभङ्गा) इति सम्भाव्यते ।

त्त्वमपि भेदाभाव इत्यत्र भेदतदभावयोः सम्बन्धप्रतीतेः । न च राहोः शिर वदु(१)पचरितत्वं मुख्ये बाधकाभावात् । न चानिर्वचनीयत्वं भेदस्य तत्र प्रमाणाभावात् । सत्त्वे भ्रान्तिबाधावसत्त्वे ख्यातिबाधावनुपपद्यमानावनिर्वचनीयत्वं साधयत इति चेत् । नैतत् । विकल्पानुपपत्तेः । किं यत्र सत्त्वं तत्र भ्रान्तिबाधावनुपपन्नावित्यभिधीयते अन्यत्र वा । न प्रथमः । तत्र भ्रान्तिबाधयोरस्माभिरप्यनङ्गीकारात् । द्वितीये तु भ्रान्तिबाधावुपपन्नावेव न हि जातुचिदतद्वति तद्वत्त्वप्रतीतिरभ्रान्तिः तत्र च तदुत्तरकालभाविन्यतद्वत्त्वप्रतीतिर्वा । को ह्यस्वस्यात्मनोऽन्यः प्रमाणशून्यमभ्युपगच्छेत् । नाप्यसतः ख्यात्यनुपपत्तिः असतोऽपि शशशृङ्गादेः प्रतीयमानत्वात् । यदसत् तत् साक्षान्न प्रतीयत इति विवक्षितमिति चेत् । न । असतोऽपि शशशृङ्गादेः स्वप्ने साक्षात्कारोपलम्भात् शृङ्गवन्तः शशा धावन्तीति स्वप्नोपलम्भात् । नापि सदसद्विलक्षणत्वं भेदस्य अन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकतया परस्परविरुद्धयोः सदसत्त्वयोर्निषेधस्यैकत्रानुपपत्तेः । यथा चाहुः ।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।
नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः(२) ॥ इति ।

नैकतरनिषेधोऽन्यतरविधिनान्तरीयकोऽनिर्वचनीयवादिनं प्रति व्याप्त्यसिद्धेरिति चेत् । न । न भाव इति निषेधमात्रेणाभावविधेर्नाभाव इति निषेधमात्रेण भावविधेरध्यक्षसिद्धतया दुरपह्नवत्वात् । मास्त्वर्थापत्तिः ।

(१) शिर इति वदिति सम्भाव्यते ।
(२) न्यायकुसुमाञ्जलौ तृतीयस्तवके ८ कारिका ।

अनुमानं तु भविष्यति विमतमनिर्वचनीयं बाध्यत्वाद् यन्नैवं तन्नैवं यथात्मेति चेत्। नैतदपि। बाध्यत्वहेतोरेव बाध्यत्वेनानिर्वचनीयत्वे भेदानिर्वचनीयत्वासिद्धेः निर्वचनीयद्वैतापत्तेः अनिर्वचनीयत्वाप्रसिद्धावप्रसिद्धविशेषणत्वापत्तेश्च।

एकालम्बनसंसर्गनिषेधे सदसत्त्वयोः।
धर्मत्वाद् रूपरसवत् सिद्धानिर्वचनीयता॥ इति

नाप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इति चेत्। न। अभिधेयत्वादौ व्यभिचारात्। यस्तु अभिधेयत्वादीनां पक्षतुल्यत्वं मनुते। तं प्रत्येकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व एवानैकान्तिकतोद्भावनीया तस्य धर्मत्वे ऽप्येकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावात्। यद्यत्रापि धर्मत्वेनैकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमनुमिनुयात् तर्हि यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोग्येकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्रानैकान्तिकत्वमुद्भावनीयम्। न च तत्राप्येकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधयितुं शक्यमेकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसाधनविरोधापत्तेः। न च तेन धर्मेणैव भवितव्यमिति नायं नियम इति वाच्यम्। सर्वद्रव्याणामत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्याध्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात्। यस्तु एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वधर्मे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेवेति मनुते तं प्रति सिद्धसाधनत्वमुद्भावनीयम्। नन्वेकधर्मिनिष्ठोभयाप्रतियोगिकात्यन्ताभावद्वयप्रतियोगित्वमेव तत्त्वमिति न सिद्धसाधनतेति चेत्। न। एकस्मिन् बहुषु च व्यभिचारात्। धर्मद्वयत्वमेव धर्मत्वमिति न व्यभिचार इति चेत्। न। गोत्वतदभावयोः स्थितस्य तस्य निवृत्तेरशक्यत्वात्। न च पर-

स्परविरोधित्वरहितत्वेन हेतुविशेषणे ऽपि निस्तारः पक्षधर्मत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । एतद्व्यतिरिक्तविशेषणात् तत्सिद्धिरिति चेत् । न । गोत्वाश्वत्वाभावयोर्व्यतिरेकासिद्धिप्रसङ्गात् । नाप्येतद्व्यतिरिक्तपरस्परविरोधित्वरहिताभावत्वरहितधर्मद्वयत्वादिति हेतुः सत्त्वं सत्त्वाभिन्नत्वे सत्यसत्त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि न भवति धर्मत्वाद् धर्मान्तरवत् । असत्त्वं वा असत्त्वाभिन्नत्वे सति सत्त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि न भवति धर्मत्वाद् धर्मान्तरवदितिसत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वाद्धेत्वसिद्धश्च । न चाद्वैतश्रुतिर्बाधिका द्वैतश्रुतिपर्यालोचनया तद्बाध्यत्वस्यापि सम्भवात् । न चोपचरितार्थत्वमस्याः विपर्ययस्यापि वक्तुं शक्यत्वादुपजीव्यविरोधेन दुर्बलत्वाच्च । न च स्वतः प्रामाण्यमुपपद्यत इत्यास्तां विस्तरेण । तथाप्यात्मभेदे किं प्रमाणमिति चेत् तत्राह । व्यवस्थावचनादिति । आत्मा ॥

स्पर्शरहितत्वे सति मूर्त्तं मनः । विशेषगुणात्यन्ताभावाधिकरणं मूर्त्तं मनः(१) । कालादावतिव्याप्तिपरिहारार्थत्वेन मूर्त्तत्वम् । **पृथिवीवृत्तिपृथिवीत्वरहितवृत्तिवृत्तित्वरहितगुणत्वव्याप्यजातिमान् विशेषगुणः** । कथमनेन परममहत्परिमाणं व्यवच्छिद्यत इति परिभावनीयम् । महत्त्वस्य परिमाणत्वस्य वा गुणत्वव्याप्यत्वे ऽपि पृथिवीवृत्तिपृथिवीत्वरहितवृत्तिपरिमाणवृत्तित्वेन तदवृत्तित्वानुपपत्तेः । अथ पर-

(१) विशेषगुणात्यन्ताभावाधिकरणत्वे सति मूर्त्तं वा-इति द्वितलक्षणावलीपुस्तके पाठः ।

समहत्परिमाणत्वाधिकरणत्वेन लक्षणयोगः कस्मान्न स्यात्। यद्यपि परममहत्त्वस्य पृथिवीत्वरहितवृत्तिवृत्तित्वेन तदवृत्तित्वमनुपपन्नं तथापि पृथिवीवृत्तित्वे सति यत् पृथिवीत्वरहितवृत्ति तदवृत्तित्वमुपपद्यत एव परममहत्परिमाणस्य पृथिव्यपृथिवीनिष्ठत्वानुपपत्तेः। अथ गुणत्वव्याप्यत्वेन गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वस्य विवक्षितत्वात् परममहत्त्वस्य च गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति चेत् कथं तर्हि सांसिद्धिकद्रवत्वे भावनायां च नाव्याप्तिः। न च द्रवत्वसंस्कारत्वाभ्यां लक्षणयोगस्तत्र शङ्कनीयः।द्रवत्वसंस्कारत्वयोः पृथिवीवृत्तिपृथिवीत्वरहितवृत्तिवृत्तित्वात्। अथ सांसिद्धिकद्रवत्वभावनात्वाभ्यां लक्षणयोग इति मन्यसे। तन्न। तयोर्गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाभावात्। अथ पृथिवीवृत्तयश्च पृथिवीत्वरहितवृत्तयश्च पृथिवीवृत्तिपृथिवीत्वरहितवृत्तयः तद्वृत्तित्वरहितत्वस्याभ्युपेतत्वात् सांसिद्धिकद्रवत्वभावनात्वयोश्च पृथिवीत्वरहितवृत्तिवृत्तित्वरहितत्वाभावे ऽपि पृथिवीवृत्तिवृत्तित्वरहितत्वेन पृथिवीवृत्तिपृथिवीत्वरहितवृत्तिवृत्तित्वरहितत्वाद् गुणत्वव्याप्यत्वाच्च न सांसिद्धिकद्रवत्वे भावनायां चाव्याप्तिरिति मन्यसे। तर्हि परममहत्परिमाणत्वस्यापि पृथिवीत्वरहितवृत्तिवृत्तित्वरहितत्वाभावे ऽपि पृथिवीवृत्तिवृत्तित्वरहितत्वेन पृथिवीवृत्तिपृथिवीत्वरहितवृत्तिवृत्तित्वरहितत्वाद् गुणत्वव्याप्यत्वाच्च कुतो नातिव्याप्तिरित्यन्वेषणीयम्। अथ परममहत्परिमाणत्वं न जातिरिति मन्यसे। तन्न। गोत्वादिना तुल्यन्यायत्वादित्यास्तां विस्तरेण। लक्षणं तु सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतत्वानधिकरणघ्राणग्राह्यजातिमान् विशेषगुण इति। न च रूपादावव्याप्तिः। रूपं सर्वान्योन्या-

भावसमानाधिकरणसमवेतत्वानधिकरणघ्राणग्राह्यजातिमान् रूपत्वरहितगन्धान्यत्वरहितत्वाद् गन्धवदितिप्रमाणसिद्धत्वात् । एवं रसादावव्याप्तिः परिहरणीया । तथा मूर्त्तत्वासिद्धा लक्षणासम्भव इति चेत् । मैवं वोचः । देवदत्तरूपसाक्षात्कारो देवदत्तचक्षुर्व्यतिरिक्तमूर्त्तेन्द्रियजन्यो रूपसाक्षात्कारत्वाद् यज्ञदत्तरूपसाक्षात्कारवदिति प्रमाणसिद्धत्वात् । यद्वा एतद्देवदत्तरूपसाक्षात्कारजनकं देवदत्तचक्षुरेतद्देवदत्तरूपसाक्षात्कारजनकदेवदत्तमूर्त्तेन्द्रियभि[1](न्नं चक्षुष्ट्वाद् यज्ञदत्तचक्षुर्वदिति । वादिवागीश्वरास्तु संसारी मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणकविशेषगुणाश्रयो नित्यत्वे सत्यनित्यविशेषगुणवत्त्वात् पार्थिवद्[2] इत्याहुः । न चोपाध्यादिशङ्का अनुकूलतर्कसत्त्वात् । विस्तरस्त्वन्यत्रेत्युपरम्यते ।

आत्मप्रतीतिः करणसाध्या अपरोक्षप्रतीतित्वाद् रूपोपलब्धिवदिति तत्सिद्धिः । इति मनःप्रकरणम् । इति द्रव्यपदार्थः ॥

संयोगाजन्यसंयोगासमवायिसमवेतत्वरहितसंयोगासंयोगसमवेतवान् गुणः । संयोगाजन्यो यः संयोगः तदसमवायिनि समवेतत्वरहितमिति व्युत्पन्नं न तु संयोगाजन्यं यत् संयोगासमवायीति भ्रमितव्यम् । संयोगवृत्त्यवृत्तिभ्यां व्याघातापत्तेः । कर्मव्यावृत्त्यर्थं प्रथमम् । द्रव्यव्यावृत्त्यर्थं संयोगेति । **विभागाजन्य-**

(१) आदर्शपुस्तके ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थपाठः [ ] एतच्चिह्नमध्यस्थपाठानन्तरं पश्चाल्लिखितः । परं तु पृष्ठावैपरीत्येन ग्रथितं पुस्तकमिति अर्थासङ्गतिदर्शनादनुमीयते ।

(२) पार्थिवपरमाणुवदिति पाठः सम्भाव्यते ।

विभागासमवायिसमवेतत्वरहितविभागाविभागसमवेतवांश्चेति(१)। एतदपि पूर्ववत्।

रूपं संयोगाजन्यसंयोगासमवायिसमवेतत्वरहित(२)संयोगसमवेतवद् रूपत्वरहितसंयोगान्यत्वरहितत्वात् संयोगवदिति गुणत्वसिद्धिः। चतुर्विंशतिप्रकारो रूपादिभेदेन।

गुणत्वं साधयति। रूपमिति। सामान्यगुणत्वेन दृष्टान्ते साध्यप्रसिद्धिः यदात्र संयोगपदं नास्ति तदा संयोगत्वेनैव साध्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या॥

रसासमवेतनीलपीतसमवेतवद् रूपम्। गुणत्वाधिकरणे रसादावतिव्याप्तिपरिहाराय रसासमवेतत्वे सतीत्युक्तम्। गुणत्वे सति चक्षुर्मात्रग्राह्यं(३) रूपम्। गुणत्वं चात्र विशेषगुणत्वमभिमतमन्यथा कालकृतपरत्वादावतिव्याप्तिः स्यात्। चक्षुर्मात्रग्राह्यमित्यत ऊर्द्ध्वं जातीयपदं द्रष्टव्यमन्यथा परमाणुरूपादावव्याप्तिप्रसङ्गात्।

तत् सप्तप्रकारम्। न च रूपग्राहकं चक्षुश्चक्षुर्मात्रग्राह्यं रूपमित्यन्योन्याश्रयत्वं नयनगोलकाधिष्ठानत्वेन चक्षुर्निरूपणात्।

रसासमवेतनीलपीतसमवेतवद् रूपमित्युक्तं तत्र रसासमवेतनीलपीतसमवेता) [सिद्धिमाशङ्क्य तत् साधयति।

(१) समवेतवान् गुण इति मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके पाठः।

(२) संयोगसमवेतत्वरहितेत्यधिको मुद्रितपुस्तके मूलादर्शद्वितीयपुस्तके च पाठः।

(३) ग्राह्यं वेति मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके पाठः।

शुक्ल इति। शुक्लो रसासमवेतनीलसमवेतवान् नीलत्वरहितशुक्लान्यत्वरहितत्वान्नीलवत् । इति रूपत्वसिद्धिः । तत्र च ।

नीलाश्रितत्वस्येष्टत्वात् शुक्लत्वं विनिवार्यते ।
गुणत्वविनिवृत्तिस्तु रसनिष्ठत्ववारणात् ॥ १ ॥
शुक्लान्यत्वानाश्रयत्वं हेतुश्चेदभिधीयते ।
असाधारणता हेतोस्तदाशक्यनिवारणा ॥ २ ॥
नीलत्वरहितत्वं हि तस्मादभ्युपगम्यते ।
सपक्षे सत्त्वसिद्ध्यर्थं नैतदेवानुमन्यते ॥ ३ ॥

नीलत्वं साधयति । नील इति । नीलः स्वमात्रसमवेतवान् स्वमात्रसमवेतवत्त्वरहितघटान्यत्वरहितत्वाद्[१] घटवत् । इति नीलत्वजातिसिद्धिः ।

स्वमात्रसमवेतत्वरहितत्वं विशेषणम् ।
पक्षीकृतं हेतुशून्यं माभूदित्यभ्युपेयते ॥ १ ॥
घटान्यत्वानाश्रयत्वमबाधायाभिधीयते ।
स्वमात्रसमवेतं हि घटादावभ्युपेयते ॥ २ ॥

अत्र च ।

साध्यसाधननिष्ठेन स्व[२]शब्देनाभिधीयते ।
घटः किं स्विदयं नील उताभ्यामन्य उच्यते ॥ ३ ॥
बाधप्रसङ्गात् प्रथमश्चरीकर्ति न चातुरीम् ।
न हि तन्मात्रनिष्ठस्य युज्यते नीलनिष्ठता ॥ ४ ॥

(१) नीलं स्वमात्रसमवेतवत् स्वमात्रसमवेतत्वरहितनीलान्यत्वरहितत्वादिति मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके पाठः ।

(२) आदर्शपुस्तके स्वपदं नास्ति ।

नीलाश्रयत्वे तन्मात्रनिष्ठता या न युज्यते ।
यदि नीलोऽभिधीयेत साध्यशून्यं निदर्शनम् ॥ ५ ॥
नीलमात्राश्रये यस्मान्नेष्यते घटनिष्ठता ।
निदर्शनगता हेतुशून्यताप्यनिवारणा ॥ ६ ॥
यदि त्यक्त्वैतदुभयमन्य एवाभिधीयते ।
नीलादावुक्तदोषाः स्युः सर्वेऽशक्यप्रतिक्रियाः ॥ ७ ॥
आश्रयासिद्धता हेतोरधिकात्र प्रसज्यते ।]
नीलत्वसाधनं तस्मान्नोपपन्नमिति स्थितम् ॥ ८ ॥

तदेतत् परिजिहीर्षुभिराचार्यैः स्वशब्दार्थः प्रदर्श्यते। नीलत्वरहितघटत्वात्यन्ताभावरहितः स्वशब्दार्थ इत्यनेन । रूपम् ॥

गुणत्वे सति रसनग्राह्यो रसः । स च षोढा माधुर्यादिभेदेन । क्षीरेक्षुगुडसलिलेषु माधुर्यादिसाम्ये ऽप्यवान्तरजातिभेदस्य विद्यमानत्वाद् विशेषगुणत्वसिद्धिः ।

रसो निगदव्याख्यातः ॥

गुणत्वे सति घ्राणग्राह्यो गन्धः । गन्धत्वे ऽतिव्याप्तिर्माभूदिति गुणत्वग्रहणम् । जलादौ गन्धोपलब्धेर्नासौ विशेषगुण इत्याशङ्क्य तत्र तत्प्रतीत्यौपचारिकत्वेन परिहरति । **जलादावौपाधिकी गन्धप्रतीतिर्न स्वभावत इति विशेषगुणत्वसिद्धिरिति ।** मुख्ये बाधकप्रमाणाभावमाशङ्क्य बाधकं प्रमाणमुपन्यस्यति । **जलं न गन्धाधिकरणमपाकजरूपाधिक-**

रणत्वात्[1] तेजोवदिति । न पाकजरूपाधिकरणम-पाकजरूपाधिकरणं पाकजरूपानधिकरणत्वादित्यर्थः । अत्र च पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वावान्तरजाति-रहितत्वादिति हेत्वर्थो विवक्षितः तथा च न घटादौ व्यभिचारः। वायावनैकान्तिकमेतदिति चेत् तत्राह। वायोः पक्षतुल्यत्वान्न तत्र[2] व्यभिचार इति ॥

गुणत्वे सति त्वगिन्द्रियमात्र[3]ग्राह्यः स्पर्शः। स्पर्शत्वे ऽतिव्याप्तिपरिहाराय गुणत्वग्रहणम् ।

स त्रिविधः । शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात्। नन्वनुष्णाशीतस्पर्शस्य कथं विशेषगुणत्वं तस्य पृथिवीवायुसाधारणत्वात् ।

अनुष्णाशीतस्पर्शस्य विशेषगुणत्वाभावं शङ्कते । नन्विति ।

पाकजत्वापाकजत्वाभ्यामवान्तरजातिभेदेन विशेषगुणत्वे नैमित्तिकद्रवत्वस्याप्यत्यन्ताग्निसंयोगे सत्युच्छेदानुच्छेदाभ्यामवान्तरजातिसद्भावेन विशेषगुणता स्यात् ततश्च नैमित्तिकद्रवत्वस्य सामान्यगुणपाठो निरर्थकः स्यादनुष्णाशीतस्पर्शस्य वा पाठः स्यात्

(१) पाकजरूपानधिकरणत्वादिति मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके पाठः ।
(२) तत्रेति नास्ति मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके ।
(३) मात्रपदं नास्ति मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके ।

ततश्च वायोर्बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणपाठो निरर्थकः स्यात् । सेयमुभयतः पाशारज्जुः ।

अवान्तरजातिभेदेन विशेषगुणत्वमाशङ्क्याति-प्रसक्त्या परिहरति । पाकजत्वेत्यादिना ।

मैवम् । अवान्तरजातिभेदस्य क्षीरेक्षुगु-डमाधुर्यादिवदनुभवसिद्धत्वात् ।

परिहरति । मैवमिति । प्रत्यक्षसिद्धावान्तरजा-तिभेदो दुरपह्नव इति भावः ।

अन्यथा महान्धकारे स्पर्शोपलम्भमात्रेण वायुर्वातीति प्रत्ययो न स्यात् । न चैवं सति नैमित्तिकद्रवत्वस्यावान्तरजातिभेदानुभवः ।

विपक्षे दण्डमाह । अन्यथेति । न च नैमित्ति-कद्रवत्वेऽप्येष न्यायः तत्रावान्तरजातिभेदे प्रमाणा-भावात् ।

वायुस्पर्शः पृथिवीवृत्तिवृत्तिपृथिवीत्वर-हितवृत्तिवृत्तित्वरहित[1]गुणत्वव्याप्यजातिमा-नपाकजस्पर्शत्वात् तेजःस्पर्शवदित्यनुमानात् ।

अनुमानमाह । वायुस्पर्श इति । बाधपरिहा-रार्थं पृथिवीवृत्तिवृत्तिपदम् । सत्तया सिद्धसाध्यता

(१) पृथिवीवृत्तित्वरहितेति मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके पृथिवीवृ-त्तिपृथिवीत्वरहितवृत्तिवृत्तित्वरहितेति मूलादर्शप्रथमपुस्तके पृथिवीवृ-त्तित्वरहितवृत्तिवृत्तित्वरहितेति तद्द्वितीयपुस्तके पाठः । परं तु टीका-कृता व्याख्यात एव पाठोऽत्रोपनिबद्धः ।

माभूदिति पृथिवीत्वरहितवृत्तिवृत्तित्वरहितेत्युक्तम् । तत्र पृथिवीत्वरहितवृत्तिवृत्तित्वरहिता जातिर्वायुस्पर्शे व्याघातादनुपपन्नेति पृथिवीवृत्तिवृत्तित्वरहिता सिध्यतीति जातिभेदसिद्धिः ॥

संख्यां लक्षयति । **पृथक्त्वासमवेतसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणैकद्रव्यसमवेतवती संख्या ।** अत्र सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणं यदेकद्रव्यमिति न भ्रमितव्यम् । सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणस्यैकद्रव्यत्वानुपपत्तेः । अपि तु सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणे एकद्रव्ये च यत् समवेतमिति द्रष्टव्यम् । एकं द्रव्यमाश्रयो यस्येति समासः । सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणत्वं च सर्वेषां ये ऽन्योन्याभावाः तत्समानाधिकरणत्वम् । न तु यावदन्योन्याभावसमानाधिकरणत्वं रूपधर्मिकरसप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य संयोगादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । समवेतवती संख्येत्युक्ते समवेतद्रव्यत्वसामान्यवति द्रव्ये ऽतिव्याप्तिस्तदर्थमेकद्रव्येत्युक्तम् । द्रव्यत्वस्य समवेतत्वे ऽपि नैकद्रव्ये समवायः असमवायिकारणाभावेनैकद्रव्यद्रव्यानुपपत्तेः नो चेदकारणककार्यप्रसङ्गो दुर्वारः । एतावत्युच्यमाने कर्मत्वजातिमति कर्मण्यतिव्याप्तिः कर्मत्वस्यैकद्रव्ये कर्मणि समवायादिति सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणेत्युक्तम् । कर्मणः सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणत्वाभावात् कर्मत्वस्य वा कर्मव्यतिरिक्तसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । एवमपि पृथक्त्वे ऽतिव्याप्तिः तस्य सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणद्विपृथक्त्वाद्येक-

द्रव्यैकपृथक्त्वे समवेतपृथक्त्वसामान्याश्रयत्वात् ततः पृथक्त्वासमवेतत्वेन विशेषणम्। संयोगादावतिव्याप्तिर्माभूदित्येकद्रव्यपदम्। शेषं सुगमम्।

द्वित्वप्रक्रियां कारिकया सङ्गृह्णाति। आदाविति।

आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते। द्वित्वस्य प्रमिति[(१)]स्ततोऽपि परतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रिया॥

स्यादयमुत्पत्तिप्रकारः यदि द्वित्वैकत्वे स्तः ते एव नावगच्छामः प्रमाणाभावात्। स्पर्शरहितद्रव्यं स्पर्शवद्गुणासमवायिकारणाद्विष्ठगुणयोराश्रयः द्रव्यत्वाद् गुणवत्त्वाद्वा पटारम्भकतन्तुवदित्यस्त्वेकत्वे प्रमाणमिति चेत्। नैतत्। नभसः स्पर्शवद्भेरीगुणसंयोगासमवायिकारणकाद्विष्ठगुणशब्दाश्रयत्वेन तदंशे सिद्धसाधनत्वात् स्पर्शवत्त्वेन सोपाधिकत्वाच्च। स्पर्शवत्त्वस्योपाधित्वे स्पर्शवतां घटादीनामपि तथाविधगुणाश्रयत्वं प्रसज्येतेति चेत्। न। स्पर्शोपाधिपरिहारस्य विविच्य वक्तव्यत्वात्। यदि स्पर्शवत्त्वमेवंविधगुणवत्त्वे प्रयोजकं स्यात् तर्हि घटादीनामप्येवंविधगुणाश्रयत्वं प्रसज्येत स्पर्शवत्त्वान्न चैवं तस्माद्व्याप्तिविरहान्नोपाधिरिति टीकाकारैरेव विविच्योक्तमिति चेत् सत्यमुक्तं तथापि त एव पर्यनुयोक्तव्याः घटादिषु स्पर्शवद्गुणासमवायिकारणाद्विष्ठगुणा-

(१) द्वित्वत्वप्रमितिरिति मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके मूलादर्शप्रथमद्वितीयपुस्तकयोश्च पाठः।

श्रयत्वं किं वादिना नाभ्युपगम्यते उत प्रतिवादिनेति । यदि वादी नानुमनुते कथं तर्हि तस्य नापसिद्धान्तो नाप्यनैकान्तिकत्वमिति परिभावनीयम् । अथ प्रतिवादिना नानुमन्यत इति मनुषे । तन्न । अस्यैवार्थस्य प्रतिवादिनाभ्युपगमात् तेन हि स्पर्शवत्कपालादिगुणरूपाद्यसमवायिकारणकरूपादीनामद्विष्ठानां घटादिष्वभ्युपेतत्वात् । मास्त्वेकत्वे प्रमाणं द्वित्वे तु भविष्यति द्रव्याजनकः संयोगः स्वतोऽधिकवृत्तिकार्यैकार्थसमवेतस्वार्हः संयोगत्वाद्विद्विनुका[1]रम्भकसंयोगवदिति चेत् । न । अत्रापि रूपैकार्थसमवायेन सिद्धसाधनत्वादस्ति हि रूपादीनां व्याप्यवृत्तितया संयोगाधिकवृत्तित्वं कार्यत्वं च । विवक्षितकार्यस्य व्यासज्यवृत्तित्वाभ्युपगमान्न रूपादिना सिद्धसाधनमिति चेत् तथापि कथं द्वित्वसिद्धिः त्रित्वादिनैव चरितार्थत्वादित्यास्तां विस्तरेणेति । उच्यते । न तावदेकत्वसाधकाभावः शङ्कितस्यैव सत्त्वात् । न चांशे सिद्धसाधनत्वं स्पर्शवद्गुणस्यासमवायिकारणमित्यभ्युपगमात् । न च घटादावनैकान्तिकत्वं तेषां पक्षतुल्यत्वात् । यदि घटादिपक्षतुल्यत्वं ग्रन्थकृदाशयस्थं कथं तर्हि उपाधिनिराकरणपरः स्पर्शवतां घटादीनामपि तथाविधगुणाश्रयत्वं प्रसज्येतेत्युत्तरो ग्रन्थ इति चेच्छ्रूयतामवधानेन । येन हि विवक्षितगुणाश्रयत्वं प्रति स्पर्शवत्त्वं प्रयोजकमित्यभिधीयते तेन वै स्पर्शवत्सु विवक्षितगुणाश्रयत्वं वक्तव्यं नो चेत् कथं प्रयोजकतामभिदध्यात् तथा च कथं विवक्षितगुणाभावं प्रतिजानीयात् स्पर्शवत्सु स्वयमेवाभ्युपगतत्वादितरत्र चानुमानस्य सुकरत्वाद्

(१) द्व्यणुकेति सम्भाव्यते ।

विवक्षितगुणाश्रयत्वद्रव्यत्वयोः स्पर्शवत्त्वेव व्याप्यव्यापकभावावधारणादिति। यद्येवं तर्हि टीकाकारकृताशयविवरणस्य गतिरिति चेद् भ्रान्तिरिति ब्रूमः। यदपि टीकाकारेण घटादिव्यभिचारपरिहारार्थमन्त्यावयविव्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणीयमित्युक्तं तदपि तेषां पक्षतुल्यतयैव निरस्तम्। नापि द्वित्वसाधकाभावः शङ्कितस्यैव सत्त्वात्। न च रूपाद्येकार्थसमवेतत्वेन सिद्धसाधनं संयोगसमानाश्रयत्वे सति संयोगाधिकदेशत्वस्य संयोगाधिकवृत्तित्वेनेष्टत्वादिति यत्किञ्चिदेतत्। अस्तु वैवं द्वित्वसाधनप्रयोगः। अयं घटः कर्मसंयोगविभागाजन्यपृथक्त्वातिरिक्तबहुत्वा(१)नधिकरणानेतन्निष्ठगुणाधिकरणं द्रव्यत्वात् पटवत्। यद्वा आकाशं पृथक्त्वातिरिक्तबहुत्वानधिकरणकालनिष्ठगुणाधिकरणं द्रव्यत्वात् पटवत्। यद्वा अयं घटः बहुत्वानधिकरणानेतन्निष्ठसंख्याधिकरणं द्रव्यत्वात् पटवदिति। अथ भवतु द्वित्वैकत्वसिद्धिरुक्तप्रमाणात् तथापि कथं द्वित्वोत्पत्तिप्रकारः सम्भवी द्वित्वस्यैकत्वजन्यत्वे प्रमाणाभावादिति मन्यसे। तन्न। द्वित्वमेकत्वजन्यं कार्यसंख्यात्वाद् घटैकत्ववदितिप्रमाणसिद्धत्वात्। त्रित्वादीनां च पक्षतुल्यत्वान्न तत्र व्यभिचारः शङ्कनीयः। द्वित्वं नैकत्वजन्यमनेकनिष्ठत्वात् संयोगविभागवदिति सत्प्रतिपक्षत्वमिति चेत्। न। परमाणुः शब्दासमवायित्वरहितपृथक्त्वातिरिक्तबहुत्वानधिकरणैकत्वजन्यानेतन्निष्ठगुणाधिकरणं द्रव्यत्वाद् घटवदितिप्रमाणसिद्धस्य गुणस्यापि धर्मित्वे धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् तद्व्यतिरिक्तस्य धर्मित्वे धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात्। द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धि-

(१) बहुत्वत्वेति सम्भाव्यते एवमग्रे ऽपि।

जन्यत्वे च प्रमाणम् । अहं घटपटद्वित्वजनकघटपटैकत्वगोचरसाक्षात्कारवानात्मत्वादीश्वरात्मवदिति । यद्वा द्वित्वसामान्यमेकत्वज्ञानजन्यवृत्ति द्वित्वाव्यावृत्तत्वात् सामान्यवदिति । सत्तायां चैकत्वज्ञानजन्यैकत्वगोचरसंस्कारनिष्ठत्वेन साध्यप्रसिद्धिः । यद्वा द्वित्वमेकत्वगोचरज्ञानजन्यं कार्यत्वादेकत्वज्ञानजन्यैकत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानवत् । न च ज्ञानत्वमुपाधिः एकत्वज्ञानजन्यसंस्कारे साध्याव्यापकत्वात् । न च घटादावनैकान्तिकत्वं तस्याप्येकत्वगोचरेश्वरज्ञानजन्यत्वात् । न च संख्यात्वेनैकत्वज्ञानजन्यत्वाभावोऽनुमातुं शक्य एकत्व एव व्यभिचारात् तस्यापि स्वगोचरेश्वरज्ञानजन्यत्वात् । विस्तरस्त्वन्यत्रेत्युपरम्यते । संख्या ॥

परिमाणं लक्षयति । **संख्यासमवेतत्वरहितसंख्यासमवायिसमवेतवत् परिमाणम्** । संख्या असमवायिनी यस्येति विग्रहः । संख्यायामतिव्याप्तिपरिहारार्थं संख्यासमवेतत्वरहितपदम् ॥

पृथक्त्वं लक्षयति । **शब्दासमवायिकारणासमवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतपरिमाणासमवायिसमवेतत्वरहिताधिकरणं पृथक्त्वम्** । संख्यापरिमाणप्रचयेष्वतिव्याप्तिपरिहारार्थं परिमाणासमवायिपदम् । यद्यपि संख्यादौ पटाद्यसमवेतसंख्यात्वाद्यधिकरणत्वादतिव्याप्तिः तथापि संख्याद्यसमवेतस्यानधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिः । तथापि संख्यादौ संख्यापरिमाणप्रचयान्यतमधर्मिप्रतिप्रतियोगिकानामन्योन्याभावानां परिमाणासमवाय्यसमवेतानां सत्त्वादतिव्याप्तिः रूपादावपि संख्याद्यसमवेतरूपत्वाद्यधिकरणत्वा-

दतिव्याप्तिस्तत्परिहारार्थं सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतपदम् । रूपादेः सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणत्वासम्भवेन रूपत्वादेस्तत्समवेतत्वानुपपत्तेः । संयोगादावतिव्याप्तिपरिहारार्थं शब्देत्यादि । संयोगादेः शब्दासमवायिकारणत्वान्नातिव्याप्तिः ॥

संयोगं लक्षयति । **कालावृत्त्यवृत्ति(१)विभागासमवायिसमवेतत्वरहित(२)प्रध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणसमवेतत्वानधिकरणगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यधिकरणं संयोगः ।** रूपादावतिव्याप्तिपरिहारार्थं प्रध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणसमवेतत्वानधिकरणेत्युक्तम् । रूपत्वादीनां प्रध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणसमवेतत्वान्नातिव्याप्तिः । न च विभागेऽतिव्याप्तिः विभागासमवायिसमवेतत्वरहितपदेन तस्य निरस्तत्वात् । न च गन्धेऽतिव्याप्तिः कालावृत्त्यवृत्तित्वेन विशेषणात् । अस्तु तर्हि कालावृत्त्यवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यधिकरणत्वमेव संयोगलक्षणमिति चेत् । न । परिमाणादावतिव्याप्तेः । तदर्थं प्रध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणसमवेतत्वानधिकरणत्वमप्युपादीयत एवेति चेत् । न । विभागातिव्याप्तिपरिहारार्थं विभागासमवायिसमवेतत्वरहितत्व-

(१) कालावृत्त्यवृत्तीति नास्ति मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके प्रथमद्वितीयमूलादर्शपुस्तकयोश्च ।

(२) विभागासमवेतत्वाभावाविरोधिसमवेतेति मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके विभागासमवेतेतराभावाविरोधिसमवेतेति मूलादर्शप्रथमपुस्तके ऽवर्णिकेतरेतराभावाविरोधिसमवेतेति मूलादर्शद्वितीयपुस्तके पाठः ।

स्यावश्योपादेयत्वादिति सर्वं सुस्थम् । अक्षणिकेतरेतराभावाविरोधिसमवेतेति क्वचित् पाठः । तत्राक्षणिकपदमधिकरणविशेषणं विभागव्युदासपरम् । अक्षणिकत्वं च नेह स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्तिध्वंसाप्रतियोगित्वमपि तु द्वित्रिक्षणमात्रावस्थायित्वरहितजातीयत्वमन्यथातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । द्वितीयमाश्रयेतरेतराभावविरोधिगुणव्युदासपरम् ।

लक्षणान्तरमाह । **सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतविभागासमवायिसमवेतत्वरहितशब्दासमवायिसमवेतवान् संयोगः**[1] । तत्र च विभागासमवायिसमवेतत्वरहितपदं पूर्वलक्षणगतमनुषञ्जनीयम् ॥

विभागं लक्षयति । **संयोगासमवेतसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतशब्दासमवायिसमवेतवान्**[2] **विभागः** । अत्र च शब्दसंख्ये निवर्तयितुं क्रमेण शब्दसंयोगनिवर्तनाय च व्युत्क्रमेण विशेषणानि द्रष्टव्यानि ॥

विशेषणतया परप्रत्ययनिमित्तं परत्वम् ॥

विशेषणतया अपरप्रत्यय[3]**निमित्तमपरत्वम् ॥**

---

(१) विभागासमवेतसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतशब्दासमवायिसमवेतवान् वा संयोगः—इति त्रिषु पुस्तकेषु पाठः ।

(२) शब्दासमवेतवान्—इति मूलादर्शप्रथमपुस्तके पाठः ।

(३) अपरत्वप्रत्ययेति मूलादर्शद्वितीयपुस्तके पाठः ।

अर्थप्रकाशो बुद्धिः ॥

यस्मिन् सत्यनुरागस्तत् सुखम् ॥

यस्मिन् सति द्वेष[१]स्तद् दुःखम् ॥

प्रार्थना इच्छा ॥

ज्वलनात्मको द्वेषः ॥

उत्साहः प्रयत्नः ॥

आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम् ॥

आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् ॥

परत्वादेर्द्रवत्वान्तस्य लक्षणानि निगदव्याख्यातानि ॥

ननु न समवायिकारणमसमवायिकारणमिति यद्युच्येत तर्हि निमित्तमपि तथा स्यात्। न तत् समवायिकारणप्रत्यासन्नमिति चेत् तत् किमेतावदेव अन्यदपि वा विवक्षितमस्ति प्रथमे प्रत्यासत्तिः समवाय एवेति यदि तर्हि घटत्वस्य घटरूपं प्रति कपालरूपस्य घटं प्रत्यसमवायिकारणत्वं प्रसज्येत। न चानवधृतसामर्थ्यान्न तथेति वाच्यम्। अवधृतसामर्थ्यता यदि तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिता सास्त्येवेति न व्यतिरेकः। नान्या निरुच्य वक्तुमशक्यत्वात्। कथं च कपालरूपस्य घटरूपं प्रत्यसमवायिकारणता स्यात्। समवायिकारणकारणसमवायादिति चेत् कपालगुणान्तराणां घटरूपं प्रत्यसमवायिकारणत्वप्रसङ्गात् तन्तुसंयोगस्य पटं प्रत्यसमवायिकारणत्वाभाव-

(१) सत्यनुद्वेष—इति मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके मूलादर्शद्वितीयपुस्तके च पाठः।

प्रसङ्गाच्च । न च गुणासमवायिकारणताया एतल्लक्षणमिति युक्तम् । एकत्वे पाकजेषु च तदभावात् । न चान्यतरत्वविवक्षायां यथायथमुभयमपि प्रयोजकमस्त्वित्युक्तेऽपि निस्तारः । उक्तदोषात् घटादावतिव्यापकत्वाच्च घटादीनामपि घटरूपादिकारणकारणघटावयवसमवेतत्वेन तद्गतरूपादिवत् प्रत्यासन्नत्वादित्याशङ्क्यासमवायिकारणस्य स्वरूपमाह । **द्रव्यनिष्ठत्व[1]रहितात्मविशेषगुणनिष्ठत्वरहितपरत्वापरत्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिजाति[2]मदसमवायिकारणमिति** । यदसमवायिकारणं तदेवंविधमेवेति भावः । निगदव्याख्यातम् । लक्षणं तु **द्रव्यत्वरहितध्वंसान्यात्मविशेषगुणमात्रनिमित्तत्वरहितात्मविशेषगुणत्वरहितरसस्पर्शस्नेहसंयोगविभागविशेषव्यतिरिक्त[3]-भावत्वमिति** द्रष्टव्यम् । द्रव्यत्वरहितविशेषणेन द्रव्यव्युदासात् । आत्मविशेषगुणानां चात्मविशेषगुणत्वरहितग्रहणेन निराकरणात् । अणुद्व्यणुकाकाशादिपरिमाणान्त्यावयविरूपगन्धपरिमाणानेकत्वानेकपृथक्त्वपरत्वापरत्वविनश्यदवस्थद्रव्यसंयोगविभागवेगकर्मान्त्यशब्दसामान्यविशेषसमवायानां ध्वंसान्यात्मविशेषगुणमात्रनिमि-

(१) द्रवत्वनिष्ठत्वेति मूलादर्शद्वितीयपुस्तके पाठः ।

(२) परत्वापरत्वात्यन्ताभावप्रतियोगिसत्तावान्तरजातीति मूलादर्शद्वितीयपुस्तके पाठः ।

(३) रसस्पर्शस्नेहसंयोगविभागविशेषव्यतिरिक्तेति नास्ति मूलादर्शद्वितीयमुद्रितपुस्तकयोः । पाठार्थश्चात्र चिन्तनीयः ।

त्तत्वरहितविशेषणेन निरासात् । अण्वाकाशादिपरिमाणसामान्यविशेषसमवायानां चान्यपदेन निराकरणात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

स्नेहलक्षणमाह । **स्नेहः सङ्ग्रहहेतुः**(१) । **पृथिवीवृत्त्यवृत्तिरससमानाधिकरणवृत्ति**(२)**गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमान् स्नेह**(३) इत्यपि द्रष्टव्यम् । गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वमेव लक्षणं किं न स्यात् सुखत्वे ऽतिव्याप्तेः । अभ्युपगम्यतां तर्हि रससमानाधिकरणवृत्तित्वम् । एतावतापि नालम् । पृथिवीवृत्त्यवृत्तित्वस्यापि रूपादावतिव्याप्तिपरिहारार्थत्वेनावश्याभ्युपेयत्वात् । अस्तु तर्हि पृथिवीवृत्त्यवृत्तिरससमानाधिकरणवृत्तिजातिमत्त्वमेव लक्षणम् । मैवम् । शीतस्पर्शे ऽतिव्याप्तेः शीतत्वस्य पृथिव्यवृत्तिरससमानाधिकरणशीतस्पर्शवृत्तित्वात् ततो गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमप्युपादेयमेवेति सर्वं सुस्थम् ॥

संस्कारं लक्षयति । **गगनसमवेतसमवेतत्वरहितमूर्त्तामूर्त्तसमवेतसमवेतवान् संस्कारः** । संयोगादिव्यावृत्त्यर्थं गगनसमवेतसमवेतत्वरहितेत्युक्तम् । रूपव्यावृत्त्यर्थं मूर्त्तामूर्त्तसमवेतसमवेतवानिति ॥

(१) सङ्ग्रहादिहेतुरिति मुद्रितपुस्तके मूलादर्शद्वितीयपुस्तके च पाठः ।

(२) पृथिवीवृत्तिवृत्तित्वरहितात्मगुणावृत्तिशब्दावृत्तीति मूलादर्शप्रथमपुस्तके पाठः ।

(३) एतत् स्नेहलक्षणं मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके ऽसमवायिकारणलक्षणतः पूर्वं दृश्यते ।

विहितक्रियासाध्यः[1] पुङ्गुणो धर्मः ॥

निषिद्धक्रियासाध्यः पुङ्गुणोऽधर्मः ॥

गुणत्वे सति श्रोत्रग्राह्यः[2] शब्दः ॥

इति गुणपदार्थः ॥

संयोगासमवेतसंयोगासमवायिकारण[3]समवेतवत् कर्म । रूपादौ व्यभिचारपरिहाराय संयोगासमवायिकारणसमवेतवदित्युक्तम् । संयोगे ऽतिव्याप्तिपरिहाराथ संयोगासमवेतपदम् ।

तच्च पञ्चविधम् । उत्क्षेपणादिभेदेन । तत्राधोदेशविभागोर्द्ध्वदेशसंयोगजनकं कर्मोत्क्षेपणम् । ऊर्द्ध्वदेशविभागाधोदेशसंयोगजनकं कर्मापक्षेपणम् । अग्रदेशविभागमूलदेशसंयोगजनकं कर्माकुञ्चनम् । मूलदेशविभागाग्रदेशसंयोगजनकं कर्म प्रसारणम् । उत्क्षेपणाद्याकुञ्चनं च प्रयत्नजमिष्टं[4] न चेद् गमनस्यापि प्रसङ्गात् । अप्रयत्नजं कर्म गमनम् । ननु पञ्चैव कर्माणीति नोपपद्यते

---

(१) क्रियया साध्यः—इति मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके मूलादर्श-द्वितीयपुस्तके च पाठः । एवमधर्मलक्षणे ऽपि ।

(२) श्रोत्रग्राह्यो गुणः—इति मूलादर्शप्रथमपुस्तके पाठः ।

(३) कारणपदं नास्ति त्रिषु पुस्तकेषु ।

(४) प्रयत्नजनिष्ठमिति मुद्रितमूलादर्शप्रथमपुस्तकयोः पाठः ।

भ्रमणादीनां सत्त्वादिति चेन्न । भ्रमणादयोऽपि गमनविशेषा[1] इत्युक्तं शास्त्रकृद्भिरिति ॥

कर्मपदार्थः ॥

समवेतरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतं[2] सामान्यम् । नैतत् । मनस्त्वादावव्याप्तेः मनआदेः सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणत्वासम्भवेन मनस्त्वादेः तत्समवेतत्वानुपपत्तेः । तस्मान्न जानीमो वयमतिरिक्तमाचार्याशयमित्याचार्याशयवेदिनां परिहारो गवेषणीयः । वयं तु बुध्यामहे । सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणं यत् समवेतमिति व्युत्पादनान्नाव्याप्तिरिति । समवेतवत्त्वरहितानेकसमवेतं सामान्यमित्यपि लक्षणं द्रष्टव्यम् । संख्यासमवायिसमवाय्यनेकसमवेतमिति तु तत एव निरस्तम् । पटादावतिव्याप्तिश्च तस्यापि संख्यासमवायिसमवायित्वादिति । सामान्यम् ॥

समवेतवत्त्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतत्वरहितसमवेता[3] विशेषा इति । एतन्मनस्त्वे ऽतिव्यापकत्वेन प्रतिभाति मनस्त्वस्यापि जातिशून्यत्वे सति संयोगादिनिष्ठत्वरहितत्वे सति सम-

(१) कर्मविशेषा–इति मुद्रितमूलादर्शद्वितीयपुस्तकयोः पाठः ।

(२) समवेतरहितं सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणं समवेतमिति मूलादर्शप्रथमपुस्तके पाठः । एतत्पाठे टीकाकारकृतशङ्कैव नोदेतीति ज्ञेयम् ।

(३) सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणत्वरहिताः समवेता इति मूलादर्शप्रथमपुस्तके पाठः ।

वेतत्वात् । लक्षणं तु समवेतवत्त्वरहितत्वे सत्येकैकसमवेतो विशेष इति । यद्वा समवेतवत्त्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणत्वरहितः समवेतो विशेष इति । सर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणं यत् समवेतं तत्र तत्त्वं धर्मः तदनधिकरणत्वस्याभ्युपेतत्वान्नातिव्याप्तिरिति पूर्वमपि रमणीयम् । विशेषसिद्धिस्तु कालः कालनिष्ठसमवेतवत्त्वरहितजातित्वरहितसमवायाश्रयो द्रव्यत्वाद् घटवत् । कालः कालनिष्ठगुणत्वरहितजातित्वरहितसमवायाश्रयो द्रव्यत्वाद् घटवदिति । विशेषः ॥

समवायं लक्षयति । नित्यः सम्बन्धः समवाय इति । न च नित्यप्रतियोगिकविशेषणविशेष्यभावेन व्यभिचारः । सम्बन्धत्वं भावमात्रवृत्ति वृत्तित्वे सत्यसम्बन्धावृत्तित्वात् संयोगत्ववदिति तत्सम्बन्धत्वस्यैव प्रतिक्षिप्तत्वात् । न च तस्य भावत्ववाचो युक्तिर्युक्तिमती भावान्तरत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वादन्यथा तु संयोगसमवायान्यतरत्वप्रसङ्गे बाधादाद्यप्रतिषेधे चरम एव पर्यवस्यतीति कथं व्यभिचार इत्यन्वेषणीयम् । न च भावत्वमपि अभाववृत्तित्वादिति ध्येयम् । कथं तर्हि अभावग्रहणमिति चेत् सम्बन्धमन्तरेणैवेति गृहाण । न चासम्बन्धिग्रहणे ऽतिप्रसङ्गः । प्रतियोग्यन्तर(१)प्रतियोगिग्राहककारणकलापस्य नियामकत्वात् । न च मानाभाव एते तन्तव एतत्पटसम्बन्धा एतदाश्रयत्वाद् भूतलवत् इह गवि गोत्वमित्यादिप्रत्ययो वा एतज्जनकसंयोगत्वरहितसम्बन्धजन्य एतदिहेतिप्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीतिप्रत्ययवदिति । न च संयोगकार्यत्वमुपाधिः साधनव्याप-

(१) प्रतियोग्यन्येति सम्भाव्यते ।

कत्वात् चक्षुर्मनःसंयोगजन्यत्वस्य बाधाभावेन साधयितुं शक्यत्वात्। न चेह भूतले घटो नास्तीत्यादौ व्यभिचारः तस्यापि चक्षुर्भूतलसंयोगात्ममनःसंयोगादिजन्यत्वस्येष्टत्वात्। विपर्यये किं बाधकमिति चेत् सम्बन्धकारणाभावे तत्कार्यस्येहप्रत्ययस्यैवाभावप्रसङ्ग इति सन्तोष्टव्यम्। वल्लभाचार्यास्तु जात्यादिगोचरो विशिष्टव्यवहारः सम्बन्धनियतो भावमात्रविषयाबाधितविशिष्टव्यवहारत्वात् सघटं भूतलमितिव्यवहारवत् सामानाधिकरण्यज्ञानमबाधितसम्बन्धज्ञानपुरःसरमबाधितसामानाधिकरण्यज्ञानत्वाद् दण्डकुण्डले देवदत्तसंसृष्टे इतिज्ञानवदित्याहुः। न च समवायिनावित्यत्र व्यभिचारः तत्रापि सम्बन्धप्रतिभासनात्। न चानवस्था तत्र सम्बन्धप्रतीतेरारोपितत्वात्। जात्यादावप्यारोपितास्त्विति चेत्। न। तथा सत्यारोपस्यैवानुपपत्तेरारोप्यसम्बन्धस्यैवाभावात्। न च संयोगारोपः युतसिद्ध्यभावलक्षणविशेषधर्मदर्शनात्। सिध्यतु वा तत्राप्यनारोपितः सम्बन्धः। न चानवस्था दोषाय तस्य नित्यतया परस्परानपेक्षवित्तितया चोत्पत्तिज्ञप्त्योरप्रतिबन्धात्। एतेन समवायः स्वतन्त्रः परतन्त्रो वेति यौक्तिको बाधः प्रत्युक्तः। विस्तरस्तु शास्त्र इत्युपरम्यते।

समवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणभावो वा ॥ समवायः ॥

नञर्थप्रत्ययविषयो(१)ऽभावः । स चतुर्धा

(१) नञर्थविषयप्रत्ययविशेष—इति मुद्रितपुस्तके मूलादर्शद्वितीयपुस्तके च पाठः।

भिद्यते प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावो-ऽन्योन्याभावश्चेति ।

अभावं लक्षयति । नञर्थेति । न च नञर्थानिरुक्तिः द्रव्यादिषड्लक्षणषडत्यन्ताभाववत्त्वस्य तत्त्वात् ॥

उत्तरैकावधिरभावः[1] प्रागभावः । उत्तरत्वं च स्वाधिकरणकालानन्तरकालसंसर्गित्वं तथा च स्वाधिकरणकालानन्तरकालसंसर्ग्यैवावधिर्यस्याभावस्य स प्रागभाव इत्यर्थः ॥

पूर्वैकावधिरभावः[2] प्रध्वंसाभावः । पूर्वत्वं च स्वानधिकरणकालत्वानधिकरणयावत्कालाव्यवहितप्राक्-कालसंसर्गित्वम् ॥

तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावो[3]ऽन्योन्याभावः । तादात्म्यप्रतियोगिकत्वं च तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति न तादात्म्यप्रतियोगिके तादात्म्यात्यन्ताभावे ऽतिव्याप्तिः ॥

उभयावधिरहितः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः। अत्र च संसर्गाभावत्वं न संसर्गप्रतियोगिकाभावत्वमपि तु संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । तेन पटः संसर्गो नेति संसर्गप्रतियोगिके ऽन्योन्याभावे नातिव्याप्तिरिति सर्वमनवद्यम् ॥

---

(१) तत्रोत्तरकालावधिरभावः—इति मूलादर्शप्रथमपुस्तके पाठः।

(२) पूर्वकालावधिरभावः—इति मूलादर्शप्रथमपुस्तके पाठः ।

(३) तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः—इति मूलादर्शप्रथमपुस्तके पाठः ।

तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वतीतेषु (९०६) शकान्ततः।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम् ॥
विद्यासन्ध्योदयोद्रेकादविद्यारजनीक्षये।
यदुदेति नमस्तस्मै कस्मैचिद्विश्वतस्त्विषे ॥

इति श्रीमदुदयनाचार्यविरचिता लक्षणावली
समाप्ता ॥

सगर्वगर्वदलनशेषः शार्ङ्गधरः सुधीः।
चकार लक्षणावल्या विवृत्तिं कृतिनां मुदे ॥

इति श्रीशेषशार्ङ्गधरविरचितायामुदयनलक्षणावलीटीकायां
न्यायमुक्तावल्यामभावपदार्थः समाप्तः ॥

श्रीगोपालाय नमः ॥

No. 22] [*Price Rupee one.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

भाष्योपबृंहितं

तत्त्वत्रयम्

विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्

श्रीमल्लोकाचार्य्यचरणप्रणीतम् ।

THE VEDÂNTA-TATTWATRAYA

OF

SRÎ LOKÂCHÂRYYA SVÂMÎ

WITH A COMMENTARY

EDITED BY

SWÂMÎ BHÂGAVATÂCHÂRYYA,

Professor, Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULAS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:
BENARES.

AGENT:–OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PRINTED BY FREEMAN & CO., Ld, AT THE TARA PRINTING WORKS,
BENARES.

1899.

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः२२—

तत्त्वत्रयम्

भाष्योपबृंहितम्म् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अनादिमायया सुप्त इत्युक्तप्रकारेणाऽनाद्यऽचित्संबन्धनिबन्धनाज्ञानान्धकारेणाभिभूता आत्मस्वरूपं प्रकृतेः परं ज्ञानानन्दमयं भगवदनन्यार्हशेषमजानन्तो देवोऽहं मनुष्योऽहमिति जडदेहेऽहंबुद्धिं कुर्वन्तः, उत्पन्नेपि देहातिरिक्तात्मज्ञान ईश्वरोहमहंभोगीति स्वतन्त्रमभिमन्यमानाः, सत्यपि शेषत्वज्ञाने, ऽप्राप्तविषयेषु तद्विनियोजयन्तः–एवम्

> योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
> किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥

इत्युक्तप्रकारेणात्मस्वरूपे ऽन्यथाप्रतिपतिरूपमखिलपापमूलमात्मापहारं कुर्वन्तो ऽल्पास्थिरत्वादिदोषदुष्टशब्दादिभोगैकतपराः,

> विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदितुम् ।
> पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता ॥

इत्युक्तप्रकारेण करणकलेवरविधुरा भोगमोक्षशून्या अचिदविशेषिता बद्धात्मानस्तिष्ठन्ति ।

तद्दशायां परमदयालुना सर्वेश्वरेण स्वचरणकमलसमाश्रयणोपकरणतया दत्तं शरीरं प्राप्योज्जीवनौपयिकं तत्समाश्रयणमकृत्वा तदानीं त्वद्दत्तशरीरमार्ग्गे भ्रमामीत्युक्तप्रकारेण पारं गन्तुं दत्तं प्लवमारुह्य प्रवाहमार्ग्गेण समुद्रं प्रविशन्तइव संसारनिस्तरणौपयिकं संसरणहेतुं कृत्वा ऽनाद्यविद्यासंचितपुण्यपापकर्मानुगुणमनेकयोनिषु जनित्वा प्रतिजन्म दुरन्ततापत्रयदवाऽनलदह्यमाना अनादिकालं संसरन्तोप्य ऽतीतानागतानाभि-

ज्ञतया तत्र संसारे शोकरहिता गर्भजन्मबाल्ययौवनवार्द्धकमरणनरकरूपावस्थासप्तकं भजन्तो दुःखपरम्परामनुभूया ऽनन्तक्लेशभाजने संसारसागरे मग्ना व्याकुलीभवन्ति

तेषामनर्थविशेषमनुसंधाय तदुज्जीवनाय सृष्टिं कुर्वतस्सर्वभूतसुहृदः सर्वेश्वरस्य।

एवं संसृतिचक्रस्थे भ्रम्यमाणे[1] स्वकर्मभिः।
जीवे दुःखाकुले विष्णोः कृपा काप्युपजायते॥

इत्युक्तप्रकारेण हृदय उत्पन्नेनापारकारुण्येन "जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदन" इत्युक्तप्रकारेण जायमाने कृतेन विशेषकटाक्षेण निरस्तरजस्तमस्कस्य प्रवृद्धसत्त्वस्य मुमुक्षोश्चेतनस्य तत्त्वज्ञानेन विना मोक्षासिद्धेःस्तत्त्वज्ञानं शास्त्रेणोपदेशेन वा संपाद्यम्. शास्त्रेण तस्य "शास्त्रज्ञानं बहुक्लेशं बुद्धेश्चलनकारण" मित्युक्तप्रकारेण बहुक्लेशसाध्यतया दुःसाधत्वा[2],त्कथंचित्साधनायोद्योगकरणेप्य "ऽनन्तपारं बहु वेदितव्यमल्पश्च कालो बहवश्च विघ्ना" इत्युक्तप्रकारेण चेतनानां मन्दमतित्वान्मन्दायुष्ट्वाद् विघ्नानामनन्तत्वात्सर्वेषां ज्ञानसिद्धेर्दुर्लभत्वात्, शास्त्राभ्यासानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां मुमुक्षुत्वस्य निष्प्रयोजनत्वाच्च,उपदेशेन तत्संपादने उक्तदोषेषु कस्याप्यऽभावात्-अमुं विशेषमभिप्रेत्य सर्वशास्त्रनिपुणः सकललोकोज्जीवनकामः परमकारुणिकः श्रीलोकाचार्य्यः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैर्दुरवगाहानन्ताविस्तरेण[3] प्रतिपादितांश्चिदचिदीश्वरतत्त्वानां स्वरूपस्वभावविशेषानऽखिलचेतनसुग्रहं सुव्यक्तमेतत्प्रबन्धमुखेनाह. मध्यवीथिभट्टकृष्णापादप्रभृतिपूर्वाचार्याणामपि प्रबन्धनिर्माणे ऽयमेवाशयः।

ननु निरहंकाराणां परसमृद्धिप्रियाणां ख्यातिलाभनिरपेक्षाणामेतेषां प्रबन्धनिर्माणमनुचितम्, एकेन कृतस्य प्रबन्धस्यान्येन परिपालनमेवोचितमिति चेत्सत्यम्, दिव्यसूरिभिरैककण्ठ्येनाभिधानाद-

(१) भ्राम्यमाणे–इत्यपिपाठः।
(२) दुःसाध्यत्वादितिपाठान्तरम्।
(३) दुरवगाहनं विस्तरेणेति पुस्तकस्थःपाठःममतु–दुरवगाहानन्तविस्तरेणेतियुक्तः प्रतिभाति।

र्थस्याप्तता [यचा] सिध्यति, तथाचार्य्यैरेककण्ठ्येनोक्तावर्थस्याप्तता सिद्ध्यति. तथाच तत्र मन्दमतीनां विश्वासो भवेदित्यभिप्रायेणैकाविषयेऽनेकैराचार्यैः पृथक्प्रबन्धो निर्मितः । किंचैकत्राऽविशदा अर्थविशेषा अन्यत्र विशदतया प्रतिपाद्यन्ते. तत्र कारणं सूक्तिविशेषाः संकोचविस्तरौ च. इदं चैककर्तृकप्रबन्धेष्वपि तुल्यम् ॥

(इत्युपोद्घातः)

हरिः ॐ तत्सत् ॥

मुमुक्षोश्चेतनस्य मोक्षोत्पत्तौ तत्त्वत्रयज्ञानमपेक्षितम्. तत्त्वत्रयं चिदचिदीश्वरश्च ।

मुमुक्षुर्मोक्षेच्छावान् संसारविमोचनेच्छावानिति यावत्. मुमुक्षोरित्यनेन संसारनिवृत्ताविच्छोत्पत्तिर्दुर्लभेति सूच्यते. एतदिच्छानुत्पत्तेरेव ह्यनादिकालं समसरत्, उज्जिजीवयिषु[1]ः सर्वेश्वरोऽप्येतदिच्छोत्पत्तिपर्यन्तं विलम्बते संसारं द्रढयितुमिच्छां कुर्वत आत्मनस्तन्निवृत्ताविच्छोत्पत्तिर्दुर्लभा खलु, इदानीमस्य चेतनोक्तिरपि साभिप्रायास चाभिप्राय ' श्चैतन्यप्रयोजनसिद्ध्युपक्रम इदानीमेवे ' ति, अनादिकालं व्यर्थमेव जातं चैतन्यमुज्जीवनानुपयुक्तत्वात्. अथ संसारनिवृत्तीच्छा च निरस्तातिशयाह्लादसुखभवैकलक्षणाया भगवत्प्राप्तेरुपयुक्ता लक्ष्मीकान्तमेकमेव विषयीकरोति यत् तदेव हि ज्ञानम्. आत्मप्राप्त्यर्था संसारनिवृत्तीच्छा तु विपरीतज्ञानकार्य्यम्. तस्माद्भगवत्प्राप्तिविरोधिनः संसारस्य विमोचन इच्छावतोधिकारिणस्तादृशमोक्षरूपपुरुषार्थसिद्धौ तत्त्वज्ञानमपेक्षितमित्यर्थः । नच तत्त्वज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कथं मुमुक्षेति वाच्यम्, परीक्ष्य लोकान् " " जायमानमित्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तप्रक्रियया तत्संभवात्. तत्त्वज्ञानस्यावश्यापेक्षितत्वोक्त्या तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इतिनियमः स्मारितः. तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इत्येतत्सकलसिद्धान्तसाधारणम्, मोक्षतत्त्वयोरेव हि विप्रतिपत्तिः

नन्वेवं ज्ञानान्मोक्ष इतिनियमस्वीकारे ।

---

(१) उज्जिजीविषुरिति पाठस्तु न युक्तः ।

पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः ।
तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
यंयं स्पृशति पाणिभ्यां यंयं पश्यति चक्षुषा ।
स्थावराण्यपि मुच्यन्ते किं पुनर्बान्धवा जनाः ॥

इति ज्ञानायोग्यतिर्यक्स्थावराणामपि वैष्णवसंबन्धेन मोक्षसिद्धिप्रतिपादकवचनानां वैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न, तेषां मुमुक्षुत्वाभावात्. प्रकृते मुमुक्षोश्चेतनस्य मोक्षसिद्धौ तत्त्वज्ञानमपेक्षितमित्युक्तम्. तत्र मुमुक्षुत्वतत्त्वज्ञानयोरुभयोरभावेपि तदुभयपरिपूर्णस्य कस्यचिद्वैष्णवस्याभिमान एव कार्य्यकर इत्युक्तम्. अतोभिमानिनो ज्ञानविशेषं दृष्ट्वाऽभिमानान्तर्भूतस्यास्येश्वरः कार्य्यं करोतीति ज्ञानान्मोक्ष इत्येतन्नियमस्तत्र सद्वारकस्सिद्ध्यति ।

तत्त्वज्ञानमित्यनुक्त्वा तत्त्वत्रयज्ञानमित्युक्तत्वात् न्यूनाधिकतत्त्वान्यभिदधतां बाह्यकुदृष्टीनां मतं प्रतिक्षिप्तम्. अनेन तत्त्वत्रयमितिनिर्णयकरणे प्रमाणं निर्दोषप्रमाणभूतो वेदान्तः. तत्र "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वे" ति भोक्तृभोग्यप्रेरयितृशब्दैश्चिदचिदीश्वरात्मकतत्त्वानि त्रीण्यभिहितानि. तस्माद्वेदान्तप्रतिपाद्यं तत्त्वत्रयमिति निश्चित्य मोक्षसिद्धौ तत्त्वत्रयज्ञानमपेक्षितमित्युक्तम् ।

ननु "तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" इति वेदान्तैर्भगवत्तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वमभिहितम्. अनेन तत्त्वन्तरपरिज्ञानस्यापि मोक्षोपायत्वं कथमुच्यत इतिचेत्, भगवत्तत्त्वस्य सकलचेतनाचेतनविलक्षणत्वेन तेषां कारणत्वेन व्यापकत्वेन धारकत्वेन शेषित्वेन च ज्ञातव्यतया तत्त्वान्तरभावे ईश्वरस्यैवं ज्ञानासंभवात् तत्वत्रयज्ञानापेक्षा निराबाधा. "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा" "पृथगात्मनं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेती" तिश्रुतेरयमेवाशयः, अन्यथा तमेवं विद्वानितिश्रुतिविरोधापत्तेः. अत एवमेव तच्छ्रुतिच्छाययाभिहितम्. तस्मान्न वेदान्तविरोधप्रसङ्गावकाशः ।

किं तत्तत्वत्रयमित्यादि. चित् चैतन्याधारो वस्तु. अचित् चैतन्यानाधारो वस्तु. ईश्वरो न योगवैशेषिकाद्यभिहित-

तत्त्वनिष्ठैरभिधीयमानः पुरुष विशेषो भवति, किंतु वेदान्तेष्वभिहितश्चिदचिन्नियन्ता " क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः " " क्षरात्मानावीशते देव एकः " " प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश " इति श्रूयते ।

उद्देशक्रमेण तत्त्वत्रयस्य च स्वरूपस्वभावविशेषानुपपादयितुं प्रथमं चित्तत्त्वोपपादनमुपक्रमते चिदिति ।

चिदित्यात्मोच्यते. आत्मस्वरूपं "गत्वागत्वोत्तरोत्तर"मित्युक्तप्रकारेण देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणम ऽजड़मानन्दरूपं नित्यमणवऽव्यक्तमचिन्त्यं निरवयवं निर्विकारं ज्ञानाश्रय ईश्वरस्य नियाम्यं[१] धार्य्यं शेषम् ।

मध्यवीथिभट्टार्य्यकृष्णपादप्रभृतय आचार्य्यास्तत्त्वत्रयोपपादनसमये ऽचित्तत्वमुपक्रम्याभिदधुः, अयं चित्तत्वमुपक्रम्याभिदधाति, अस्यामभिप्रायः-अचित्तत्त्वस्य हेयतया ज्ञातव्यत्वादीश्वरस्योपादेयतया ज्ञातव्यत्वात् एवमुभयोरपि तत्त्वयोर्ज्ञातुरधिकारिणश्चेतनस्य स्वरूपस्य प्रथमं ज्ञातव्यत्वादिति. तथाभिदधतां तेषामाशयस्तु-प्रकृतेर्ज्ञानाभावे आत्मनः प्रकृतेः परत्वज्ञानासंभवात् प्रथमतः प्रकृतिं ज्ञात्वानन्तरं तदन्तर्वर्तिनमात्मानं ज्ञात्वा तदन्तर्यामिणः शरीरस्यात्मवदुभयाभिमानिन ईश्वरस्य स्वरूपज्ञानं बुद्ध्यारोहणक्रमेण संपादनीयमिति अचिदुपक्रमेणाभिधानमन्नमयमारभ्यानन्दमयपर्यन्तमारोहक्रमेणाभिदधत्याः श्रुतेर्मर्यादानुगुणम् , चिदुपक्रमेणाभिधानं च भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वेत्यादिश्रुत्यनुगुणम्. तस्मात् क्रमद्वयं च वेदान्तसिद्धम् "चिदचिदीश्वरतत्त्वभावे" ति यामुनाचार्य्यवचनम " अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिण " इति भाष्यकारवचनं च कोटिद्वया-

(१) गदमदचरयमश्चानुपसर्गे इति यमो पोरदुपधादिति यतो ऽनुपसर्ग एव नियमितत्वाद्धलन्तलक्षणो ण्यदेव. तेन तत्र न भवेद्विनियम्यामिति वार्त्तिकादिप्रयोगास्तु नियमे साध्वित्यन्ययैवोपयन्ना इति श्रीभाष्ये बहुलमेवं प्रायोजि, तद्वदेवेदमिति स्थितिः ।

नुगुणम् . चिदुपक्रमयोजनाऽक्षरस्वरससिद्धा, अचिदुपक्रमयोजनापि अक्षरानुगुणैव . तथाहि, चिदुपक्रमस्तु समस्तपदत्वात् द्वन्द्वसमासे अल्पाच्तरस्याभ्यर्हितस्य च पूर्वनिपातो ऽनुशासनसिद्धः. तत्राभ्यर्हितत्वाद् ऽल्पाच्तरत्वाच्च चिच्छब्दः पूर्वं निपातितः. अभ्यर्हितेश्वरवाचकशब्दात् चेतनवाचकचिच्छब्दस्य पूर्वनिपातश्चाल्पाच्तरं पूर्वमित्यनुशासनसिद्धः . एवं क्रमद्वयमपि वेदवैदिकपरिगृहीतत्वान्मुख्यमेव ।

चिच्छब्दस्य "प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना" इति ज्ञानवाचिशब्दैः सह पठितत्वाज् ज्ञानाश्रयवस्तुनि प्रसिद्धिप्राचुर्याभावाच्च "क्षरात्मानावीशते देव एकः" "य आत्मानमन्तरो यमयति यस्यात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम्" "आत्मा शुद्धोऽक्षरः" "आत्मा ज्ञानमयोऽमल" इतिश्रुतिस्मृतिष्वनेकत्रोक्तत्वाज्जीवे प्रसिद्धिप्राचुर्यवता आत्मशब्देन चिच्छब्दं व्याचकार चिदित्यात्मेति ।

अथ किमस्यात्मनः स्वरूपमित्याशङ्कायामात्मस्वरूपलक्षणमाह आत्मस्वरूपमित्यादिना ॥ श्रुतिस्मृत्यादिषु कस्यचित् प्रमाणस्योपादानौचित्येपि दिव्यसूरिवचनोपादानं तत्त्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादिभ्यस्तत्वदर्शिप्रधानस्यादिव्यसूरेर्वचनमेव तन्निर्णयस्य मुख्यप्रमाणमिति ज्ञापनार्थम्, "विधयश्च वैदिकास्त्वदीयगम्भीरमनोनुसारिण" इति परमाचार्य्यवचनम् ।

स्वरूपं स्वं रूपं असाधारणाकार इति यावत्, गत्वागत्वोत्तरोत्तरमिति अन्नमयप्राणमयमनोमयेभ्य उत्तरमित्यर्थः । देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणमित्यत्र बुद्धिपदेन किं महदनुगृहीतमन्तःकरणमुच्यते किं वा ज्ञानमुच्यते इति चेत्, अत्र ज्ञानं विवक्षितन्तत्त्वशेखरे देहादिवैलक्षण्याभिधानसमये तथाऽभिधानात्. देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्य इति यामुनाचार्य्यैरुक्तम् ।

उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिधा तत्त्वनिर्णयक्रमः. तत्र चिदचिदीश्वर इति तत्वत्रयमुद्दिश्योद्देशक्रमेण तेषां स्वरूपशोधनं कर्तुं विचार्य्य प्रथमं चिच्छब्दनिर्दिष्टस्यात्मनः स्वरूपशोधनमुपक्रम्य देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणमित्यारभ्य शेषमित्यन्तं स्वरूपलक्षणमुक्तम्. अथ तत्परीक्ष्यते ।

तत्र प्रथममात्मनो देहादिवैलक्षण्यशोधनाय तज्जिज्ञासुः प्रश्नमनुभाषते ।

आत्मस्वरूपं कथं देहादिविलक्षणमिति चेत्, देहादीनां मम देहादिकमितिअत्मनः पृथगुपलभ्यमानत्वात्, इदमित्युपलभ्यमानत्त्वात्, आत्मनोऽहमित्युपलम्भात् अस्य कदाचिदुपलम्भादत्मनः सर्वदोपलम्भात् , एतेषामनेकत्वादात्मन एकत्वादात्मैतेभ्यो विलक्षणः स्वीकार्य्यः. एवं युक्तीनां बाधसंभावनायामपि शास्त्रबलेनात्मा देहादिविलक्षणः सिद्ध्यति ।

आत्मस्वरूपमित्यादिना. अयमर्थस्तत्वशेखरे स्वयमेव विस्तरेणोक्तः.तत्र हि देहस्यानेकावयवसंघातात्मकत्वं सिद्धम् तत्र सर्वेषामवयवानां चैतन्यमस्ति चे,दनके चेतनोपलब्धिप्रसङ्गः अवयवानां परस्परमविवादनियमः तत्र ममताबुद्धिर्ममताव्यवहारश्च न संभवति,एकैकावयवस्यैव चैतन्याङ्गीकारे तद्विच्छेदे ऽवयवान्तरानुभूतं न स्मरेत्, पश्चादहंकारबुद्धिव्यवहारौ ममताबुद्धिव्यवहारौ च न स्युः, सर्वशरीरव्यापिसुखदुःखानुभवश्च न स्यात्. 'शरीरं नावयवसंघातात्मकमपित्ववयवि, तत्रचैतन्यंस्वीकार्य्य' मिति तु न युक्तम्, उपलम्भानुपपत्त्यभावेनावयविस्वीकारानुपपत्तेः. किंच बालदेहोहं मन्दज्ञानः युवदेहोहं बहुज्ञानः मम शरीरामिति शरीराहमर्थयोर्जायमानौ भेदप्रतिपत्तिव्यवहारौ न स्याताम्. नच ममायमात्मेत्यत्रैव तावमुख्याविति युक्तम् , मुख्यत्वे बाधकाभावात् . अन्यथा ऽहंबुद्धेः शरीरमेव विषय इतिस्वीकारेपि श्रुतितदर्थापत्तिभ्यां देहातिरिक्तो देहान्तरपरिग्रहयोग्य आत्मा सिद्ध्यति ।

बाह्येन्द्रियाण्यपि नात्मा, एकस्यैव सर्वेन्द्रियविषयज्ञानात् . एवमनङ्गीकारे योहममुमर्थमपश्यं सोऽहं स्पृशामीति

प्रतिसंधानानुपपत्तिः. यदि चक्षुरेवात्मा, तर्हि अन्धो रूपं न स्मरेत्, यदि श्रोत्रमात्मा, तदा बधिरः शब्दं न स्मरेत्. एवमिन्द्रियान्तराणामात्मत्वेप्यनुपपत्तिर्द्रष्टव्या. नाप्यन्तःकरणमात्मा, स्मतुः स्मरणादिकार्य्यस्य करणतया कल्पितमिदमेव स्मरतीति स्वीकारासंभ्रमात् स्मरणस्य करणाभावात्। नच करणमपीदमेव, विरोधात्. अन्यत्किंचित्करणमिति चेत्, तद्यदि बाह्यकरणम्, तदा तच्छून्यो न स्मरेत्, यद्यन्तःकरणं, तदात्मनो मन इति नाम कृतं स्यात्. यद्यन्तःकरणमनपेक्षितं, तदेन्द्रियार्थसंबन्धकाले सर्वदा ज्ञानमुत्पद्येत तस्मान्मनश्च नात्मा, संघातरूपत्वाद्देहात्मपक्षोक्तदूषणानामत्रापि प्रसङ्गात्. ज्ञानं नात्मा, मम ज्ञानमुत्पन्नं नष्टमिति क्षणिकत्वेनात्मधर्मत्वेन चोपलम्भात्स्थिरः कश्चनात्मा ऽस्तीति पूर्वं गुर्द्दष्टवानयमद्य पश्यामीतिप्रत्यभिज्ञया सिद्धमिति विस्तरेणोक्तम् ॥

एवमत्रापि प्रत्येकनिरासे क्रियमाणे ग्रन्थविस्तरो भवेदिति मन्दमतीनां प्रतिपत्त्यर्थं देहादिकं समुच्चित्योपादाय तत आत्मनो वैलक्षण्यं कैश्चिद्युक्तिविशेषैः सुग्रहमाह देहादीनामित्यादिना देहादीनां मम देहो ममेन्द्रियं मम प्राणो मम बुद्धिरिति ममताबुद्धिव्यवहारविषयतयाहमर्थात्पृथगुमलम्भात्, आत्मनो ऽहमर्थत्वेनोपलम्भाच्चेत्यर्थः अस्येत्यादि. अस्येति देहेन्द्रियादिकं परामृश्यते. देहस्य कदाचिदुपलम्भः कदाचिदनुपलम्भश्च जाग्रद्दशायां स्थूलोहकृशोहमित्यहंबुद्धिव्यवहारविषयतयात्मत्वेन भासमानस्यापि सुषुप्तिदशायां तथानुपलम्भः. आत्मनः सदोपलम्भश्च सुषुप्तेः प्रागेतत्सर्वं जानन्नहं सुषुप्तौ मम शरीरमपि न जानामीति प्रत्यभिज्ञोदयात् उभयावस्थायामपि देहातिरिक्तः कश्चनात्मास्तीत्युपलम्भः. अथ वा जन्ममरणभाक्त्वेन देहस्य कदाचिदुपलम्भः कदाचिदनुपलम्भः मया जन्मान्तरे कृतस्य फलमिदमिति लोकव्यवहारेणात्मनो जन्ममरणादिरहिततया सदोपलम्भः. एवं चक्षुरादिरूपेणोपलभ्यमानानामिन्द्रियाणामन्धबधिराद्यवस्थायामनुपलम्भात्, संकल्पादिहेतुतयोपलभ्यमानस्य मनसः कदाचिन्मूढतयानुपलम्भात्, उच्छ्वासनिश्वासाभ्यामुपलभ्यमानस्य प्राणस्य कदाचिन्मोहाद्यवस्थायां रक्तस्पर्शाद्यनुमेयतयानुपलम्भात्, विषयग्रहणवेलायामुपलभ्यमानस्य ज्ञानस्य विषयग्रहणाभावदशायामनुपलम्भात्. आत्मनस्तु प्राक् चक्षुःश्रोत्राभ्यां सुसंपन्नोऽहमिदानीमन्धो जातो बधिरो जातः, पूर्वं सुविशदम-

नस्क इदानीं न किंचिद्विज्जानामि, तदानीमहं निष्प्राण इदानीं सप्राणो जातः, मम प्राग् ज्ञानमजनि इदानीं नष्टमित्येतेषामुपलम्भदशायामनुपलम्भदशायां चाविशेषेणोपलभ्यमानत्वात् ।

एतेषामित्यादि. अत्रैतच्छब्देन देहादयः परामृश्यन्ते. देहस्यानेकत्त्वमनेकावयवसंघाता[1]त्मकत्वम् . इन्द्रियाणामनेकत्वं चक्षुःश्रोत्रादिव्यक्तिभेदेन, मनसोनेकत्त्वं मनोबुद्धिचित्ताहंकारभेदेन, प्राणस्यानेकत्त्वं प्राणापानादिभेदेन,बुद्धेरनेकत्वं ज्ञानभेदेन. एवं देहादेरेकैकस्यैवानेकत्वात् अहंबुद्धिव्यवहारार्हस्यात्मन एकत्वात् . देहादिप्रकारस्य स्वात्मनः प्रकारस्य च निरूपणे आत्मा देहादिभ्यो ऽन्य एव स्वीकर्तव्य इत्यर्थः . एवं युक्तिभिः साधितमर्थं शास्त्रेण दृढीकरोति एवमित्यादिना. बाधसम्भावनायामपीत्युक्त्या सर्वथा बाधोद्भावनं केनापि न शक्यते कर्त्तुम्. तदुद्भावनेपि अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृत्यादिसकलशास्त्रसिद्धत्वाच्छास्त्रमेवामुमर्थं साधयतीत्यभिप्रायः सूचितः ।

" पञ्चविंशोयं पुरुषः " " पञ्चविंश आत्मा भवति "

" [2]भूतानि च कवर्गेण चवर्गेणेन्द्रियाणि च ।
टवर्गेण तवर्गेण ज्ञानगन्धादयस्तथा ॥
मनः पकारेणैवोक्तं फकारेण त्वहंकृतिः ।
बकारेण भकारेण महान्प्रकृतिरुच्यते ॥
आत्मा तु स मकारेण पंचविंशः प्रकीर्त्तितः ।
यः परः प्रकृतेः प्रोक्तः पुरुषः पंचविंशकः ॥
स एव सर्वभूतात्मा नर इत्यभिधीयते ।
आत्मा शुद्धो ऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥
प्रवृद्ध्यपचयौ नास्य एकास्याखिलजन्तुषु ।
पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः ॥
ततोहमितिकुत्रैतां संज्ञां राजन्करोम्यहम् ।
किं त्वमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तव तथोदरम् ॥
किमु पादादिकं त्वं वै तवैकिं महीपते ।
समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूतो व्यवस्थितः ॥

---

(१) संघातस्थाने संघपदं प्रायः पुस्तके भवति ।
(२) नानापुराणवचनान्येतानि ।

कोहमित्येव निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ।
पञ्चभूतात्मके देहे देही मोहतमोवृतः ॥
अहंममैतदित्युच्चैः कुरुते कुमतिर्मतिम् ।
आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक्स्थिते ॥
अनात्मन्यात्मभावं वा कः करोति कलेवरे " ।

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिसकलशास्त्रप्रतिपन्नमात्मनोदेहादिविलक्षणत्वं दुरपह्नवमित्याशयेन शास्त्रबलेनात्मा देहादिविलक्षणः सिद्ध्यतीति सुनिश्चयमनेनोक्तम् ।

अजडत्वं नाम ज्ञानेन विना स्वयमेव प्रकाशमानत्वम् .

अजड़त्वमित्यादि . अजड़त्वं नामानन्याधीनप्रकाशत्वं स्वयंप्रकाशत्वमिति यावत् . स्वयंप्रकाशत्वं च दीपस्य दीपान्तरनिरपेक्षस्वव्यवहारहेतुत्ववत् प्रकाशान्तर निरपेक्षस्वव्यवहारहेतुत्वम्.तदेवाह ज्ञानेनेत्यादिना."हृद्यन्तज्योंतिःपुरुषः" "यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति विज्ञानघनः" "आत्मा ज्ञानमयः" "तच्च ज्ञानमयं व्यापि" "स्वसंवेद्यमनुपममात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानमिति ।

आनन्दरूपत्वं सुखस्वरूपत्वम्, प्रबुद्धः ' सुखमहमस्वाप्स ' मिति प्रतिसंदधातीति सुखरूपं भवति.

आनन्दरूपत्वमित्यादि . आनन्दरूपत्वं स्वतएवेष्टत्वम् . तच्च स्वभावत एवानुकूलत्वम् ।

अनुकूलं सुखं दुःखं प्रतिकूलमिति स्थिते ।
स्वात्मा स्वस्यानुकूलो हीत्यात्मसाक्षिक एव सः ॥

इत्युक्तप्रकारेण स्वस्य स्वयमेव सुखरूपं भवतीत्यर्थः . एवमात्मस्वरूपं सुखरूपमित्यत्र सुप्तप्रतिबुद्धप्रत्यभिज्ञां प्रमाणमाह प्रबुद्ध इत्यादिना. सुखमहमस्वाप्समिति प्रत्यभिज्ञैवात्र प्रमाणमिति

तत्त्वशेखरे स्वयमेवावोचत्. सुषुप्तिदशायां परागर्थानुभवाभावात् प्रत्यगर्थस्मरणसद्भावात् सुप्तोत्थितेन परामृश्यमानं सुखं स्वरूपसुखमेव भवेत्. इदानीं यथा सुखं भवति तथाऽस्वाप्समिति 'सुखमहमस्वाप्स'मितिप्रातिसंधानस्य विषय इति तु न युक्तम्, प्रतिपत्तिशरीरस्याततथात्वात् मधुरमगायमितिप्रतिपत्तितुल्यत्वात्. अमुमर्थं श्रीभाष्ये "एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः सुखमहमस्वाप्समिति. अनेन प्रत्यवमर्शेन तदानीमप्यहमर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते. न च वाच्यम् यथेदानीं सुखं भवति तथा तदानीमस्वाप्समित्येषा प्रतिपत्तिरिति, अतद्रूपत्त्वात्प्रातिपत्ते" रिति भाष्यकारोप्याह. स्वरूपस्यानुकूलत्वाभावे प्रेमास्पदत्वं न स्यात्. "आश्चर्य्यवत्पश्यति कश्चिदेनमित्यादिभिश्चायमर्थः सिद्धः. "आर्द्रे ज्वलति निर्वाणमयमात्मा" "ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा" ज्ञानानन्दैकलक्षणमितत्यादिश्रुतिस्मृतत्यादिष्वात्मनो ज्ञानानन्दरूपत्वं सुस्पष्टम्. एवं प्रकृतेः परत्वोक्तेर्देहात्मवादो निरस्तः. अजड़त्वानन्दरूपत्वोक्तेर्जडात्मवादो निरस्तः.

नित्यत्वं सर्वकालवर्त्तित्वम्. सर्वकालसत्त्वे जन्ममरणाद्युपपत्तिः कथमिति चेन्न, जन्म देहसंबन्धो, मरणं देहवियोगः।

नित्यत्वमित्यादि. एतद्विरोधिशङ्कामनूद्य परिहरति सर्वकालेत्यादिना. आत्मा यदि सर्वकालवर्ती, तदा "प्रजापतिः प्रजा असृजत" "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः" "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" यतः प्रसूता जगतः प्रसूतिस्तोयेन जीवान् विससर्ज[१] भूम्याम्" इत्यादिश्रुतिवाक्यैरुक्तमात्मनो जन्ममरणादिकं कथमुपपद्यत इत्यर्थः. जन्मेत्यादि. तत्रोक्तं मरणं देहवियोग इत्यर्थः. आत्मा नित्यश्चेत् सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणं कथमुपपद्येतेति चेन्न, एकत्वं हि नामरूपवि-

---

(१) व्यससर्जेति पुस्तकस्थः पाठः, व्यससर्जेतिक्वचित् ।

भागाभावोऽतो नानुपपत्तिः. संहारदशायामात्मनो ऽभावे ईश्वरास्योपादानत्वासंभवोऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशयोः प्रसङ्गश्च . अत आत्मनित्यत्वमवश्यं स्वीकार्य्यम् " न जायते म्रियते वा विपश्चित् " " ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ " नित्यो नित्यानाम् "

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि "

" न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे " ॥

इत्यादय आत्मनित्यत्वप्रतिपादकाः श्रुतिस्मृतयादयो बहुशः सन्ति ॥

अणुत्वं कथमिति चेत् , हृदयप्रदेशादुत्क्रमणगमनागमनानां शास्त्रेणोक्तत्वादणुत्वं भवति .

अचिद्विलक्षणस्याजडस्यानन्दरूपस्य नित्यस्यात्मनो विभुत्वसम्भवादेवंभूतात्मस्वरूपस्याणुत्वं कथमिति जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति अणुत्वमित्यादिना .

तस्योत्तरमाह हृदयेत्यादिना. " हृदि ह्येवायमात्मेति हृदयस्थितेः, "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्द्ध्नो वा ऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य" इत्युत्क्रमणस्य, "ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" इति गमनस्य, "तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्म्मणे " इत्यागमनस्य च निर्दोषप्रमाणेन वेदान्तशास्त्रेण प्रतिपादितत्वात् अणुत्वं स्वीकर्त्तव्यमित्यर्थः . विभुत्वे एतत्सर्वं न सम्भवतीति भावः . सूत्रकारोप्यात्मनो ऽणुत्वं साधनावसरे " उत्क्रान्तिगत्यागतीना " मिति उत्क्रान्त्यादिभिरेव साधितवान्. " एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः "

" बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते " ॥
" आराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्टः "

"स्वरूपमणुमात्रं स्याज्ज्ञानानन्दैकलक्षणम् ।
त्रसरेणुप्रमाणास्ते रश्मिकोटिविभूषिताः" ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिभिरप्यात्माणुत्वं सम्प्रतिपन्नम् ।

नन्वणुर्हृदयदेशे तिष्ठति चेत्सर्वत्र शरीरे सुखदुःखे कथमनुभवतीति चेन्न, मणिद्युमणिदीपादीनामेकदेशस्थानां प्रभा यथा सर्वत्र व्याप्नोति, तथा ज्ञानं सर्वत्र व्याप्नोत्यतो न तद्भोगविरोधः. एकस्यैककाले ऽनेकशरीरपरिग्रहश्च ज्ञानव्याप्त्या ।

नन्वेवं सति सर्वशरीरव्यापिसुखदुःखानुभवः कथं घटेतेति शङ्कामनुवदति नन्वित्यादिना . अयमात्माणुपरिमाणो हृदयप्रदेशमात्रे तिष्ठति चेत् पादे मे वेदना शिरसि मे वेदना पादे मे सुखं शिरसि मे सुखमित्यापादचूडं सर्वत्र शरीरे ऽविशेषेण सुखदुःखानुभवः कथमित्यर्थः ।

तस्या उत्तरमाह नेत्यादिना . मणिद्युमणिदीपादीनां प्रभावत्पदार्थानामेकदेशस्थानामपि प्रभा यथा सर्वत्र व्याप्नोति, तथा ऽऽत्मनो हृदयप्रदेशे स्थितस्यापि तद्धर्मभूतं ज्ञानं सर्वत्र देहे व्याप्नोतीति सर्वत्र शरीरे सुखदुःखोपभोगस्य न काचित्प्रातिहतिरित्यर्थः. अयं च "गुणाद्वाऽऽलोकव" दितिसूत्रार्थः. वाशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्याऽवस्थितः , आलोकवत् . यथा मणिप्रभृतीनामेकदेशवर्त्तिनामालोकोऽनेकदेशव्यापी दृश्यते तद्वद्धृदयस्थस्यात्मनो ज्ञानं सकलदेहं व्याप्य वर्त्तते. ज्ञातुः प्रभास्थानीयज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्र वृत्तिर्मणिप्रभावदुपपद्यते इति प्रथमसूत्रे स्थापितमितिअत्र भाष्यम् . एवं ज्ञानव्याप्त्या सर्वभुङ्क्त इत्ययमर्थो बृहदारण्यक उक्तः "प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया घ्राणं समारुह्य घ्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति

प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वाञ् शब्दानाप्नोति प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया सर्वान् रसानाप्नोति प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याप्नोति प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनानन्दरतिं प्रज्ञां चाप्नोति प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वा गतीराप्नोति प्रज्ञया धियं समारुह्य धिया विज्ञानं काममाप्नोति " इत्यभिधानात् .

नन्वेकस्मिन् शरीर एवमङ्गीकारेपि एकस्यैवैककालेऽनेकशरीरपरिग्रहः स्वरूपव्याप्तिमन्तरा न सम्भवति इत्याशङ्कायामाह एकस्येत्यादि . एकस्यानेकशरीरपरिग्रहः कालभेदेन सम्भवतीत्यतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमेककाल इति. एककालेऽनेकदेहपरिग्रहः सौभरिप्रभृतिषु सम्प्रतिपन्नः ।

अव्यक्तत्वं नाम घटपटादिग्राहिचक्षुराद्यग्राह्यत्वम् ।

अव्यक्तत्वमित्यादि , छेदनादियोग्यानि घटपटादीनि वस्तूनि यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते तैरयमात्मा न व्यज्यत इत्यव्यक्त इति भाष्यकारैरुक्तं, तथैवायमाह. केनापि प्रमाणेन न व्यजत इत्यव्यक्तमित्युक्तौ तु तुच्छत्वं स्यात् . अतो मानसज्ञानमात्रगम्यं नत्वैन्द्रियकज्ञानगम्यमिति भावः . अव्यक्तशब्दार्थौ गत्वागत्वोत्तरोत्तरमित्यारभ्यात्मस्वरूपवैलक्षण्यमभिदधता दिव्यसूरिणापि ज्ञानमतिक्रान्तमितिऐन्द्रियकज्ञानागोचरत्वमुक्तः ।

अचिन्त्यत्वं नामाचित्सजातीयतया चिन्तयितुमनर्हत्वम् ।

अचिन्त्यत्वमित्यादि. यतश्छेद्यादिविसजातीयस्तत एव सर्ववस्तुविजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावयुक्ततया चिन्तयितुमपि नार्ह इति भाष्यकृतोक्तम , अयमपि तदेव वदति . अन्यथा अचिन्त्यत्वं केनापि प्रकारेण चिन्तयितुमयोग्यत्वमित्युक्तावात्मस्वरूपविषयश्रवणमननादिवैयर्थ्यप्रसङ्गः . तस्मादचित्सजातीयताबुद्ध्यनर्हत्वमेवा-

चिन्त्यशब्दार्थः . एव " मव्यक्तोयमचिन्त्योय " मिति गीतोपनिषदाचार्य्योक्तप्रकारेणात्मस्वरूपवैलक्षण्यप्रकटनार्थमनेनाप्यत्राव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वे उक्ते ।

निरवयवत्वं नामावयवसमुदायानात्मकत्वम् .

निरवयवत्वमित्यादि. विज्ञानमयो विज्ञान[1]मिति चोक्तप्रकारेण ज्ञानैकाकारतया ऽचिद्वस्तुवदवयवसंघातात्मकत्वाभाव इत्यर्थः ।

निर्विकारत्वं नामाचिद्वद्विकारत्वेन विनैकरूपतयावस्थानम् .

निर्विकारत्वमित्यादि. " अमृताक्षरं हरः " आत्मा शुद्धो ऽक्षर " इत्यक्षरशब्दवाच्यवस्तुत्त्वात् क्षरण[2]स्वभावतया क्षरशब्दवाच्याऽचिद्वद् विकारित्वं विना सदैकरूपेणावस्थानमित्यर्थः. अत एवाऽविकार्योयमिति श्रीगीतोपनिषदाचार्य्यः ।

एवंस्थितत्वाच्छस्त्राग्निजलवातातपप्रभृतिभिश्छेदनदहनक्लेदनशोषणादीनामयोग्यम् ।

एवंप्रकारत्वाच्छेद्यादिविसजातीयमित्याह एवंस्थितत्त्वादित्यादिना. एवमित्यनेनाऽव्यक्तत्त्वादीनि चत्वारि निर्विकारित्वमात्रं वा परामृश्यते. शस्त्राग्नीत्यादि. शस्त्राग्न्यादयश्छेदनदहनादिकं यदा कुर्वन्ति तदा तत्तद्वस्तूनि व्याप्य कुर्वन्ति, आत्मनः सर्वाचिद्वस्तुव्यापकतया ततोप्यत्यन्तसूक्ष्मत्वात् व्याप्यानां स्थूलानां तेषां व्यापकं सूक्ष्ममात्मवस्तु व्याप्यविकारयितुमनर्हत्वात् शस्त्राग्निजलवातातपादिप्रयुक्तानां छेदनदहनक्लेदनशोषणानामनर्हमित्यर्थः.

---

(१) विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुते ऽपि चेतिवचनं प्रतीक्ष्यते ।

(२) क्षणक्षरणेति पुस्तकस्थःपाठः ।

" नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
नचैनं क्लेदयन्त्याऽऽपो न शोषयति मारुतः ॥
अच्छेद्यो ऽयम ऽदाह्यो ऽय ऽमक्लेद्यो ऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोयं सनातनः " ॥

इति गीयते ।

आर्हता आत्मा देहपरिमाण इत्याहुः, तच्छ्रुतिविरुद्धम् . अनेकदेहान्परिगृहूणतां योगिनां स्वरूपस्य शैथिल्यं च प्रसज्येत ।

एवं निर्विकारस्यात्मवस्तुनः परिणामित्वं वदतामार्हतानां मतमयुक्तमिति दर्शयति आर्हता इत्यादि . आर्हता जैनाः. ते हि पादे मे वेदनेत्यादिप्रकारेणाऽऽपादचूडं देहे दुःखानुभवो देहपरिमाणत्वाभावे न सम्भवति. तस्मादात्मा स्वकर्मानुगुण्येन परिगृहीतानां गजपिपीलिकादिशरीराणामनुरूपं परिणम्य तत्तद्देहपरिमाणो भवतीति वदन्ति . तदेवाह देहपरिमाण इत्याहुरिति, तन्निराकरोति तदित्यादिना. अत्रानेन विवक्षिता श्रुतिरमृताक्षरं हर इत्यात्मनो निर्विकारत्वप्रतिपादिका . आत्मा देहपरिमाण इति पक्षो निर्विकार आत्मेतिश्रुत्या बाधित इति तत्त्वशेखरे स्वयमुक्तत्वात् . " एषोणुरात्मा " बालाग्रशतभागस्येत्यादिश्रुतयो देहपरिमाणपक्षबाधिका अत्र विवक्षिता इत्यपि वदन्ति । एतद्विषये दूषणान्तरमाह अनेकदेहानित्यादिना. देहपरिमाणपक्षे संसिद्धयोगानां सौभरिप्रभृतीनामेककालेऽनेकदेहान् परिगृह्णतां स्वस्वरूपमनेकधा कृत्वा तत्तद्देहपरिग्रहप्रसङ्गः . यद्वा, परकायप्रवेशमुखेनानेकशरीराणि परिगृह्णतां योगिनां स्वरूपस्य स्थूलशरीरं त्यक्त्वा ततः सूक्ष्मशरीरपरिग्रहसमये तस्य सर्वस्यावकाशाभावाच्छैथिल्यं स्यादित्यर्थः . एवं चात्माऽकात्स्न्र्यमितिसूत्रोक्तप्रकारेणाल्पमहत्परिमाणानि गजपिपीलिकादिशरीराणि स्वकर्मानुगुणं परिगृह्णतां गजशरीरं त्यक्त्वा पिपीलिकाशरीरपरिग्रहसमये गजशरीरपरिमाणस्य स्वरूपस्य पिपीलिकाशरीरे ऽवकाशाभावाच्छै-

थिल्यं स्यादिति योजना तु योगिनां स्वरूपस्येत्युक्त्या ऽत्रास्य नाभिप्रेता ।

ज्ञानाश्रयत्वं नाम ज्ञानस्याधारत्वम् .

ज्ञानाश्रयत्वमित्यादि . ज्ञानं नाम स्वसत्तामात्रेण स्वाश्रय(१)स्वपरव्यवहारहेतुरात्मधर्मः . अस्यात्मन आधारत्वं च दीपप्रभयोरुभयोरपि तेजोद्रव्यत्वेपि दीपस्य प्रभाश्रयत्ववदात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वेपि स्वधर्मभूतस्य यथा पृथक्स्थित्युपलम्भौ न स्यातां, तथा तदाधारत्वम्. " अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा " "मनसैवैतान्कामान् पश्यन् रमते" "न पश्यो मृत्युं पश्यति" "विज्ञातारमरे केन विजानीयात् जानात्येवायं पुरुषः" "एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः " " एवमेवास्य परिद्रष्टु " रित्यादिश्रुत्यादिभिरात्मनो ज्ञातृत्वं सिद्धम् ।

आत्मा ज्ञानानाधारो ज्ञानमात्रमिति चेत् , अहं ज्ञानमित्येव प्रतिसंदधीत नत्वहं जानामीति ।

एवंभूतस्यात्मनो ज्ञातृत्वमनङ्गीकृत्य ज्ञानमात्रमात्मेति वदतां बौद्धादीनां मतं निराकर्त्तुं तन्मतमुत्क्षिपति–आत्मेत्यादिना. अहमिदं जानामीति प्रत्यक्षेण तन्निराकरोति–अहमित्यादिना. आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वं विना केवलज्ञानस्वरूपत्वं चेत्, अहं ज्ञानमिति स्वात्मनं ज्ञानत्वेनैव प्रतिसन्दधीत नत्वहमिदं जानामीति ज्ञातृत्वेनेत्यर्थः . अमुमर्थमहं जानामीत्युक्तौ विषयग्राहिणः कस्यचिज्ज्ञानस्य कश्चिदाश्रय इति ज्ञायते . एवमात्मानो ज्ञातृत्वं प्रत्यक्षसिद्धत्वादबाधितमिति भावः .

" अहमिदमभिवेद्मीत्यात्मविद्याविभेदे
स्फुरति यदि तदैक्यं बाह्यमप्येवमस्तु " ।

इति हि भट्टार्य्योपि बौद्धमतं निराचकार ।

---

(१) स्वाश्रयस्य स्वपरे ति पुस्तके पाठः ।

ज्ञातेत्युक्तौ कर्त्ता भोक्ता चेत्युक्तः. कर्त्तृत्वभोक्तृत्वे ज्ञानावस्थाविशेषौ ।

ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वानां त्रयाणां वक्तव्यत्वेपि ज्ञानाश्रय इति ज्ञातृत्वमात्रस्याभिधानमन्ययोरनभिधानं च कथं युज्यत इतिशङ्कायामाह ज्ञातेत्यादि. एवं प्रतिज्ञामात्रमयुक्तमिति तत्र हेतुमाह कर्तृत्वेत्यादिना.

हेयोपादेयविज्ञानमूलं ज्ञातृत्वमात्मनः ।
तत्तत्प्रहाणोपादानचिकीर्षाकर्तृताश्रयाः ॥

इत्युक्तप्रकारेणात्मनो ज्ञातृत्वं हेयोपादेयप्रतिपत्तेर्हेतुः. तत्तद्धेयपरित्यागोपादेयपरिग्रहयोश्चिकीर्षा कर्तृत्वमूला. कर्तुर्हि चिकीर्षा जायते. सा च चिकीर्षा ज्ञानावस्थाविशेषः. तया सह कर्तृत्वस्य प्रत्यासत्तिं दृष्ट्वा कर्तृत्वं ज्ञानावस्थाविशेष इत्युपचारः कृतः, अन्यथा कर्तृत्वस्य क्रियाश्रयत्वरूपत्वात् तज्ज्ञानावस्थाविशेष इति मुख्योक्तिर्न संभवति. क्रिया हि नाम जानाति इच्छति प्रयतते करोतीत्यत्र ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानन्तरभाविनी प्रवृत्तिरूपा, तदाश्रयत्वं कर्तृत्वम् तच्च ज्ञानावस्थाविशेष इत्यौपचारिकप्रयोगो वक्तव्यः। अथ भोक्तृत्वं नाम भोगाश्रयत्वम् भोगश्च सुखदुःखरूपानुभवज्ञानम्, तज्ज्ञानावस्थाविशेष एव. तदाश्रयत्वस्य ज्ञानावस्थाविशेषत्वोक्तिश्चौपचारिक्येव. एवं ज्ञानस्य तस्य च विद्यमानप्रत्यासत्त्या तदैक्यकथनसम्भवात्. ज्ञातृत्वोक्त्यैव कर्तृत्वभोक्तृत्वे चोक्ते इत्यत्र न कोपि विरोधः।

केचिद् गुणानामेव कर्त्तृत्वं नात्मन इति वदन्ति,तदाऽस्य शास्त्रवश्यत्वं भोक्तृत्वं च न स्यात्.

एवमात्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वं नास्ति, किंतु प्रकृतेरेव तदिति वदतः सांख्यान् प्रतिक्षिपति केचिदित्यादिना. केचिदित्यनेन तेष्वस्थानादरो ज्ञायते. गुणानामिति. गुणाः प्रकृतिश्चेति तन्मते भेदो नास्ति. तस्मात्प्रकृतेरेवेत्यत्र गुणानामेवेत्युक्तम्. मूल-

प्रकृतिर्नाम सुखदुःखमोहात्मकानि लाघवप्रकाशचलनोपष्टम्भनगौरवावरणकार्याण्यतीन्द्रियाणि कार्य्यैकनिरूपणविवेकान्यन्यूनानतिरेकाणि समतामुपेतानि सत्वरजस्तमांसि द्रव्याणि इति तेषां सिद्धान्तः. तथाच प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नात्मन इत्यर्थः. अत्र कठवल्ल्यां " न जायते म्रियते वे " त्यादिना ऽऽत्मनो जन्ममरणादिप्रकृतिधर्मान् प्रतिषिध्य

" हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते " ॥

इति हननादिक्रियासु कर्तृत्वनिषेधात्. श्रीगीतायां च सर्वेश्वरेण

" नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टा ऽनुपश्यति " ।
" कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते " ।

इति स्वयमेवोक्तत्वात्. एवमध्यात्मशास्त्रेषु आत्मनो भोक्तृत्वस्य गुणानां कर्तृत्वस्य चाभिधानात् कर्तृत्वं प्रकृतेरेवात्मनस्तु न कर्तृत्वमपि तु भोक्तृत्वमेवेति ते वदन्ति,

तन्निराकरोति तदेतत्यादिना. यदि प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नात्मनस्तदाऽस्य विधिनिषेधरूपशास्त्राधिकारितया तद्वत्त्वं विहितनिषिद्धकरणप्रयुक्तसुखदुःखरूपफलभोक्तृत्वं च न स्यादित्यर्थः. चेतनस्याकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः " शास्त्रफलं प्रयोक्तरि " " कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा" दित्युक्तम्. स्वर्गकामो यजेत " मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीतेति स्वर्गमोक्षादिफलभोक्ता हि कर्तृत्वेन शास्त्रेण नियुज्यते. तस्मात्फलभोक्त्रैव कर्त्रा भवितव्यम्. अचेतनस्यैव यदि कर्तृत्वं तदा चेतनमधिकृत्य विधिर्न सम्भवति. शासनाच्छास्त्रमुच्यते. शासनं प्रवर्तनम्. शास्त्रस्य प्रवर्त्तकत्वं बोधजननद्वारा. अचेतनस्य प्रधानस्य बोधोत्पादनं न सम्भवति. अतः शास्त्रस्यार्थवत्त्वे भोक्तुश्चेतनस्यैव कर्तृत्वं वक्तव्यम्. एतत्सर्वमाभिप्रेत्य तदाऽस्य शास्त्रवश्यत्वं भोक्तृत्वं च न स्यादित्युक्तम्.

सांसारिकप्रवृत्तिषु कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमपितु

गुणसंसर्गकृतम् . कर्त्तृत्वं चेश्वराधीनम् ।

तर्हि कर्तृत्वं सर्वमस्य स्वरूपप्रयुक्तं किमितच्चाशङ्कायामाह सांसारिकेत्यादि . सांसारिकप्रवृत्तयः स्रक्चन्दनपानादिभोगानुद्दिश्य क्रियमाणाः स्वव्यापाराः, तत्र कर्तृत्वधर्मोपाधिकत्वात्स्वरूपप्रयुक्तं न भवतीतच्यर्थः . तर्हि तदस्य किंप्रयुक्तमितच्चत आह गुणेत्यादि. गुणाः सत्वरजस्तमांसि तेषां संसर्गेण भवतीतच्यर्थः .

" प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥

इति गीतम्. एतत्सर्वं "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि"तिसूत्रव्याख्याने पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपेण भाष्यकृद्विस्तरेण स्वयमवोचत् . एवं सांख्यपक्षं निराकृतचात्मनः कर्तृत्वं प्रसाधितम् .

एतच्च किं स्वायत्तं किं वा परायत्तमितच्चाशङ्कायामाह कर्तृत्वं चेत्यादि. इदंचात्मनः कर्तृत्वं न स्वाधीनमपित्वीश्वराधीनमितच्यर्थः. " परात्तु तच्छ्रुते " रितिवेदान्तसूत्रेणात्मनः कर्तृत्वं परायत्तमितिश्रुतिसिद्धमित्युक्तम् . शास्त्रार्थवत्त्वाय कर्तृत्वमात्मधर्म इति स्वीकर्त्तव्यम् . तस्य कर्त्तुर्धर्मभूतानां ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां भगवदधीनत्वात् तेषां ज्ञानादीनां भगवदनुमतिं विना क्रियाहेतुत्वासम्भवात् , अस्य कर्तृत्वमीश्वराधीनमित्युच्यते . एतद्बुद्धिपूर्वमप्रयत्नमपेक्ष्येश्वरेणानुमतिकरणात्तत्क्रियानिबन्धनानि पुण्यपापान्यपि चेतनस्यैवेति विवरणे कृष्णपादैरुक्तम् . कर्तृत्वस्य परमात्माधीनत्वेपि विधिनिषेधवाक्यानां न वैयर्थ्यं " कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य " इति परिहृतत्वात् . अयमर्थः, विधिनिषेधानां वैयर्थ्याप्रसक्तये चेतनकृतप्रथमप्रयत्नमपेक्ष्येश्वरः प्रवर्त्तयतीति . तथाहि, सर्वेषां चेतनानां ज्ञातृत्वस्य स्वभावत्वात् सामान्येन प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यत्वमस्ति . एवंभूतस्वरूपनिर्वाहायेश्वरोऽन्तरात्मतया तिष्ठति, तदाहितस्वरूपशक्तिश्चेतनस्तत्तत्पदार्थेषूत्पन्नज्ञानाचिकीर्षाप्रयत्नो वर्त्तते, तत्र मध्यस्थत्वादुदासीनवद्वर्त्तमानः परमात्मा तेषां चेतनानां पूर्ववासनानुरूपायां विधिनिषेधप्रवृत्तावनुमत्यनादराभ्यां युक्तविहितेष्वनुग्रहं निषिद्धेषु निग्रहं च कुर्वन्ननुग्रहात्मकस्य पुण्यस्य फलं सुखं निग्रहात्मकस्य पा-

स्यप फलं दुःखं च तत्तच्चेतनानां ददाति. अमुमर्थमभियुक्ता अपि वदन्ति

" आदावीश्वरदत्तयैव पुरुषः स्वातन्त्र्यशक्त्या स्वयं
तत्तज्ज्ञानचिकीर्षणप्रयतनान्युत्पादयन् वर्त्तते ।
तत्रोपेक्ष्य ततो ऽनुमत्य विदधत्तन्निग्रहानुग्रहौ
तत्तत्कर्मफलं प्रयच्छति ततः सर्वस्य पुंसो हरिः " ॥

इति . आदौ सर्वनियन्त्रा सर्वान्तर्यामिणा सर्वेश्वरेण स्वस्योत्पाद्य दत्तया ज्ञातृत्वरूपया शक्त्या ऽयं पुरुषः स्वयमेव तत्तद्विषयेषु ज्ञानचिकीर्षाप्रयतनानि कुर्वंस् तिष्ठति, तत्राशास्त्रीयेषूपेक्षां शास्त्रीयेष्वनुमतिं च कृत्वा तत्तद्विषयेषु निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् तत्तत्कर्मफलं च सर्वेश्वरो ददातीत्यर्थः. एवं सर्वप्रवृत्तिषु चेतनस्य प्रथमप्रयत्नमपेक्ष्य परमात्मा प्रवर्त्तयतीत्युक्तमित्यादिना दीपप्रकाशे वादिकेसरिभिरुक्ता अर्था अत्रानुसंधेयाः । ननु तर्हि " एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषति " इत्युन्निनीषयाधोनिनीषया च सर्वेश्वरः स्वयमेव साध्वसाधुकर्माणि कारयतीति कथमुपपद्यत इति चेन्न, इदं न सर्वसाधारणं किन्तु यः पुरुषो भगवद्विषयेऽतिमात्रानुकूल्ये व्यवस्थितः प्रवर्त्तते, तस्य भगवान्स्वयमेव स्वप्राप्त्युपायेष्वतिकल्याणेषु कर्मसु रुचिमुत्पादयति, यस्त्व ऽतिमात्रप्रातिकूल्ये व्यवस्थितः प्रवर्त्तते तस्य स्वप्राप्तिविरोधिष्वधोगतिसाधनेषु कर्मसु सङ्गं कारयति इति एतच्छुतिवाक्यार्थः. अमुमर्थं सर्वेश्वरः स्वयमेवाह

" अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता इत्यारभ्य
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति
असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरमित्यारभ्य
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तो ऽभ्यसूयकाः ॥

इत्यन्तं तेषां प्रातिकूल्यातिशयमुक्त्वा

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।

इति चोक्तत्वात् . तस्मादनुमन्तृत्वमेव सर्वसाधारणं, प्रयोजकत्वं विशेषविषयमित्येव स्वीकार्य्यम्. "कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति"सूत्रव्याख्याने एतत्सर्वं भाष्यकृता स्वयमेवोक्तम् . एतत्सर्वमभिप्रेत्य कर्तृत्वमीश्वराधीनमित्युम् ।

एवमेतावता ज्ञानाश्रयत्वं नाम ज्ञानस्याधारत्वमिति पृथममात्मनो ज्ञातृत्वमुक्त्वा ज्ञानमात्रमात्मेति वादिनो निराकृत्य ज्ञातृत्वकथनानन्तर कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वक्तव्यतया तदुभयमपि ज्ञातृत्वबलेन स्वत एवोक्तमिति दर्शयित्वा गुणस्यैव कर्तृत्वं नात्मन इतिवादिनो निराकृतयात्मनः कर्तृत्वं स्थापयित्वा तत्र कर्तृत्वं स्वरूपाप्रयुक्तांशमऽस्य तदागमनहेतुं चोक्त्वा एवंभूतमात्मनः कर्तृत्वं स्वसर्वावस्थायामपीश्वराधीनमित्युक्त्वा न्यगमयत्. एतत्सर्वमात्मनो ज्ञानाश्रयत्वकथनेनार्थात्संगतम् ।

ज्ञानाश्रयश्चेदयं शास्त्रेषु ज्ञानत्वेन कथन्निर्दिश्यते, ज्ञानेन विनास्य प्रकाशात् ज्ञानस्य सारभूतगुणत्वेन निरूपकधर्मतया तथा निर्दिश्यते ।

नन्वेवमात्मा ज्ञानाश्रयश्चेत् "यो विज्ञाने तिष्ठन् ,विज्ञानमयः, विज्ञानं यज्ञं तनुते " इति

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।

विज्ञानं परमार्थो हि द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिन " इति शास्त्रे स्वयं ज्ञानमिति कथमुच्यत इति जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति ज्ञानाश्रयश्चेदित्यादिना. शास्त्रेष्वेवंनिर्देशस्य मूलमाह ज्ञानेनेत्यादिना. ज्ञानस्य स्वाश्रयं प्रति स्वयंप्रकाशत्ववज्ज्ञाननिरपेक्षमात्मनोपि स्वंप्रति स्वयंप्रकाश त्वाज्ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयस्य सारभूतगुणात्वात् स्वरूपानुबन्धित्वेन स्वरूपनिरूपकधर्मत्वात् तथा निर्दिश्यत इत्यर्थः. अयमर्थ " स्तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशःप्राज्ञवत् " यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् " इतिसूत्राभ्यामुक्तः. ज्ञानमात्रव्यपदेशस्तु ज्ञानस्य

प्रधानगुणत्त्वात् स्वरूपानुबन्धित्वेन स्वरूपनिरूपकगुणत्त्वाज् ज्ञानवत्स्वयंप्रकाशत्त्वाच्चोपपद्यते इति दीपे भाष्यकारैरुक्तम् .

नियाम्यत्त्वं नामेश्वरबुद्ध्यधीनसकलव्यापारत्वम् .

नियाम्यत्वमित्यादिना " य आत्मनि तिष्ठन् य आत्मानमन्तरो यमयति स ते आत्मान्तर्य्याम्यमृत " इत्याद्युक्तप्रकारेणान्तरात्मतया नियमनस्येश्वरस्य सर्वकालीनत्वात् इदमात्मवस्तु तस्य नियाम्यं भवति शरीरस्य सकलप्रवृत्तयोपि यथा शरीरिणो बुद्ध्यधीना भवन्ति, तथा शरीरभूतस्यात्मवस्तुनः सकलव्यापारा अपि शरीरिणः परमात्मनो बुद्ध्यधीना भवन्तीतिभावः.एवं तच्छरीरतया तदधीनसकलप्रवृत्तिकत्वेपि अचेतनशरीरवत् स्वयं किंचित्प्रवृत्तिकर्त्तुमसामर्थ्याभावाज् ज्ञातृत्वभोक्तृत्वस्वभाविकधर्मकत्वेन ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नपूर्वकप्रवृत्तिक्षमत्त्वात् सकलप्रवृत्तिष्वप्यस्य प्रथमप्रयत्नमपेक्ष्येश्वरेणानुमतिदानान्न विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यम् . एतत्प्रवृत्तिमूलयोरीश्वरेण क्रियमाणयोर्निग्रहानुग्रहयोस्तदनुगुणफलप्रदानस्य च न विरोध इत्ययमर्थः प्रागुक्तः ।

धार्य्यत्वं नाम तत्स्वरूपसंकल्पव्यतिरेकप्रयुक्तस्वसत्ताव्यतिरेकयोग्यत्वम् .

धार्य्यत्वमित्यादि . " एष सेतुर्विधरणः " ; " तत्सर्वं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् " " एवमेव चास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानः समर्पिता " " एतस्य वाअक्षरस्य शासने गार्गि सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः इत्याद्युक्तप्रकारेणेश्वरस्य सकलचेतनानामपि धारकत्वात् एतदात्मवस्तुनो धार्य्यत्वात् स्वस्य नियमेन धारकस्य सत्ताहेतोस्तस्य दिव्यात्मस्वरूपस्य एतत्स्वरूपाश्रयत्वस्य सत्तानुवृत्तिरूपस्थितेश्च हेतोस्तस्य नित्येच्छाकार्य्यस्य नित्यसंकल्पस्य च व्यतिरेके स्वसत्ताहानिसम्भवार्हत्वमित्यर्थः . एवं धार्यवस्तूनि स्वरूपसंकल्पाभ्यां धत्त इत्ययमर्थोभियुक्तैरपि

विस्तरेण प्रतिपादितः. तथाहि ईश्वरःस्वस्वरूपनिरूपकधर्माणां नि-रूपितस्वरूपविशेषणानां गुणानामिव स्वव्यतिरिक्तसमस्तद्रव्या-णामप्यव्यवधानेन स्वरूपेण धारको भवति, तत्तद्द्रव्याश्रितगुणा-तत्तद्द्रव्यद्वारा धारको भवति जीवैर्ध्रियमाणानां शरीराणां जीवद्व-राधारक इति केचिदाचार्या वदन्ति जीवान् द्वारीकृतच स्वरूपेण च धारको भवतीति केचिदाचार्या वदन्ति. एवं सर्वेषामप्याश्रयापेक्षया ऽपृथक्सिद्धविशेषणत्वादेतेषां सत्तादय आश्रयसत्ताधीनाः. सर्व-वस्तूनां सत्तायाः संकल्पाधीनत्वं नाम अनित्यानामनितच्छाधी-नोत्पत्तिकत्वं नित्यानां नित्येच्छाधीनसिद्धिकत्वम्. अमुमर्थं "इच्छात एव तव विश्वपदार्थसत्ते" ति श्लोकेनाभियुक्ता विवेचित-वन्तः. एतेन सर्वेषामपि सत्तानुवृत्तिरूपायाः स्थितेरीश्वरेच्छाधी-नत्वात् सर्वमपीश्वरसङ्कल्पाश्रितमित्युक्तं गुरुद्रव्याणि सङ्कल्पेन धृतानीति शास्त्रेणोच्यते

" द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः।
वासुदेवस्य वीर्य्येण विधृतानि महात्मनः " ॥

इत्युक्तप्रकारेण क्वचिद्देशविशेषे प्रच्युतिस्थापनमपेक्ष्य एव-मिच्छाधीनसत्तास्थितिप्रवृत्तिकानां वस्तूनां परमात्मस्वरूपेण किं क्रि-यत इति चेत्परमात्मन इच्छा एतानि परमात्मस्वरूपाश्रितानि करो-ति, एवं सर्वाण्यपि विस्तूनीश्वरस्वरूपाधीनानीश्वरेच्छाधीनानि ति-ष्ठन्ति. लोकेऽपि शरीरं शरीरिणः स्वरूपाश्रयं सङ्कल्पाश्रयं च पश्यामः. एतदवस्थानकाले विद्यमानत्वात् एतद्वियोगकाले नष्टत्वा-त्स्वरूपाश्रयम्. अयमर्थः संकल्पशून्यसुषुप्त्याद्यवस्थासु सुवि-शदजागरादिदशासु सङ्कल्पेनाप्रच्युतिधारणे संकल्पाश्रितमित्युक्त-मिति रहस्यत्रयसारे प्रतिपादितत्वात्.

शेषत्वं नाम चन्दनकुसुमताम्बूलादिवत्तस्ये-ष्टविनियोगार्हत्वम्. इदं च गृहक्षेत्रपुत्रकलत्रादि-वत्पृथक्स्थित्यादीनां योग्यं न भवति किंतु शरीर-वत्तदयोग्यं भवति।

शेषत्वमित्यादि. चन्दनकुसुमादिपदार्थानां यथास्वार्थताले

शोपि नास्ति, लिम्पतो दग्धतश्चोपयोगः. स्वार्थे विनियुञ्जानः स्वाभिमतानां दद्यात्तथा यथेष्टविनियोगार्हत्वं भवति, तथा चेतनवस्तुत्वेपि स्वप्रयोजनगन्धो नास्ति स्वस्य स्वरूपस्वभाववैलक्षण्यादिभिः सर्वैरपि हि शेषिणोऽतिशयकरत्वम्. विनियोगदशायां स्वयं स्वार्थे विनियुङ्क्तादू[2] दासानां मां दासं कुर्वन् विमल इत्युक्तप्रकारेण स्वाभिमतानामप्युपयुक्तं कुर्यात् तथा यथेष्टविनियोगर्हत्वमित्यर्थः. अचिद्द्रव्यस्य चिद्द्रव्यदृष्टान्तत्वाभिधानं पारतन्त्र्यातिशयद्योतनार्थम्. आत्मस्वरूपयाथात्म्यस्यैतादृशत्वात्प्राप्यरूपनिष्कर्षकरणावसरे स्वार्थमेव मां स्वीकुर्विति दिव्यसूरिभिरुक्तम्. 'परगताऽतिशयाधानेच्छयैवोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपं स शेषः, परः शेषी' ति शेषशेषित्वलक्षणं भाष्यकारैरुक्तम्. एतल्लक्षणवाक्यमनुसृतञ्च

इच्छया यदुपादेयं यस्यातिशयसिद्धये ।
उभयानुभयैकैकजुषा तौ शेषशेषिणौ ॥

इति शेषशेषिलक्षणमभियुक्ता अप्यवदन् ।

यथेष्टं विनियोगार्हः शेषशब्देन कथ्यते ॥
ईश्वरेण जगत्सर्वं यथेष्टं विनियुज्यते ॥

इत्युक्तत्त्वात् शेषत्वं यथेष्टं विनियोगार्हत्वमिति शास्त्रसिद्धम्. एवमीश्वरविषये आत्मनः शेषत्वं, यस्यास्मि न तमन्तरैमि[3],

" परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते " ।
" दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः ।
नान्यथा लक्षणं तेषां बन्धे मोक्षे तथैव च " ॥
" स्वोज्जीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि ।
आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिभिरुक्तम्. कस्यचिद्गृहक्षेत्रादीनां शरीरस्य च शेषत्वेपि गृहक्षेत्रादयः पृथक्स्थित्यादेरर्हाः शरीरं त-

---

(१) विशेषिणोऽतिशयकरत्वमिति पुस्तकस्थःपाठः ।
(२) वियुंत्का—इति पुस्तके पाठः ।
(३) यस्यास्मिनतमन्तरेमीति पुस्तके पाठः ।

दनर्हं दृश्यते, इदमात्मवस्त्वीश्वरस्य शेषं कथमिति शङ्कायामाह गृ चेत्यादि. इदम्एवमीश्वरशेषतयोक्तमात्मवस्तु. गृहक्षेत्रकलत्रादी-त्यत्रादिशब्देन धनधान्यारामदासदासीवर्गा उच्यन्ते. पृथक्सि-द्ध्यादीनां योग्यं न भवतीत्यत्र पृथक्सिद्धिर्नाम सहोपलम्-भनियमं विना शेषिणं विहाय सिद्धिः. आदिशब्देनानेकसाधार-ण्यमुच्यते. गृहक्षेत्रदासदासीप्रभृतयः पितृपुत्रज्येष्ठकनिष्ठादी-नां साधारणशेषाः, पुत्रो मातापितृपितृव्यादीनां साधारणशेषः, क-लत्रं च

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुर्य्यस्ते मनुष्यजाः " ॥

इति पाणिग्रहणानन्तरं सोमादीनां शेषतयाभिहितत्वादने-कसाधारणं भवति. एतद्विलक्षणम् शरीरवत्तदयोग्यत्वं नाम अपृथक्-सिद्धानन्यसाधारणशरीरवत्पृथक्सिद्ध्यादीनामऽनर्हत्वम्. पृथक्-स्थित्यादीनामिति पाठे आदिशब्देन पृथगुपलम्भ उच्यते. तदानी-मपि गृहक्षेत्रकलत्रादिवत्पृथक्स्थितेः पृथगुपलम्भस्य च योग्यत्वं विना शरीरवत्तदुभयानर्हत्वमिति हृदयम्. अयमेवात्मशरीरभावः पृथक्सिद्ध्यनर्हाधाराधेयभावो नियन्तृनियाम्यभावः शेषशेषिभाव इति, यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यं तच्छेषतैकस्वरूपं। तत् तस्य शरीरमिति च वेदार्थसंग्रहे श्रीभाष्ये चात्मशरीरभावलक्षणतया भाष्यकारैरुक्तम्. नियन्तृ नियाम्यभाव आधाराधेयभावः शेषशेषिभाव इत्येतत्त्रयमत्रोक्त-म्. अतो " यस्यात्मा शरीरं " " यस्याक्षरं शरीरं " । मि-त्यादिश्रुतिसिद्धमात्मनः परमात्मनः शरीरत्वमर्थादुक्तम्. एव-मात्मस्वरूपशोधनं कृतम् ॥

आत्मस्वरूपं च बद्धमुक्तनित्यभेदेन त्रिविधम्. बद्धा इत्युच्यन्ते संसारिणः. मुक्ता निवृत्तसंसाराः. नित्या इत्युच्यन्ते कदापि संसारमप्राप्ताः शेषशेषा-शनादयः ।

एवंभूतात्मस्वरूपस्यानाद्यऽचित्संबन्धतद्वियोगतदनन्वयैर्बद्ध-मुक्तनित्यरूपेण त्रैविध्यमाह आत्मस्वरूपं चेत्यादिना. तत्र बद्धाः के इतयाकाङ्क्षायामाह बद्धा इत्यादि. ते च तिलतैलवद्दारुवह्निवदुर्विवेचगुणत्रयात्मकानादिभगवन्मायातिरोहितस्वरूपा अनाद्यऽविद्यासंचितानन्तपुण्यपापरूपकर्मवेष्टितास्तत्तत्कर्मानुगुणविविधविचित्रदेवादिरूपदेहविशेषप्रविष्टास्तत्तद्देहेष्वहंबुद्धिं देहानुबन्धिषु ममताबुद्धिं च कुर्वाणा दुर्वासनारुचिविवशाः स्वस्वकर्मानुगुणसुखदुःखपरंपरामनुभवन्तः ।

ननु मुक्ताः के इत्याकाङ्क्षायामाह मुक्ता इत्यादि. ते चानादिकर्मप्रवाहप्रयुक्ते संसारसंबन्धे वर्त्तमाने मोक्षरुचिप्रतिबन्धके कर्मविशेषे ऽनुभवेन वा सामान्येनानुष्ठितैः प्रायश्चित्तकर्मभिर्वा ऽनभिसंहितफलैरत्युत्कटैः प्रामादिकपुण्यैर्वा नष्टे तेन हेतुना जायमानदशायां भगवत्कटाक्षेण जातेन सत्त्वोद्रेकेण मोक्षरुचौ जातायां सद्गुरुसमाश्रयणसंप्राप्तवेदान्तवेद्यपरब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरूपमोक्षसिद्ध्यर्थं स्वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि फलसङ्गकर्तृत्वत्यागपूर्वकमनुष्ठाय " धर्मेण पापमपनुदति " " कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते " इत्युक्तप्रकारेण तादृशसत्कर्मानुष्ठानेन ज्ञानोत्पत्तिविरोधिप्राचीनकर्मक्षये सति निर्मले चान्तःकरणे भगवदेकालम्बिनि सम्यग्ज्ञाने चोदिते अनन्तरं

" जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते " ॥

इत्युक्तप्रकारेण बहुतरजन्मसाध्यकर्मज्ञानाभ्यामुत्पन्नतैलधारावदऽविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपभक्तिमूलभगवत्प्रसादेन वा स्वीयनिर्हेतुकसौहार्दविशेषेण यादृच्छिकसुकृतपरंपराः कल्पयित्वा[1] तद्धेतुकं विशेषकटाक्षंक कृत्वा ऽनन्तरमऽद्वेषमुत्पाद्याभिमुख्यं जनयित्वा सात्त्विकसम्भाषणं कारयित्वा तन्मार्गेण सदाचार्यैं समाश्रयणं कारयित्वा तन्मार्गेण वा स्वीयविशेषकटाक्षेण वा तत्त्वज्ञानमुत्पाद्य महाविश्वासपूर्वकं स्वचरणावेवोपायावित्यध्यवसाये स्थापयतो भग-

---

(१) कल्पित्वा तद्धेतुकं विशेषकटाक्षकमिति पुस्तके पाठः ।

वत आकस्मिककृपयोपायान्तरविषये दुष्करत्वादिबुद्धिमूलकप्रप-दनमूलकभगवत्प्रसादेन वा सांसारिकसकलदुरितेषु निवृत्तेष्वा-विर्भूतस्वरूपा भगवत्कैङ्कर्य्यैकभोगाश्चेतनाः. अविशेषेण निवृत्तसं-सारबन्धानामेव मुक्ता इत्यभिधानात्, भगवदनुभवे रुचिं विना तत्समाश्रयणं कृत्वा संसारनिवृत्तिं कृत्वा देशविशेषं गत्वा स्वस्वरूपानुभवं कुर्वाणाः केवला अप्युच्यन्ते ।

अथ नित्याः क इत्याकाङ्क्षायामाह नित्या इत्यादिना. क-दापि संसारमप्राप्ता इत्युक्त्या मुक्ता व्यावर्त्त्यन्ते. ते हि निवृत्तसं-साराः, एते ह्यस्पृष्टसंसारगन्धाः " अहतसहजदास्याः सूरिणः[1] स्र-स्तगन्धा विमलचरमदेहा " इति भट्टार्य्याः " नित्यो नित्या-नां, ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशा " वित्युक्तप्रकारेणात्मस्वरूपस्य नि-त्यत्वेपि " असन्नवे " त्युक्तिः, " सन्तमेन " मित्युक्ति-श्च भगवद्विषयज्ञानराहित्यसाहित्याभ्यां खलु. तस्मादेतेषां नि-त्यत्वाभिधानं भगवज्ज्ञानस्य कदापि संकोचाभावादिति स्वीकर्त्त-व्यम्. अत एव " यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा " इति " यत्र-र्षयः प्रथमजा ये पुराणा " इति च श्रुतिरेताञ् श्लाघते, भाष्यकार-श्चैतेषां वैभवं स्वच्छन्दानुवृत्तीत्यादिभिर्गद्ये विस्तरेणावोचत्. अतः कदापि संसारमप्राप्ता इत्येनेनैतेषां सर्वोपि विभव उक्तः. अशेष-शेषवृत्तिष्वप्यन्वितत्वात्कैङ्कर्य्यपराणां सर्वेषां प्रधानत्वाच्चानन्तः शे-ष इत्युच्यते.

निवासशय्यासनपादुकांशुकोपधानवर्षातपवारणादिभिः ।
शरीरभेदैस्तव शेषतां गतैर्यथोचितं शेष इतीर्य्यते जनैः ॥

इति यामुनाचार्य्यैरुक्तम्. इतरतदीयवदऽनियमं विना सर्वे-श्वरभुक्तशेषं विना किंचिदपि न भुङ्क्त इति नियमेन सेनानी शे-षाशन इति निरूप्यते. " त्वदीयभुक्तोज्झितशेषभोजिना " इति यामुनाचार्य्याः, " वनाद्रिनाथस्य सुसुन्दरस्य वै प्रभुक्तशिष्टा-श्यथ सैन्यसत्पतिरिति कूरेशः. आदिशब्देन " शेषशेषाशनग-रुडप्रमुखनानाविधानन्तपरिजनपरिचारिकापरिचरितचरणयुगल "

---

(१) सूरिशब्द इदन्तवदिन्नन्तोऽपि ।

इत्युक्तप्रकारेण भगवत्कैङ्कर्य्यैकभोगा वैनतेयप्रमुखा नित्यसिद्धा उच्यन्ते ।

जलस्याग्निसंसृष्टस्थालीसंसर्गेण यथौष्ण्यश-ब्दादयो जायन्ते, तथात्मनोऽचित्संबन्धेना ऽविद्या-कर्म्मवासनारुचयो जायन्ते, अचिन्निवृत्तावविद्याद-यो निवर्त्तन्त इति वदन्ति ।

पूर्वोक्तस्वरूपवैलक्षण्यवत आत्मनो, विद्यादिदोषसंबन्धस्य-को वा हेतुरित्याकाङ्क्षायां तद्धेतुं सदृष्टान्तमाह जलस्येत्यादिना. स्वभावत एव निर्विकारस्य शीतलस्य जलस्या ऽग्निना संसृष्टाया स्थाल्याः संसर्गेणौष्ण्याशब्दोद्रेकरूपविकारा जायन्ते, तथा स्वतो-ज्ञानानन्दामलस्वरूपस्यात्मनो गुणत्रयाचित्संबन्धेनाविद्याकर्मवा-सनारुचयो जायन्त इत्यर्थः. अस्यानुजोप्याचार्य्यहृदये ऽविद्या-कारणमनाद्यचित्संबन्ध इत्यवोचत्. एवं श्रीविष्णुपुराणे

निर्वाणमय एवात्मा ज्ञानानन्दमयो ऽमलः ।
दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः ॥
जलस्यैवाग्निसंसृष्टस्थालीसंगात्तथापि हि ।
शब्दोद्रेकादिकान् धर्म्मान् तत्करोति यथा मुने ॥
तथात्मा प्रकृतेः सङ्गादहंमानादिदूषितः ।
भजते प्राकृतान् धर्म्मान ऽन्यस्तेभ्योपि सोऽ व्ययः ॥

इत्युक्तम्. अत्राविद्या अज्ञानम्, तच्च ज्ञानानुदयान्यथाज्ञा-नविपरीतज्ञानरूपेणानेकविधम्. कर्म करणत्रयकृतः पुण्यपापात्मकः क्रियाविशेषः, तत्र पुण्यमैहिकामुष्मिकनानाविधभोगसाधनतया ब-हुविधम्. पापम ऽकृत्यकरणकृत्याकरणभगवदपचारभागवताप-चारसह्यापचाररूपेणानन्तविधम्. वासना पूर्वं कृतेषु पुनश्चाभिनिवे-शस्य हेतुः संस्कारः. इयं च हेतुभेदेन बहुविधा. रुचिः रसान्तरेणा-प्रतिनिवृत्तः कुत्रचिज्जायमान आदरः. इयं च विषयभेदेन बहुविधा. अविद्याकर्मवासनारुचयो जाता इत्यनुक्त्वा जायन्त इत्युक्त्या तासां

प्रवाहरूपत्वमुक्तम्. एवमात्मान औपाधिका अविद्यादयः कस्यामवस्थायां निवर्त्तन्ते इत्याकाङ्क्षायामाह अचिदित्यादि. कारणनिवृत्त्या कार्य्यनिवृत्तेरचित्संबन्धनिबन्धना एता अपि तत्संबन्धनिवृत्तौ निवर्त्तन्त इति तत्त्वविदो वदन्तीत्यर्थः. वदन्तीत्येतत्परमतमित्युक्त्वा अज्ञाननिवृत्तिपूर्वकमानन्दरूपं ज्ञानं प्रसादितं प्राप्तानां भगवत्प्रसादविशेषेणाचिन्निवृत्तेः प्रागविद्यादेर्निवृत्तिदर्शनात् स नियमो नास्तीत्यस्याऽभिप्राय इति केचिदाहुः, तन्न मुख्यम्, तेषां शरीरेण सहावस्थानदशायां परमभक्तिपर्यन्तोत्पत्तावपि पापपटलनिवृत्त्या त्वां सततमेव प्राप्नुयाञ्चेयावल्लोकपर्यन्तं स्यामित्युक्त्वा " स्सर्वं ह पश्यः पश्यती " त्युक्तस्य मुक्तावस्थायां वैशद्यस्याचिन्निवृत्तेः प्रागभावात्. एवं प्रागात्मस्वरूपं बद्धमुक्तनित्यरूपेण त्रिविधं, तत्र बद्धचेतनानामविद्याद्युत्पत्तिमूलं, तन्निवृत्तिक्रमश्चोक्तः।

एते त्रयोपि प्रत्येकमनन्ताः ।

एवमुक्तानां त्रिविधात्मवर्गाणां संख्यास्ति न वेत्याशङ्कायामाह एते त्रयोपीत्यादि. एते त्रयोप्यनन्ता इत्युक्तौ वर्गत्रयस्य समुदितस्यानन्तत्वं ज्ञायेतेत्यभिप्रेत्य प्रत्येकमित्युक्तम्. अनन्ता इत्यसंख्येया इत्यर्थः।

केचिदात्मभेदो नास्ति, आत्मैक एवेति वदन्ति ।

उक्तजीवानन्त्यविरोध्येकात्मवादं निराकरोति केचिदित्यादिना. केचिदित्यऽनादरोक्तिः. एवं वदन्तः क इति चेत्, जीवाद्वैतप्रतिपादकशास्त्रे कुदृष्टयः. ब्रह्माद्वैतं जीवाद्वैतमिति शास्त्रे प्रतिपाद्यमानमद्वैतं द्विविधम्. तत्र ब्रह्माद्वैतं नाम प्रकार्य्यद्वैतम्, जीवाद्वैतं प्रकाराद्वैतम्, एतन्नियामकं किमिति [चेत्] ब्रह्मप्रकरणेषु " सर्वं खल्विदं ब्रह्म " " ऐतदात्म्यमिदं सर्वं " "पुरुष एवेदं सर्वमिति सामानाधिकरण्येन ब्रह्माद्वैतप्रतिपादनात्, सामानाधिकरण्यस्य प्रकारभेदविशि-

ष्टप्रकार्यैकत्वपरत्वात्. एकः सन् बहुधा विचचारेति प्रकारब-हुत्वस्य कण्ठोक्तेः, आत्मनां साम्योक्तेः, ऐक्यविधिशेषस्य नेह नानास्ति किंचनेत्यादिभेदनिषेधस्य विहितैक्यविरोधिभेदवि-षयकत्वात्. सामान्यनिषेधस्य विहितव्यतिरिक्तविषयकत्वेन प्र-कारिबहुत्वनिषेधपरत्वात्, " न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत " इति तुल्यप्रकार्यन्तरनिषेधस्य कण्ठोक्तेः प्रकार्य्यद्वैतमेव ब्रह्माद्वैतम्. जी-वबहुत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वा, दन्यथा बद्धमुक्तव्यवस्थानुपपत्तेः, उपदे-शानुपपत्तेः, सुखादिव्यवस्थानुपपत्तेः,

पुमान्न देवो न नरो न पशुर्नच पादपः ।
चतुर्विधो विभेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः ॥
देवादिभेदे विध्वस्ते " इत्यादि भिर्भेदविशेषनिषेधस्य-कण्ठोक्तेः.

मुक्तात्मनां साम्योक्तेर्जीवाद्वैतं प्रकाराद्वैतम्. अयमर्थः श्रुतप्रका-शिकायामादिभरतचतुःश्लोकीव्याख्यानोपक्रमे ब्रह्माद्वैतं जीवाद्वैतं चेत्यद्वैतं द्विविधं शास्त्रप्रतिपाद्यमित्यरभ्य श्रीवेदव्यासभट्टैर्विस्तरे-णप्रतिपादितः. एवं शास्त्रेऽभिहितस्य जीवाद्वैतस्य हृदयमजा-नन्त आत्मभेदो नास्ति एक एवात्मेति केचित्कुदृष्टयो वदन्ती-त्यर्थः।

तत्पक्षे कस्यचित्सुखित्वकाले ऽन्यस्य कस्य चिद्दुःखित्वं न स्यात्. तच्च देहभेदेनेति चेत्, सौ-भरिशरीरे ऽपि दृश्येत.

तस्यायुक्ततां साधयति तत्पक्ष इत्यादिना. तत्पक्षे तथात्म-भेदाभावपक्षे. अहं सुखीति कस्यचित्सुखोत्तरत्वकाले ऽन्यस्य कस्य-चिदहं दुःखीति दुःखातुरत्वमिति सुखदुःखव्यवस्था न स्यादित्य-र्थः. सुखदुःखयोरुभयोरेकाश्रयत्व उभयप्रतिसंधानमेकस्यैव स्यात्. अतः सुखदुःखयोर्नियतत्वादात्मभेद आवश्यक इति भावः. ता-दृशसुखदुःखव्यवस्थाहेतुर्देहभेद इति तेषां युक्तिमनुवदति तच्चेत्या-दिना. तदनुपपत्तिमाह सौभरीत्यादिना. देहभेदस्य सुखदुःखनि-

यमहेतुत्वे ऽनेकदेहपरिग्रहवतः सौभरेरपि स नियमो दृश्यतेत्यर्थः. देहभेदस्य सुखदुःखनियामकत्वाभावे जन्मान्तरानुभव एतज्जन्मनि कुतो न स्मर्य्यत इति चेत्, [स] स्मरणाभावः संस्कारानुद्भवात्, तन्नाशाद्वा. शरीरान्तरे सुखदुःखस्मृत्याद्यभावो ऽप्यन्यतरेणेति चे, देकस्मिन्नपि शरीरे स्मृतिर्न स्यात्. तस्मात्सुखदुःखनियमहेतुर्देहभेद इति न शक्यते वक्तुम्.

कश्चित्संसरति कश्चिन्मुच्यते कश्चिच्छिष्यः कश्चिदाचार्य इति च न स्यात्, विषमसृष्टिश्च नोपपद्यते. आत्मभेदमभिदधत्या श्रुत्या च विरोधः।

एवं सुखदुःखव्यवस्थाऽनुपपत्तिरेव न भवत्येकात्मपक्षे, अपि तु बद्धमुक्तव्यवस्थायाः शिष्याचार्य्यव्यवस्थायाश्चा ऽनुपपत्तिश्चेत्याह कश्चिदित्यादिना. आत्मा एकश्चेत्

" अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं व्रजन्।
मोहश्रमं प्रयातो ऽसौ वासनारेणुगुण्ठितः[१] " ॥

इत्युक्तप्रकारेण कश्चित्संसरति शुको मुक्तो वामदेवो मुक्त इत्युक्तप्रकारेण कश्चिन्मुक्तो भवति।

" तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्
समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्।
तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ॥
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्।

इत्युक्तप्रकारेण कश्चिच्छिष्यो भूत्वोपसत्तिं करोति, कश्चिदाचार्य्यः सन्नुपदेशं करोतीति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः।

अन्यां चानुपपत्तिमाह विषमेत्यादिना. आत्मैकश्चेत् देव

(१) कुण्ठित इति पुस्तकस्थः पाठः।

तिर्य्यगादिरूपेण केषाञ्चित्सुखोत्तराणां केषाञ्चिद्दुःखोत्तराणां केषाञ्चिन्मिश्रसुखदुःखानामेवं लोके पदार्थानां वैषम्येण सर्वेश्वरस्य सृष्टिर्नोपपद्यत इत्यर्थः. जीवभेदः कर्म्मतारतम्यञ्च खलु विषमसृष्टेर्हेतुः. एवं युक्तितो ऽनेकविरोधा दर्शिताः. अथास्मिन् पक्षे श्रुतिविरोधो ऽप्यस्तीत्याह आत्मभेदमित्यादिना. एकात्मपक्षो " नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् " इत्यात्मभेदाभिधायिश्रुतिविरुद्ध इत्यर्थः.

नन्वियं श्रुतिरात्मभेदाभिधायिनी चेत्, " भोक्ता भोग्यं " " पृथगात्मानम् " " ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ " " अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमय " इति जीवैकत्वप्रतिपादकश्रुतीनां विरोधः, तस्मादौपाधिकभेदाभिधायिनीयं श्रुतिरिति तन्मतं निराकरोति

श्रुतिरौपाधिकं भेदमभिधत्त इति न शक्यते वक्तुम्. मोक्षदशायाम्भेदसत्त्वात्. तदानीं देवमनुष्यादिभेदानाञ्च निवृत्तावात्मनां स्वरूपस्यात्यन्तसमतया केनापि प्रकारेण भेदकथनायोग्यत्वे ऽपि परिमाणगुरुत्वाकाराणां साम्येपि स्वर्णकलशरत्नव्रीहिप्रभृतीनां यथा भेदः सिध्यति, तथा ऽऽत्मस्वरूपभेदः सिद्धः. तस्मादात्मभेदः स्वीकार्य्यः ।

श्रुतिरित्यादिना. औपाधिकभेदो नाम देवमनुष्यादिभेदः कामक्रोधादिभेदश्च. औपाधिकभेदो न भवतीत्यत्र हेतुमाह मोक्षदशायामित्यादिना, " सदा पश्यन्ति " " मम साधर्म्यमागताः " " मुक्तानाम्परमा गतिः " " सायुज्यं प्रतिपन्ना ये " यस्मिन्पदे विराजन्ते मुक्ताः संसारबन्धनै " रिति मोक्षदशायामात्मभेदस्य श्रुत्याद्युक्तस्य सत्त्वादित्यर्थः. मोक्षदशा हि सर्वोपाधिविनिर्मुक्तदशा, तत्राप्या-

त्मभेदस्य श्रुतिसिद्धत्वात्, नित्यो नित्यानामिति श्रुतिरप्यात्मभेदं वदतीति भावः.

नन्वात्मभेदप्रतिपत्तिहेतूनामौपाधिकानां देवमनुष्यादिभेदानां कामक्रोधादिभेदानां निवृत्तौ आत्मनां स्वरूपमत्यन्तसमतया केनापि प्रकारेण भेदकथनायोग्यं मोक्षदशायां तिष्ठति, तत्रात्मभेदः कथं सिद्ध्यतीति वादिप्रश्नमनुवदति तदानीमित्यादिना भेदकथनायोग्यत्वेपीत्यन्तेन. दृष्टान्तमुखेन भेदं साधयति परिमाणेत्यादिना. परिमाणगुरुत्वादिभिः समानानां स्वर्णकलशरत्नव्रीहिप्रभृतीनां पदार्थानां भेदकस्य लक्षणस्याभावे ऽपि यथा नानात्वं दृश्यते, तथा केनापि प्रकारेण भेदज्ञापनायोग्यानामेकाकाराणां मुक्तात्मनां स्वरूपभेदः सिद्ध्यतीत्यर्थः. पूर्वोक्तसर्वमनुभाषमाणस्तस्मादात्मभेदो ऽवश्यं स्वीकर्तव्य इति निगमयति तस्मादित्यादिना। एवं केचिदात्मभेदो नास्तीत्यारभ्यैतावता प्राक् स्वोक्तजीवानन्त्यप्रतिभटमेकात्मवादमुत्क्षिप्य युक्तितः शास्त्रतश्च तं बहुमुखं दूषयित्वा ऽऽत्मभेदस्साधितः।

प्रागात्मस्वरूपवैलक्षण्यं विस्तरेणोक्तम्, तत्र ह्य[१]ऽचिद्विलक्षणत्वमजडत्वमानन्दरूपत्वमव्यक्तत्वमचिन्त्यत्वं निरवयवत्वं निर्विकारत्वं ज्ञानाश्रयत्वमेतानि जीवेश्वरसाधारणानि, नियाम्यत्वादित्रयं चिदचित्साधारणम्, अणुत्वमचित्परमाणुजीवसाधारणम्. एतेषां सर्वेषां मिलितानामचिदीश्वरव्यावर्तकत्वाल्लक्षणत्वं सम्भवति, तथापि सुग्रहं लघु लक्षणमाह एतेषां लक्षणमित्यादिना.

एतेषां लक्षणं शेषत्वसहितं ज्ञातृत्वम्.

एतेषामिति, त्रिविधचेतना[२]मित्यर्थः. असाधारणधर्म्मो हि लक्षणम्. शेषत्वमात्रेणाचिद्व्यावृत्त्यसिद्धेर्ज्ञातृत्वमात्रोक्तावीश्वरव्यावृत्त्यसिद्धेश्च शेषत्वे सति ज्ञातृत्वं लक्षणमुक्तम्. एवं ज्ञातुरात्मनो ज्ञानस्य स्वरूपस्य च साधर्म्यवैधर्म्ये आह

(१) उक्तं हि तत्राचिदिति पुस्तके पाठः।

(२) त्रिविधचेतनाचेतनानामिति पुस्तकस्थपाठस्तु न युक्तः।

एतेषां ज्ञानं स्वरूपमिव नित्यं द्रव्यमजड़-मानन्दरूपञ्च.

एतेषां ज्ञानमित्यादिना. स्वरूपमिव नितयं द्रव्यमजड़मानन्दरूपमित्यनेन नित्यत्वद्रव्यत्वाजडत्वानन्दरूपत्वानि स्वरूपस्येव ज्ञानस्यापि सन्तीत्युक्तम्. नित्यत्वादिकमुपपाद्य वैधर्म्यकथने ऽनेकग्रन्थव्यवधानं स्यादिति विचार्य्य साधर्म्यकथनानन्तरं वैधर्म्यं वक्तुं तज्जिज्ञासुप्रश्नमुत्क्षिपति

तर्हि ज्ञानस्वरूपयोः परस्परं वैलक्षण्यं किमिति चेत् , स्वरूपं धर्म्मि संकोचविकासानर्हं स्वव्यतिरिक्ताऽप्रकाशकं स्वस्मै स्वयंप्रकाशकमणु, ज्ञानं धर्म्मः सङ्कोचविकासयोग्यं स्वव्यतिरिक्तप्रकाशकं स्वस्मै स्वाऽप्रकाशमात्मने प्रकाशकं विभु च .

तर्हीत्यादिना. वैधर्म्यमाह स्वरूपमित्यादिना. धर्म्मित्वं संकोचविकासायोग्यत्वं स्वव्यतिरिक्तार्थाप्रकाशत्वं स्वस्मै स्वयंप्रकाशकत्वमणुत्वमेतानि स्वरूपस्य विशेषाः. धर्मत्वं संकोचविकासयोग्यत्वं स्वव्यतिरिक्तार्थप्रकाशकत्वं स्वस्मै स्वयंप्रकाशरहित्वं स्वाश्रयस्य स्वयंप्रकाशत्वं विभुत्वमेतानि ज्ञानस्य विशेषाः. विभ्विति, ज्ञानस्य स्वाभाविको वेष उक्तः .

ननु सकलचेतनानां ज्ञानमेवं कुतो न भवतीत्याशङ्कायां संकोचासंकोचनिबन्धनं तारतम्यमाह

तत्र केषांचित् ज्ञानं सदा विभु, केषाञ्चिज्ज्ञानं सदा ऽविभु, केषाञ्चिज्ज्ञानं कदाचिद्विभु .

तत्र केषांचिदित्यादिना. अज्ञानशून्या अमरा इत्युक्त-

प्रकारेण कदाचिदपि भगवज्ज्ञानस्य संकोचाभावेन तत्स्वरूपरूपगुणविभूतीः सदानुभवतां नित्यसूरीणां ज्ञानं सदा विभु भवति. मिथ्याज्ञानदुष्कर्म्ममलिनदेहयुक्तानां बद्धानां ज्ञानं कर्म्मानुगुणसङ्कोचविकासवत्सदा ऽविभु भवति. " तीरं दृष्टवन्त " इत्युक्तप्रकारेण भगवत्प्रसादेन संसारसागरं तीर्त्वा तत्तीरं प्राप्तानां मुक्तानां ज्ञानं पूर्वावस्थायामविभूत्तरावस्थायां " सर्वं ह पश्यः पश्यती " त्युक्तप्रकारेण विभु भवतीत्यर्थः।

अथ ज्ञानस्योक्तं नित्यत्वादिकमुपपादयति. तत्र प्रथमं ममेदानीं ज्ञानमुत्पन्नं नष्टमित्युत्पत्तिविनाशवत्तया ऽनुभूयमानस्य ज्ञानस्य नित्यत्वं कथमुपपद्यत इति शङ्कां परिहर्तुं तज्जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति

ज्ञानं नित्यं चेन्मम ज्ञानमुत्पन्नं नष्टमिति व्यवहारः कथमिति चेत्, इन्द्रियद्वारा प्रसृत्य विषयान् गृह्णाति निवर्त्तत इत्यतस्तथा व्यवह्रियते. इदमेकमपि नानात्वेन भासते प्रसरणभेदेन.

ज्ञानं नित्यं चेदित्यादिना. तस्योत्तरमाह इन्द्रियेत्यादिना. " सर्वं ह पश्यः पश्यति " " स चानन्त्याय कल्पते " इति मुक्तिदशायां सर्वविषयकत्वोक्तेस्सर्वसाक्षात्कारयोग्यमपि " यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्व्वगे " त्युक्तप्रकारेण कर्मणा सङ्कुचितम्,

तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता।
सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते ॥
अप्राणिमत्सु स्वल्पा सा स्थावरेषु ततोधिका "

इत्युक्तप्रकारेण कर्म्मानुगुणतारतम्यवत्,

इन्द्रियाणां हि सर्व्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥

इत्युक्तप्रकारेणेन्द्रियद्वारा निःसृतच विषयान् गृह्णाति, ततो निवर्तते.तादृशाविकासंकोचप्रयुक्तप्रकाशा ऽप्रकाशावादायोत्प-

ष्टं नष्टमिति व्यवह्रियत इत्यर्थः. एवमिन्द्रियद्वारा प्रसरतो ज्ञानस्यैकत्वे विषयग्रहणवेलायां प्रकाशावसरे दर्शनश्रवणादिसंज्ञाभेदवदऽनेकत्वेन कथं प्रकाशत इतिशङ्कायामाहइदं चेत्यादिना. एकमुखेन प्रसरणं विना चक्षुःश्रोत्राद्यनेकेन्द्रियद्वारा प्रसृत्य रूपशब्दाद्यनेकविषयान् गृह्णतो ऽस्य दर्शनश्रवणादिसंज्ञाभेदेन ज्ञायमानं नानात्वं प्रसरणभेदनिबन्धनमित्यर्थः. अनेन नित्यस्य ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशव्यवहारहेतुकथनानन्तरं प्रासङ्गिकस्तस्य नानात्वेन प्रकाशस्य हेतुश्चोक्तः. आत्मनो ज्ञानस्य नित्यत्वम्. "नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते"

ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्य्यं धर्मश्च मनुजेश्वर।
आत्मनो ब्रह्मभूतस्य नित्यमेतच्चतुष्टयम्॥
यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम्।
सदेव नीयते व्यक्तिम[1]सतस्सम्भवः कुतः॥
तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः।
प्रकाशन्ते[2] न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते"॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरुक्तम् एतावता[3] ज्ञाननित्यत्वमुक्तवान्।

द्रव्यत्वं कथमिति चेत् क्रियागुणानामाश्रयत्वादजड़त्वाच्च द्रव्यम्भवति. अजड़त्वं चेत्सुषुप्तिमूर्च्छादिषु कुतो न प्रकाशत इति चेत्, प्रसरणाभावान्न प्रकाशते.

अथ तस्य द्रव्यत्वमुपपादयितुं तज्जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति द्रव्यत्वमित्यादिना. तद्धेतूनुक्त्वा द्रव्यत्वं साधयति क्रियेत्यादिना. क्रिया सङ्कोचविकासौ, गुणः संयोगवियोगौ, अजडत्वं स्वयंप्रकाशत्वम्. क्रियाश्रयो द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणकथनात् क्रियाश्रयत्वं गुणाश्रयत्वं च

---

(१) व्यक्तिरसत इति पुस्तके पाठः, स तु न युक्तः प्रतिभाति।
(२) प्रकाश्यन्ते-पु. पा.।
(३) एतादृशमिति-पु. पा.।

प्रत्येकं द्रव्यत्वसाधकम्. एताभ्यामजडत्वस्यापि कथनात्तदपि द्रव्यत्वसाधकमित्यस्याशयः. तथाहि, जडवस्तुषु द्रव्यमद्रव्यञ्च वर्तते. अजडवस्तुष्वद्रव्यं किञ्चिदपि नास्ति. तस्माज्ज्ञानं द्रव्यम-जडत्वात्, यदऽजडं तद्द्रव्यम्, यथात्मेतयऽजडत्वेन[1] द्रव्यत्वसाधनं युक्तमेव. अत एवेदमजडत्वात् सङ्कोचविकासयोः संयोगवियोगादीनाञ्चाश्रयत्वाच्च द्रव्यमिति तत्त्वशेखरे स्वयमवोचत्. नन्वेवं द्रव्यत्वं चे, दात्मगुणत्वमस्य कथमिति चेन्न,नित्यतदाश्रितत्वाद्गुणत्वम्.

" आश्रयादन्यतो वृत्तेराश्रयेण समन्वयात् ।
द्रव्यत्वञ्च गुणत्वञ्च ज्ञानस्यैवोपपद्यते " ॥

इति यामुनाचार्य्यैरुक्तम्. आश्रयादन्यतोवृत्तित्वमत्र क्रियाश्रयत्वोक्त्या लब्धम्. इदञ्च ज्ञानमात्रस्य न भवति, किन्तु दीपादितेजःपदार्थप्रभाणामपि तुल्यम्. तस्माद्द्रव्यत्वं गुणत्वमुभयमपि ज्ञानस्योपपन्नम्. पूर्वं ज्ञानस्य स्वोक्ताजड्त्वविषयकं जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति अजडत्वं चेत्यादिना. ज्ञानं यदि स्वयम्प्रकाशम् तदा सदा प्रकाशेत, सुषुप्त्याद्यवस्थासु कुतो न प्रकाशत इत्यर्थः. तस्योत्तरमाह प्रसरणाभावादिति. ज्ञानं स्वाश्रयस्य विषयग्रहणवेलायामेव हि स्वयमेव प्रकाशते, सुषुप्त्याद्यवस्थासु तमोगुणाद्यभिभवेन संकुचितं तिरोहितमणिद्युमणिप्रकाशादिवत्प्रसरणाभावान्न प्रकाशत इत्यर्थः।

आनन्दरूपत्वं नाम ज्ञानस्य प्रकाशावस्थायामनुकूलत्वम्म्. विषशस्त्रादिप्रकाशनावसरे प्रतिकूलत्वस्य हेतुर्देहात्मभ्रमादयः. ईश्वरात्मकत्वात्सर्वेषाम्पदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभावः, प्रातिकूल्यमौपाधिकम्. अन्यदानुकूल्यं स्वाभाविकं चेत्, कस्य चित्कुत्रचित्काल्देशयोरनुकूलानि चन्दनकु-

(१) यथात्मादिष्वजस्त्वेनेति पुस्तके पाठस्तु न युक्तः।

सुमादीनि, देशान्तरे कालान्तरे तस्यैव तद्देश एव तत्काल एवाऽन्यस्य प्रतिकूलानि न स्युः ॥

॥ एवं चित्तत्त्वविषयकथनं समाप्तम् ॥

अथास्यानन्दरूपत्वमुपपादयति आनन्दरूपत्वमित्यादिना . प्रकाशावस्थायां स्वाश्रयस्य विषयप्रकाशनावस्थायाम् तदेव हीदं प्रशते. तदवस्थायामनुकूलत्वं नाम तत्तद्विषयाणामनुकूलत्वेन भानात् तान् विषयीकुर्व्वतो ऽस्य ज्ञानस्य स्वाश्रयस्य सुखरूपत्वम् . ननु तर्हि विषशस्त्रादिदर्शनावस्थायां तद्विषयकं ज्ञानं कथम्प्रतिकूलं भवतीत्याशङ्क्याह विषशस्त्रादीत्यादि. तत्प्रकाशनावसरे तद्विषयकज्ञानस्य दुःखरूपत्वे कारणं तत्र बाधकबुद्धिमूलं देहात्मभ्रमः कर्म्मेश्वरात्मकत्वज्ञानाभावश्चेत्यर्थः. एतेषां स्वाभाविको वेषः को वेत्याकाङ्क्षायामाह ईश्वरात्मकत्वादित्यादि. " जगत्सर्वं शरीरन्ते " " तानि सर्व्वाणि तद्वपुः " " तत्सर्वं वै हरेस्तनु " रिति सकलपदार्थानामपि भगवच्छरीरत्वोक्तेर्भगवदात्मकत्वेन ज्ञायमानत्वदशायां सर्वेषामनुकूलतया भानात्सर्वेषां पदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभावः, तत्र भासमानं प्रातिकूल्यं देहात्मभ्रमादिमूलकत्वादागन्तुकमित्यर्थः ।

एवमीश्वरात्मकत्वात्सकलपदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभाव इति किमुच्यते चन्दनकुसुमादीनामानुकूल्यं स्वाभाविकं खल्विति शङ्कायामाह अन्यदानुकूल्यमित्यादि . अन्यदानुकूल्यमिति स्वोक्ताद्भगवदात्मकत्वप्रयुक्तादानुकूल्यादन्यत् चन्दनकुसुमादिपदार्थेषु भासमानमानुकूल्यमुच्यते तत्तेषां स्वाभाविकं चे, द्रोष्टुः कस्यचित्कस्मिंश्चित्काले कस्मिंश्चिद्देशे ऽनुकूलानि कालान्तरे देशान्तरे वा तस्यैव प्रतिकूलानि, यद्देशकालयोस्तस्यानुकूलानि तद्देशकालयोरेवान्यस्य प्रतिकूलानि च न स्युः . एवम्प्रतिकूलतया ज्ञायमानानि पश्याम, स्तस्माद्भगवदात्मकत्वनिबन्धनमानुकूल्यमेव स्वाभाविकम् , अन्यदानुकूल्यं न स्वाभाविकमिति भावः ।

वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च ।
कोपाय च ततस्तस्मादस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ॥
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।

तदेव कोपाय ततः प्रसादाय च जायते॥
तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकम्॥

इत्ययमर्थः श्रीपराशरेण भगवता सुविशदमुक्तः. एतेन विषशस्त्रादीनाम्प्रतिकूलतया चन्दनकुसुमादीनामनुकूलतया च भानं देहात्मभ्रमादिभिरीश्वरात्मकत्वात्सकलपदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभावः. तस्मात्तदाकारेण भानदशायां सर्वविषयप्रकाशनदशायामपि ज्ञानमानन्दरूपमेवेत्युक्तम्।

एवमेतावता चिदित्यात्मेति प्रथमं चिच्छब्दवाच्यमात्मवस्तूद्दिश्य, अनन्तरं देहादिविलक्षणमित्यारभ्य शेषमित्यन्तं तत्स्वरूपलक्षणं विस्तरेणोक्त्वा, देहादिविलक्षणत्वं कथमित्यारभ्य शेषत्वं नामेत्यन्तेनोक्तलक्षणं परीक्ष्या, नन्तरमेवंभूतस्यात्मस्वरूपस्य बद्धमुक्तनित्यरूपेण त्रैविध्यमुक्त्वा, बद्धात्मनामविद्यादिसबन्धस्य हेतुं तन्निवृत्तिक्रमं त्रिधात्मवर्गस्य प्रत्येकमानन्त्यं चोक्त्वा, तादृशजीवानन्त्यप्रतिभटमेकात्मवादं युक्तिशास्त्राभ्यां निरस्य आत्मभेदं साधयित्वा, प्राग्विस्तरेणोक्तप्रकारं विना सुग्रहं त्रिविधात्मनां लक्षणं प्रदर्श्या, नन्तरं ज्ञानस्य स्वरूपस्य च साधर्म्यवैधर्म्ये उत्क्वा, ज्ञानविभुत्वप्रसङ्गेण त्रिविधचेतनानां ज्ञानस्य विशेषमुक्त्वा पूर्वं ज्ञानस्योक्तानि नित्यत्वाजडत्वानन्दरूपत्वानि क्रमेणोपपादितवान्॥

॥ एवं चित्तत्त्वविषकथनं समाप्तम्॥

तत्त्वत्रयं चिदचिदीश्वरश्चेत्युद्देशक्रमेण प्रथमं चिच्छब्दवाच्यस्यात्मनः स्वरूपस्वभावविशेषान् स्फुटमवोचत्. अनन्तरमचिद्वस्तुनः स्वरूपस्वभावविशेषानतिस्फुटमाह, तत्र प्रथममचिल्लक्षणमाह

॥ अथाचित्प्रकरणम् ॥

अचिज्ज्ञानशून्यं विकारास्पदम्म्. इदं शुद्धसत्त्वं मिश्रसत्त्वं सत्त्वशून्यं चेति त्रिविधम्.

अचिदित्यादिना. अचित् चैतन्यानाधारो वस्तु. तदेवाह ज्ञानशून्यमिति. अत एव श्रुतिर्भोग्यशब्देनाचिद्वस्त्वभिधत्ते. विकारास्पदत्वं नाम विकारस्याश्रयत्वम्. विकारो ऽवस्थान्तरापत्तिः. सा च चिद्वत्सदैकरूपत्वाभावः.

एवमेतल्लक्षणकथनानन्तरमस्याचिद्वस्तुनः सत्त्वैकाधारतया सत्त्वादिगुणत्रयाधारतया सत्त्वादिगुणत्रयशून्यतया च त्रैविध्यमाह इदमितत्यादिना. उद्देशक्रमेणाचित्तत्त्वस्य च स्वरूपस्वभावविशेषान् प्रतिपादयिष्यन् प्रथमं शुद्धसत्वस्य प्रकारानाह

तत्र शुद्धसत्त्वं नाम रजस्तमोऽमिश्रकेवलसत्त्वं नित्यं ज्ञानानन्दजनकं कर्म्मणा विना केवलभगवदिच्छया विमानगोपुरमण्डपप्रासादादिरूपेण परिणतं निरवधिकतेजोरूपं नित्यमुक्तैरीश्वरेण च परिच्छेत्तुमशक्यमत्यद्भुतं वस्तु।

तत्र शुद्धसत्त्वमित्यादिना. शुद्धसत्वं गुणान्तरामिश्रितसत्वगुणवदितचर्थः. तदाह रजस्तम इतचादिना. "क्षयं तमस्य रजसः पराके," "तमस्तु पारे,तमसः परस्तात्," "पञ्चशक्तिमये दिव्ये शुद्धसत्त्वे सुखाकरे" इतचादिश्रुतिस्मृतिभिरुक्तम्. नितचमनादिनिधनम् " तदक्षरे परमे व्योमन् "

" कालातीतमनाद्यन्तमप्राकृतमचञ्चलम् ।
प्राप्यमर्चिर्मयात्सद्भिर्मयि संन्यस्तमानसैः ॥
यत्तत्पुराणमाकाशं सर्वस्मात्परमं ध्रुवम् ।
यत्पदं प्राप्य तत्त्वज्ञा मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥

इत्येतस्य नित्यत्वमपि श्रुतिसिद्धम्. ज्ञानानन्दजनकमिति शुद्धसत्त्वमयत्वाज् ज्ञानानन्दजनकमित्यर्थः. सत्त्वं ज्ञानसुखाव[illegible] खलु. अत एव शुद्धसत्त्व इत्यनन्तरं सुखाकर इत्युक्तम्. कर्मण विना केवलभगवदिच्छया विमानगोपुरमण्डप[1]प्रासादादिरूपेण परि णतमिति, चेतनाः कर्म्मानुगुणमिच्छन्ति. तदिच्छानुगुणभगवत्संक ल्पेन चतुर्विंशतितत्त्वरूपेण परिणम्य चेतनानां भोग्यभोगोपकर णभोगस्थानरूपेण स्थितं प्रकृतितत्त्वमिव न भवतीदं, किंतु स्वभो गार्थतया भगवदिच्छया विमानगोपुरादिरूपेण परिणमत इत्यर्थ " देवानां पूरऽयोध्या तस्यां हिरण्मयः कोशः यो वै तां ब्रह्मणो वे दामृतेनामृतां पुरीम् " " अपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये " इति श्रुतौ संग्रहेण नित्यविभूतौ विद्यमाना दिव्यनगरादि व्यायतनादय उक्ताः. अमुमर्थं श्रीभाष्यकारः श्रीवैकुण्ठगद्ये " दि व्यावरणशतसहस्रावृते[2] दिव्यकल्पतरूपशोभिते दिव्योद्यानशतस हस्रकोटिभिरावृते ऽतिप्रमाणे दिव्यायतने कस्मिंश्चिद्विचित्रदिव्य रत्नमयदिव्यांऽऽस्थानमण्डप " इत्यादिना विस्तरेणावोचत्. निर वधिकतेजोरूपमिति. अग्न्यादित्यादितेजःपदार्थानपि खद्योतक ल्पान् कुर्वदनवधिकतेजः स्वरूपमित्यर्थः.

" न तत्र सूर्यो भाति न च चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतो ऽयमग्निः " ।
" अतकर्यानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्म्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥

इत्यादि. एवं दिव्यसूरिभिरप्येतस्य निरवधिकतेजोरूपत्वं बहुषु स्थलेषूक्तम्.

नित्यमुक्तैरीश्वरेण च परिच्छेत्तुमशक्यमिति, अस्य परि

(१) अत्र ' मण्डप ' पदं पुस्तके नास्ति ।
(२) अत्र सर्वत्र स्थानेषु आवृतस्थाने ' आवृत्त ' पदं पुस्तके भवति ।

माणादयः केनापि परिच्छेत्तुं न शक्यन्त इत्यर्थः. तेषामपी- यत्परिमाणमियदैश्वर्यमीदृशस्वभावमिति परिच्छेत्तुमयोग्य मिति. नित्यैः परिच्छेत्तुमयोग्यमिति श्रीवैकुण्ठगद्ये भाष्यकारैर्यदु- क्तम्, तन्मुक्तानामपि तुल्यम्. ईश्वरज्ञानस्येवैतेषां ज्ञानस्यापि स- र्वदर्शित्वसत्त्वात्, तेन परिच्छेत्तुं शक्यते चेदेतैरपि परिच्छेत्तुं शक्ये- तैव. तस्मात्तेनाप्यशक्यमेवेतत्यर्थः. तर्ह्येतेषां सर्वज्ञताया विरो- ध इति नाशङ्कनीयम्, सर्वज्ञता हि सर्वेषां यथावस्थिताकारविषय- ज्ञानम्. परिच्छेद्यं चे, त्तथा ज्ञानम्. अपरिच्छेद्यं च, त्तथा ज्ञानम्. निस्सीमस्य कस्यचिदपरिच्छेदेन ज्ञानं सर्वज्ञत्वानुगुणमिति .

देवि त्वन्महिमावधिर्न हरिणा नापि त्वया ज्ञायते
यद्यप्येव, तथापि नैव युवयोः सर्वज्ञता हीयते ।
यन्नास्त्येव तदज्ञतामनुगुणां सर्वज्ञताया विदु-
र्व्योमाम्भोजमिदंतया किल विदन् भ्रान्तो ऽयमित्युच्यते ॥

इति श्रीस्तुतौ कूरेशैरुक्तम्, अन्यथा स्वेनापि ज्ञातुमशक्यस्वभाव इत्येतदपि सर्वज्ञतया विरुद्ध्येत. तस्मान्नित्यमुक्तेश्वरैरपरिच्छेद्यमि- त्यत्र न कोऽपि विरोधः. अनेनास्य विभव[1] उक्तः.

अत्यद्भुतमिति. अत्यद्भुतत्वं नामानुक्षणमपूर्वाश्चर्यावहत्वम्. अनन्ताश्चर्यानन्तमहाविभवेति भाष्यकृतः. एवं शुद्धसत्वमेतादृ- शमित्युक्तम् ।

केचनैतज्जडं वदन्ति, केचिदऽजडं वदन्ति. अजडत्वे नित्यानां मुक्तानामीश्वरस्य च ज्ञा- नेन विना स्वयमेव प्रकाशते. संसारिणां न भासते.

एतच्छुद्धसत्वमेतद्दर्शनस्थेषु केचिज्जडमिति वदन्ति, केचि- दऽजडमिति वदन्तीत्यर्थः. " इह जडामादिमां केचिदाहु " रि- त्यभियुक्ताः. जडत्वं स्वयंप्रकाशराहित्यम्. तदेवाह अजडत्व इ-

---

(१) विभव इत्यस्य स्थाने वैभव इति पुंलिङ्गपाठः पुस्तके सर्वत्र भवति ।

स्यादिना. अजडत्व इति, अजडमिति पक्ष इतयर्थः. जडमिति केषाञ्चित्पक्षं विहाय तत्पक्षोपपादनादऽस्यायमेव पक्षो ऽभिमत इति ज्ञायते. ज्ञानेन विना प्रकाशत इति, ज्ञानेनैव न भासते ऽपि तु स्वयमेव भासत इत्यर्थः. नन्वेवं स्वयं भासत इति चे, त्संसारिणामपि ज्ञानमनपेक्ष्य स्वयमेव कुतो न भासत इत्याशङ्कायामाह संसारिणामिति. इदं चाभियुक्तैर्विस्तरेण प्रतिपादितम्. तथाहि, "त्रिविधाऽचेतनानीत्यारभ्य तत्र प्रकृतिः कालश्च जडौ, शुद्धसत्त्वद्रव्यमपि केचिज्जडं वदन्ति. जडत्वन्नाम स्वयम्प्रकाशराहित्यम्. भगवच्छास्त्रादिकं परामृशन्तो ज्ञानात्मकतया शास्त्रसिद्धतया शुद्धसत्त्वद्रव्यं स्वयंप्रकाशमिति वदन्ति. एवं स्वयंप्रकाशं चेत्संसारिणां शास्त्रेणैव विना स्वयमेव भासेतेति चेत्सर्वेषामात्मनां स्वरूपस्य ज्ञानस्य च स्वयम्प्रकाशत्वे ऽपि स्वरूपं स्वस्यैव स्वयम्प्रकाश, मन्येषां ज्ञानान्तरवेद्यं यथा भवति, यथा च[1] धर्मभूतज्ञानं स्वाश्रयस्यैव स्वयंप्रकाशन्नेतरेषाम्, तथेदमपि नियतविषये स्वयंप्रकाशते चे, न्न को ऽपि विरोधः.

> यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः ।
> तम्प्रणम्य हरिं शास्त्रन्यायतत्त्वम्प्रचक्ष्महे ॥

इत्युक्तप्रकारेण धर्मभूतज्ञानेन सर्वं सदा साक्षात्कुर्वत ईश्वरस्य शुद्धसत्त्वद्रव्यं स्वयम्प्रकाशत इति कथमुपपद्यत इति चेन्न, अस्य धर्मभूतज्ञाने दिव्यात्मस्वरूपप्रभृतीनि सर्वाणि विषयीकुर्वत्यपि यथा दिव्यात्मस्वरूपं स्वयम्प्रकाशं भवति, तथेदमपि स्वयम्प्रकाशं भवति, तथा मुक्तानां तदवस्थायामिदमपि स्वयंप्रकाशम्भवतीति न कश्चिद्विरोधः. यथा धर्मभूतज्ञानस्य स्वात्मप्रकाशनशक्तिर्विषयप्रकाशाभावकाले कर्मविशेषैः प्रतिबद्धा भवति, तथा शुद्धसत्त्वस्य स्वात्मप्रकाशनशक्तिश्च बद्धदशायां प्रतिबद्धा भवति. तस्माच्छुद्धसत्त्वं बद्धानां न प्रकाशते.

> धियः स्वयंप्रकाशत्वं मुक्तौ स्वाभाविकं यथा ।
> बद्धे कदाचित्संरुद्धं तथात्रापि नियम्यते ॥

---

(१) तथा चेति पु. पा. ।

एतावदवस्थान्तरापत्तिर्विकारिद्रव्यस्य न विरुध्यते[1]. तस्मात्प्रतिपन्नार्थस्य न युक्तिविरोधावकाश " इति रहस्यत्रयसारे प्रतिपादितम्.

पूर्वं यथाऽऽत्मनो ज्ञानस्य चाजडत्वेपि मिथोभिन्नत्वं दर्शितम्, तथा शुद्धसत्त्वस्याजडत्वेपि तदुभाभ्यां भेदं दर्शयितुं तज्जिज्ञासुप्रश्नमनुवदति

आत्मनो ज्ञानाच्च भेदः कथमिति चेत्, अहमित्यऽभानात्, शरीरादिरूपेण परिणामात्, विषयैर्विना भानात्, शब्दस्पर्शादिमत्त्वाच्च भिद्यते.

आत्मन इत्यादिना. अनेकैर्हेतुभिस्तं दर्शयति. अहमितीत्यादिना. अहमित्यभानादिति इदमिति हि प्रकाशते, अनेनात्मनो भेदसिद्धिः. शरीरादिरूपेण परिणामादिति, आत्मनो ज्ञानाच्च भिन्नमित्यर्थः. एकरूपत्वादात्मनो न परिणामः, ज्ञानस्य परिणामित्वेपि शरीरादिरूपेण परिणामो नास्ति, विषयनिरपेक्षं प्रकाशमानत्वात् शब्दस्पर्शाद्यऽनाश्रयत्वाच्च विषयासन्निधाने प्रकाशमानाच्छब्दस्पर्शाद्यनाश्रयात्तद्ग्राहकाज्ज्ञानाद्भिन्नमिति सिद्धम्. एवं शुद्धसत्त्वप्रकारमवोचत् ।

अनन्तरम्मिश्रसत्त्वप्रकारं वक्तुं मिश्रसत्त्वं नामेत्युपक्रमते

मिश्रसत्त्वन्नाम सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्युक्तो बद्धचेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरोधायको विपरीतज्ञानजनको नित्य ईश्वरस्य[2] क्रीडापरिकरः प्रदेशभेदेन-कालभेदेन च सदृशासदृशविकारोत्पादकः प्रकृत्य-

---

(१) न विरुद्धमिति पु. पा. ।

(२) विपरीतज्ञानजनको नित्यमीश्वरस्येति पुस्तके पाठः, तथा टीकायामपि " नित्यमिति, उत्पत्तिविनाशरहित इत्यर्थ " इति भवति ।

ऽविद्यामायाऽपरनामा ऽचिद्विशेषः ।

मिश्रसत्वन्नाम रजस्तमोयुक्तसत्त्ववत्, तदेवाह सत्वरजस्तमोभिरिति . सत्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्युक्त इति

" त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् " ।

" त्रिगुणं कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते " ॥

" सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः " ।

इत्यादिकमत्र प्रमाणम् . बद्धचेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरोधायक इति, गुणत्रयात्मकतया रजस्तमोंशाभ्यां ज्ञानादेस्तिरोधायक इत्यर्थः . चेतनानां ज्ञानानन्दयोस्तिरोधायक इति सामान्येनानुक्त्वा बद्धचेतनानामिति विशेषणात् कर्मसंसृष्ट चेतनानां ज्ञानादीनामेव तिरोधायकः, अन्यथा ऐच्छिकप्राकृतशरीरं परिगृह्णतां नित्यमुक्तानां ज्ञानादेरिदं सङ्कोचकरं स्यात् . अत एवाहतसहजदास्याः सूरयः स्रस्तगन्धा[1] विमलचरमदेहा इत्यमी रङ्गधाम महितमनुजतिर्यक्स्थावरत्वाश्रयन्त " इत्युक्तप्रकारेण नित्यमुक्तानामत्रागत्य प्राकृतदेहान् परिगृह्य शेष्यातिशयं कुर्वतां तदानीं सङ्कोचं न करोति. तस्माद्बद्धचेतनानां ज्ञानादेरेवेदं तिरोधायकमिति सिद्धम् . " अनीशया शोचति मुह्यमानः " " अनादिमायया सुप्तः " " भगवन्मायातिरोहितस्वप्रकाश " इत्यादि. विपरीतज्ञानजनक इति, विपरीतज्ञानमऽतस्मिंस्तद्बुद्धिः . सा चानात्मनि देह आत्मत्वबुद्धिः,अस्वतन्त्र आत्मनि स्वतन्त्रत्वबुद्धिः,अनन्यशेषे ऽन्यशेषत्वबुद्धिः, अनीश्वरेष्वीश्वरत्वबुद्धिः, अपुरुषार्थ ऐश्वर्यादौ पुरुषार्थत्वबुद्धिः, अनुपायेषूपायत्वबुद्धिरेवमादिका[2] . यथार्थज्ञानं नोत्पादयतीत्येव न, अपित्वेतादृशविपरीतज्ञानान्यपि बद्धचेतनानामुत्पादयतीत्यर्थः . भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीं विपरीतज्ञानजननीमिति अयमर्थो भाष्यकारैरुक्तः . नित्य[3]इति. उत्पत्तिविनाश-

(१) स्रस्तबन्धा इति अत्र स्थाने पुस्तके पाठोऽस्ति ।
(२) एवमाद्य इति पु . पा . ।
(३) नित्यमिति पु . पा .

हित इत्यर्थः. " अजामेकाम् " गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी "

" अचेतना परार्थो च नित्या सततविक्रया " ।

" विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् " ॥

इत्यादि. ईश्वरस्य क्रीडापरिकर इति, सर्वेश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिलीलायाः परिकर इत्यर्थः.

" क्रीड़तो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ।
अप्रमेयो ऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी ।
मोदते भगवान् भूतैर्बालः क्रीड़नकैरिव " ।
" त्वं न्यञ्चद्भिरुदञ्चद्भिः कर्म्मसूत्रोपपादितैः ॥
हरे विहरसि क्रीडां कन्दुकैरिव[1] जन्तुभिः " ॥—

इत्यादिभि[2]रुक्तायाः सर्वेश्वरस्य लीलाया गुणत्रयात्मिका प्रकृतिः खलु प्रधानोपकरणम्."सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभो-" रित्यादि, " दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया " इति स्वयमेवोक्तम्.

प्रदेशभेदेन कालभेदेन च सदृशासदृशविकारोत्पादक इति, प्रदेशभेदो गुणवैषम्यशून्यप्रदेशो गुणवैषम्यवान् प्रदेशश्च. अस्य गुणवैषम्यं कार्योन्मुखे स्थूले, अन्यत्र सर्वत्र साम्यापन्नगुणवदेव भवति. तत्र गुणवैषम्यशून्यः प्रदेशः सदृशविकारवान् , गुणवैषम्यवान् विसदृशविकारवान् भवति. सदृश विकारोनाम नामरूपविभागनिर्देशानर्हःसूक्ष्मविकारः,विसदृशविकारो नाम नामरूपविभागनिर्देशयोग्यः स्थूलविकारः,"गुणसाम्यमनुद्रिक्तन्यून"मित्युक्तत्वादऽव्यक्तावस्थायां सर्वेपि विकाराः सदृशा भवन्ति,महदादिर्विसदृशविकारः.

अथ कालभेदो नाम संहारकालः सृष्टिकालश्च.संहारकाले ऽस्याविभक्ततमत्वेन स्थितत्वात्कुत्रापि गुणवैषम्याभावेन सर्वत्राविशेषेण

(१) कन्तुकैरिवेति पु. पा. ।
(२) इत्यादिरुक्ताया इति पुस्तके पाठः ।

सदृश एव विकारः, सृष्टिकाले भगवदधिष्ठानविशेषेण विभक्ततया कार्योन्मुखस्य गुणवैषम्ये सति विसदृशाविकारा भवन्ति. सततविकारास्पदतया ऽस्य सत्ताप्रयुक्तो हि विकारः. तस्य सौक्ष्म्यासौक्ष्म्यनिबन्धनो विभागनिर्देश एव. अन्यथा निर्विकारतया काचिदवस्था नास्ति ॥

प्रकृत्यविद्यामायापरनामाचिद्विशेष इति. मिश्रसत्वं नामैवंविधो ऽचिद्विशेष इति वाक्यान्वयः. प्रकृत्यादिनामभेदोऽस्य स्वभावप्रयुक्त इत्याह

प्रकृतिरित्युच्यते विकारोत्पादकत्वात्. अविद्या ज्ञानविरोधित्वात्. माया विचित्रसृष्टिकरत्वात्.

प्रकृतिरित्यादिना. मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यादौ प्रकृतिशब्दः कारणवाचितया प्रयुक्तः, स चोपादानकारणवाचकः[१]. अत एव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वकथनावसरे सूत्रकारः ["येनाश्रुतं श्रुतं भवत्य ऽमतं मतमऽविज्ञातं विज्ञात" मिति प्रतिज्ञा][२] "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधा[३]" दिति प्रकृतिशब्दं प्रायुङ्क्त. अत एवेदं प्रकृतिरित्युच्यते महदादिविकाराणां स्वस्मादुत्पादनात्.

अविद्याशब्दो विद्याभावस्य विद्येतरस्य विद्याविरोधिनश्च वाचको यद्यपि, तथापि विषयानुगुणः प्रयोगो भवति, तस्मादियं ज्ञानविरोधित्वेनाऽविद्येत्युच्यते. ज्ञानानन्दयोर्विरोधीति, अस्य ज्ञानविरोधित्वं प्रागुक्तम्. यथा ऽसुरराक्षसास्त्राणि आश्चर्यकरतया मायाशब्देन व्यवह्रियन्ते, तथेयमपि विचित्रसृष्टिकरत्वान्मायेत्युच्यते. विचित्रसृष्टिकरत्वञ्च परस्परविलक्षणाविस्मयनीयकार्यकरत्वम्. एवंभूताचिद्वस्तुनः कार्य्यकारणरूपेणानेकविधत्वमाह

---

(१) कारणत्ववाचक इति पु. पा.।
(२) [ ] एतच्छृङ्खलितः पाठ औपरिष्टिकटिप्पणीभूतःसंसृष्टो जात इति मन्ये।
(३) अनुपरोधादिति पु. पा.।

इदञ्च वर्द्धमानं पञ्चविषयपञ्चेन्द्रियपञ्चभूतानि अत्र प्राणगा प्रकृतिर्म्महदहङ्कारमनांसीत्युक्तप्रकारेण चतुर्विंशतितत्त्वरूपम्म् .

इदञ्चेतयादिना. पञ्च विषयाः शब्दादयः. वर्द्धमानेति-विशेषणेन चेतनान् विकृतान् कर्तुमुपयुक्तस्तेषामुद्रेक उच्यते. अत्र विशेष्यमात्रमपेक्षितम्. पञ्चेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि, कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि, पञ्चभूतानि गगनादीनि. अत्र प्राणगेति, संसारदशायामात्मनो ऽत्यन्तसंसृष्टेत्यर्थः. अत्रापि विशेष्यमात्रमेव तत्त्वसंख्यायामऽपेक्षितम्[१]. महदहंकारमनांसि,महत्तत्वमहंकारतत्वं मनश्च. एवं चतुर्विंशतितत्त्वानि वदता दिव्यसूरिणा तन्मात्राण्यनभिधाय शब्दादयो ऽभिहिताः, तन्मात्राणां भूतैः स्वरूपभेदाभावादवस्थाभेदमात्रत्वात्. तन्मात्ररूपाणि भूतानि पञ्च पञ्चतत्त्वानि, शब्दादयः पञ्च पञ्चतत्वानीति स्वीकृत्यैतान्येकादशेन्द्रियाणि प्रकृतिमहदहंकाराश्च चतुर्विंशतितत्त्वानीति केषांचित्पक्षः. उभयपक्षेपि तत्त्वसंख्यायां न्यूनाधिकभावो नास्ति. तस्मादेतद्याशुरो[२]क्तप्रकारेण चतुर्विंशतितत्त्वरूपमित्युक्तम् ।

अनेन याशुरेण तत्त्वान्येवाभिहितानि, न तु तेषां क्रमो ऽप्युक्तः. तस्मादत्र प्रथमतत्त्वं किमित्याकाङ्क्षायामाह

अत्र प्रथमतत्त्वम्प्रकृतिः. अस्य चाविभक्ततमो विभक्ततमो ऽक्षरमिति चावस्थाविशेषास्सन्ति .

अत्रेत्यादि. प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तमिति च प्रथमतत्त्वस्य नामानि. प्रकृतिरिति नाम्नो निदानं प्रागेवोक्तम्. प्रधानमिति, प्रधानमित्युच्यते भगवल्लीलायाः प्रधानोपकरणत्वात्. अव्यक्तमित्युच्यते ऽनभिव्यक्तगुणविभागत्वात् .

अथैवं प्रथमतत्त्वभूतायाः प्रकृतेरवस्थाविशेषानाह अस्य चेत्यादिना .

---

(१) संख्यायां अपेक्षितमिति पु. पा. ।
(२) संज्ञाशब्दोऽयम् ।

अव्यक्तमक्षरे लीयते, ऽक्षरं तमसि लीयते, तमः प
देवे एकीभवती " त्युक्तप्रकारेण संसारसमये ऽव्यक्ताव-
स्थानिवृत्तिरवस्था, ततस्तन्निवृत्ति, स्ततो ऽतिसूक्ष्मतया तमःश-
ब्दवाच्यता, ततोऽपि नामरूपविभागानर्हतया सर्वेश्वरेणैकीभावं
भवतीत्यतो विभक्ततम इति " सर्गकाले तु सम्प्राप्ते प्रादुरा-
सीत्तमोनुद " इत्युक्तप्रकारेण तेन प्रेरितं सन्नामरूपविभागयोग्
यथा भवति, तथा तस्माद्विभक्तं कार्योन्मुखं भवतीति विभक्तन्तम
इति, अनन्तरं सङ्कल्पविशेषेण पुरुषसमष्टिगर्भत्वं यथा ज्ञायते, तथ
ऽवस्थाम्प्राप्य स्थितत्वादक्षरमिति च अत्र केचनावस्थाविशेषाः सन्ती-
त्यर्थः. तस्मादस्याविभक्ततमस्त्वं नामाक्षरावस्थानिवृत्तौ तमःशब्द
वाच्यतया नामरूपविभागानर्हतया च सर्वेश्वरविषये एकीभवनम्
विभक्ततमस्त्वं नाम नामरूपविभागार्हता यथा स्या,त्तथा विभक्ततय
कार्योन्मुखत्वम्. अक्षरत्वं नामेदमचित् अत्र पुरुषसमष्टिरिति
विवेचनानर्हमतिसूक्ष्मायास्तमोऽवस्थाया निवृत्तौ पुरुषसमष्टिगर्भत्वं
यथा ज्ञायेत, तथाविधावस्थाप्राप्तिः. गुणत्रयवैषम्यस्यानन्तरपू
र्वावस्थागुणसाम्यलक्षणमव्यक्तं यस्यामवस्थायां गुणसाम्यवैषम्य-
मस्फुटं, तदवस्थस्य चेतनसमष्टिगर्भत्वमक्षरशब्देनोच्यते न तु
चेतनमात्रं, तस्याव्यक्तप्रकृतित्वतमोविकृतित्वायोगात्. अतस्स-
र्वं तत्वजातं चिदचिदात्मकं मन्तव्यम्, " प्रधानादिविशेषा-
न्तं चेतनाचेतनात्मक " मितिपराशरवचनात्. अत्र चिद्गर्भवस्तु-
न्यक्षरशब्द उपचारतः, प्रयोगे ऽन्यथासिद्धे शक्त्यन्तरकल्पनायो-
गात्. " अक्षरं तमसि लीयत " इति चिद्गर्भत्वमचित्वमपि
यत्र विवेक्तुमशक्यं, तदवस्थमतिसूक्ष्मम्प्रधानं तमःशब्देनाभिलप्य-
मक्षराद्यवस्थाप्राप्तयौन्मुख्यविशिष्टं तदेव विभक्ततमः. तदौन्मुख्य-
रहितमविभक्ततमः, परमात्मशरीरतयापि चिन्तयितुमशक्यं सलि-
लविलीनलवणचन्द्रकान्तस्थसलिलसूर्यकान्तस्थवह्निकल्पं सर्वज्ञ-
परमात्मैकवेद्यमवतिष्ठते भूतलविनिहितबीजस्थानीयमविभक्ततमः
मृन्निःसृतबीजवद्विभक्ततमः. सलिलसंसृष्टार्द्राशिथिलावयबीजतुल्य-
मक्षरमुच्छूनबीजसमानमव्यक्तम् अङ्कुरस्थानीयो महानिति विवेक
इति सुबालोपनिषद्व्याख्याने श्रुतप्रकाशिकाकारैरेतदवस्थाविशेषा
सुस्पष्टमभिहिताः. एतेनाक्षरतमसी कुसुमस्य मुकुलकोरकावस्था-
वद ऽस्य संकोचदशारूपत्वान्महदादिवन्न तत्त्वान्तरमिति सिद्धम्.

अथैतस्याः प्रकृतेर्म्महदादिविकाराणामुत्पत्तेर्म्मूलमाह

अस्या गुणवैषम्येण महदादिविकारा जायन्ते. गुणाः सत्वरजस्तमांसि, एते प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनस्स्वभावाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता विकारदशायामुद्भूता भवन्ति.

अस्या इत्यादिना. गुणानां वैषम्यं परस्परोद्रेकः. के ते गुणा इत्याकाङ्क्षायामाह गुणा इत्यादि. कीदृशास्ते इत्याकाङ्क्षायामाह एते प्रकृतेरिति .

"सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः"।
"प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः"॥

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणा इत्यादि प्रमाणं स्वरूपानुबन्धिन इत्यागन्तुकत्वाभावेन सत्ताप्रयुक्तत्वादेतद्विनाकृता न काप्यवस्थेति भाव;. एतेषां स्वभावसत्वस्य स्वप्रकृतिस्वरूपानुबन्धित्वस्य चोक्त्या मूलप्रकृतिर्न्नाम सुखदुःखमोहात्मकानि लाघवप्रकाशनचलनोपष्टम्भनगौरवावरणकार्य्याण्य ऽत्यन्तातीन्द्रियाणि कार्य्यैकनिरूपणविवेकान्यऽन्यूनानतिरेकाणि समतामुपेतानि सत्त्वरजस्तमांसि द्रव्याणीत्येतान् द्रव्यत्वेन प्रकृतिस्वरूपत्वेन च स्वीकुर्वतां सांख्यानां मतं निरस्तम्.तन्मतनिराकरणार्थमेवयामुनाचार्या अपि गुणाः प्रधानमिति पृथगवदन् . प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता विकारदशायामुद्भूता इति साम्यापन्नत्वात्प्रकृत्यवस्थायामेतेषां स्वरूपविभागो न ज्ञायते, वैषम्यापत्त्या विकृत्यवस्थायां स्वरूपविभागो ज्ञायत इत्यर्थः. सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः प्रकृतेस्स्वरूपानुबन्धिनः स्वभावविशेषाः कार्य्यैकनिरूपणीयाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूतास्तद्विकारेषु महदादिषूद्भूता इति भाष्यकारैरुक्तम् .

विकारदशायामेतेषां कार्य्यैकनिरूपणीयत्वात् कार्यकथनमुखेनैतेषां स्वरूपाणि दर्शयति

सत्त्वं ज्ञानसुखे तदुभयसङ्गं च जनयति, र-

जो रागतृष्णासगान् कर्मसङ्गं च जनयति, तमो विपरीतज्ञानमऽनवधानमालस्यं निद्राञ्च जनयति.

सत्त्वमित्यादिना. सत्त्वगुणो निर्म्मलत्वाज् ज्ञानसुखावरणत्वं विना तज्जनकं तत्प्राप्तये प्रवृत्त्यर्थं तयोः संगं च जनयतीत्यर्थः.

" तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥

इत्यादि. रज इत्यादि .

" रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् " ॥

इत्यादिना. रागो योषित्पुरुषयोरन्योऽन्यस्पृहा. तृष्णा शब्दादिसर्वविषयस्पृहा. संगः पुत्रमित्रादिसंश्लेषस्पृहा. कर्म्मसङ्गः क्रियासु स्पृहा. तम इत्यादि .

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥

इत्यादि. विपरीतज्ञानं नाम वस्तुयाथात्म्यविपरीतविषयकं ज्ञानम्. अनवधानं क्रियमाणे ऽवधानाभावः . आलस्यं कुत्रापि कार्येऽनारम्भरूपा तन्द्रा. निद्रा पुरुषस्येन्द्रियप्रवर्तनश्रान्तिमूलका सर्वेन्द्रियप्रवर्तनोपरतिः .

अथैतेषां गुणानां समदशायां विषमदशायां च प्रकृतेर्विकारानाह

एतेषां साम्यदशायां विकाराः समा अस्पष्टाश्च भवन्ति, वैषम्यदशायां विकारा विषमाः स्पष्टाश्च भवन्ति .

एतेषां साम्यदशायामित्यादिना. एतेषां गुणानां परस्परोद्रेकं वा कृत्स्नोद्रेकं वा विना साम्यापत्तिदशायां प्रकृतेर्विकारा नामरूप-

राहित्येन मिथः समाः प्रमाणैर्दर्शयितु[१]मयोग्या अस्पष्टाश्च भवन्ति. एतद्गुणानामुद्रेकेण वैषम्ये प्रकृतेर्विकारा नामरूपविशेषसाहित्येन परस्परं विषमाः प्रमाणैर्दर्शयितुं योग्याः स्पष्टाश्च भवन्तीत्यर्थः. प्रदेशभेदेन कालभेदेनेति पूर्वोक्तस्यैतद्गुणवैषम्यमेव हेतुः तदत्र विशदम्

एतद्गुणवैषम्यप्रयुक्तेषु विकारेषु प्रथमविकारः क इत्याकाङ्क्षायामाह

विषमविकारेषु प्रथमविकारो महान् . अयं सात्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधो ऽध्यवसायजनकः.

विषमविकारेष्वित्यादि .

" गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने ।
गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम " ॥

इत्यादि. अस्यार्थः—गुणसाम्यवतः क्षेत्रज्ञेन बद्धचेतनेनाधिष्ठितात् अव्यक्ताद्व्यक्तगुणोन्मेषहेतुतया गुणव्यञ्जनसंज्ञकान्महत्तत्त्वमुत्पन्नमिति. अस्व स्वरूपं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह अयं चेत्यादि . इदम्महत्तत्वं " सात्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् " इत्युक्तप्रकारेण प्रकाशप्रवृत्तिमोहान्नेयसत्त्वरजस्तमोरूपगुणान्वयेन सात्त्विकं राजसं तामसं चेति त्रिविधम्. महान्वै बुद्धिलक्षण इति बुद्धिलक्षणत्वादध्यवसायजनक इत्यर्थः, अत्र सात्विकबुद्धिर्न्नाम

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति, बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी ॥

इति प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कार्याकार्ययोर्भयाभययोर्बन्धमोक्षयोश्च यथावदध्यवसाय[२]:. राजसबुद्धिर्न्नाम

" यया धर्ममधर्मञ्च कार्यं चाकार्यमेव च ।

---

(१) दर्शितुमिति पुस्तकपाठस्तु न युक्तः ।
(२) यथाध्यवसाय इति पु. पा. ।

अयथावत्प्रजानाति, बुद्धिस्सा पार्थ राजसी ॥

इति धर्माधर्मयोः कार्य्याकार्ययोरयथावन्निर्णयः, तामसबुद्धि-र्नाम

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च, बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥

इत्यधर्मस्य धर्मत्वेन धर्मस्याधर्मत्वेन सर्वेषामर्थानां वैपरीत्येन निर्णय इति भगवता गीतोपनिषदि स्वयमुक्तम् . एवं प्रकृते(१)र्विषमविकारेष्वयं प्रथमविकार इति तस्य स्वरूपं तस्य कृत्यं चोक्तम् .

अथान्येपि विकाराः क्रमेणोच्यन्ते

अतो वैकारिकतैजसभूतादिभेदेन त्रिविधोऽहङ्कारो जायते. अहङ्कारोऽभिमानहेतुः।

अत इत्यादिना. अतः अस्मान्महत्तत्वात्

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महत्तत्वादजायत ॥

इत्युक्तप्रकारेण सात्विकराजसतामसरूपभेदेन वैकारिकतैजसभूतादिसंज्ञितस्त्रिविधोऽहङ्कारो जायत इत्यर्थः. एतेन त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेरुत्पत्तेर्महानपि त्रिगुणात्मकः, तथैव त्रिगुणात्मकान्महत उत्पत्तेरहङ्कारोपि त्रिगुणात्मक इत्युक्तम् । अहङ्कार इत्यादि, देहात्माभिमानादिजनक इत्यर्थः. अनेनास्य कृत्यमुक्तम्।

अत्र वैकारिकाच्छ्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणरूपाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, मनश्चेत्येकादशेन्द्रियाणि जायन्ते.

(१) प्रकृतिरिति पु. पा.।

अत्र वैकारिकादितयादि . एवं त्रिविधेष्वहङ्कारेषु वैकारिकः सात्त्विकाहङ्कारः, ततः सत्वकार्यलघुप्रकाशयुक्तानि एकादशेन्द्रियाणि जायन्त इत्यर्थः. ' वैकारिकादेकादशेन्द्रियाणि जायन्त ' इत्येतावदनुक्त्वा ' श्रोत्रत्वक्चक्षुजिह्वाघ्राणरूपाणि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणि कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्च, मनश्चेत्येकादशेन्द्रियाणी' त्युक्तिः ' एतेषां कार्यभेदं संज्ञाभेदञ्च विना स्वरूपभेदो व्यवहारभेदश्च न भासेते' तचाशयेन. मनसः कार्यमुभयसहकारित्वम्. अत्र तदनभिधान, मुत्तरत्रास्य विस्तरेण प्रतिपादनसमये वक्ष्यमाणत्वात्. इन्द्रियाणि सात्विकाहङ्कारकार्य्याणीत्युक्तत्वात्तानि राजसाहङ्कारकार्य्याणीति पक्षः प्रतिक्षिप्तः

" तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।
एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः " ॥

इति " अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्, वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्, आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा ऽक्षिणी प्राविशत्, दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्, ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् , मृत्युरपानो भूत्वा नाभिम्प्राविशत्, आपो रेतो भूत्वा शिश्नम्प्राविशन् " इत्युक्तप्रकारेण देवाधिष्ठितत्वाद्देवशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्येकादश राजसाहङ्कारकार्य्याणीति केचनाहुः, केचित्सात्विकाहङ्कारकार्याण्याहुरित्युक्त्वा तत्र सात्विकाहङ्कारकार्य्याणीति पक्षस्यैव स्वपक्षत्वेन श्रीपराशरेण भगवता निश्चितत्वादेवमेतदुक्तेर्न्न विरोधः. इन्द्रियाण्येकादशेति नियमो न व्यष्टिविषयो ऽपि तु समष्टिविषयः,

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्म्ममे ॥

इति, अणुत्वात्सूक्ष्मानिन्द्रियाणामंशान् आत्ममात्रासु प्रवेश्य सर्वभूतानीश्वरः ससर्जेति मनुवचनात्. अत्र सूक्ष्मानित्यभिधानात् " अणवश्चे " तिसूत्रमर्यादयेन्द्रियाण्यणव इति, अवयवानित्युक्त्या प्रतीन्द्रियं व्यक्तिबाहुल्यमस्तीति, आत्ममात्रासु प्रवेश्येत्युक्त्या ऽऽदौ दत्तान्येवेद्रियाणि यावत्संहारमनुवर्त्तन्त इति च

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥

इत्युक्तप्रकारेण शरीरं त्यक्त्वा शरीरान्तरप्रवेशसमये इन्द्रियाणि गृह्णन्नेव गच्छतीति गम्यते. 'षण्णा'मिति 'मनःषष्ठानी'ति च संख्यानिर्देशे निर्बन्धो नास्ति, इन्द्रियान्तराणामपि सहगमनात्.

अथ " भूततन्मात्रसर्गो ऽयमहङ्कारात्तु तामसात् " इत्युक्तप्रकारेण भूतादिशब्दवाच्यात्तामसाहङ्कारात्तन्मात्रपञ्चकस्य तद्विशेषाणामाकाशादिभूतानाञ्चोत्पत्तिक्रममाह

भूतादेश्शब्दतन्मात्रं जायते. अस्मादाकाशः स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते. तस्मात्तेजो रसतन्मात्रञ्च जायते. तस्मात्पृथिवी जायते,

भूतादेरित्यादिना . भूतादिसंज्ञितात्तामसाहङ्कारादाकाशस्य सूक्ष्मावस्था शब्दतन्मात्रा जायत इत्यर्थः. अस्मादित्यादि, अस्माच्छब्दतन्मात्रात्तत्स्थूलावस्थारूपो ऽव्यक्तशब्दगुणक आकाशो, वायोः सूक्ष्मावस्थारूपं स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते. तस्माच्छब्दस्पर्शतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूपः शब्दस्पर्शगुणको वायु, स्तेजसः सूक्ष्मावस्थारूपं रूपतन्मात्रं च जायते. तस्माद्रूपतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूपं रूपगुणकं तेजो, ऽपां सूक्ष्मावस्थारूपं रसतन्मात्रञ्च जायते. तस्माद्रसतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूपा रसगुणका आपः, पृथिव्याः सूक्ष्मावस्थारूपं गन्धतन्मात्रञ्च जायते. तस्माद्गन्धतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्थारूपा गन्धगुणका पृथिवी जायत इत्यर्थः. ' आकाशः स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते वायू रूपतन्मात्रञ्च जायत' इत्युत्पत्तिक्रमकथनसमये प्रथमं भूतोत्पत्तेरनन्तरं तन्मात्रोत्पत्तेश्चाभिधानं भूतोत्पत्त्यनन्तरं तन्मात्रोत्पत्तिरिति क्रमज्ञापनार्थम्[1] . एतत्तन्मात्रोत्पत्तिक्रमो ऽस्मदाचार्य्याणामतीवादरणीयः, तत्र निदानम् " अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा " इति श्रुतेः स्वरसार्थसिद्धिः . ' ईश्वरात्प्रकृतिपुरुषौ , प्रकृतेर्महान् , महतोऽहङ्कारो

(१) ज्ञानार्थमिति पु. पा. ।

ऽहङ्काराच्छब्दतन्मात्रम्, शब्दतन्मात्रादाकाशं स्पर्शतन्मात्रञ्च, स्पर्शतन्मात्राद्वायू रूपतन्मात्रञ्च, रूपतन्मात्रात्तेजो रसतन्मात्रञ्च, रसतन्मात्रादापो गन्धतन्मात्रञ्च, गन्धतन्मात्रात्पृथिवीत्येतत्क्रमं यादवप्रकाशादयो ऽप्याहृतवन्तः ।

अथ भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिक्रमस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात्तमपि सङ्ग्रहेणाह

'स्पर्शतन्मात्रप्रभृतीनि चत्वारि तन्मात्राण्याऽऽकाशप्रभृतीनाञ्चतुर्णां भूतानां कार्य्याणि वायुप्रभृतीनां चतुर्णाम्भूतानाङ्कारणानि भवन्ती' त्यपि वदन्ति ।

स्पर्शतन्मात्रेत्यादिना. अयं क्रमः, भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते. शब्दतन्मात्रादाकाशो जायते. आकाशात्स्पर्शतन्मात्रं जायते. स्पर्शतन्मात्राद्वायुर्जायते. वायो रूपतन्मात्रं जायते. रूपतन्मात्रात्तेजो जायते. तेजसो रसतन्मात्रं जायते. रसतन्मात्राज्जलं जायते. जलाद्गन्धतन्मात्रं जायते. गन्धतन्मात्रात्पृथिवी जायत इति. अयं क्रमः श्रीविष्णुपुराणसिद्धः, पूर्वक्रमः पुराणान्तरसिद्ध इति वदन्ति, तदयुक्तम्, अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इत्याकाशादीनां भूतानाम्पञ्चानामिन्द्रियाणामिव केवलविकृतित्वोक्तेः श्रीविष्णुपुराणे-"आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह"त्यारभ्य स्पर्शतन्मात्रादिकारणत्वेनोक्तानामाकाशादिपदार्थानां तन्मात्रलक्षणभूतत्वं श्रीपराशरेण भगवता विवक्षितमितिव्याख्यानात्. तस्माच्छ्रीविष्णुपुराणे भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिशब्ददर्शनेपि व्याख्यानप्रक्रियालोचने तन्मात्रात्तन्मात्रोत्पत्तिरेव स्वीकर्तव्या. भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिपक्षे चाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इत्युक्ताः षोडश विकाराश्च भूतव्यातिरिक्ता एकादशेन्द्रियाणि शब्दादयः पञ्चेति तन्मात्राणां भूतेभ्यः स्वरूपभेदाभावादवस्थाभेदमात्रत्वात् अष्टौ प्रकृतयः प्रकृतिमहदहङ्कारा आकाशादयः पञ्चेति उच्यन्त इति श्रुत्यविरोधेन निर्वहन्ति. अयमर्थो भगवता श्रीवेदव्यासेन

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः विकाराश्चैव षोडश ।
अथ व्यक्तानि सप्तैव प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥
अव्यक्तं च महांश्चैव तथाहंकार एव च ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु ।
श्रोत्रं त्वक् चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणञ्च पञ्चमम् ॥
वाक् च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रन्तथैव च ।
शब्दस्पर्शौ च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च ॥
एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
दशेन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल ॥
मनः षोडशमित्याहुरध्यात्मगतिचिन्तकाः ॥

इति मोक्षधर्मे याज्ञवल्क्यजनकसंवादे उक्तः, तथा मनुस्मृ

" मनो बुद्धिरहङ्कारः खानिलाग्निजलानि भूः ।
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशापरे ।
श्रोत्राक्षिरसनाघ्राणत्वचः सङ्कल्प एव च ॥
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपायवः ।
उपस्थपादाविति च विकाराः षोडश स्मृताः ॥

इत्युक्तम्. अस्यां स्मृतौ प्रकृतिषु परिगणितत्वात्प्रथमं निर्देश
श्च मन्तव्यतया मनःशब्देन प्रधानतत्त्वमुच्यते, संकल्पशब्देन
त्कारणं मनो लक्ष्यत इति सुबालोपनिषद्व्याख्याने श्रुतप्रकाशिक
कारैर्व्याख्यानं कृतम्. एवमितिहासादिष्वभिहितत्वात् अष्टौ प्रकृत
इति श्रुतेर्भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिपक्षे तत्त्वविरोधाभावः सुस्पष्टः " त्व
चाबीज[1]मिवावृत " मिति दृष्टान्तबलेन यथा त्वक्छून्यबीजस्याङ्कु
रशक्तिर्नास्ति, तथावरणशून्यस्योत्तरकार्यशक्तिर्नास्तीति भाना
कारणगुणं विनोत्तरोत्तरगुणविशेषेषु

" आद्याद्यस्य गुणानेतानाप्नोति च परःपरः "

इति स्वविशेषस्योक्तगुणातिशयानुपपत्तेः,

आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।
रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ।
तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विशेषाश्चेन्द्रियग्रहाः " ॥

(१) त्वचावृत्तमिवावृत्तमिति पु. पा. ।

इति पुराणवचनानुगुण्यार्थञ्च तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यो यथासंख्यमेकद्वित्रिचतुष्पञ्चभ्यो भूतान्याकाशानिलानलसलिलावनिरूपाणि पञ्च जायन्त इति अत्राधिकृतस्य सांख्यवाचस्पतेरुक्तेश्च कार्योत्पादकानि स्वस्वकारणवृतान्येवोत्पादयन्तीति स्वीकर्तव्यमिति तत्त्वत्रयविवरणे श्रीकृष्णपादैरुक्तत्वाच्च,

प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत् ।
यथा प्रधानेन महान् महता स तथा वृतः ॥
शब्दमात्रं तथाकाशं भूतादिश्च समावृणोत् ।
आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रन्तथाऽवृणोत् ॥
स्पर्शमात्रस्तु वै वायू रूपमात्रं समावृणोत् ।
रूपमात्रन्तु तेजश्च रसमात्रं समावृणोत् ।
रसमात्राणि चाम्भांसि गन्धमात्रं समावृणोत् " ॥

इति भगवता पराशरेणोक्तत्वात् पूर्वपूर्वतन्मात्रैर्मिलित्वोत्तरोत्तरतन्मात्रैः स्वस्वविशेषोत्पादनादिति स्वयं वक्ष्यमाणत्वाच्चावरणक्रमः स्वीकर्तव्यः. तथैव पूर्वभावनियमार्थं स्पर्शतन्मात्रादीनां स्वस्वविशेषोत्पादने स्वस्वपूर्वभूतसहायत्वमावश्यकम् ।

अत्रायं क्रमः, भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते, शब्दतन्मात्रं भूतादिरावृणोति. तत आकाशं जायते. ततोऽस्माच्छब्दतन्मात्रात्स्पर्शतन्मात्रं जायते, शब्दतन्मात्रमावृणोति. एवं शब्दतन्मात्रावृतादाकाशसहायकात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुर्जायते. ततोऽस्मात्स्पर्शतन्मात्राद्रूपतन्मात्रं जायते, रूपतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रमावृणोति, एवं स्पर्शतन्मात्रावृताद्वायुसहायका द्रूपतन्मात्रात्तेजो जायते. तस्माद्रूपतन्मात्राद्रसतन्मात्रं रूपतन्मात्रमावृणोति. एवं जायते, रसतन्मात्रं रूपतन्मात्रावृतात्तेजःसहायकाद्रसतन्मात्रादापो जायन्ते. तस्माद्रसतन्मात्राद्गन्धतन्मात्रं जायते, रसतन्मात्रमावृ णोति. एवं रसतन्मात्रावृतादप्सहायकाद्गन्धतन्मात्रात्पृथिवी जायत इति शब्दतन्मात्रावृतादाकाशसहायकात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुर्जायत इत्यारभ्योक्तविशेषोत्पत्तिक्रमो भूतात्तन्मात्रोत्पत्तिपक्षेऽपि समानः. पूर्वपूर्वभूतादुत्तरोत्तरतन्मात्रोत्पत्तिरत्र विशेषः. अयं क्रमस्तत्त्वत्रयविवरणे कृष्णपादैरुक्तः.

तत्वनिरूपणे वेदान्तिभिरुक्तः कश्चन क्रमोऽस्ति. स च भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते शब्दतन्मात्रात्तस्य स्थूलावस्था रूप

आकाशो जायते, शब्दतन्मात्रमाकाशञ्च भूतादिरावृणोति
भूताद्यावृतात्स्थूलाकाशसहकृताद्विकृताच्छब्दतन्मात्रात्स्पर्शतन्मात्रं
जायते. ततः स्पर्शगुणो वायुर्जायते, तदुभयमपि कारणभूतं शब्दत-
न्मात्रमावृणोति शब्दतन्मात्रावृताद्वायुसहकृताद्विकृतात्स्पर्शतन्मा-
त्राद्रूपतन्मात्रं जायते. ततो रूपगुणकं तेजो जायते. तदुभयमपि का-
रणभूतं स्पर्शतन्मात्रमावृणोति, तदावृतात्तेजःसहकृताद्विकृताद्रूपत-
न्मात्राद्रसतन्मात्रं जायते, ततो रसगुणकं जलं जायते, तदुभयम-
पि स्वकारणं रूपतन्मात्रमावृणोति. तदावृतादम्भःसहकृताद्विकृता-
द्रसतन्मात्राद्गन्धतन्मात्रं जायते. ततो गन्धगुणका पृथिवी जायते, त-
दुभयं कारणभूतं रसतन्मात्रमावृणोति।

अत्र पूर्वक्रमे स्पर्शतन्मात्रादिचतुष्टयस्य स्वस्वविशेषोत्पादने
पूर्वपूर्वभूतसाहाय्यकरत्व[1]मुक्तम्. अनन्तरक्रमे पूर्वतन्मात्रस्योत्तर-
तन्मात्रोत्पादने स्वस्वविशेष साहाय्यकरत्व[1]मुक्तम्, तस्मान्न मिथो-
विरोधः, एकैकस्मिन्ननुक्तावपि उभयोरपेक्षितत्वात्।

आवरणक्रमे च पूर्वपूर्वतन्मात्रमुत्तरोत्तरतन्मात्रं तद्विशेषं
चावृणोतीति वेदान्तिभिरुक्तत्वात्. श्रीविष्णुपुराणे " शब्द-
मात्रं तथाऽऽकाशं भूतादिः स समावृणो " दित्यस्य शब्दतन्मात्रं
तथाकाशं स्थूलाकाशं च स भूतादिरावृणोत्. एतेन पूर्वपूर्वतन्मात्र-
मुत्तरोत्तरतन्मात्रं तद्विशेषं चावृणोदिति दर्शितमिति पिल्लैपेङ्गलाऽऽ-
ल्वाराचार्यैर्व्याख्यातत्वात्. तत्वत्रयविवरणे तन्मात्रस्यावरणवत्
तद्विशेषस्यावरणस्यानभिधानेपि तदुपलक्षणम्. अन्यथा तत्र भूता-
त्तन्मात्रोत्पतिकथनञ्च न सम्भवति. तस्मादुभयमपि स्वीकर्तव्यम्.

तत्त्वनिरूपणे तन्मात्रतद्विशेषयोरुभयोरावरणकथनावसरे
उभयोस्तन्त्रेणाभिधाने ऽपि विशेषोत्पत्तेः प्राक् तन्मात्राव-
रणं स्वीकार्यम्. त्वग्रहितबीजस्याङ्कुरशक्तिरिवावरणशून्यस्यो-
त्तरकार्यशक्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तम्. एवंभूतात्तन्मात्रसृष्टिकथन-
समये आवरणक्रमस्य वक्तव्यत्वे ऽप्यनभिधानमनपेक्षितत्वादिति
संकोचेनोत्पत्तिक्रमो[2] ऽभिहितः. श्रीकृष्णपादैरप्येवमेवोक्तम्. एवं
भूततन्मात्रोत्पत्तिक्रम उक्तः।

अथ कानि तन्मात्राणीति शङ्कायामाह

(१) साहाय्यकत्वमिति पु. पा.।
(२) उत्पत्त्यतिक्रम इति पु, पा.।

तन्मात्राणि भूतानां सूक्ष्मावस्थाः ।

तन्मात्राणीत्यादि .

तस्मिँस्तस्मिँस्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता स्मृता ।
तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाऽविशेषिणः[१] ।

इति शान्तत्वघोरत्वमूढत्वलक्षणविशेषणशून्यशब्दादितन्मात्रगुणकान्याकाशादिभूतानि तन्मात्राणि . शान्तत्वमनुकूलवेदनीयत्वम्, घोरत्वम्प्रतिकूलवेदनीयत्वम्, मूढत्वमुदासीनवेदनीयत्वम्. तत्र स्वभावत एव शान्ते भूमिजले, घोरौ तेजोवायू, मूढ आकाशः. मेलनेन सर्वाण्यपि भूतानि शान्तत्वघोरत्वमूढत्ववन्ति . तन्मात्राण्येतच्छान्तत्वादिविशेषाभावादविशेषाण्युच्यन्ते, तस्मात्तन्मात्राविशेषशब्दौ पर्य्यायौ.

अत्राभियुक्ता यादवप्रकाशादयः, तन्मात्राण्यविशेषाणीत्यनर्थान्तरम्. शान्तत्वं घोरत्वं मूढत्वमिति त्रयो विशेषास्त्रैगुण्यात्मानस्तेषामनुद्भवात् सूक्ष्ममाकाशमविशेषलक्षणं भवति, तेन शब्दतन्मात्रमुच्यते. एवं सूक्ष्मो वायुः, सूक्ष्मं तेजः, सूक्ष्मा आपः, सूक्ष्मा पृथिवीत्याहुः. एवं त्रिविधाहङ्कारेषु सात्त्विकाहङ्कारादेकादशेन्द्रियाणां तामसाहङ्काराद्भूततन्मात्राणामुत्पत्तिक्रम उक्तः ।

अथ राजसाहङ्कारकार्य्यमुच्यते .

अन्याभ्यामहङ्काराभ्यां स्वकार्य्यजनने राजसाहङ्कारः सहकारी भवति ।

अन्याभ्यामहङ्काराभ्यामित्यादिना. सात्विकतामसाहङ्काराभ्यां स्वकार्योत्पादने बीजाङ्कुरस्य जलवदग्निज्वलनस्य वायुवद्राजसाहङ्कारस्सहकारी भवतीत्यर्थः. अस्य सहकारित्वन्नाम "रजः प्रवर्तकं तत्रे" त्युक्तप्रकारेण तत्रेन्द्रियहेतोः सत्त्वांशस्य भूतहेतोस्तमोंशस्य च चलनस्वभावेन रजसा प्रेरकेण प्रवर्तनम्. एवं सात्विकतामसाहङ्कारयोः साधारणं सहकारित्वमुक्तवान्.

अथ सात्विकाहङ्कारस्यासाधारणान् सहकारिविशेषानाह

सात्त्विकाहङ्कारः शब्दतन्मात्रादिपञ्चकं सह-

(१) न मूढाश्च विशेषणा इति पुस्तकस्थः पाठः ।

कार्य्याऽऽसाद्य श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च सृजति, तानि सहकार्यासाद्य वागादिकर्म्मेन्द्रियाणि पञ्च सृजति, सहकारिणं विना स्वयमेव मनः सृजतीति वदन्ति।

सात्विकाहङ्कार इत्यादिना. सात्त्विकाहङ्कार इन्द्रियोत्पादनसमर्थ तेषां विषयप्रतिनियमार्थं शब्दतन्मात्रं सहकार्यासाद्य श्रोत्रं, स्पर्शतन्मात्रं सहकार्य्यासाद्य त्वगिन्द्रियं, रूपतन्मात्रं सहकार्य्यासाद्य चक्षु रसतन्मात्रं सहकार्यासाद्य जिह्वां, गन्धतन्मात्रं सहकार्यासाद्य घ्राणेन्द्रियं च जनयति. एवं शब्दतन्मात्रादिपञ्चकसहकारेण श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकसृष्ट्यनन्तरं श्रोत्रग्राह्यशब्दविषयं, त्वग्ग्राह्य स्पर्शविषयं, चक्षुर्ग्राह्यं रूपं प्रवृत्तिहेतुं, रसनाग्राह्यरसाश्रयस्य जलस्य निःसरणहेतुं,घ्राणविषयगन्धाश्रयपृथिव्यंशान्नादेर्ऋजीषोत्सर्जन हेतुं च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकशेषाणि शब्दादिपञ्चकावलम्बीनि कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्च सृजति. तदानीञ्च श्रोत्रसहकारेण वाचं, त्वक्सहकारेण पाणिं, चक्षुःसहकारेण पादं, जिह्वासहकारेणोपस्थं, घ्राणसहकारेण पायुं च सृष्ट्वा ज्ञानेन्द्रियाणां कर्म्मेन्द्रियाणां च सहकार्युभयात्मकं मनः सहकारिनिरपेक्षं स्वयमेव सृजतीति तत्त्वविदो वदन्तीत्यर्थः।

अयमर्थः श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने ऽयमेवेन्द्रियसृष्टिक्रमः वैकारिकाहङ्कारात् क्रमेण शब्दादिपञ्चसहायात् क्रमेण श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकसृष्टिः, तस्मादेव तत्सहायाद्वागादिकर्म्मेन्द्रियपञ्चकस्याऽसहायात्तस्मान्मनसः सृष्टिरिति पिल्लैपेङ्गलाल्वाराचार्यैरुक्तः.

अथ स्वोक्तस्येन्द्रियोत्पत्तिक्रमस्य विरोधिनं पक्षं निरसितुमुत्क्षिपति

केचिदिन्द्रियेषु कानिचिद्भूतकार्याणीति वदन्ति, तच्छास्त्रविरुद्धम्, भूतान्याप्यायकानि।

केचिदित्यादिना. ते च घ्राणादीन्द्रियाणि पृथिव्या

दिभूतकार्याणीति स्वीकुर्वन्तो नैयायिकाः. ते ह्यानुमानिका अनुमानेनैवार्थं साधयन्ति . तत् कालात्ययापदेशेन दूषयति तदिति. तत् इन्द्रियाणां भूतकार्यत्वाभिधानम्. एतेषामाहङ्कारिकत्वमभिदधतामितिहासपुराणादीनां विरुद्धमित्यर्थः.

नन्विदमनुपपन्नम्, मोक्षधर्मे

"शब्दः श्रोत्रं तथा खादि त्रयमाकाशसम्भवम् ।
वायोः स्पर्शन्तथा चेष्टा त्वक् चैव त्रितयं स्मृतम् ॥
रूपं चक्षुस्तथा व्यक्तिस्त्रितयं तेज उच्यते ।
रसः क्लेदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणास्स्मृताः ॥
घ्राणं घ्रेयं शरीरं च ते तु भूमिगुणास्स्मृताः" ।

इत्युक्तत्वादितिहासादिष्विन्द्रियाणां भौतिकत्वकथनाद्भूतान्येतेषां कारणं कुतो न भवन्तीत्याशङ्कायां भूतान्येतेषामाप्यायकानीत्याह भूतानीत्यादिना. तथाचेतिहासादिषूक्तस्येन्द्रियाणां भौतिकत्वस्य भूतजन्याप्यायनमात्रनिबन्धनत्वात् इन्द्रियाणाम्भूतान्याप्यायकानि न कारणानीत्यर्थः. आप्यायकत्वन्नाम पोषकत्वम्.

अथाहङ्कार इन्द्रियाणां निमित्तकारणं, भूतान्युपादानकारणमिति केषाञ्चित्कुदृष्टीनाम्मतम्. अहङ्कारस्येन्द्रियाणि प्रति निमित्तत्वमेव भूतानामेवोपादानत्वम्, "अन्नमयं हि सोम्य मन, आपोमयः प्राण, स्तेजोमयी वा" गितिश्रुतेरिति केचिदाहुः. तदयुक्तम्, अहङ्कारस्यैवोपादानत्वे ऽपि भूतानामाप्यायकत्वेनाऽपि तथानिर्देशोपपत्तेरिति विष्णुपुराणव्याख्याने आशङ्क्य निराकृतं, तदऽपी[1]न्द्रियेषु कानिचिदित्यारभ्यैतदुक्तक्रमेण प्रतिक्षिप्तं तदा. तच्छास्त्रविरुद्धमिति, "एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकास्स्मृता" इत्यादिभिरेषां सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वमभिदधद्भिः पुराणादिभिर्विरुद्धमित्यर्थः. पुराणाद्यपेक्षया ऽन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादिश्रुतेः प्राबल्ये ऽपि इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदित्युक्तत्वादुपबृंहणानुकूल्येन तस्यार्थो वर्णनीय इति भावः.

ननु तर्ह्युपबृंहणेष्वपि भौतिकत्वाभिधानादेतेषां भूतानि 'कारणानी' ति ज्ञायन्त इति चेन्न, भूतान्याप्यायकानीति निर्वाहात्. घ्राणादीनामिन्द्रियाणां पृथिव्यादिभूतकृतमाप्यायनं श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम्. अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्"

(१) तत्रापीति पु. पा. ।

" श्रोत्रं नभो घ्राणमुक्तं पृथिव्या " इत्यारभ्य " वाय्वात्मकं स्पर्शन मामनन्ति, नभः श्रोत्रं च तन्मय " मित्यादिष्विदं श्रुतप्राकाशिकाकारैरभिहितम्. एवमिन्द्रियाणां भूतानि सदाप्यायकानीति मोक्षधर्म्मे भृगुभारद्वाजसंवादे " आप्यायन्ते च ते नित्यं तदवस्थैस्तु पञ्चभि " रिति सुव्यक्तमुक्तम्. तस्माद्भूतानीन्द्रियाणामाप्यायकानि न तु कारणनीति सिद्धम् ॥

एवम्महदादिपदार्थानामुत्पत्तिक्रमो ऽभिहितः . एतैरीश्वरस्याण्डसृष्ट्यादिप्रकारमाह

एतेषाम्मेलनं विना कार्य्यकरत्वाभावात्, यथा कश्चिन्मृदं शर्करां जलं च मेलयित्वैकं द्रव्यङ्कृत्वा भित्तिङ्करोति, तथेश्वर एतत्सर्वं मेलयित्वा तैरेकमण्डं सृजति.

एतेषामित्यादिना. एतेषाम्मेलनं विना कार्यकरत्वाभावादिति,

" नानावीर्य्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः " ॥

इत्युक्तप्रकारेण शान्तत्वघोरत्वमूढत्वादिभिर्नानाशक्तियुक्तानां पृथग्भूतानां महदादिपदार्थानां परस्परसङ्गतिमप्राप्याण्डरूपकार्योत्पादनसामर्थ्याभावादित्यर्थः . मृदमित्यादिभित्तिं करोतीत्यन्तस्य पृथग्वीर्याणि पृथक्स्थितानि मृत्सिकतासलिलानि मिथो मेलयित्वा तत्समुदायात्मकन्द्रव्यं कृत्वा तेन भित्तिरूपमेकङ्कार्य्यं रचयतीत्यर्थः . ईश्वर एतत्सर्वमित्यादि, जगत्स्रष्टेश्वरः

समेत्यान्योऽन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
एकसंघातलक्षाश्च सम्प्राप्यैकमशेषतः ॥
महदादिविशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ।

इत्युक्तप्रकारेणैतत्सर्वमन्योऽन्यसङ्गतङ्कृत्वा एतैरण्डसृष्टिं करोतीत्यर्थः. एतदण्डस्यान्तर्महदादिकार्याणां सर्वेषां दर्शनात् महदादिपदार्थान्सर्वानेकीकृत्य सृष्टिमकरोदिति सुव्यक्तम्. अत एव "भूतेभ्यो ऽण्डं महाबुद्धे बृहत्तदुदकेशय " मिति भूतेभ्यो ऽण्डमुत्पन्नमुदके तिष्ठतीतीदमुपलक्षणम्.

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्[1] ।
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥

इत्यद्भ्यो ऽण्डमुत्पन्नमिति भगवता मनुनोक्तम्, तदप्युपलक्षणम्. पूर्वं भूतान्तरसंसृष्टादन्तर्गतपृथिवीभागाज्जलादण्डमुत्पन्नं तत्रैव तिष्ठतीति भावः ।

एवमण्डसृष्टिक्रममुक्त्वा तेषां बाह्यभूतानामान्तराकाशादिरूपेण परिणामानन्तरं त्रैलोक्यविभागं कर्तुं तत्र लोकेषु देवादिजीवविभागं च कर्तुमेतस्याण्डस्यान्तर्बद्धात्मसमष्टिरूपस्य ब्राह्मणः सृष्टिमाह

तत्र चतुर्म्मुखं सृजति, अण्डमण्डकारणानि च स्वयमेव सृजति, अण्डान्तर्गतवस्तूनि चेतनान्तर्य्यामी सन् सृजति ।

तत्रेत्यादिना. चतुर्म्मुखस्य बद्धात्मसमष्टित्वं नामैतस्मिन्नण्डे ऽपेक्षितानां कर्मवश्यचेतनानामेतच्छरीरादुत्पत्तिः. एवं चतुर्मुखसृष्टिः. अनन्तरसृष्टीः सर्वाः सद्वारिकाः कर्तुं किल तदेव दर्शयितुं समष्टिसृष्टौ व्यष्टिसृष्टौ च सर्वेश्वरेण क्रियमाणं क्रममाह अण्डमित्यादिना. महदादिसमुदायकार्यमण्डम्, तत्कारणानि महादादिपदार्थांश्च सत्यसङ्कल्पस्य स्वस्याव्यवहितसङ्कल्पेन सृजतीत्यर्थः ॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्[1] ॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

इत्यादि.

चतुर्मुखादिचेतनानां हृदये स्थित्वा " सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्चेति संकल्पज्ञानादीनुत्पाद्याण्डान्तर्वर्तिनः सकलपदार्थान् सृजतीत्यर्थः.

यत्किञ्चित्सृज्यते येन सत्वजातेन वै द्विज ।
तस्य सृज्यस्य सम्भूतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः ॥

---

(१) बीजमपासृजादिति पाठान्तरम् ।

इतीश्वरः सकलकर्तृशरीरकः सकलकार्याणि सृजतीत्युक्तम्, एतावता ईश्वर एतत्सर्वम्मेलयित्वा तैरेकमण्डं सृजतीति सर्वेश्वरो महदादिपदार्थैर्मिश्रितैरण्डसृष्टिं करोतीत्येतावदुक्तम्।

अथाण्डबहुत्वं तस्य क्रमं तच्च सर्वेश्वरस्येष्टविनियोगार्हमित्यर्थं तस्य परिणाम[1] प्रकारश्चाह

अण्डानि चानेकानि चतुर्दशलोकयुक्तान्युत्तरोत्तरं दशगुणैरावरणैः सप्तभिरावृतानीश्वरस्य क्रीडाकन्दुकस्थानीयानि जलबुद्बुदवदेककाले सृष्टानि।

अण्डानि चेत्यादि. अण्डानि चानेकानीति,

> अण्डानान्तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च।
> ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च॥

इत्यादि।

चतुर्दशलोकयुक्तानीति, चतुर्दशलोकाश्चाऽप्यऽण्ड[2]कपालस्योपरि अशीतिलक्षयोजनोच्छ्रायवन्तः

गर्तोदकस्योपरि

> सप्ततिस्तु सहस्राणि द्विजोच्छ्रायो ऽपि कथ्यते।
> दशसाहस्रमेकैकं पातालम्मुनिसत्तम॥
> अतलं वितलं चैव नितलं च गभस्तिमत्।
> महाँश्च सुतलं चाग्रयं[3] पातालं चैव सप्तमः॥

इत्युक्तप्रकारेण प्रत्येकं दशसहस्रयोजनोच्छ्रायवन्तो दैत्यदानवपन्नगसुपर्णादिनिवासदेशाः

---

(१) इत्यर्थः॥ तस्यपरिणामेति पुस्तकस्थः पाठः।

(२) लोकांश्चाथोऽण्डेति पु० पा०।

(३) चाग्रयां—इति पु० पा०।

शुक्लकृष्णारुणाः पीताः शर्कराः शैलकाञ्चनाः ।
भूमयो यत्र मैत्रेय वरप्रासाद[1]शोभिताः ॥

इत्युक्तप्रकारेण शुक्लकृष्णाऽरुणपीतवालुकामयाः शैलकाञ्चनमयस्थलविशेषयुक्ता विलक्षणसौधालङ्कृताः स्वर्गादिभ्योऽपि निरतिशयभोग्याः "अतलं वितलं गभस्तिम" दित्यभिधीयमानास्तलातलमहातलसुतलपातालाभिधाधोलोकाः सप्त, तदुपरि नवसहस्रयोजनविशालस्सप्तद्वीपपर्वतसागरविशिष्टः पादचारिभिर्म्मनुष्यादिभिर्व्यवस्थितः[2] पद्माकारो भूलोकः, भूलोकस्योपर्यादित्यस्याधस्ताल्लक्षयोजनोच्छ्रायो गन्धर्वादिभिरधिष्ठितो देशो भुवर्लोकः, आदित्यस्योपरि ध्रुवस्याधस्ताच्चतुर्दशलक्षयोजनोच्छ्रायः साधिकारैर्ग्रहनक्षत्रादिभिरधिष्ठितो देशस्स्वर्लोकः, ध्रुवस्योपरिकोटियोजनोच्छ्रायो "विनिवृत्ताधिकारास्तु महर्लोकनिवासिन" इत्युक्तप्रकारेण निवृत्ताधिकारैरधिकारापेक्षावद्भिरिन्द्रादिभिरधिष्ठितो देशो महर्लोकः, तदुपरि कोटिद्वययोजनोच्छ्रायो ब्रह्मपुत्रैः सनकादिभिः परमयोगिभिरधिष्ठितो देशो जनलोकः, तदुपर्यऽष्टकोटियोजनोच्छ्रायो वैराजाख्यैः प्रजापतिभिरधिष्ठितो देशस्तपोलोकः, तपोलोकोपर्यऽष्टचत्वारिंशत्कोटियोजनोच्छ्रायः

तेषामेषां केचन ब्रह्मलोका
रुद्रस्यान्ये सन्ति तत्रैव लोकाः ।
विष्णोरन्ये सन्ति लोका विशाला-
स्तांस्ताल्ँलोकांस्तानुपास्य व्रजन्ति ॥

इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मविष्णुशिवानुपास्य प्राप्तैरधिष्ठितो देशस्सत्यलोकः एवमूर्द्ध्वाधःकटाहयोरन्तराऽष्टषष्टिकोटियोजनोच्छ्रायः पञ्चाशत्कोटियोजनोण्डोच्छ्राय इत्यपि वदन्ति ।

तत्र "सूर्य्याण्डगोलयोर्म्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशति" रितिशुकवचनप्रकारेण सूर्यस्योपरि पञ्चविंशतिकोटियोजनान्यधस्तात्पञ्चविंशतिकोटियोजनानि च भवन्ति.एवम्भूतैश्चतुर्द्दशभिर्भुवनैर्यु-

(१) प्रसादेति पु० पा० ।

(२) व्यवसित इति पु. पा. । वस्तुतस्तु, अधिष्ठित'इत्येव पाठो ऽपभ्रष्टो जातः ।

क्तानि उत्तरोत्तरं दशगुणैरावरणैस्सप्तभिरावृतानीति. पूर्वोक्तांश्चतुर्दशलोकांश्च

एतदण्डकटाहेन तिरश्चोर्द्ध्वमधस्तथा ।
कपित्थस्य यथा बीजं सर्वतो वै समावृतम् ॥

इत्युक्तप्रकारेणान्तःकपित्थबीजादीनि कपित्थत्वग्यथा सर्वत आवृणोति, तथा "कोटियोजनमानस्तु कटाहः संव्यवस्थित इति कोटियोजनप्रमाणवत्तया शैवोक्ताण्डकटाह आवृणोति, साण्डकटाहश्चेदमण्डं "दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डं च तद्वृतमित्युक्तप्रकारेण स्वस्माद्दशगुणविस्तारयुक्तेन जलतत्त्वेनावृतं भवति.

पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा सेयमुर्वी महामुने ।
सहैवाण्डकटाहेन सद्वीपाब्धिमहीधरा ॥

इति साण्डकटाहमण्डं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णमित्याहुः। भूमण्डलन्तु शतकोटिविस्तारं साण्डकटाहमितिवराहपुराणोक्तत्वात्. एवं स्कन्दपुराणे शिवरहस्ये विस्तरेणोक्तत्वाच्च -मेरुं परितः[1] पञ्चाशत्कोटिविस्तारं स्वीकृत्य भूमिं शतकोटिविस्तारामाहुः. अत्र यां काञ्चन मर्यादामालम्ब्य ततो दशगुणेन जलतत्त्वेनावृतमिति केचिदाहुः ।

एवं दशोत्तरं तेजस्तत्त्वं जलतत्वमावृणोति, तथाविधं वायुतत्त्वमावृणोति, वायुमाकाशमावृणोति, आकाशमहङ्कार आवृणोति, अहङ्कारम्महत्तत्त्वमावृणोति, तच्च महत्तत्त्वमव्यक्तमावृणोति. ननु तदनन्तरमसंख्यातप्रमाणमिति अपरिमितप्रमाणस्याव्यक्तस्यावरणत्वप्रयुक्तं दशोत्तरत्वमनुपपन्नमिति चेन्न, सहस्रे दशवद ऽपरिमितसंख्यायां तस्यापि सत्त्वेनोपपत्तेः.

वारिवह्न्यनिलाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः ।
वृतं दशगुणैरण्डम्भूतादिर्म्महता तथा ॥
अव्यक्तेनावृतो ब्रह्मन् तैः सर्वैस्सहितो महान् ।
एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् ॥
इत्युक्तप्रकारेण दशोत्तरैः सप्तावरणैरावृतानीत्यर्थः.

(१) मेरोः परित इति पु. पा. ।

ईश्वरस्य क्रीडाकन्दुकस्थानीयानीति, क्रीडापरस्य बालस्य क्रीडनकानीव लीलारसमनुबुभूषो[1] रीश्वरस्य लीलोपकरणानीत्यर्थः. "हरे विहरसि क्रीडां कन्दुकै[2] रिव जन्तुभि" रिति "मोदते भगवान् भूतैर्बालः क्रीडनकैरिवे" ति चोक्तप्रकारेणेश्वरविभूतिः सर्वा लीलोपकरणं खलु ।

जलबुद्बुदवदेककाले सृष्टानीति, ईश्वरेणाण्डसृष्टिसमये क्रमेणैकैकपरिणामं विना "न क्रमेण विवृद्धं तज्जलबुद्बुदवत्सम"मित्युक्तप्रकारेण जलबुद्बुदवदेकस्मिन्नेव काले उत्पन्नानीत्यर्थः. अनेकानि जलबुद्बुदानि यथैककाले उत्पद्यन्ते, तथैककालेन सृज्यन्त इत्युक्तप्रकारेण सकलान्यण्डान्येककाल उत्पद्यन्त इति भावः. एवमण्डानामानन्त्यम्मिथस्तुल्यत्वञ्चोक्तम् ॥

अथ पञ्चानाम्भूतानाम्प्रत्येकं विनियोगं दर्शयति

भूतेष्वाकाशो ऽवकाशहेतुः, वायुर्वहनादिहेतुः, तेजः पचनादिहेतुः, जलं सेचनपिण्डीकरणादिहेतुः, पृथिवी धारणादिहेतुरिति वदन्ति ।

भूतेष्वित्यादिना. सकलपदार्थानां स्थितिगमनाद्यर्थमवकाशप्रदाने ऽकाशस्य[3] विनियोगः.

अस्य देहस्य वियतो लाघवं सौक्ष्म्यमेव च ।
शब्दःश्रोत्रं बलं ब्रह्मन् सुषिरत्वं विविक्तता ॥

इत्यऽनेकविनियोगसत्त्वेपि अस्यैकस्याभिधानमेतत्प्राधान्यद्योतनार्थम्.

इदमन्येषामुपलक्षणम् ।

वायुरिति, वहनादीत्यत्रादिपदेन व्यूहनचेष्टादयो गृह्यन्ते. इदञ्च

वायोः स्पर्शेन्द्रियं चैव कार्कश्यं स्पर्शमेव च ।
व्यूहनं वहनं देहः स्वीकरोति सदुत्तमे"त्युक्तम्.

---

(१) लीलारसानुबुभूषोरिति पु. पा. ।

(२) कन्तुकैरिति पाठोऽत्र प्रतीके पुस्तकेऽस्मिन् पूर्वमागतः ।

(३) प्रदानामाकाशस्येति पु० पा० ।

तेज इति, पचनं पाकः .

आदिशब्देनौष्ण्यप्रकाशादय उच्यन्ते. इदञ्च

अग्नेरौष्ण्यं प्रकाशत्वं रूपेन्द्रियममर्षणम् ।
सन्तापशौर्य्यतैक्ष्ण्यानि वर्णं पचनशक्तिताम् ॥
आदत्ते सहसा देहः साहसञ्च द्विजर्षभ ।

इति कथितम् ।

जलमिति, सेचनपिण्डीकरणादीत्यादिना शैत्यमार्द्दवादय उच्यन्ते. इदञ्च

अद्भ्यः शैत्यं समादत्ते स्निग्धत्वं रसनेन्द्रियम् ।
प्रसादं मार्द्दवं पिण्डीकरणं क्लेदनं च वै ॥

पृथिवीति, धारणादीत्यादिपदेन मूर्त्तिमत्त्वगुरुत्वादय उच्यन्ते

भूमेर्गन्धगुणं घ्राणं गरिमाणन्तु धारणम् ।
मूर्त्तिमत्त्वं सहिष्णुत्वं स्वीकरोति यथातथम् ॥

इतीदमपि व्याहृतम्.

वदन्तीति, 'तत्त्वविद' इत्याऽऽदिः ॥

अथैकादशेन्द्रियाणामपि वृत्तिभदेमाह

श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणाम्पञ्चानां शब्दादिविषयपञ्चकग्रहणं कृत्यम्, वागादिकर्म्मेन्द्रियाणाम्पञ्चानां विसर्गशिल्पगत्युक्तयः कृत्यम्म्, मन एतषां सर्वेषां समानम्म् ।

श्रोत्रादीत्यादिना. श्रोत्रस्य शब्दग्रहणं, त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शग्रहणं, चक्षुषो रूपग्रहणं, घ्राणस्य गन्धग्रहणञ्च कृत्यमित्यर्थः .

त्वक्चक्षुर्न्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र तु पञ्चमम् ।
शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विज ॥ इति

अत्र श्लोके इन्द्रियाणां व्युत्क्रमेणोपादानात्तत्तदिन्द्रियविषयो न्यायेनैव निश्चेयः,[1] ज्ञानेन्द्रियाणां शब्दादिग्रहणं कृत्यमित्येतावदे·

(१) निश्चय इति पु. पा. ।

घोच्यते. वागादीति, विसर्गेति व्युत्क्रमेणाभिधानं वाक्यस्वारस्याय. अनेन वाच उक्तिः, पाणेः, शिल्प, म्पादस्य गति, रुपस्थपाय्वो[1]र्जलमलविसर्गश्च कृत्यमित्युक्तम् .

पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पञ्चमी ।
विसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म्म तेषाञ्च कथ्यते ॥

इत्यादि. मन इत्यादि, ज्ञानेन्द्रियाणां स्वस्वविषयग्रहणसमये कर्म्मेन्द्रियाणां स्वस्वकर्म्मकरणसमये, मनःसहकारस्यापेक्षितत्वादुभयात्मकम्मन एतेषां सर्वेषां साधारणमित्यर्थः ।

ज्ञानेन्द्रियाणां विषयतयाऽभिहिताः शब्दादयः पञ्चानामाकाशादिभूतानाम्प्रतिनियतगुणा इत्याह

आकाशादिभूतानां शब्दादयो गुणाः.

आकाशादीत्यादिना. आकाशगुणः शब्दः, वायुगुणः स्पर्श, अग्निगुणो रूपं, जलगुणो रसः, भूमिगुणो गन्ध इत्यर्थः ।

एवं प्रतिनियतगुणानां भूतानां गुणविनिमये हेतुमाह

गुणविनिमयः पञ्चीकरणेन.

गुणविनिमय इत्यादिना. गुणविनिमयः एकस्मिन्भूते भूतान्तरगुणानां प्रतीतिर्य्यथा जायते, तथा भूतेषु गुणानां समावेशः. श्रुतप्रकाशिकाकारैः शुकपक्षीये"तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इत्यस्य"विनिमयः परस्परसम्मिश्रीकरणमित्युक्तम्. अत्रापि परस्परसम्मिश्रीकरणमेव विनिमयशब्दार्थः. तत्र भूतानामन्योऽन्यसम्मिश्रीकरणमुक्तम्. अत्र गुणानामन्योऽन्यं सम्मिश्रीकरणं नाम न भूतस्य भूतान्तरेण मिश्रीकरणवत् गुणस्य गुणान्तरेण मिश्रीकरणम्, किन्त्वेकगुणस्यान्यत्र गमनेन सर्व्वगुणानां सर्वत्र समावेशः. अथवा, विनिमयो नामैकस्य दानेनान्यस्यादानम्. स्वगुणं भूतान्तरस्य दत्त्वा तद्गुणस्य स्वेन भजनमिति. अनेन स्वगुणस्यान्यत्रावस्थानमन्यगुणस्य स्वस्मिन्नवस्थानं चोक्तम् . गुणविनिमयः पञ्चीकरणेनेत्यस्या-

---

(१) उपस्थपायोरिति पु. पा. ।

यमाशयः गुणत्वेनाश्रयादन्यत्र वृत्तेरभावाद् द्रव्यस्य सम्मिश्रीकरणमेव गुणमिश्रीकरणहेतुरिति. पञ्चीकरणं नाम

> एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकन्तु द्विधा ततः ।
> चतुर्द्धा भिन्नमेकैकमर्द्धमर्द्धन्तथा स्थितम् ॥
> व्योम्नोर्द्धभागाश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम् ।
> अर्द्धानि यानि वायोस्तु व्योमतेजःपयोभुवाम् ॥

इत्यादिपुराणवचनोक्तप्रकारेणाकाशादिभूतानि पञ्च[1] प्रत्येकं द्विधा कृत्वा तत्रैकं चतुर्द्धा कृत्वा तान् भागान् भूतान्तरेषु चतुर्ष्वविभक्तार्द्धेषु मेलयित्वा सर्वभूतेषु सर्वेषां मेलनकरणम्. एवम्पञ्चीकृतानामप्यविभक्तार्द्धप्राधान्यान्तकाशादिव्यपदेशाविरोधः.

आकाशे नैल्यप्रतीतिरपि तेनैव.

आकाश इत्यादि. अतिसूक्ष्मतया चक्षुरऽविषयस्याकाशस्य चक्षुर्विषयत्वञ्च " यत्कृष्णन्तत्पृथिवीति पृथिवीरूपत्वेनाभिहितकृष्णत्वप्रयुक्तं पञ्चीकरणेनेत्यर्थः. अनेन त्रिवृत्करणाभिधानानन्तरं श्रुतिरेव " यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येत्यग्नौ निरूपत्वं यथाऽदर्शयत्, तथायमपि पञ्चीकरणाभिधानानन्तरं तत्त्वेभ्यः सर्व्वेभ्यो ऽतिसूक्ष्म आकाशे भूते ऽदर्शयत्. एवं श्रीभाष्ये

> यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तदपामपि ।
> रूपं शुक्लं पृथिव्याश्चेत्यग्नेरेव त्रिरूपता ॥
> श्रुत्यैव दर्शिता, तस्मात्सर्व्वं सर्वत्र सङ्गताः ।

इति भाष्यकारैरुक्तम्.

ननु च्छान्दोग्ये पञ्चीकरणमनुक्त्वा त्रिवृत्करणं किमित्युक्तमिति चेन्न, तत्र तेजोबन्नानां त्रयाणामुत्पत्तिक्रम एवोक्तः, श्रुत्यन्तरोक्ता आकाशवाय्वोः[2] अव्यक्तमहदहङ्कारादीनां चोत्पत्तिर्नोक्ता, तत्र तेजोबऽन्नकथनं यथा तत्त्वान्तराणामुपलक्षणम्, तथा त्रिवृत्करणकथनं पञ्ची करणस्योपलक्षणम् एवम्पञ्चीकरणेन सर्वेषां भूतानां परस्परं

(१) पञ्च चेति पु. पा. ।
(२) आकाशवायोरिति पु० पा० ।

मिश्रितत्वाच्छब्दादिगुणपञ्चकमपि सर्वेषु भूतेषु विद्यत इति गुणविनिमयहेतुरुक्तः ।

अथाकाशादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरतत्वानां गुणाधिक्यस्य मूलमाह

पूर्वपूर्वतन्मात्रसहितैरेवोत्तरोत्तरतन्मात्रैः स्वस्वगुणोत्पादनाद्[1] गुणाधिक्यं जायत इत्यपि वदन्ति ।

पूर्वपूर्वेत्यादिना.

शब्दतन्मात्रेणावृतं स्पर्शतन्मात्रं स्व[वि]शेषं वायुमुत्पादयत्यऽतो वायोः शब्दस्पर्शौ गुणौ. एवं शब्दतन्मात्रेणावृतेन स्पर्शतन्मात्रेणावृतेन रूपतन्मात्रेणोभाभ्यां युक्तेन स्वविशेषस्य तेजस उत्पादनात् तस्य शब्दस्पर्शरूपाणि गुणाः. एवम्पूर्वतन्मात्रद्वयविशिष्टरूपतन्मात्रावृतेन तैस्त्रिभिर्य्युक्तेन रसतन्मात्रेण स्वविशेषस्य जलस्योत्पादनात् तस्य शब्दस्पर्शरूपरसाश्चत्वारो गुणाः . पूर्वपूर्वतन्मात्रत्रयविशिष्टेन रसतन्मात्रेणावृतेन गन्धतन्मात्रेण स्वविशेषस्य पृथिव्या उत्पादनात् तस्याः शब्दादिपञ्चगुणा भवन्तीत्यर्थः .

अनेनैकैकगुणाश्रयाणामाकाशादिभूतानां यथा गुणविनिमयः पञ्चीकरणप्रयुक्त, स्तथोत्तरोत्तरभूतेषु गुणाधिक्यं स्वस्वतन्मात्रस्य विद्यमानावरणप्रयुक्तमित्युक्त 'मित्यपि वदन्तीत्यापिना' समुच्चिनोति. वदन्तीत्यस्य तत्त्वविद इत्यादिः .

> आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।
> रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ॥
> शब्दः स्पर्शञ्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ।
> तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विशेषाश्चेन्द्रियग्रहाः ॥

इत्यादि. उद्देशक्रमेण शुद्धसत्त्वमिश्रसत्त्वयोः स्वरूपादिकं विशदमुक्तवान् ॥ * ॥

अथ सत्त्वशून्यङ्किमित्याकाङ्क्षायामाह

---

१ स्वविशेषोत्पादनादिति पु. पा. ।

सत्त्वशून्यङ्कालः. अयञ्च प्रकृतिप्राकृतानाम्परिणामहेतुः कलाकाष्ठादिरूपेण परिणतो नित्य ईश्वरस्य क्रीडापरिकरः शरीरञ्च ।

सत्त्वशून्यमित्यादि. सत्त्वगुणो रजस्तमसोरुपलक्षणम्. तथा च सत्त्वशून्यमिति, सत्त्वादिगुणत्रयशून्यमित्यर्थः. अनेन केवलसत्त्वाद्गुणत्रयाश्रयादचिद्द्वयादिदं व्यावृत्तस्वरूप[1]मित्युक्तम्. अस्य प्रकाराः के इत्याकाङ्क्षायामाह अयञ्चेति. प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुरिति, प्रकृतिरव्यक्तम्, प्राकृतानि व्यक्तानि. कालस्यैतत्प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुत्वमेतान्, स्वसङ्कल्पादिना परिणमयता[2]सर्वेश्वरेण कालस्यावस्थाविशेषानपेक्ष्य तत्तत्काल आगतैतन्निर्वहणात्, एतेषाम्परिणामे कालस्यावस्थापेक्षितत्वात् ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥
काले शंसति योग्यतां चिदचितोरन्योऽन्यमालिङ्गतो
भूताहङ्कृतिबुद्धिपञ्चकरणीस्वान्तप्रवृत्तीन्द्रियैः ।

अण्डानावरणैः सहस्रमकरोदित्युक्तप्रकारेण जगत्सृष्टिकरणसमये तत्कालागमनं प्रतीक्ष्य सृजति खलु. इदं स्थित्यादेरपि तुल्यम्.एवङ्कालप्राधान्येन सर्वेश्वरेण सृष्ट्यादिसकलव्यापारकरणादत्र विभूतौ सर्वे पदार्थाः कालकृतपरिणामा भवन्ति. एतेषाम्परिणामानां कालस्य हेतुत्वमेतदन्वयव्यतिरेकाभ्यां लौकिकपदार्थेषु द्रष्टव्यम्.तस्मात्कालस्य प्रकृतिप्राकृतपरिणामहेतुत्वमागमप्रत्यक्षाभ्यां सिद्धम् ।

अथपूर्वोक्तोपयोगितत्परिणामविशेष उच्यते. कलाकाष्ठादिरूपेण परिणत इति,

---

(१) व्यावृत्तं स्वरूपमिति पु. पा. ।
(२) परिणामयतेति पु. पा. ।

काष्ठा पञ्चदशाख्याता निमेषा मुनिसत्तम, ।
काष्ठात्रिंशत् कला, त्रिंशत्कला मौहूर्त्तिकोऽवधिः,[1] ॥
तावत्संख्यैरहोरात्रं मुहूर्त्तैर्म्मानुषं स्मृतम्, ।
अहोरात्राणि तावन्ति मासः पक्षद्वयात्मकः, ॥
तैः षड्भिरयनं, वर्षं द्वे ऽयने दक्षिणोत्तरे, ।
अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिवा, ।
दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् ।
चतुर्य्युगं, द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥
चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम्, ।
दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः, ॥
तत्प्रमाणैः शतैस्संध्या पूर्व्वा तत्र विधीयते, ।
संध्यांशकस्तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि सः, ॥
सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम ॥
युगाख्यस्स च विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञितः ॥

इत्यारभ्य

एवन्तु ब्रह्मणो वर्षमेवं वर्षशतन्तु तत् ।
शतं हि तस्य वर्षाणां परमायुर्म्महात्मनः ॥

इत्यन्तेन कालस्य परिणामविशेषा भगवता श्रीपराशरेण कथिताः. अमुमर्थं मध्यवीथीभट्टार्य्यैः पञ्चदश निमेषाः काष्ठा, त्रिंशत्काष्ठाः कला, त्रिंशत्कला मुहूर्तं, मुहूर्त्तानि त्रिंशद्दिवसः, त्रिंशद्दिवसाः पक्षद्वयरूपो मासः, द्वौ मासा वृतुः, त्रयो हि ऋतवो ऽयनम्, द्वे अयने संवत्सरः. एवं मानुषसंव्वत्सराः षष्ट्यधिकत्रिशतसंख्याका एको देवसंवत्सरः, द्वादश सहस्राणि देवसंवत्सराश्चतुर्युगम्., तत्र कृतयुगं चत्वारि सहस्राणि, त्रेतायुगं त्रीणि सहस्राणि, द्वापरयुगं द्वे सहस्रे, कलियुगमेकं सहस्रम् . कृतयुगस्य पूर्वसन्ध्या चत्वारि शतानि, अपरसन्ध्या चत्वारि शतानि. त्रेतायुगस्य पूर्वसन्ध्या त्रीणि शतानि, अपरसन्ध्या त्रीणि शतानि. द्वापरस्य पूर्वसन्ध्या द्वे शते, अपरसन्ध्या द्वे शते. कलियुगस्य पूर्वसन्ध्या शतम्, अपरसन्ध्या शतम्. एवं किञ्चिदधिकान्येकसप्ततिचतुर्युगानि मन्वन्तरम्. एवं चतुर्दशमन्व-

---

(१) विधिरिति पु. पा. ।

न्तराणि चतुर्युगसहस्रं ब्रह्मणो दिनम्[1] रात्रिरप्येतत्समानैव . एवम- होरात्रमाससंवत्सरक्रमण शतान्तपरिगणितसंवत्सरा ब्रह्मणआयु- स्तस्यायुषः परमित्यपि नामे' ति सुव्यक्तमवोचत् . एवङ्कालस्य क- लाकाष्ठादिपरिणामप्रकार उक्तः ।

नित्य इति, अत्र नित्यत्वम् " अनादिर्भगवान् कालो नान्तो ऽस्य द्विज विद्यत " इत्युक्तप्रकारेणाद्यन्तराहितत्वम् . ईश्वरस्य क्रीडाप- रिकर इति, निखिलजगदुदयविभवलयलीलस्य सर्वेश्वरस्य स लीलोपकरणमित्यर्थः, प्रकृतिपुरुषकालास्त्रयो ऽपि लीलोपकरणानि.[3] तत्र प्रकृतिपुरुषौ सृष्ट्यादीनां कर्म्मीभूय लीलोपकरणे भवतः, अयं सहकारित्वेन लीलोपकरणं भवति. ईश्वरेण सृष्ट्यादिनिर्वा- हसमये सत्यसङ्कल्पेन स्वेन कृतस्य कालनियमस्यानुसारेण तत्तत्का- लागमनं प्रतक्ष्य निर्वहणात् . अयञ्च निमेषकाष्ठादिरूपेण परिणा- मात् सृष्टिविषयो ऽपि भवति, तथाचैवं प्रकारेणेश्वरस्य क्रीडाप- रिकरो भवति. क्रीडापरिकरत्वाभिधानात् कालकृतपरिणामवत्त- याभिहितायां लीलाविभूतावस्य विनियोगः. " न कालस्तत्र वै प्रभुरित्युक्तायां भोगविभूतावेतदपेक्षा नास्तीत्युक्तम् .

अथैवम्भूतस्य कालतत्त्वस्येश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणत्वमाह प- रीरमिति .

> परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ।
> व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परः ॥
> प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु[4] प्रविभागशः ।
> रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावहेतवः ॥
> विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र ।
> तस्यैव ते ऽन्येन मिथो वियुक्ते रूपान्तरं तद् द्विजकालसंज्ञम् ॥

इत्यादि प्रमाणम् केन चिच्चेतनेन कस्यचिद्द्रव्यस्य विद्यमानः पृ- थक्सिद्ध्यनर्हाधाराधेयभावो नियन्तृनियाम्यभावः शेषशेषिभावश्च

(१) दिवेति पु. पा. । (२) तल्लीलेति पु. पा. ।
(३) उपकरणा इति पुंलिङ्गपाठः पुस्तके ऽस्ति ।
(४) कालस्तु—इति पु. पा. ।

प्रत्येकं शरीरलक्षणम्भवति. तथाच कालसंज्ञकाचिद्द्रव्यस्येश्वरेण सम्बन्धत्रयस्यापि सत्त्वादऽयं तस्य शरीरमिति भावः. एवम्प्रकृत्यादिसहकारिणः कालस्येश्वरशरीरत्वाभिधानात् सहकारिकारणं चेश्वर एवेत्युक्तेर्न विरोधः. एवं सत्त्वशून्यमयमिति तत्कार्य्ये तदुपयोगिपरिणामं तदनादिनिधनत्वं ईश्वरीयकार्यविशेषपरिकरत्वं तस्य तच्छरीरत्वञ्चोक्तम् ।

त्रिविधाचिन्निरूपणसमये तद्भोगोपकरणत्वरूपगौरवेण शुद्धसत्त्वंप्रथममवोचत्. अथ तस्य लीलायाः प्रधानोपकरणं प्रधानशब्दवाच्यं मिश्रसत्त्वमवदत्. अनन्तरं प्रधानपरिणामसहकारितया लीलोपकरणं सत्त्वशून्यमवदत्.

एवमचित्त्रयनिरूपणावसरे प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुरितिकालस्यैव पूर्व्वाचिद्द्वयस्य विनियोगो नोक्तस्तमिदानीमाह

अन्यौ द्वावचित्पदार्थावीश्वरस्यात्मनश्च भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानानि भवन्ति.

अन्यौ द्वावित्यादिना. ईश्वरस्यात्मनश्चेति, चेतनाः खल्वचेतनस्य भोक्तारः. चेतना ईश्वर आत्मानश्च,तस्मादुभयोर्भोग्यादीनीति भावः. आत्मन इत्येकवचनं जात्यभिप्रायेण त्रिविधचेतनानपि वदति.एवमुभयोरचितोरुभयोर्भोग्यत्वे ऽपि केवलभगवदिच्छया तद्भोगार्थं परिणतत्वात् अनवरतापरोच्छितस्वपरस्वरूपेषु मुक्तेषु तन्मिथुनभोगैकान्तत्वं विना ऽहंममेति स्थितानामभावात् शुद्धसत्त्वस्य विनियोगे ईश्वरप्रधानः चेतनकर्म्मानुगुणभगवत्सङ्कल्पेन परिणतत्वाच्चेतनानां सर्वेषां देवादिशरीरेष्वहंबुद्ध्या स्वतन्त्रैर्भोक्तृतया स्थितत्वात्. ईश्वरस्यैतद्विभूतौ लीलारसस्यैव प्रचुरतया भोगरसस्याल्पत्वात् मिश्रसत्त्वस्यविनियोगो बद्धचेतनप्रधानः, तत्र विभूतौ भोग्यानि अप्राकृतशब्दादीनि भोगोपकरणानि दिव्यमाल्यादीनि च्छत्रचामरादीनि करणानि च भोगस्थानानि अप्राकृतरत्नमयमण्डपप्रासादा इत्यादीनि पञ्चोपनिषन्मया[1] दिव्यविग्रहाश्च.

---

(१) मण्डपः प्रासादा इत्यादीनि पञ्चोपनिषण्मया इति पु. पा. ।

एवं नित्यविभूतिप्रक्रियया अत्र वक्तव्यत्वे ऽपि सङ्कोचेन लीलाविभूतिप्रक्रियामात्रमाह

भोग्या विषयाः, भोगोपकरणानि चक्षुरादिकरणानि, भोगस्थानानि चतुर्दशभुवनानि समस्तदेहाश्च ।

भोग्या इत्यादिना. नन्विदमेवोभयविभूतेरपि भोग्यादीनामुपपादनं भवत्विति चेन्न, भोगोपकरणेषु प्रधानानामनुक्तेः भोगस्थानेषु वैषम्याच्च. अत्र चेतनानां भोगः सुखदुःखरूपमनुभवज्ञानम् तादृशज्ञानविषयत्वाच्छब्दादयो विषया भोग्याः. तादृशज्ञानानां करणत्वादिन्द्रियाणि भोगोपकरणानि. यत्राधिकरणे तिष्ठतश्चेतनस्य तादृशज्ञानमुत्पद्यते तद्भोगस्थानशब्दस्यार्थः. तस्माद्भोगस्थानानीति लोका देहाश्चोच्यन्ते. लोकविभागाः प्रागुक्ताः ।

समस्तदेहा इति, सुरनरतिर्यक्स्थावरात्मकशरीराणीत्यर्थः. ईश्वरस्यैतद्विभूतौ भोग्यभोगोपकरणादीनि चावतारकन्दे क्षीराब्धिशयने ऽवतारविशेषेष्व ऽर्चावतारेषु च विद्यमानैर्विनियोगविशेषैर्द्रष्टव्यानि.

अथ त्रिविधाचितां परिमाणान्याह

अत्र पूर्वाचितो ऽधःसीमास्ति, ऊर्द्ध्वं परितश्च तन्नास्ति. मध्यमाचितः परितो ऽधश्च सीमा नास्ति, उपर्यस्ति. कालः सर्वत्राविशेषेण तिष्ठति.

अत्र पूर्वाऽचित इत्यादिना. पूर्वाचितो ऽधःसीमास्तीति, मिश्रसत्त्वावधित्वादिति भावः, मध्यमाचित उपर्यस्तीति, शुद्धसत्त्वावधित्वादितिभावः. कालस्य तादृशस्य कस्यचिदवच्छेदस्याभावात्सर्वत्राविशेषेण तिष्ठतीत्युक्तम्. एवं सार्वत्रिकः काल उभयविभूतावपि नित्य इति स्वस्याभिमतिः.

अस्य विभूतिभागमवलम्ब्य भेदं वदतां मतमाह

कालश्च परमपदे नित्यो ऽत्रानित्य इति वदन्ति ।

कालश्चेत्यादिना. एवमभिधानं परमपदे ऽस्योत्पत्त्यादिप्रतिपादकशास्त्राभावात्. एतद्विभूतावस्योत्पत्यादिकथनात् व्यूहकृत्यप्रतिपादनावसरे कालसृष्टिरनिरुद्धकृत्यत्वेनाभिहिता. प्रकृतेः सृष्टिर्य्यथामहदादिरूपेण परिणामः, तथा कालसृष्टिरपि निमेषादिरूपेण परिणामः सततपरिणामिन्याः प्रकृतेर्म्महदादिरूपस्थूलपरिणामवत्सततपरिणामिनो ऽस्यापि निमेषादिरूपः परिणामस्ताद्दशमहदादिवन्निमेषादिरूपस्याऽस्यापि उत्पत्तिविनाशवत्वादत्र कालो ऽनित्य इत्युच्यते. परमपदे ईद्दशपरिणामविशेषप्रयुक्तोत्पत्त्यादिव्यवहाराभावान्नित्य इत्यच्युते.

एवं कालस्य परिणाममऽनङ्गीकृत्यैकरूपत्वमङ्गीकृत्यैवंभूतं कालतत्त्वं स्वस्य निमेषकाष्ठामुहूर्त्ताहोरात्रादिद्विपरार्द्धान्तविशेषव्यवहारस्य हेतुभूतैर्न्निमेषाऽऽदित्यगति[1] प्रभृत्यऽवच्छेदकैस्सम्बद्धम्भवति. तस्मात्क्षणलवादिभेदव्यवहारो भवतीति कश्चित्पक्षः. अयमेव पक्षस्तत्वत्रयविवरणे कृष्णपादैः प्राधान्येनाभिहितः, तत्र पक्षे विभूतिद्वयेपि कालस्वरूपस्यैकरूपत्वात्परमपदे नित्यो ऽत्रानित्य इति न वक्तुमुचितम्. तस्मादिदं परिणामपक्षमवलम्ब्य कैश्चिदुच्यत इति स्वीकार्य्यम्. अस्मद्दर्शने एवं कैश्चिदभिधानात्तद्दर्शितम्.

कालो नास्तीति बौद्धादिभिरभिधानात्तत्पक्षमुत्क्षिपति

केचित्कालो नास्तीत्याहुः, प्रत्यक्षेणागमेन च सिद्धत्वात्तथा वक्तुं न शक्यते ।

[केचित्] काल इत्यादिना. तन्निराकरोति प्रत्यक्षेणेत्यादिना. प्रत्यक्षं स्थावरजङ्गमात्मकसमस्तपदार्थानां कालकृतपरिणामत्त्वेन दर्शनम्, आगमः श्रुत्यादयः.

---

(१) पुस्तके तु—निमेषादित्यगतीत्यत्र ' निमषा ' –इति पुनस्त्रुटिमुद्रया पूरयित्वा ' निमेषानिमेषादित्यगती ' ति पाठ उपकल्पित,स्तत्रार्थः सुधीभिर्विभावनीयः ।

कला मुहूर्त्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः ।

मधुश्च माधवश्च वासन्तिक ऋतू शुक्रश्च शुचिश्च ग्रीष्मा ऋतू इति कालपरिणामविशेषाः कलाकाष्ठामुहूर्त्ताहोरात्रा ऋतुविशेषाश्च श्रुत्योक्ताः "कालस्वरूपं विष्णोश्च यन्मयोक्तं तवानघ" त्यादिना श्रीविष्णुपुराणे ऽयं विस्तरेणाभिहितः. एवं पुराणान्तरेषु इतिहासादिषु च द्रष्टव्यम्. एतदर्थमेव निर्म्मितमध्ययनादिकालनियमप्रतिपादकं ज्योतिश्शास्त्रं वेदस्य दृष्टित्वेनाभिधीयते. तस्मिञ्छास्त्रे ऽस्मिन्काले इदम्भवतीत्युक्तं चे, त्तत्प्रत्यक्षेण दृश्यते.तस्मात्प्रत्यक्षेणागमेन च सिद्धत्वात्कालाभावो न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

वैशेषिकादिभिः पृथिव्यादिवद्दिशः पृथग्द्रव्यत्वाभिधानात् बहवो द्रव्यमिति पृथग् द्रव्यमस्तीति वदन्तीत्याह

बहवो दिगिति विलक्षणमेकं द्रव्यमस्तीति वदन्ति, अनेकहेतुभिराकाशादावन्तर्भावसंभवात्तदपि न युक्तम्म् ।

बहव इत्यादिना. द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैवेति ते वदन्ति.

भूरापो ज्योतिरनिलो नभः कालस्तथा दिशः ।
आत्मा मन इति प्राहुर्द्रव्याणि नव तद्विदः ॥

इत्याह वैराजः.

तं निराकरोति अनेकहेतुभिरित्यादिना. चतुर्षु पुरुषेषु चतुर्दिक्षु स्थितेषु तेषाम्मध्यप्रदेश एकस्य पूर्व एकस्य पश्चिम एकस्योत्तर एकस्य दक्षिण इति भवति,तन्मूलं द्रव्यं विना प्रतियोग्यनुगुणं काल्पनिकं चतुर्णां मध्ये विद्यमानाः पृथिव्यादयो द्रव्यत्वादेवं विप्रतिपत्तिविषया न भवन्ति.अथादित्यस्योदयप्रदेशः पूर्वदिक्, अस्तमन प्रदेशः पश्चिमेति स्वीक्रियते. स च महामेरुः परितो[1] भिन्नो भवति.

(१) महामेरोः परित इति पु. पा. ।

अत एव हि चतुर्षु पार्श्वेषु तिष्ठतां महामेरुरुत्तर एव भवति.

नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥
सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे ऽभिहितम्. एवम्भूतानेकहेतुभिराकाशादिष्वन्तर्भावस्य वक्तुं शक्यत्वात् पृथग्व्यवस्थाभावात् दिक् पृथग्द्रव्यमिति न युक्तमित्यर्थः. आकाशादीत्यादिपदेन भूमिरुच्यते. तत्र दिशो ऽन्तर्भूतत्वात्सूर्यस्योदयाद्यनुगुणमेतेषु दिग्विभागः कल्पनीयः, पृथग्वस्तु नास्तीति भावः. तदपि न युक्तमित्यपिकारः[1] पूर्वं निराकृतपक्षसमुच्चायकः.

पृथिव्यादिचतुष्टयवदाकाशस्य भावरूपत्वमनङ्गीकृत्य 'वरणाभाव आकाश' इति वदतां बौद्धानां [मतं] निराकरोति

केचिदावरणाभाव आकाश इति वदन्ति, भावत्वेन भानात्तदपि न युक्तम् ।

केचिदित्यादिना. आव्रियते ऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या स्थूलपदार्था आवरणा इत्युच्यन्ते, तेषाम्पृथिव्यादीनामभाव आकाशशब्दवाच्यः न तु कश्चिदाकाश इति दर्शनयोग्यः पदार्थ इत्यर्थः.

'न च पृथिव्याद्यभावमात्रमाकाश इति वक्तुं शक्य'मिति भाष्यकारः. तन्निराकरोति भावत्वेनेत्यादिना. भावरूपत्वेनाङ्गीकृतपृथिव्यादिवदत्र श्येनः पतति अत्र गृध्रः पततीति श्येनादिपतनदेशतया ऽऽकाशस्यापि भावरूपत्वेन भानादा ऽऽवरणाभावरूपत्वाभिधानं न युक्तमित्यर्थः. अत्राप्यपिकारो निषिद्धसमुच्चायकः. अयमर्थः, "आकाशे चाविशेषा"दिति सूत्रे आकाशे च निरुपाख्यता न युक्ता, भावरूपत्वेनाभ्युपगतपृथिव्यादिवदाकाशस्यापि अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वाविशेषात्. प्रतीयते ह्याकाशो ऽत्र श्येनः पतत्यत्र गृध्र इति श्येनादिपतनदेशत्वेनेत्यादिना भाष्यकारैर्विस्तरेणोक्तः ।

---

(१) अपि पूर्वमित्यादिः पु. पा. ।

अथाकाशस्य नित्यनिरवयवत्वविभुत्वादिकं वदतां नैयायिकवैशेषिकाणां मतमाह

परे केचिदमुन्नित्यं निरवयवं विभुमप्रत्यक्षमाहुः, भूतादेरुत्पत्तेरहङ्कारादावभावाच्छब्दस्पर्शादिमत्त्वाच्चक्षुर्विषयत्वाच्चैतच्चतुष्टयमप्ययुक्तम्।

पर इत्यादिना. तन्मतन्निराकरोति भूतादेरित्यादिना. भूतादिसंज्ञकात्तामसाहङ्कारादुत्पन्नत्वात्कुतश्चिदुत्पन्नस्य सावयवत्वसिद्धेर्नित्यत्वनिरवयत्वे न युक्ते, भूतादेरुत्पत्तिकथनं शब्दतन्मात्रस्य स्थूलावस्थारूपतया तयोर्विद्यमानमैक्यमवलम्ब्य. अथ विभुश्चेत्सर्वगतः स्यात् स्वकारणाहङ्कारादिष्वस्य व्याप्त्यभावात्, तदप्ययुक्तम्. पञ्चीकरणप्रयुक्तरूपवत्वेन चक्षुर्विषयत्वादप्रत्यक्षत्वन्न युक्तम्, आकाशस्य नैल्येन भानमपि तेनैवेति प्रागुक्तम्. अण्डान्तर्वर्तिनश्चाकाशस्य त्रिवृत्करणोपदेशप्रदर्शितपञ्चीकरणेन रूपवत्त्वाच्चाक्षुषत्वे ऽप्यविरोध इति भाष्यकारैरुक्तम्.

वायुरपि न प्रत्यक्षो ऽपि तु स्पर्शानुमेय इति तन्मतम्, तदपि निराकरोति.

त्वगिन्द्रियेण ग्रहणा 'द्वायुरप्रत्यक्ष' इत्यप्ययुक्तम्।

त्वगिन्द्रियेणेत्यादिना. ज्ञानेन्द्रियेषु कस्यचिद्गोचरत्वमात्रेण प्रत्यक्षत्वसिद्धेस्त्वगिन्द्रियेण ज्ञायमानस्य वायोरप्रत्यक्षत्वं न सम्भवतीत्यर्थः॥

अथ परस्परविलक्षणस्वभावेषु भूतविशेषेषु ज्ञातव्यांशानाह.

तेजो भौमादिभेदेन बहुविधम्.

तेज इत्यादिना. भौमं दिव्यमौदर्यमाकरजमिति भेदेनानेकविधमित्यर्थः. पार्थिवमात्रेन्धनं तेजो भौमं, तच्च दीपादि. जलमात्रेन्धनं तेजो

दिव्यं, तच्च सूर्य्यादि. पार्थिवजलेन्धनं तेज औदर्य्यं, तच्च जाठराग्निः. निरिन्धनं तेज आकरजम्, तत्सुवर्णादि.

अत्र स्थिरास्थिरविभागं करोति.

अत्रादित्यादितेजः स्थिरम्, दीपादितेजो ऽस्थिरम्म्. तेजसो वर्णो रक्तः, स्पर्श औष्ण्यम्म् । जलस्य रूपं शुक्लं, स्पर्शः शैत्यं, रसो माधुर्य्यम्म् । भूमे रूपं रसश्च बहुविधः, स्पर्शो ऽस्या वायोश्चानुष्णाशीतः ।

अत्रादित्यादीत्यादिना[1]. चिरकालवर्तित्वेनादित्यादितेजः स्थिरमित्युच्यते, क्षिप्रविनाशित्वेन दीपादितेजो ऽस्थिरमित्युच्यते. तेजस इति, तथा च तेजःपदार्थेषु वर्णभेदः पदार्थान्तरसंसर्गकृत इति भावः.

स्पर्श औष्ण्यमिति, उष्णस्पर्शशीतस्पर्शानुष्णाशीतस्पर्शेषु त्रिषु अस्य स्पर्श औष्ण्यमित्यर्थः. इदञ्च स्वर्णादितेजःपदार्थेषु बलवत्सजातीयद्रव्यैरभिभूतत्वान्न प्रतीयते ।

जलस्येति,शुक्ल इति,स्वाभाविकवर्णो ऽयम्, वर्णभेद औपाधिकः. शैत्यमिति, त्रिविधस्पर्शेषु शैत्यमस्येत्यर्थः. अतो ऽस्य स्पर्शभेदो ऽप्यन्यसंसर्गेण. रसो माधुर्य्यमिति. अयमस्य स्वाभाविको रसः, रसान्तरापत्तिः संसर्गजेति भावः ।

भूमेरिति, लोके परिदृश्यमाननानाविधवर्णानां रसानाञ्चोत्पत्तिस्थानमियमेवेत्यर्थः । स्पर्श इति, त्रिविधस्पर्शेषु अनयोरयं स्पर्श इत्यर्थः.

अथ सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वोक्तं सर्वमनुभाषमाणो ऽचित्तत्वोपन्यासं निगमयति.

एवमचित्त्रिविधम्म् ॥

एवमित्यादिना. एवं प्रथममचिज् ज्ञानशून्यं विकारास्पदमिति

---

(१)अत्रादि इत्यादिनेति पु. पा. ।

लक्षणमुक्त्वा, ऽनन्तरं शुद्धसत्त्वादिभेदेन त्रिविधमित्युक्त्वोद्देशक्रमेण प्रथमं शुद्धसत्वप्रकारानुक्त्वा,ऽनन्तरं मिश्रसत्त्वस्याचितः प्रकारं तस्य चतुर्विंशतिविधत्वमुक्त्वा, तत्र प्रथमतत्त्वम् तस्यावस्थाविशेषान् तत-स्तत्त्वान्तरोत्पत्तेर्हेतुं गुणवैषम्यम् तेषाङ्गुणानां स्वरूपं तेषां तदवि-नाभूतत्वम् तदवस्थाभेदैरनुद्भूतत्वोद्भूतत्वे तेषाङ्कार्य्यानुमेयत्वम् तद्वै-षम्यप्रयुक्तमहदादितत्त्वोत्पत्तिक्रमञ्चाभिधाया,नन्तरमेवमुत्पन्नतत्त्वस-मुदायकार्याण्डोत्पत्तिं तस्मिन्नण्डे समष्टिपुरुषस्य चतुर्म्मुखस्योत्प-त्तिमीश्वरस्य समष्टिव्यष्टिपदार्थानां सद्वारकाद्वारकसृष्टिप्रकारं चोक्त्वा, ऽनन्तरमण्डानाम्बहुत्वम् तद्रचनाक्रमम् तेषामीश्वरलीलोपकरणत्वम् तेषामुत्पत्तिप्रकारं चाभिधाया,ऽनन्तरमाकाशादिभूतानां प्रत्येकान्विनि-योगं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुभयात्मकस्य मनसश्च वृत्तिभेदमाकाशादी-नां शब्दादिप्रतिनियतगुणकत्वम् तेषां विनिमयस्य हेतुम् गुणाधिक्य-हेतुश्चाभिधायैवं मिश्रसत्वप्रकारान् विस्तरेणोपपाद्या,ऽनन्तरन्तत्परि-णामहेतुं सत्त्वशून्यमचिद्विशेषं सङ्ग्रहेणोक्त्वा, एतत्पूर्वोक्तस्याचितो विनियोगप्रकारमचित्त्रयस्य परिणामानभिधायैतद्दर्शनैकदेशिनां का-लविषयविप्रतिपत्तिभेदमभिधाया,ऽनन्तरं पूर्वोक्तविषये बाह्यकुदृ-ष्टीनां विप्रतिपत्तिं तदयुक्तत्वं चाभिधाया,ऽनन्तरं परस्परविलक्ष-णभूतेषु ज्ञातव्यांशश्च प्रदर्श्यैवमचित्त्रयस्य प्रकारो निगमितः ॥*॥
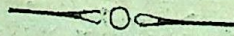
॥ अथेश्वरतत्त्वं निरूप्यते ॥

एवं चिदचिद्रूपस्य तत्त्वद्वयस्य स्वरूपस्वभावविशेषान् सुव्यक्तमुक्त्वेदानीं क्षरात्मानावीशते देव एक इत्युक्तप्रकारेण तदुभयनियन्तुरीश्वरस्य स्वरूपस्वभावविशेषादीन्निःसंशयविपर्य्ययमाह. तत्र प्रथमं चूर्णिकयेश्वरत्वस्यासाधारणतया वस्तुनिरूपकत्वादीश्वर इति वस्तु निर्दिश्य तत्स्वरूपादिवैलक्षण्यं सङ्ग्रहेणाह. तत्र प्रथमं गुणादीनामाधारभूतस्य स्वरूपस्य वैलक्षण्यमाह

ईश्वरो ऽखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपो ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणविभूषितः सकलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्ता "आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी" त्युक्तचतुर्विधपुरुषसमाश्रयणीयो धर्म्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधफलप्रदो विलक्षणविग्रहयुक्तो लक्ष्मीभूमिनीला[1]नायकः.

अखिलेत्यादिना. अखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप इति, समस्तहेयप्रतिभटत्रिविधपरिच्छेदरहितस्वयम्प्रकाशत्वसुखरूपैकाकारस्वरूपवानित्यर्थः. सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति श्रूयते. "अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणज्ञानानन्दैकस्वरूप" इति श्रीभाष्यकाररुक्तम्, तथानेनाप्युक्तम्.

ननु तर्हि कल्याणैकतानत्वं स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणत्वं चात्र कुतो नोक्तमिति चेन्न; यत्र हेयप्रत्यनीकत्वम्, तत्र कल्याणैकतानत्वस्यावश्यकत्वादानन्दरूपत्वोक्तेश्च स्वत एव सिद्ध्यतीत्यभिप्रायेण कल्याणैकतानत्वं नोक्तम्, स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणत्वस्योभयलिङ्गप्रयुक्तत्वादर्थादुक्तं भवतीति तदपि नोक्तम्.

---

(१) लीलेति पु. पा. ।

ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणविभूषित इति, आदिपदेन गुणचूर्णिकायां भाष्यकारोक्ताः सर्वे गुणाः परिगृह्यन्ते. गुणानां कल्याणत्वमाश्रितानां परमभोग्यत्वम्, गणशब्दस्समूहवाची, भूषितत्वमेतैरलङ्कृतत्वं, दिव्यमङ्गलविग्रहस्य दिव्याभरणानीव स्वरूपस्य गुणा औज्ज्वल्यापादकाः. अनेन, यः सर्वज्ञः सर्ववित्, परा ऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, समस्तकल्याणगुणात्मको ऽसौ इत्युक्तो गुणयोगो ऽभिहितः.

सकलजगत्सर्गस्थितिसंहारकर्तेति, जगच्छब्देन कार्यवस्तूच्यते. सकलशब्देन समष्टिव्यष्टिरूपाः समस्तपदार्था उच्यन्ते. सर्गः सृष्टिः. इयञ्च सद्वारिका ऽद्वारिका चेति द्विविधा. स्थितिः रक्षणम्. इदञ्च बाह्यान्तररूपेण द्विविधं. संहारो नाशः, अयञ्च सद्वारकाऽद्वारकभेदेन द्विविधः. एतत्सर्वं मूलकृदुपपादनावसरे द्रष्टव्यम्. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे" त्यादिश्रुतिभिरस्य सकलजगत्सर्गादिरुक्तः. अनेन पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्य व्यापारविशेषा अभिहिताः.

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानीत्युक्तचतुर्विधपुरुषसमाश्रयणीय इति, आर्तः पूर्वैश्वर्यस्य भ्रष्टस्य प्राप्तिकामः. जिज्ञासुः ज्ञानरूपस्यात्मनो ऽनुभवाभिलाषी केवलः. अर्थार्थी अपूर्वैश्वर्याभिलाषी. ज्ञानी परमपुरुषार्थरूपभगवत्प्राप्तिकामः. आर्तः प्रतिष्ठाहीनो भ्रष्टैश्वर्यः पुनस्तत्प्राप्तिकामः. अर्थार्थी अप्राप्तैश्वर्यतया ऐश्वर्यकामः. तयोर्मुखभेदमात्रमैश्वर्यविषयतया एक एवाधिकारः. जिज्ञासुः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावाप्तीच्छुः. ज्ञानमेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तम्. ज्ञानी च इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामित्यादिनाभिहितभगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपवित् प्रकृतिवियुक्ते केवलात्मन्यऽपर्यवस्यन् भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वान इति चतुर्विधाधिकारवेषः श्रीगीताभाष्ये ऽभिहितः. एतच्चतुर्विधपुरुषसमाश्रयणीयत्वं

> चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनो ऽर्जुन ।
> आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ इति
> चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः ।
> आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चेति पृथक्पृथक् ॥

स्वयमेवाह. अनेन जगत्कारणत्वेन पूर्वोक्तस्य सर्वसमाश्रयणीयत्वमुच्यते.

धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधफलप्रद इति, "धर्म्मार्थकाममोक्षाख्यः पुरुषार्थ उदाहृत" इति पुरुषार्थश्चतुर्विधः. तत्र धर्म्म इष्टापूर्त्तानि. तत्रेष्टं यागादि. पूर्त्तं खातादि. अर्थः सुवर्णरजतादयः. कामः ऐहिक[1] पारलौकिकभोग्यपदार्थानुभवसुखम्. मोक्षः आत्मानुभवभगवदनुभवौ. अत्र धर्म्मः साधनतया पुरुषार्थः. अर्थः साधनतया[2] पुरुषार्थः, स्वयंपुरुषार्थश्च. काममोक्षौ स्वयम्पुरुषार्थौ. एवम्भूतांश्चतुर्विधपुरुषार्थानधिकारानुगुणं ददातीत्यर्थः. अनेन सकलसमाश्रयणीयस्यास्य सकलफलप्रदत्वमुच्यते.

देवेन्द्रस्त्रिभुवन, मर्थमेकपिङ्गः,
सर्वर्द्धिन्त्रिभुवनगाश्च कार्त्तवीर्यः, ।
वैदेहः परमपदम्प्रसाद्य विष्णुं
सम्प्राप्तः सकलफलप्रदो हि विष्णुः ॥

इत्यादि.

विलक्षणविग्रहयुक्त इति, विग्रहश्च स्वरूपगुणेभ्य इत्यन्ताभिमत इत्यारभ्य वक्ष्यमाणवैलक्षण्ययुक्तविग्रहेण युक्त इत्यर्थः. "नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा" इत्यादिना विग्रहवैलक्षण्यं श्रुतिसिद्धम्. 'स्वाभिमतानुरूपकरूपा ऽचिन्त्या दिव्याद्भुतनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपे' तिदिव्यमङ्गलविग्रहवैलक्षण्यं भाष्यकारैरुक्तम्. अनेन पूर्वोक्त स्वरूपगुणानां प्रकाशकस्य जगत्कारणत्वसर्वसमाश्रयणीयत्वसर्वफलप्रदत्वानामेकान्तस्य दिव्यमङ्गलविग्रहस्य योग उच्यते.

लक्ष्मीभूमिनीला[3] नायक इति, "तवानुरूपे" त्युक्तवैलक्षण्यवत्याश्चेतनानां पुरुषकारभूतायाः प्राप्यभूतायाः प्रधानमहिष्यास्तत्तुल्यतयाभिधीयमानयोर्भूमिनील[3] योर्दिव्योश्चानुरूपो नायक इत्यर्थः "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च ते पत्न्या" विति लक्ष्मीभूम्योर्वेदपुरुषेणाभिधानं नीला[3] या अप्युपलक्षणम्.

---

(१) एहिकमिति व्यस्तः पु. पा. ।
(२) साधकतयेति अत्र पु. पा. । (३) लीलेति पु. पा. ।

वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्द्धं जगत्पतिः ।
आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मे" ति
वैकुण्ठे तु परे लोके श्रीसहायो जनार्द्दनः ।
उभाभ्यां भूमिनीलाभ्यां सेवितः परमेश्वरः ॥

इत्यादि प्रमाणम्. स्वाभिमतनित्यनिरवद्यानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्य्यशीलात्यऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणाश्रीवल्लभ एवंभूतभूमिनीलानायक इति श्रीभाष्यकारैरुक्तम्. अनेन पूर्वोक्तविग्रहवैलक्षण्यं यथा काननचन्द्रिका न भवे, त्तथा तदनुभवन्तीनां महिषीणां साहित्यमुक्तम् ।

अथैवमुक्तान् स्वरूपादीनुरुपपादयति[1] तत्र प्रथममखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप इत्यत्राखिलहेयप्रत्यनीकत्वमुपपादयति .

अखिलहेयप्रत्यनीकत्वन्नाम तमसस्तेजोवत् सर्पस्य गरुडवद्विकारादिदोषाणाम्प्रतिभटत्वम्.

अखिलहेयप्रत्यनीकत्वन्नामेत्यादिना. अखिलहेयेत्यनेन त्रिविधचेतनाचेतनदोषा अप्युच्यन्ते. त्रिविधचेतनाचेतनदोषा ईश्वरस्य न स्युरिति. तमसस्तेजोवत्सर्पस्य गरुडवदिति. तमसः प्रतिभटत्वं तेजस इव सर्पस्य प्रतिभटत्वं गरुडस्येव चेत्यर्थः . विकारादिदोषाणामित्यत्र विकारशब्देन त्रिविधाचितां परिणाम उच्यते . आदिशब्देन बद्धचेतनानामज्ञानदुःखादयः मुक्तानां प्रकृतिसंसृष्टविमुक्ताकारो नित्यानां परिच्छिन्नस्वरूपत्वपारतन्त्र्ये चोच्येते. ननु किम्पारतन्त्र्यं दोष इति चेत्पुरुषस्य स्तनोद्भेदवत्स्वतन्त्रस्य दोषः. एतद्दोषाणाम्प्रतिभटत्वन्नाम' शत्रुत्वम. प्रतिभटत्वमित्युक्त्या आत्मा ज्ञानमयोऽमल इत्युक्तप्रकारेण स्वरूपनिबन्धनमलसम्बन्धाभावे ऽप्युपाधिनिबन्धनमलसंबन्धयोग्यादात्मस्वरूपाद्भगवत्स्वरूपस्य वैलक्षण्यमुच्यते.

तद्ब्रह्म परमन्नित्यमजमक्षयमव्ययम् ।
एकस्वरूपन्तु सदा हेयाभावाच्च निर्म्मलम् ॥

(१) स्वरूपादीरुपपादयतीति पु. पा. ।

समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमम्पदम् ।
अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।

इत्यादि प्रमाणम् ।

'हेयप्रत्यनीकत्वन्नामाश्रितहेयनिरासकत्वनिदानं. हेयप्रतिभटत्व-मित्यपि योजना गद्यव्याख्याने वेदान्तकलिवैरिदासप्रभृतिभिरुक्ता. सर्पस्य गरुडवदितिदृष्टान्तबलेन सोऽप्यत्रार्थो भवत्विति चेद्, विकारादिदोषाणाम्प्रतिभटत्वमित्युक्तत्वादत्रास्य सा न विवक्षिता .

अनन्तरमनन्तत्वमुपपादयति

अनन्तत्वन्नाम नित्यत्वे सति चेतनाचेतनव्यापकत्वे सत्यऽन्तर्य्यामित्वम्म्.

अनन्तत्वन्नामेत्यादिना. अनन्तत्वं देशतः कालतः वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वम्. विभुत्वाद्देशपरिच्छेदराहित्यम् . नित्यत्वात्कालपरिच्छेदराहित्यम्. स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तूनाम्प्रकारित्वात्स्वस्य प्रकार्य्यन्तराभावात्सदृशवस्त्वभावेन वस्तुपरिच्छेदराहित्यम्, तदेवाह नित्यत्वे सतीत्यादिना. तथाच नित्यत्वात् अस्मिन् काले ऽस्ति अस्मिन् काले नास्तीति कालपरिच्छेदो नास्ति. सकलचेतनाचेतनव्यापकतया विभुत्वात् अस्मिन्देशेऽस्ति देशान्तरे नास्तीति देशपरिच्छेदो नास्ति. सर्वान्तर्य्यामितया सर्वप्रकारित्वात्स्वस्य प्रकार्य्यन्तराभावादेतद्वस्तुवदिति वस्तुपरिच्छेदोऽपि नास्तीति सिद्धम्. नित्यं विभुं सर्व्वगतं सुसूक्ष्मम्, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा, यस्यात्मा शरीरम् यस्य पृथिवी शरीरम्, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इत्यादि .

नन्वेतैरसंबन्धं विनान्तर्य्यामितया तिष्ठति चेत्तद्गतदोषाणाम्प्रसङ्ग इत्याशङ्कामनुवदति

अन्तर्यामी चेद्दोषास्स्युरिति चेत्, शरीरगतबाल्ययौवनादयो जीवात्मन इव त्रिविधचेतनाचेतनगतदोषा ईश्वरस्य न स्युः.

अन्तर्य्यामी चेदित्यादिना. तत्परिहरति शरीरगतेत्यादिना. एतच्छरीरमधिष्ठाय स्वाधीनन्निर्वहतो ऽपि तद्गता बाल्ययौवनादिविकारास्तदन्तर्वर्तिनो जीवात्मनो यथा न भवन्ति, तथा त्रिविधचेतनाचेतनानामन्तर्य्यामितया तच्छरीरकस्यापि तद्गतदोषा ईश्वरस्य न स्युरित्यर्थः. ननु शरीरिणो जीवस्य शरीरगतबाल्याद्यभावे ऽपि शरीरसंबन्धनिबन्धना दुःखाज्ञानादयो भवन्ति, एवं शरीरभूतैतत्सम्बन्धेनास्यापि केचन दोषास्स्युरिति चेन्न, तत्र कारणं प्रवेशहेतुविशेषः. अस्य कर्म्ममूलकस्तत्र प्रवेशः, तस्य त्वनुग्रहमूलकस्तत्र प्रवेशः . अनश्नन्नन्यः, एष सर्वभूतान्तरात्मा ऽपहतपाप्मा, विष्णवे सर्वजिष्णवे.

अथ ज्ञानानन्दैकस्वरूपमुपपादयति

ज्ञानानन्दस्वरूपत्वन्नाम आनन्दरूपज्ञानात्मकत्वम्.

ज्ञानानन्देत्यादिना. ज्ञानानन्दौ स्वरूपं यस्य तथाविध इतिशब्दार्थत्वेपि आनन्देत्याद्यभिधानं ज्ञानमानन्द इत्यवस्थाद्वयं न भवति, किन्तु ज्ञानमेव स्वरूपम. तच्चानुकूलम्भवतीति ज्ञापनार्थमानन्दरूपत्वादानन्दरूपज्ञानत्वमित्युक्तम. अनुकूलज्ञानस्यैव स्वरूपत्वे ऽपि ज्ञानानन्देति पृथगभिधानमुभयोपपादनार्थमिति स्वीयगद्यव्याख्याने स्वयमवोचत्.

आनन्दरूपज्ञानत्वमुपपादयति

तच्च कात्स्न्र्येनानुकूलत्वं प्रकाशस्वरूपत्वञ्च.

तच्चेत्यादिना. कात्स्न्र्येनेति, यावत्स्वरूपमित्यर्थः. अनेकस्वरूपे ननुकूलप्रदेशो ऽप्रकाशप्रदेशश्च नास्तीति सिद्धम. ज्ञानानन्दैकस्वरूपेत्यत्राऽप्येकशब्दार्थः. अनुकूलत्वमाह्लादकरत्वम्. प्रकाशरूपत्वं स्वयम्प्रकाशत्वम , अनन्याधीनप्रकाशत्वाह्लादकरत्वरूपज्ञानमेव यस्य

स्वरूपं स हि ज्ञानानन्दैकस्वरूप इतीत्युक्तम्. एवं स्वरूपवैलक्षण्योपपादनानन्तरं स्वरूपाश्रितानां वैलक्षण्यमाह.

अस्य ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणाः नित्या निस्सीमा निस्संख्या निरुपाधिका निर्दोषाः समाधिकरहिताश्च ।

अस्य ज्ञानशक्तीत्यादिना. आदिशब्देन बलैश्वर्य्यवीर्यतेजांसि वात्सल्यादयः शौर्य्यादयश्च गुणविशेषा उच्यन्ते. नित्यत्वन्नामोत्पत्तिविनाशरहितत्वम्. स्वरूपानुबन्धित्वाद्यावदाश्रयभाविनो भवन्ति खलु. गुणानां नित्यत्वं "त इमे सत्याः कामा" इतिश्रुतिसिद्धम्. काम्यन्त इति कामाः कल्याणगुणाः, त इमे सत्याः नित्या इत्यर्थः. निरवधिकोदारगुण इति दिव्यसूरिणः. निःसीमा इति, प्रत्येकं निरवधय इत्यर्थः. यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति. निवर्त्तते खल्वानन्दगुणावधिं द्रष्टुमुद्यता वेदः. इदमानन्दगुणस्यैकस्यैव न भवति, सर्वे गुणा एवमेव भवन्ति ।

उपर्य्युपर्य्यब्जभुवो ऽपि पूरुषान्
प्रकल्प्य ते ये शतमित्यनुक्रमात् ।
गिरस्त्वदेकैकगुणावधीप्सया
सदाऽऽस्थिता[1] नोद्यमतो ऽतिशेरते ॥

इत्यादि. निस्संख्या इति, एतादृशगुणाः संख्याशून्या इत्यर्थः.

यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक ।
तथा गुणा ह्यनन्तस्य असंख्येया महात्मनः ॥

वर्षायुतैर्य्यस्य गुणा न शक्या
वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः ।
महात्मनः शङ्खचक्राऽसिपाणेर्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य ॥

(१) सदोत्थिता इति पु. पा. ।

चतुर्म्मुखो वा यदि कोटिवक्त्रो
भवेन्नरः क्वापि विशुद्धचेताः ॥
स ते गुणानामयुतैकमंशं
वदेन्न वा देव वर प्रसीद ॥

नहि तस्य गुणाः सर्वे सर्वैर्म्मुनिगणैरपि ।
वक्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्वाद्यैरखिलैर्गुणैः ॥

इत्यादि. संख्याशून्यानादिगुण इति दिव्यसूरिणः ।

येष्वेकैकगुणस्य[1] विप्रुडपि वै लोकोत्तरं स्वाश्रयं
कुर्य्यात्तादृशवैभवैरगणितैर्न्निःसीमभूमान्वितैः ।
नित्यैर्द्दिव्यगुणैस्ततोऽधिकशुभत्वैकास्पदात्माश्रयै-
रित्थं सुन्दरबाहुमस्मि शरणं यातो वनाद्रीश्वरम् ॥

इति श्लोके गुणानां नित्यनिस्सीमनिस्संख्यत्वान्याह कूरेशः. निरुपाधिका इति, परतन्त्रवस्तुगतत्वात्स्वोदयादिष्वीश्वरेच्छामुपाधिमपेक्षमाणेभ्यश्चेतनगुणेभ्यो विलक्षणाः स्वाभाविका इत्यर्थः. श्रीभाष्ये स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषगन्धोऽनवधिकातिशयाऽसंख्येयकल्याण[2]गुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयत इतिस्थलस्य व्याख्यानं ब्रुवञ् श्रुतप्रकाशिकाकारः, अनवधिकातिशयपदेन नित्यासिद्धव्यावृत्तिरुच्यत इति प्रथममेकयोजनां कृत्वाऽनुषक्तेन स्वभावत इति पदेन वा नित्यसिद्धव्यावृत्तिः. तेषां तादृशगुणकत्वं हि भगवन्नित्येच्छाधीनमित्यनन्तरयोजनायाममुमर्थमवोचत्. स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति गुणानां स्वाभाविकत्वं श्रुतिराह. अस्यां श्रुतौ क्रियेति नियमनमुच्यते. पराऽस्येति ज्ञानशक्त्यादीनां स्वाभाविकत्वमुक्तम्. क्रिया नियमनमिति हि श्रुतप्रकाशिकाकारव्याख्यानम्. निर्द्दोषा इति, हेयगुणसंसर्गरूपदोषरहिता इत्यर्थः. अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्व्विशोको विजिघत्सो[3]ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः

(१) येष्वेकस्य विप्रुडपीति पु. पा. ।
(२) अनवधिकातिशयकल्याणेति पु. पा. ।
(३) विजिवित्सत इति पुस्तकगतपाठस्तु लेखकप्रमादजन्यः ।

सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य्यवीर्य्यतेजांस्यऽशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥
तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्य्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयस्सन्ति परावरेशे ॥

इत्युक्तप्रकारेणाश्रयस्य हेयप्रत्यनीकत्वात् एतेषां हेयगुणसंसर्गदोषापत्तेर्य्योग्यता नास्तीति भावः. समाधिकरहिता इति, चेतनगुणानां चेतनान्तरगुणास्समाः ईश्वरगुणा अधिकाः. एते स्वसदृशस्वाधिकगुणशून्या इत्यर्थः. न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इत्युक्तसमाधिकदरिद्रवस्त्वाश्रयकत्वादेतेपि समाधिकरहिता इति भावः.

दोषोपधावधिसमातिशयानसंख्या
निर्लेपमङ्गलगुणौघदुघाःषडेताः ।
ज्ञानैश्वरीशकनवीर्यबलार्चिषस्त्वां
रङ्गेश भास इव रत्नमनर्घयन्ति ॥

इति श्लोके ऽयमर्थो भट्टार्य्यैरुक्तः. एतादृशगुणानां त्रैविध्यात् त्रिविधानामपि विषयान् विभज्याह

एतेषु वात्सल्यादीनां विषया अनुकूलाः. एतत्कारणभूतानां ज्ञानशक्त्यादीनां सर्वे विषयाः.

एतेष्वित्यादिना. वात्सल्यादीनामित्यादिशब्देन सौशील्यसौलभ्यमार्दवार्ज्जवादयो गुणविशेषा अभिधीयन्ते. तेषां विषया अनुकूला इति, आश्रिता इत्यर्थः. शौर्य्यादीत्यत्रादिपदेन पराक्रमादय उच्यन्ते विषयाः प्रतिकूला इति, आश्रितविरोधिन इत्यर्थः.

द्विषदन्नन्न भोक्तव्यं द्विषन्तन्नैव भोजयेत् ।
पाण्डवान् द्विषसे राजन् मम प्राणा हि पाण्डवाः ॥

इत्याश्रितविरोधिनः स्वस्य शत्रव इत्यवोचत्. एतत्कारणभूतानां ज्ञानशक्त्यादीनामित्यत्रादिशब्देन बलैश्वर्य्यतेजांस्युच्यन्ते. ज्ञानशक्त्यादीनां वात्सल्यादिशौर्य्यादिकारणत्वम्.

प्रकृष्टं विज्ञानं बलमतुलमैश्वर्य्यमखिलं
विमर्य्यादं वीर्य्यं वरद परमा शक्तिरपि च ।
परन्तेजश्चेति प्रवरगुणषट्कं प्रथमजं
गुणानां निस्सीमानां[1] गणनविगुणानाम्प्रसवभूः ॥

इति 'मङ्गलगुणौघदुघाः षडेता'इति चोक्त[2]प्रकारेण तेषामाविर्भावस्थानत्वम्. ते च वस्तूत्कर्षापादकषाड्गुण्यायत्तगुणभावा वर्त्तन्ते. स्वामिनो दिव्यात्मगुणाः ज्ञानशक्त्यादिषड्गुणास्तत उत्पन्नास्सौशील्यादयश्चेत्यस्य वाक्यस्यार्थाभिधानसमये तत उत्पत्तिर्नाम वस्तूत्कर्षापादकषाड्गुण्यायत्तगुणभावत्वमिति विवरणे कृष्णपादैरुक्तम्. एतेषु षड्गुणेषु ज्ञानमऽजडं स्वात्मसम्बोधि नित्यं सर्व्वावगाहनम्, 'ज्ञानं नाम गुणम्प्राहुः प्रथमं गुणचिन्तका' इत्युक्तप्रकारेण सर्वदा सर्वविषयप्रकाशकः स्वप्रकाशो गुणविशेषः.

शक्तिः 'जगत्प्रकृतिभावो यः सा शक्तिः परिकीर्तिते'त्युक्तो जगत्प्रकृतिभावो ऽघटितघटनासामर्थ्यं वा.

बलम् 'श्रमहानिस्तु या तस्य सततं कुर्वतो जगत् । बलन्नाम गुणस्तस्य कथितो गुणचिन्तकैरित्युक्तो जगत्कारणत्वप्रयुक्तश्रमाभावो वा 'बलं धारणसामर्थ्य'मित्युक्तं समस्तवस्तुधारणसामर्थ्यं वा.

ऐश्वर्य्यं नाम 'कर्तृत्वन्नाम यत्तस्य स्वातन्त्र्यपरिबृंहितम् । ऐश्वर्य्यन्नाम तत्प्रोक्तं गुणतत्वार्थचिन्तकै'रित्युक्तकर्तृत्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं वा समस्तवस्तुनियमनसामर्थ्यं वा.

'वीर्यन्नाम तस्योपादानभावे ऽपि विकारविरहो हि यः । वीर्य्यं नाम गुणः सोयमच्युतत्वापराह्वयः ॥ इत्युक्ता[3] जगदुपादानत्वे ऽपि स्वरूपविकाराभावरूपा ऽविकारिता. तेजो नाम 'सहकार्य्यनपेक्षा या तत्तेजः समुदाहृत'मित्युक्तं सहकारिनैरपेक्ष्यं वा पराभिभवनसामर्थ्यं वा. एतेषां सर्वे विषया इति, अनुकूलरक्षणादीनाम्प्रतिकूलनिरसनादीनां च ज्ञानशक्त्यादिमतैव निर्वाह्यत्वात् एतेषां सर्वे विषया इत्यर्थः. एवं त्रिविधानां गुणानां विषयाः प्रदर्शिताः ।

---

(१) निस्सीम्नां गणनेति पु. पा. ।
(२) षडेते चोक्तेति पु. पा. ।
(३) इत्युक्त्वेति पु. पा. ।

अथ गुणानां प्रत्येकं विषयसत्त्वात्तानपि दर्शयितुं विचार्य्य पूर्वोक्तगुणेषु केषाञ्चित्प्रत्येकं विषयान् दर्शयति

ज्ञानमज्ञानां, शक्तिरऽशक्तानां[1] क्षमा सापराधानां, कृपा दुःखिनां, वात्सल्यं सदोषाणां, शीलं मन्दाना, माऽऽर्जवं कुटिलानां, सौहार्दं दुष्टहृदयानां[2], मार्दवं विश्लेषभीरूणां, सौलभ्यं द्रष्टुमाशावताम्,

ज्ञानमज्ञानामित्यादिना. ज्ञानमज्ञानामिति, ज्ञानं चेतनानां हिताहितनिरूपणोपयोगिगुणत्वात्

काहमत्यन्तदुर्बुद्धिः क चात्महितवीक्षणम् ।
यद्धितम्मम देवेश तदा ऽऽज्ञापय माधव ॥

इत्युक्तप्रकारेण हितनिरूपणादावऽज्ञानामुपयोगि भवतीत्यर्थः.

शक्तिरशक्तानामिति, शक्तिरघटितघटनासामर्थ्यरूपत्वात्स्वेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरशक्तानान्तेषां कार्य्यसिद्ध्युपयोगिनीत्यर्थः ।

क्षमा सापराधानामितिं, क्षमाऽपराधसहत्वम्. अतः "अहमस्म्यऽपराधानामालयोऽकिञ्चनोऽगति" रित्युक्तप्रकारेणापराधसहत्वं पुरुषकृत्याश्रयतां स्वात्मनो ऽपराधसहिताननुसन्दधतामुपयोगिनीत्यर्थः. "क्षमा सापराधे ऽनुतापिन्युपेयात्कथं सापराधेपि इते मयि स्या" दिति भट्टार्य्यः.

कृपा दुःखिनामिति, कृपा परदुःखासहिष्णुत्वरूपत्वात् के वा सहाया भवन्तीति वीचिमत्समुद्रमज्जमान[3]नौकावत्संसारसागरे स्थित्वाहं व्याकुलो भवामीत्युक्तदुःखिनामुपयोगिनीत्यर्थः. दया परव्यसनहरा भवव्यथासुखायते मम तदहं दयातिग इति भट्टार्य्यः.

---

(१) शक्तिरसक्तानामिति पु. पा. ।

(२) दुर्हृदयानामिति अत्र मूले पु. पाठः ।

(३) नौकायाः परेषां पारप्रदत्त्वाभिमानगोचरत्वे स्वयंमज्जनात् कर्मव्यतिहारे शानच् स्यात् ।

वात्सल्यं सदोषाणामिति, वात्सल्यं सद्य उत्पन्नस्य वत्सस्य शरीरे मलमादृत्य भुञ्जानाया धेनोरिवाऽऽश्रितानां दोषाणां भोग्यतया स्वीकाररूपः कश्चिद्गुणविशेषः. अतस्तदऽविद्याकर्म्मादिदोषसहितत्वेन स्वात्मनो ऽनुसन्दधतामुपयोगीत्यर्थः.

शीलं मन्दानामिति, शीलं महतो मन्दैस्सह नीरन्ध्रेण संश्लेषस्वभावत्वात्स्वनिकर्ष[1] मनुसन्दधतामुपयोगीत्यर्थः.

आर्जवं कुटिलानामिति, आर्जवं करणत्रयेण ऋजुस्वभावरूपत्वात् स्वकरणत्रयकौटिल्यं चिन्तयतामुपयोगीत्यर्थः.

सौहार्दं दुष्टहृदयानामिति, सौहार्दं नाम सदाशुभाचिन्तनस्वभावरूपत्वात् सर्वकालमपि अशुभं चिन्तयतो दुष्टहृदयान् स्वात्मनो ऽनुसन्दधतामुपयोगीत्यर्थः.

मार्दवं विश्लेषभीरूणामिति, मार्दवमाश्रितविरहासहिष्णुत्वस्वभावरूपत्वात् स्वविश्लेषभीरूणामुपयोगीत्यर्थः.

सौलभ्यं द्रष्टुमाशावता [मिति], सौलभ्यमतीन्द्रियविग्रहस्य नेत्रविषयत्वापादनरूपत्वात् स्वं द्रष्टुमाशावतामुपयोगीत्यर्थः.

अनेन तज्ज्ञानस्योपक्षा स्वस्वहिताहितनिरूपणे ऽज्ञानाम्. अतो ज्ञानमज्ञार्थम्भवति.

तस्य शक्तेरपेक्षा स्वेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरशक्तानामेव. [2]अतः शक्तिरशक्तार्था भवति.

तस्य क्षमायामपेक्षाऽपराधिनामेव,-अतः क्षमा साऽपराधार्था. हाहेति कृपा दुःखिष्वेव कर्तव्येति कृपा दुःख्यर्था.

दोषवतामेव दोषो भोग्यतया स्वीकर्तव्यः, अतो वात्सल्यं सदोषार्थम्.

अपकर्षमदृष्ट्वा नीरन्ध्रेण संश्लेषः कर्तव्यः. अपकृष्टानामेव,अतः शीलं मन्दार्थम्.

---

(१) निष्कर्षमिति पु. पा. ।

(२) पुस्तके अशक्तानामित्यस्य स्थाने अक्तानामिति शोधनेनोपकल्पितमिति तत्र कारणं विमृशन्तु सुधियः ।

करणत्रयेणापि आर्जवेन स्वस्वविनियोजनं कुटिलानामेव, अत आर्जवं कुटिलार्थम्.

स्वस्य सदा शुभचिन्तनं स्वस्व[1] शुभचिन्तकानां विषय एव, अतः सौहार्दं दुष्टहृदयार्थम्.

विरहासहिष्णुत्वरूपमार्दवापेक्षा विरहभीरूणामेव, अतो मार्दवं विरहभीर्वर्थम्.

अतीन्द्रियस्य विग्रहस्य चक्षुर्विषयीकरणं तद्विग्रहदर्शनाशावतामेव, अतस्सौलभ्यं द्रष्टुमाशावतामिति गुणानां विषयप्रतिनियतत्वं दर्शितम्

एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

एवमिति. पूर्वोक्तप्रकारेणानुक्तगुणानां सर्वेषाम्प्रत्येकं विषया द्रष्टव्या इत्यर्थः. एवंभूतगुणविशिष्टेनेश्वरेणाश्रितविषये क्रियमाणान् व्यापारानेकया चूर्णिकयाह।

एवमीश्वरः कल्याणगुणैर्युक्तत्वा, दऽन्येषां दुःखे दृष्टे हाहेति कृपां कृत्वा, तेषां सर्वदा ऽविशेषेण शुभं विचिन्त्य, केवलस्वार्थास्थितिं[2] स्वपरसाधारणस्थितिं[2] च विना चन्द्रिकादक्षिणानिलचन्दनशीताम्बुवत्तु केवलपरार्थस्सन्, स्वमाश्रितेषु जन्मज्ञानवृत्तानिबन्धनापकर्षमपश्यन्, स्वेषामन्येषामप्यनुपायत्वदशायां स्वयमुपायभूतः, सांदीपनिपुत्रस्य[3] वैदिकपुत्राणां च प्रत्यानयनवद् दुष्करव्यापारान्

---

(१) स्वास्व – इति पु. पा. ।

(२) अवास्थितिमिति मूले पाठः ।

(३) सांदीपिपुत्रस्येति मूले टीकायां च पुस्तकगतः पाठः ।

कृत्वा तेषामपेक्षितानि[१] पूरयित्वा, तेषान्ध्रुवपदवत्प्रागविद्यमानमपि कल्पयित्वा, स्वस्यस्वस्य स्वं स्वनस्वेन विनियुज्यत इति यथा ज्ञायते, तथात्मानमात्मीयानि च वितीर्य, तेषां कार्य्येषु निर्वृत्तेषु स्वयं कृतकृत्यः, स्वकृतं शुभमेकमप्यविचिन्त्य तेषां सुकृतलवमेव विचिन्त्याऽनादिकालं वासिता अपि रसाः सर्वे विस्मर्य्यन्ते यथा, तथा सर्वदा स्वयं भोग्यो, भार्य्यापुत्रादिदोषान् दृश्यमानानप्यपश्यन् वर्तमानः पुरुष इव तेषां हृदयेनास्मरन्, दोषेषु महालक्ष्म्या प्रदर्शितेष्वपि तस्याः प्रतिद्वन्द्वीभूय दृढः सन् रक्षित्वा, कामिनीमालिन्यादरवान् कामुक[२] इव तद्दोषान् भोग्यतया स्वीकुर्वन्, तेषु करणत्रयेणापि[३] ऋजु, विश्लेषे तेषां व्यसनं गोष्पदं यथा भवेत्तथा स्वयमवसन्न, स्तेषां यथेष्टं स्वात्मानमधीनं कृत्वा, तेषां बन्धनताडनादियोग्यतया सुलभो, यथा सद्योजाते वत्से प्रीत्या माता प्रथमवत्सं[४] ग्रासं दा-

---

(१) तदपेक्षितानीति समस्त पु. पा.।

(२) मालिन्यमादरन् कामुक इति पुस्तके मूले टीकायां च पाठः।

(३) त्रयेण ऋजुरिति पु. पा.।

(४) वत्समिति मूले टीकायां च पु. पाठो ऽस्य चागतानिस्यत्र संबन्धो द्रष्टव्यः।

तुमागतानपि विषाणखुरयोः करोति, तथा महालक्ष्मीं नित्यसूरींश्च त्यक्त्वा स्नेहं कुर्वंस्तिष्ठति ।

एवमीश्वर इत्यादिना. एवमीश्वरः कल्याणगुणैर्युक्तत्वादित्यनेन प्रागुक्तगुणप्रकारः परामृश्यते. कल्याणगुणैर्युक्तत्वादिति गुणयोगस्य हेतुत्वाभिधानं वक्ष्यमाणपरिपाकाः सर्वे गुणकार्य्याणीति ज्ञापयितुम्.

अन्येषां दुःखे दृष्टे हाहेति कृपां कृत्वेति, इदं कृपाकार्य्यम् अन्यदुःखे दृष्टे हाहेत्यवसादः परदुःखासहिष्णुत्वात् खलु.

तेषां सर्वदाऽविशेषेण शुभं विचिन्त्येति, इदं सौहार्दकार्य्यम्. सर्वदाऽविशेषेणेति, एतेषां ज्ञानदशायामज्ञानदशायाञ्चाविशेषेण सर्वस्मिन् काले इत्यर्थः. आश्रितसर्वमङ्गलान्वेषणपरत्वं सौहार्दवत्त्वादेव हि.

केवलस्वार्थस्थितिं स्वपरसाधारणस्थितिञ्च विना चन्द्रिकादक्षिणानिलचन्दनशीताम्बुवत्केवलपरार्थः सन्निति, इदमाश्रितपारतन्त्र्यकार्य्यम्. केवलस्वार्थपरत्वं स्वार्थपरार्थसाधारण्यञ्च विना चन्द्रिकादिपदार्थवत्परार्थैकवेषता पारतन्त्र्यादेव खलु.

स्वमाश्रितेषु जन्मज्ञानवृत्तनिबन्धनापकर्षमपश्यन्निति, इदं साम्यगुणकार्य्यम्. आश्रितानां जन्मादिप्रयुक्तापकर्षमदृष्ट्वा वर्तनं समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यादिप्रकारेण जन्मादिभिरुत्कृष्टानामपकृष्टानाञ्च समाश्रयणीयत्वे समत्वरूपस्वभावेन खलु.

स्वेषामन्येषामप्यनुपायत्वदशायां स्वयमुपायभूत इति, इदमशरणशरण्यत्व[1] कार्यम् स्वयं स्वेषां रक्षका न भवाम इति निवर्तन्ते यदा, एवमन्येऽपि निवर्तन्ते, तदाऽयं रक्षको भवति, अशरणानां[2] शरण्यत्वादेव खलु.

सांदीपनिपुत्रस्यवैदिकपुत्राणाञ्च प्रत्यानयनवद्दुष्करव्यापारान् कृत्वा तेषामपेक्षितानि पूरयित्वेति, इदं सत्यकामत्वकार्यम्. बाहुलकात् पूर्वसमुद्रे मग्नस्य सान्दीपनिपुत्रस्यजननसमय एव म-

(१) अशरण्यशरण्यत्वेति पु. पा. ।
(२) अशरण्यानामिति पुस्तके ऽत्रापि पाठः ।

त्राप्य ऽद्दष्टमुखानां दिव्यमहिषीभिः स्वस्वातन्त्रेणानीतानां स्वयंज्योतिस्स्वरूपे परमपदे स्थितानां वैदिकपुत्राणां च तत्तद्रूपेण सह पुनरानयनवद्दुष्करव्यापारकरणेनाऽऽश्रितापेक्षितपूरणम्. 'आश्रितरक्षणविषये मनोरथः कामः, सो ऽप्रतिहतो भवतीति सत्यकाम' इत्युक्तसत्यकामत्वेन[1] खलु. 'सत्यकामत्वं नाम सान्दीपनिपुत्रानयनवत्सकलापेक्षितपूरण'मिति मध्यवीथिभट्टार्य्यैस्तत्त्वत्रयविवरणे उक्तम् .

तेषां ध्रुवपदवत्प्रागविद्यमानमपि कल्पयित्वेति, इदं सत्यसङ्कल्पत्वकार्य्यम्. यथोत्तानपादपुत्रस्य ध्रुवस्य स्वर्गस्योर्द्ध्वावधाव ऽपूर्वमेकम्पदं कल्पयित्वा ऽदा, त्तथाश्रितार्थं प्रागविद्यमानस्य कल्पनमपूर्वभोग्यरचनोपयोग्यऽमोघसत्यसङ्कल्पत्वादेव हि. सत्यसङ्कल्पत्वं नाम ध्रुवपदवत् पूर्वमविद्यमानस्यापि[2] रचनासामर्थ्यमितीदमपि भट्टार्य्यैरुक्तम् .

स्वस्यस्वस्य स्वं स्वेनस्वेन विनियुज्यत इति यथा ज्ञायते तथात्मानमात्मीयानि च वितीर्येति, इदमौदार्यकार्य्यम् . वरद सकलमेतत्संश्रितार्थं चकर्थेत्युक्तप्रकारेण स्वस्वपदार्थाः स्वेन [स्वेन] यथा विनियुज्यन्ते, तथा विनियोजयितुमात्मात्मीयानामाश्रितेभ्यो दानं अददा[3]मिति हृदये किञ्चिदभिमानाभावेन स्वीकुर्वातां प्रत्युपकारमन्विष्य तदलाभेन व्याकुलीभवति[4] परमोदारत्वादेव.

तेषां कार्य्येषु निर्वृत्तेषु स्वयं कृतकृत्य इति, इदं कृतित्वकार्य्यम्. आश्रितकार्य्ये निर्वृत्ते तेषां कृतकृत्यतौचित्यात् . तथा ऽभिषिच्य च लङ्कायामित्यादिप्रकारेण स्वयं कृतकृत्यो भवति. आश्रितसंरक्षणे सिद्धे स्वस्य फलित्वरूपस्वभावेन कृतित्वं नामाश्रितापेक्षिते पूर्णे स्वयं कृतकृत्यत्वमिति भट्टार्य्यः .

स्वकृतं शुभमेकमप्यविचिन्त्य तेषां सुकृतलवमेव विचिन्त्येति, इदं कृतज्ञताकार्यम् स्वविषये किञ्चिच्छरणोक्तिप्रभृतिसुकृतलेशे

(१) सत्यत्वकामत्वेनेति पु. पा. ।
(२) ध्रुवपदवदपूर्वमविद्यमानस्यापीति पु. पा. ।
(३) अददमिति पु. पा. ।
(४) व्याकुलीभवादिति पु. पा. ।

कृते तेषां सर्वेषु शुभेषु स्वेनकृतेष्वपि तत्र किंचिदप्यस्मरन् तत्कृत-सुकृतलेशमेव स्मरति कृतज्ञत्वादेव हि. 'कृतज्ञता नामाश्रितसुकृत-लवस्मरणेन स्वकृतोपकाराणामदर्शन'मिति भट्टार्य्यः.

अनादिकालं वासिता अपि रसाः सर्वे विस्मर्य्यन्ते यथा स-र्वदा स्वयंभोग्य इति, इदं माधुर्य्यकार्य्यम्. अनादिकालमारभ्य वा-सितानां प्राकृतरसानां यथा विस्मरणं स्या त्तथा, सर्वावस्थाया-मपि भोग्यत्वं सर्वरस इत्युक्तनिरतिशयभोग्यत्वेनैव खलु.

भार्य्यापुत्रादिदोषान् दृश्यमानानप्यऽपश्यन् वर्तमानः पुरुष इव तेषां दोषान् हृदयेनास्मरन्निति, इदञ्चातुर्य्यकार्य्यम्. भार्य्यापु-त्रादिभिस्सह वर्त्तमानः कश्चित्पुरुषस्तत्कृतापराधान् दृष्ट्वापि हृदये-नास्मरंस्तिष्ठति. आश्रितदोषाणामविदर्शनमाच्छादने चतुरत्वात्.

दोषेषु महालक्ष्म्या प्रदर्शितेष्वपि तस्याः प्रतिद्वन्द्वीभूय दृढः सन् रक्षित्वेति इदं स्थैर्य्यकार्यम्. स्वस्यात्यन्ताभिमतया चेतनापराधान् क्षमापयन्त्या पुरुषकारभूतया श्रीमहालक्ष्म्या दोषेषु प्रदर्शितेष्वपि मम दासा एवन्न कुर्य्युः, कुर्व्वन्ति चेत्सम्यक्कुर्व्वन्तीति तया विवा-दङ्कृत्वा निश्चिलस्सन् रक्षति स्थिरस्वभावत्वादेव.

कामिनीमालिन्यादरवान् कामुक इव तद्दोषान् भोग्यतया स्वी-कुर्व्वन्निति. इदम्प्रणयित्वकार्य्यम्. कामिनीविषये प्रावण्येन तच्छरी-रमालिन्ये आदरङ्कुर्व्वाणः कामुक इवाश्रितानाम्प्रकृतिसम्बन्धादिदो-षानऽङ्गीकरोति परमप्रणयित्वादेव.

तेषु करणत्रयेणापि ऋजुरिति. इदमार्जवकार्य्यम्. मनोवाक्कायेषु त्रिष्वार्जवशून्येषु तेषु जलवहनाशक्यमुन्नतप्रदेशमुपायेन जलम्प्रापय-न्निवात्मानमधीनङ्कृत्वा त्रिविधकरणेनाप्यृजुर्भवत्यृजुस्वभावेनैव.

विश्लेषे तेषांव्यसनङ्गोष्पदं यथा भवति तथा स्वयमवसन्न इति, इदम्मार्दवकार्य्यम्. ऊर्द्ध्वम्मासान्न जीविष्य इत्युक्तेर्न्न जीवेयं क्षणम-पीत्युक्तप्रकारेण स्वविश्लेष आश्रितैरनुभूयमानं व्यसनं समुद्रतुल्य-व्यसनस्यैक्यङ्गोष्पदमेव यथा स्या, त्तथा स्वयं क्लिश्यति आश्रित-विरहासहिष्णुत्वरूपमार्द्दवेन.

तेषां यथेष्टं स्वात्मनमधीनं कृत्वेति, इदं सौशील्यकार्य्यम्. जन्मा दिभिर्न्निकृष्टानां तेषामानुकूल्येन सर्वोत्कृष्टस्य स्वस्य तदाधीन्यं शील-वत्त्वादेव.

तेषां बन्धनताडनादियोग्यतया सुलभ इति, इदं सौलभ्यकार्य्यम्. अवतारदशायां नवनीतचौर्य्यादिव्याजेन यशोदादीनां बन्धनताडनाद्यर्हः सुलभो भवति सौलभ्यस्वभावेन खलु.

यथा सद्योजाते वत्से प्रीत्या माता प्रथमवत्सं ग्रासं दातुमागतानपि विषाणखुरयोः करोति तथा महालक्ष्मीं नित्यसूरींश्च त्यक्त्वा स्नेहं कुर्वंस्तिष्ठतीति इदं वात्सल्यकार्य्यम्. सद्यः स्वस्मादुत्पन्नेव वत्से माता गौः प्रीतिं कृत्वा प्राक्स्वस्नेहविषयं प्रथमवत्सं स्वभोग्यं ग्रासं दातुमागतानपि क्रोधेन विषाणे करोति खुरेण ताडयति, तथा परिरम्भणादिभोग्योपकारिकां महालक्ष्मीं प्राक्स्नेहविषयीभूतान्नित्यसूरींश्च विहाय सद्य आश्रितेषु स्नेहं करोति वत्सलत्वादेव. एवं ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणविभूषित इत्युक्तं विस्तरेणोपपादितवान् ।

अथ सकलजगत्सर्गस्थितिसंहारकर्त्तेत्युक्तं विस्तरेणोपपादयितुमुपक्रमते

अयमेवेत्यादिना .

अयमेव सकलजगत्कारणभूतः.

अयमिति पूर्वोक्तविलक्षणस्वरूपगुणविशिष्ट ईश्वरः परामृश्यते. अवधारणेन जगत्कारणस्यान्ययोगो व्यवच्छिद्यते. वेदान्ते सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति च्छान्दोग्ये, ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीदिति वाजसनेयके, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति तैत्तिरीयके च सद्ब्रह्मात्मस्वरूपसामान्यशब्दैरभिधीयमानं कारणवस्तु किमित्याकाऽऽङ्क्षायां गतिसामान्यन्यायेन एको ह वै नारायण आसीदिति महोपनिषदि विशेषितो नारायण एव जगत्कारणभूत इति निर्णयकरणेन परमवैदिकत्वादयमेवेति सावधारणमाह.

सकलजगत्कारणभूतइति, समष्टिव्यष्टिरूपाणां सर्वेषां जगतां कारणभूत इत्यर्थः. अनेनसमन्वयाविरोधसाधनफलरूपार्थचतुष्टयप्रतिपादिकायामुत्तरमीमांसायामध्यायचतुष्टयमध्ये अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति जिज्ञास्यतया भिहितस्य ब्रह्मणो लक्षणतया जन्माद्यस्य यत इति जगत्कारणत्वमुक्त्वा तस्या ऽयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन जगत्कारणवस्तुप्रतिपादकानां सकलवेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयं प्रतिपादयतः प्रथमाध्यायस्यार्थः प्रतिपादितः ,

अविरोधप्रतिपादकद्वितीयाध्यायप्रकारेण ब्रह्मकारणत्वविरोपरमाणुकारणत्ववादिनो निराकरोति

केचित्परमाणुं कारणं वदन्ति, परमाणौ प्रमाणाभावाच्छ्रुतिविरोधाच्च न सम्भवति ।

केचिदित्यादिना. केचिदित्यनेन बौद्धार्हतवैशेषिका उच्यन्ते. तत्र बौद्धार्हतयोः केवलपरमाणुरेव[1] जगत्कारणमिति मतम्. वैशेषिकादीनां परमाणुरुपादानकारणमानुमानिकेश्वरो निमित्तकारणमिति मतम्. तत्र बौद्धवैशेषिकादयः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयान् चतुर्विधान् परमाणूनभ्युपगच्छन्ति. आर्हतास्त्वेकरूपानऽभ्युपगच्छन्ति. एवङ्केषाञ्चिद्विशेषाणां सत्वे ऽपि सर्वेषाम्परमाणुकारणत्वाङ्गीकारे विशेषाभावात् केचिदिति तन्त्रेणोपात्ताः. एते महीधरादिसकलकार्य्याणामपि परमाणुपरिणामत्वं वदन्ति. तत्पक्षन्निराकरोति परमाणावित्यादिना. जगत्कारणतयाङ्गीकृतानां परमाणूनां प्रत्यक्षेणासिद्धेरागमेनासिद्धेश्च अनुमानेन साधनमपि न सम्भवति, आगमविरुद्धार्थस्य साधनायोगात्. तथाचानुमानेनाप्यसिद्धेः परमाणुसद्भाव एव प्रमाणं नास्ति. किञ्चेश्वरस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् परमाणूनां जगत्कारणत्वन्न सम्भवतीति भावः.

अथ जगतः प्रकृतिः स्वतन्त्रकारणमिति कापिलमतन्निराकर्तुं तदुत्क्षिपति

कापिलाः प्रधानङ्कारणमित्याहुः. प्रधानस्याऽचेतनत्वादीश्वरानधिष्ठाने परिणामासम्भवात्सृष्टिस्थितिसंहारव्यवस्थानुपपत्तेस्तदपि न युक्तम्म्.

---

(१) परमाण्वेवेति पु. पा. ।

कापिला इत्यादिना.

कापिलाः कपिलमतनिष्ठाः सांख्या मृदात्मकस्य घटस्य मृद्द्रव्यं यथा कारणं भवति तथा सत्त्वरजस्तमोमयस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य जगतो गुणत्रयसाम्यरूपं प्रधानमेव स्वरूपं कारणम् यथा दधिभावेन परिणमतः पयसोऽनन्यापेक्षमाऽऽद्यपरिस्पन्दप्रभृतिपरिणामपरंपराः स्वत एव भवन्ति, यथा च मेघविमुक्तस्यैकरसस्य जलस्य नारिकेलतालचूतकपित्थनिम्बतिन्तिड्यादिविचित्ररसरूपेण परिणामप्रवृत्तिर्दृश्यते, तथा परिणामस्वभावस्य प्रतिसर्गावस्थायां सदृशपरिणामतया स्थितस्य प्रधानस्य अनन्याधिष्ठितस्यैव सर्गावस्थायां गुणवैषम्यनिमित्तो विचित्र[1] परिणामः सम्भवति. अतः प्रकृतिरेव स्वतन्त्रकारण[2]मिति ते वदन्ति तन्मतन्निराकरोति प्रधानस्येत्यादिना. विचित्रजगदाकारेण परिणामे एवं परिणामे इति सङ्कल्पहेतुचैतन्यशून्यवस्तुत्वात्प्रधानस्य

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥

इत्युक्तप्रकारेणेश्वराधिष्ठानमन्तरा परिणामासम्भवात्. तदधिष्ठानमन्तरा परिणमते चेत्, सर्वकालमपि सृष्टेरापत्तेः संहारानुपपत्तेः. कालभेदेन भवत्सृष्टिसंहारव्यवस्थानुपपत्तेश्च प्रधानं कारण मिति मतमनुपपन्नमित्यर्थः. अत्र'पि'शब्दःपूर्वोक्तपरमाणुकारणत्वसमुच्चायकः. अचेतनस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वमङ्गीकुर्वतां पक्षन्निराकृत्यचेतनस्य जगत्कारणत्वमङ्गीकुर्वत्पाशुपतादिमतं निराकरोति

चेतनोपि न कारणम्, कर्मपरतन्त्रत्वाद्दुःखित्वाच्च.

चेतनोपीत्यादिना. अपिशब्दः पूर्वोक्ताचेतनसमुच्चायकः. आगमसिद्धेश्वरो निमित्तकारणम्, आनुमानिकेश्वरो निमित्तकारणमिति

(१) निमित्ताविचित्रेति पु. पा. ।

(२) अतः प्रकृतिरेकस्वतन्त्रस्वकारणमिति पु. पा. ।

च पाशुपतवैशेषिकादिभिरभिधीयमानो रुद्रश्चेतनेष्वन्यतमः खलु, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्यादिवाक्यान्यवलम्ब्य चेतनेष्वन्यतमो ब्रह्मा जगत्कारणमित्यपि केचिद्वदन्ति,तत्सर्वमभिप्रेत्य चेतन इति साधारणशब्देनोक्तम्. न कारणमिति कारणं भवितुं न शक्त इत्यर्थः.

कुत इत्याकाङ्क्षायामाह कर्मपरतन्त्रत्वादिति. आरभ्य यथा संकुचितज्ञानः सन् स्वेच्छाप्रकारेण किंचिदपि कर्त्तुं न क्षम,स्तथा कर्माधीनत्वादऽनादित्वेन जगद्व्यापारे ऽवगाहनस्य यथा योग्यता न स्या,त्तथा दुःखित्वाच्चेत्यर्थः.अपहतपाप्मेत्युक्तप्रकारेणाऽकर्मवश्यस्यानन्दमय इत्युक्तप्रकारेण निरतिशयानन्दयुक्तस्य खल्वऽप्रतिहतज्ञानशक्तिकत्वेन[1] मनःप्रीत्या कर्त्तव्यो जगद्व्यापार उपपद्यते.

ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा ।
विष्णोर्मायामहावर्त्तमोहान्धतमसाऽऽवृताः ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः ।
प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्त्तिनः ॥

इत्युक्तप्रकारेण कर्मवश्यानां

ततः क्रोधपरीतेन संरक्तनयनेन च ।
वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण च्छिन्नं तस्य शिरो मया ॥
यस्मादनपराधस्य शिरश्छिन्नं त्वया मम ।
तस्माच्छापसमाविष्टः कपाली त्वम्भविष्यसि ॥

इत्युक्तप्रकारेण मस्तकं छिनत्ति मस्तके छियत इत्येवं दुःखिनां च जगत्सृष्ट्यादिव्यापारो नोपपद्यते.

एवं विरोधपरिहारं कृत्वा प्रतिज्ञानुगुणं निगमयति

तस्मादीश्वर एव सकलजगत्कारणम्.

तस्मादित्यादिना. तस्माच्चेतनाचेतनयोरुभयोरपि कारणत्वासंभवाल्लोके ऽविद्याकर्मनिबन्धनस्य परनियोगनिबन्धनस्य चाकारणत्वस्य दर्शनात्तन्निरस्या ऽस्य कारणत्वे हेतुमाह

अयं कारणं भवति, नाऽविद्याकर्म्मपरनियोगादिभि, रपि तु स्वेच्छया.

---

(१) शक्तिकेनेति पु. पा. ।

अयं कारणमित्यादिना. अविद्याकर्मनिबन्धनं कारणत्वं सकलजन्तुसाधारणम् लोके परस्परोत्पादकतयाऽऽगतं कारणत्वं वैषयिकसुखप्रावण्येन हेतुनाऽज्ञानेन च. तत्र शास्त्रवश्यानामुत्पादकत्वं कर्मप्रधानम्भवति, अन्येषामविद्याप्रधानम्. तदुभयमपि मिथो न व्यभिचरति. अधिकारिपुरुषाणां ब्रह्मादीनां कारणत्वं परनियोगप्रधानम्,

प्राजापत्यं त्वया कर्म पूर्वम्मयि निवेशितम् ।
एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ ।
तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥

इत्यादाविदन्द्रष्टव्यम्. आदिशब्देनास्य विवक्षितोऽवर्ज्जनीयो भोग[1] इति मध्यवीथीभट्टार्य्यो ऽवदत्.

अयं सृष्ट्यादिव्यापार ईश्वरस्य किमविद्याकर्मनिबन्धनः, किं वाऽवर्ज्जनीयः कश्चिद्रोगो, ऽथ वा परप्रेरितः सन्करोतीति तच्छङ्कावाक्यम् स्वेच्छयेति, निरवद्यं निरञ्जनम्, अपहतपाप्मा, न तस्येशे कश्चनेत्युक्तप्रकारेणाविद्यादिदोषप्रतिभटस्य[2] नियामकान्तरशून्यस्य तस्य स्वेच्छाभिन्नं कारणं नास्तीति भावः.

अचिदविशेषितान्प्रलयसीमनि संसरतः
करणकलेवरैर्घटयितुं दयमानमनाः ।
वरद निजेच्छयैव परवानकरोः प्रकृतिं
महदभिमानभूतकरणावलिकोरकिणीम् ॥
प्रलयसमयसुप्तं स्वं शरीरै[3]कदेशं
वरद चिदचिदाख्यं स्वेच्छया विस्तृणानः ।
खचितमिव कलापं[4] चित्रमातत्य धुन्वन्नऽनुशिखिनि शिखीव क्रीडसि श्रीसमक्षम् ॥

(१) विवक्षितो वर्जनीयो रोग इति पु. पा. ।

(२) प्रतिभट्टस्येति पु. पा. ।

(३) प्रलयसमये सुप्तं स्वशरीरेति पुस्तकगतः पाठश्छन्दोभङ्गवाँल्लेखकप्रमादकृतः ।

(४) कलायमिति पु. पा. ।

इति भट्टार्य्यैरभिहितम् .

नन्वेवमयमिच्छाप्रयुक्तोऽप्यायासरूपः किमित्यत आह

संकल्पेन करणादऽयमायासशून्यः.

संकल्पेनेति. यत्नरूपकायिकव्यापारेण न करोति किन्त्वयत्नरूपमानसव्यापारात्मकसंकल्पेन. अतो ऽयं जगत्सृष्ट्यादिव्यापारस्तस्याऽ नायास[1] इत्यर्थः. सो ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति

मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः ।
तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः ॥

इत्यादि.

नन्वनायासरूपत्वेपि अवाप्तसमस्तकामतया परिपूर्णस्य तस्यानेन व्यापारेण किं प्रयोजनमित्यत आह

अस्य प्रयोजनं केवललीला.

अस्य प्रयोजनमिति. अस्य जगत्सृष्ट्यादिरूपव्यापारस्य प्रयोजनं केवललीलेत्यर्थः. लीला नाम तादात्विकरसं विना कालान्तरभाविफलमनुद्दिश्य क्रियमाणो व्यापारः. तथाहि[2] अस्य प्रयोजनमिति सृष्टिरूपव्यापारस्य प्रयोजनाभिधानात् तादात्विकरसमात्रमेवोक्तम्. अयं सृष्टिरूपो व्यापारः सार्वभौमानां द्यूतादिवत् बालानां बालुकागृहादिवच्च तादात्विकरसकरः खलु. अनेन लोकवत्तु लीलाकैवल्यमितिसूत्रार्थो ऽभिहितः.

क्रीडतो बालकस्येव चेष्टास्तस्य निशामयेति

भगवता श्रीपराशरेण

अप्रमेयो ऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी ।
मोदते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिवेति ॥

भगवता श्रीवेदव्यासेनाभियुक्तैरप्य स्येश्वरस्य जगद्व्यापारस्य प्रयोजनं लीलैवेत्युक्तम्.

---

(१) बहुव्रीहिविशेषणमिदम्, अनायाससिद्ध इत्यर्थः ।

(२) तथापीति पु. पा. ।

ननु तर्हि गत्वागत्वापि दृष्ट्वा जन्म निवर्त्तयितुं विचार्यविचार्य लोकमसृजत् उज्जीवनार्थं लोकमसृज दिति,

> विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदितुम् ।
> पूर्वमेव कृता ब्रह्मन्हस्तपादादिसंयुतेति च
> अविदविशेषिता[1]न्प्रलयसीमनि संसरतः
> करणकलेवरैर्घटयितुं दयमानमनाः ।

इति च चेतनानामुज्जीवनरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थं जगत्सृष्टिमकरोदिति वदतां वचनानां वैयर्थ्यापत्तिरिति चेन्न, तथाहि,उभयोः प्रयोजनयोः सत्त्वेपि लीलैव प्रयोजनमित्यभिधानं प्राचुर्यमभिप्रेत्य. तस्मात्

> रूपप्रकारपरिणामकृतव्यवस्थं
> विश्वं विपर्ययितुमन्यदसच्च कर्त्तुम् ।
> क्षाम्यन्स्वभावनियमं किमुदीक्षसे त्वं
> स्वातन्त्र्यमैश्वरमपर्यनुयोज्यमाहुः ॥

इत्युक्तप्रकारेण यथेच्छं कर्त्तुं शक्तत्वात्सकलात्मनोपि युगपदेव मुक्तान्कर्त्तुं समर्थत्वेपि स्वाधीनस्वरूपस्थित्यादिनात्मनः कर्म व्याजीकृत्य दूरीकृत्य शास्त्रमर्यादया तानङ्गीकुर्यामित्थं स्थिति[2]र्लीलारसेच्छयैव. लीलाविभूतिरित्येवास्य निरूपकम्. अत एवैतद्विभूतेर्लीलायाः प्रचुरप्रयोजनत्वात् सूत्रकारादिभिः सर्वैर्लीलायाः प्रयोजनत्वाभिधानादयमपि[3] केवललीलैवेति वदति.

नन्वेवं जगत्सृष्ट्यादिव्यापाराणां केवललीलार्थत्वे संहारदशायां लीलाविरामः स्यादित्याशङ्कामनुवदति

तर्हि संहारदशायां लीला विरमेत्,

तर्हि संहारदशायामित्यादिना. तत्परिहरति

संहारस्यापि लीलात्वान्न विरमेत्.

(१) अवशेषितानिति अत्र पु. पा. ।
(२) इत्यस्थितिरिति पु. पा. ।
(३) अयमेवेति पु. पा. ।

संहारस्यापीत्यादिना. यथा गृहं निर्माय क्रीडतो बालस्य निर्मितगृहस्य विनाशनमपि लीला भवति, तथैतेषां संहारोपि सृष्टिवल्लीला. तस्मात्तदानीमपि लीलाविरामो नास्तीत्यर्थः. "अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलील" इति, "निखिलजगदुदयविभवलयलील" इति च सृष्टिवत्संहारोपि तस्य लीलेत्यभिहितं भाष्यकारैः.

एवमेतावता ईश्वर एव जगतः करणम्, तस्य कारणत्वं हेत्वन्तरेण न भवति, किन्तु स्वेच्छयेति संकल्पमात्रक्लृप्तत्वादयमनायासरूप इति, अस्य प्रयोजनं लीलेति चोक्तम्.

अथास्य जगत्प्रति कारणत्वं घटपटादिकं प्रति कुलालादीनां कारणत्वमिव निमित्तत्वमात्रं किमित्याशङ्कायामुपादानकारणमप्ययमेवेत्याह

अयं च स्वयमेव जगद्रूपेण परिणतत्वादुपादानं च भवति.

अयं चेत्यादिना. लोके कार्योत्पत्तौ कारणं निमित्तोपादानसहकारिरूपेण त्रिविधम्. तत्तन्निमित्तकारणमुपादानं वस्तु कार्यरूपेण परिणमयत्कर्तृवस्तु, उपादानकारणं कार्यरूपेण परिणामयोग्यं वस्तु, सहकारिकारणं कार्योत्पत्त्युपकरणं वस्तु. घटपटादीनां कुलालकुविन्दादयो निमित्तकारणं, मृत्तन्त्वादय उपादानकरणं, दण्डचक्रवेमादयः सहकारिकारणम्.

प्रकृते जगद्रूपकार्योत्पत्तावीश्वर एव त्रिविधकारणं भवति. तथाहि, बहु स्यामिति संकल्पविशिष्टो निमित्तकारणम्, नामरूपविभागानर्हतया स्वविशेषणीभूतसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्सन्नुपादानकरणं, ज्ञानशक्त्यादिविशिष्टः सन् सहकारिकारणं च भवति. तस्मादुपादानकारणं चायमेवेति वदति. अयमिति पूर्वं निमित्तकारणतयाऽभिहित ईश्वरः परामृश्यते. चिदचितोरुभयोश्चापृथक्सिद्धविशेषणतया स्वयमेवेतिशब्देन्तर्भूतत्वात्स्वयमेव जगद्रूपेण परिणतत्वादित्युक्तम्. उपादानं चेति चकारेण पूर्वोक्तनिमित्तकारणत्वेनोपादानकारणत्वं समुच्चीयते.

तथाच ब्रह्मणो जगत्कारणत्वप्रतिपादकवेदान्तसूत्रे निमित्तकारणत्वसाधनानन्तरं "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा" दिति यथोपादानकारणत्वमुक्तम्, तथानेनाप्युक्तम्. प्रकृतिश्चेत्येतदभिप्रेत्यायमप्युपादानं चेत्यवादीत्. तत्र प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति साध्यकथनपूर्वकं साधनमुक्तम्. अत्र स्वयमेव जगद्रूपेण परिणतत्वादिति साधनपूर्वकं साध्यमुक्तम्. तत्र येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यादित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञया यथा सोम्यै[1]केन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं[2] विज्ञातं स्यादित्युपपादकदृष्टान्तेन चैकवस्तुपरिणामरूपं जगदित्युक्तम् तच्चैकवस्तु सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म, तदेवा'यं स्वयमेवे'तिशब्देनावदत् तस्मात्सूत्रार्थ एवायमित्यविरोधः.

एकमेवाद्वितीयम्, तदात्मानं स्वयमकुरुत,

स्रष्टा सृजति चात्मानं विष्णुः पाल्यं च पाति च।
उपसंह्रियते चोप[3] संहर्त्ता च स्वयं हरिः॥
स एव सृज्यः स च सर्गकर्त्ता स एव पात्यत्ति च पाल्यते च।
ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्त्तिर्विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः॥

इत्यादिभिर्निमित्तोपादानयोरैक्यं श्रुतिस्मृतिभिः सुव्यक्तमभिहितम्.

नन्वेवं स्वयमेव जगद्रूपेण परिणमते चे"न्निर्गुणं निरञ्जनं, निष्कलं निष्क्रियं शान्तं, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, अविकाराय शुद्धाये" त्यऽभिधीयमानं निर्विकारत्वमस्य कथमुपपद्यत इति शङ्कामनुवदति

तर्हि निर्विकारत्वं कथमिति चेत्, स्वरूपस्य विकाराभावान्न निर्विकारत्वाविरोधः.

---

(१) सौम्येति पु. पा.।
(२) मृण्मयमिति पु. पा.।
(३) चोप—इति पु. नास्ति।

तर्हीत्यादिना. तां परिहरति स्वरूपस्येत्यादिना. चिदचिद्रूपविशेषणविशिष्टस्य स्वस्य जगद्रूपेण परिणामे विशेष्यस्य स्वरूपस्य विकाराभावान्निर्विकारत्वस्य विरोधो नास्तीत्यर्थः.

स्वरूपस्य विकाराभावे[1] ऽयमेव जगद्रूपेण परिणमत इत्युक्तः परिणामो ऽस्य कथमुपपद्यत इति शङ्कामनुवदति

तर्हि परिणामः कथमुपपद्यत इति चेत्,

तर्हीत्यादिना. [तां परिहरति][2]

विशिष्टविशेषणसद्वारकः कस्यचित्कीटस्य स्वभावः सर्वशक्तेर्न नोपपद्यते.

[विशिष्टेत्यादिना.][2] विशिष्टं च तद्विशेषणं विशिष्टविशेषणमिति प्रथमं कर्मधारयसमासं कृत्वा द्वारेण सह वर्त्तत इति सद्वारक इति अनन्तरपदस्य बहुव्रीहिं कृत्वा विशिष्टविशेषणेन सद्वारको विशिष्टविशेषणसद्वारक इति तृतीयातत्पुरुषसमासेन शब्दो व्युत्पादनीयः. विशिष्टं विशेषणयुक्तं विशिष्टम् विशेषणमिति दण्डकुण्डलादिविलक्षणं शरीरभूततया पृथक्स्थित्याद्यनर्हं विशेषणयुक्तं चिदचिद्रूपविशेषणमुच्यते.

अथ वा, विशिष्टविशेषणमित्यस्य शरीरभूतं सत् सर्वदा विशेषणत्वेन सङ्गतं विशेषणमित्यर्थः. तदापि पृथक्स्थित्याद्यर्हेभ्यो दण्डकुण्डलादिभ्यो व्यावृत्तिः सिद्ध्यति विशेषणेन सद्वारक इति. एवमऽपृथक्सिद्धविशेषणेन हेतुना द्वारसहितो ऽस्य परिणामो ऽस्तीत्यर्थः. अनेनाऽपृथक्[3]सिद्धाचिदचिद्रूपविशेषणद्वारा ऽस्य परिणामो ऽस्तीत्युक्तम्.

नन्वेवं स्वरूपस्य विकाराभावे स्वशरीरभूतविशेषणद्वारा सर्वस्य कार्यजातस्या[4]यमुपादानं कथं भवतीत्यत आह कस्यचित्कीट-

---

(१) विकारभावे इति पु. पा. ।

(२) [ ] एतच्चिह्नमध्यगतः पाठः पुस्तके नास्ति ।

(३) अनेन पृथगिति पु. पा. ।

(४) कार्यस्य जातस्येति पु. पा. ।

स्येत्यादि. अल्पशक्तिकस्य कीटस्य स्वरूपविकाराभावेपि स्वशरीरभूतविशेषणमुखेन तन्तुजालरूपकार्य्यं प्रति स्वयमुपादानत्वरूपः स्वभावः, "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इत्यधीयमानसर्वशक्ते[1]र्नोपपद्यत इति न युक्तम्. "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च,

ऊर्णनाभिर्यथा सृष्ट्वा स्वयं तद्ग्रसते पुनः ।
तथा सृष्ट्वेदमखिलं स्वयं तद्ग्रसते हरिः ॥

इत्यादि.

कार्य्ये ऽनन्ते स्वतनुमुखतस्त्वामुपादानमाहुः
सा ते शक्तिः सुकरमितरश्चेति वेलां विलङ्घ्य ।
इच्छा यावद्विहरति सदा रङ्गराजाऽनपेक्षा
सैवेशाना ह्यतिशयकरी सोर्णनाभौ विभाव्या ॥

इति भट्टार्या आहुः.

एवं निमित्तोपादानकारणत्वे उक्त्वा सहकारिकारणत्वस्यानभिधानं सर्वज्ञत्वादिगुणयोगस्य प्रागभिहितत्वात् निमित्तोपादानयोरैक्याभिधानाच्च स्वत एव सिद्ध्यतीत्यभिप्रायेण. अत एव वेदान्तसूत्रेप्यस्य विशिष्यानभिधानम्. एवमीश्वर एव त्रिविधकारणमिति साधितवान्. अथा "ऽजामेकाम्, गौरनाद्यन्तवती, त्रिगुणन्तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्, अजो ह्येकः, ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ, अजो नित्यः शाश्वतो ऽयं पुराणः" इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिपूक्तप्रकारेण नित्ययोश्चिदचितोरीश्वरेण क्रियमाणा सृष्टिः कीदृशीत्याकाङ्क्षायामाह

ईश्वरस्य सृष्टिरऽचितः परिणामकरणं, चेतनस्य शरीरेन्द्रियप्रदानज्ञानविकासकरणञ्च ।

ईश्वरस्येत्यादिना.

प्राग् जगत्कारणत्वेनाभिहितेनेश्वरेण चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः सृष्टिर्नाम तमः परे देव एकीभवतीत्युक्तप्रकारेण स्वस्मादविभक्ततया स्थितस्य तमःशब्दवाच्यस्यास्य

(१) अधीयमानस्य सर्वशक्तेरिति पु. पा. ।

ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमानुदः ॥

इत्युक्तप्रकारेण स्वप्रेरणविशेषेण स्वस्माद्विभागं कृत्वा तस्य व्यक्तशब्दवाच्यसमष्टिव्यष्टिरूपसमस्तकार्य्यात्मकपरिणामकरणम्. अचिदविशेषितान्प्रलयसीमनि संसरत इत्युक्तप्रकारेण करणकलेवरविधुरस्य भोगमोक्षशून्यस्याचिदविशेषेण स्थितस्य चेतनस्य भोगस्थानं शरीरं भोगोपकरणानीन्द्रियाणि च दत्त्वा भोगमोक्षानर्हं यथा भवति, तथा प्राक्संकुचिततया स्थितस्य ज्ञानस्य विकासकरणं चेत्यर्थः. चेतनस्येति जात्येकवचनम् ॥

अथ स्थितिसंहारप्रकाराश्च वक्तव्या इति विचार्य्य प्रथमं स्थितिप्रकारमाह

स्थितिकरणं नाम सृष्टेषु वस्तुषु केदारे जलवदऽनुकूलतया प्रविश्य सर्वरक्षणाकरणम् .

स्थितिकरणमित्यादिना. 'स्थितिर्नामे'त्यनभिधाय' स्थितिकरणं नामे'त्यभिधानं स्थितेः सृष्टिसंहारवत्कर्तृगतत्वाभावेन रक्षणकर्मीभवद्वस्तुगततया स्थितिकरणस्य कर्तृव्यापारत्वात्. सृष्टेष्वित्यादि. तत्सृष्टेत्युक्तप्रकारेण स्वेन सृष्टेषु वस्तुषु केदारस्यैकतयाऽऽनुकूल्येन तिष्ठज्जलवत् तदेवानुप्राविशदित्युक्तप्रकारेण तद्रक्षणानुकूलतया ऽन्तः प्रविश्य तत्तद्वस्त्वनुगुणं सकलरक्षणानां करणमित्यर्थः अनुप्राविशच्छब्दस्यानु[1] कूलतया प्रवेशो ऽस्य विवक्षितः. तथाच स्थितिकरणं रक्षणकरणमिति सिद्धम् ।

अथ संहारप्रकारमाह

संहारो नाम यथा ऽविनीतः पुत्रः पित्रा शृङ्खले बद्ध्वा स्थाप्यते, तथा विषयान्तरेषु सक्तानीन्द्रियाणि संहृत्यावस्थापनम् ।

---

(१) अनुप्रविशशब्दस्येति पु. पा., अनुप्रवेशशब्दस्येति वा पठनीयम् ।

संहारो नामेति. विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदितुमित्युक्तप्रकारेण स्वसमाश्रयणं कृत्वोज्जीवनार्थं दत्तानि करणकलेवराण्यादाय मार्गमप्राप्य बाह्यविषयप्रावण्ये कुपथेन गन्तुमुद्युक्ते विधिनिषेधवश्यतया संकोचेन वर्त्तनं विना स्वैरचारिणं पुत्रं हितपरः पिता यथा श्रृङ्खलया बद्धा किंचिद्यापारानर्हं स्थापयति, तथा स्वव्यतिरिक्तविषयेष्वतिप्रवणानि करणानि विनाश्य संकुचितं कृत्वाऽवस्थापनमित्यर्थः.

अथैतेषां सृष्ट्यादीनां चतुर्विधत्वात्तदपि दर्शयितुमाह

एतत् त्रितयमपि प्रत्येकं चतुर्विधम्.

एतत्रितयमपीत्यादि.

> चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्द्धा संस्थितः स्थितौ ।
> प्रलयं च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्द्दनः ॥

इत्यादि.

सृष्टौ ब्रह्मणः प्रजापतीनां कालस्य सर्वस्य जगतश्चान्तर्यामी सन् रजोगुणयुक्तः सृजति.

सृष्टावित्यादि,सृष्टौ प्रसक्तायां चतुर्दशभुवनस्रष्टुः समष्टिपुरुषस्य ब्रह्मणस्तेन सृष्टानां नित्यसृष्टिकर्त्तॄणां दशानां प्रजापतीनां सृष्ट्यपेक्षितस्य कालस्य परस्परमुत्पादकानां सर्वजन्तूनां च तत्तत्प्रवृत्तयः सर्वाः स्वस्मिन्यथा पर्यवस्यन्ति, तथाऽन्तरात्मा सन्प्रवृत्तिहेतुरजोगुणविशिष्टः सन् सृजतीत्यर्थः.

> एकनांशेन ब्रह्मासौ भवत्यव्यक्तमूर्तिमान् ।
> मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानामन्यभागतः ॥
> कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः ।
> इत्थं चतुर्धा सन् सृष्टौ[1] वर्त्तते स रजोगुणः ॥

इत्यादि.

स्थितौ विष्णवादिरूपेणावतीर्य्य मन्वादिमुखेन शास्त्रप्रवर्त्तनं कृत्वा सन्मार्गं दर्शयित्वा का-

(१) संसृष्टाविति पु. पा. ।

लस्य सर्वभूतानां चान्तर्यामी सन् सत्त्वगुण-युक्तः स्थापयति ।

स्थितावित्यादि,स्थितौ प्रसक्तायां"मध्ये विरञ्चिगिरिशप्रथमाव-तार"इत्युक्तविष्णवतारप्रभृतीन्"सुरनरतिरश्चामवतर"न्नित्युक्तप्रका-रेणानेकावतारान् कृत्वा"यद्वै किंचन मनुरवदत्तद्भेषज" मित्याप्ततया श्रुतिप्रसिद्धमनुप्रभृतियाज्ञवल्क्यपराशरवाल्मीकिशौनकादिमुखेन स्मृतीतिहासपुराणरूपशास्त्राणि प्रवर्त्य[1] चेतनानामपथप्रवृत्तिं वि-नोज्जीवनं प्राप्तुं सन्मार्गान्दर्शयित्वा रक्षणोपयोगिनः कालस्य परस्प ररक्षकाणां भूतानां च तत्तत्प्रवृत्तयो यथा स्वस्मिन्पर्य्यवस्यन्ति, तथा ऽन्तरात्मतया स्थितो ज्ञानप्रकाशादिहेतुसत्त्वगुणविशिष्टः स्थि-तिं करोतीत्यर्थः.

एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम् ।
मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपो ऽपरेण च ॥
सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितः कुरुते स्थितिम् ।
सत्त्वं गुणं समाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः ॥

इत्यादिपुराणे एकांशेन स्थितो विष्णुरिति विष्ण्ववतारस्यै-कस्याभिधानमवतारान्तराणामप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम्, विष्ण्वादिरूपे-णावतीर्येत्यनेनोक्तत्वात्.

संहारे रुद्रस्याग्न्यादीनां कालस्य सकलभूता-नामन्तर्यामी तमोगुणविशिष्टः संहरति.

संहार इत्यादि. संहारे प्रसक्ते संहर्तृषु प्रधानस्य रुद्रस्या ऽवान्तर-संहर्तॄणामग्न्यन्तकादीनां संहारोपयोगिनः कालस्य परस्परनाशकानां सर्वभूतानां च तत्तत्प्रवृत्तयो यथा स्वस्मिन्पर्यवस्यन्ति तथान्तर्यामी सन्निर्दयं कर्तुमुपयुक्तेन तमोगुणेन युक्तः संहरतीत्यर्थः.

आश्रित्य[2] तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः ।

---

(१) प्रवर्त्तयित्वेति पुस्तकगतः पाठः प्रामादिकः ।
(२) आश्रितेति पु. पा. ।

रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः ॥
अग्न्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्त्तते ।
कालस्वरूपो भागो ऽन्यः सर्वभूतानि चापरः ॥
विनाशं कुर्वतस्तस्य चतुर्द्धैव महात्मनः ।

इत्यादि. सृष्ट्यादिषु चतुर्विभागकथनस्थले ऽशशब्देन ब्रह्मादय उक्ताः, तेषां तस्य प्रकारभूतत्वादित्यमुमर्थमनन्तरम्

ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः ।
विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥
विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज ।
स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥
रुद्रः कालो ऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ।
चतुर्द्धा प्रलये ह्येता जनार्द्दनविभूतयः ॥

इति श्लोकत्रयेण स्फुटतया प्रतिपादितवाञ् श्रीपराशरः. एतदभिप्रेत्यैवायमप्यऽन्तर्यामीत्यवोचत्. "विष्णुर्मन्वादयः काल" इति श्लोके विष्णोरपि विभूतित्वाभिधानमवतारप्रयुक्तविग्रहपरम् ।

अथ विषमसृष्टिप्रयुक्तां मन्दमतीनां शङ्कां परिहर्तुं प्रथमं तद्विषयशङ्कामनुवदति

कांश्चित्सुखिनः कांश्चिद्दुखिनश्च सृजत ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति चेत् ,

कांश्चिदित्यादिना. सृष्टिकाले सकलात्मन एकप्रकारेण विना देवमनुष्यादिविभागेन कांश्चित्सुखिनः कांश्चिद्दुखिनश्च सृजति चेत्सर्वसमस्य परमदयावत ईश्वरस्य सर्वविषये समत्वाभावरूपवैषम्यं दुःखितया सृष्टत्वात् परदुःखासहिष्णुत्वरूपकृपाया[1] अभावश्च स्यातामित्यर्थः.

तां परिहरति

(१) परदुःखासहित्वरूपा कृपाया इति पुस्तके प्रामादिकः पाठः ।

कर्म हेतूकृत्य करणान्मृदं भक्षयन्त्याः प्रजाया जिह्वायां चिह्नं कृत्वा विभीषयन्मातृवद्धितपरेण करणाच्च न स्याताम्.

कर्मेत्यादिना. केषांचित्सुखित्वेन केषांचिद्दुःखित्वेन च सृष्टेर्विषमसृष्टिहेतुभूतकर्म हेतूकृत्य करणाद्दुःखित्वेन सृष्टेः स्वस्य रोगकरीं मृदमादरेण भक्षयन्त्याः प्रजायाः पुनर्यथा न भक्षयेत्तथा जिह्वायां नखादिना चिह्नं कृत्वा मृद्भक्षणभयं कारयद्धितपरमातृवत् एते पुनश्च यथा दुःखहेतुकर्मकरणे विभियु[1]स्तथा हितपरेण करणाच्च वैषम्यनैर्घृण्ययोरुभयोरपि नापत्तिरित्यर्थः. अनेन "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा" दितिवेदान्तसूत्रार्थोऽभिहितः.

निम्नोन्नतं च करुणं च जगद्विचित्रं
कर्म व्यपेक्ष्य सृजतस्तव रङ्गशेषिन् ।
वैषम्यनिर्घृणतयोर्न खलु प्रसक्ति-
स्तद्ब्रह्मसूत्रसचिवाः श्रुतयो गृणन्ति ॥

इति भट्टार्यैरुक्तम्. एवं सकलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तेत्युक्तमुपपादितम् ॥

अथ विलक्षणविग्रहयुक्त इत्युक्तमुपपादयितुमुपक्रमते

अयं च त्रिविधजलयुक्तां पृथिवीं ससर्ज मेघवर्ण इत्युक्तप्रकारेण सविग्रहः सृष्ट्यादिकं करोतीत्यर्थः ।

अयमित्यादिना. ननु मध्य उक्तयोरार्त्तादिचतुर्विधपुरुषसमाश्रयणीयत्वधर्मादिचतुर्विधफलप्रदत्वयोर्द्वयोरुपपादनं कुतो न कृतमिति चेन्न, " कारणं तु ध्येयः, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं " मित्या-

---

(१) विभ्येयुरिति प्रामादिकः पु. पा. ।

ष्युक्तप्रकारेण कारणवस्तुन एवोपास्यत्वादाश्रयणीयत्वाच्च कारणत्वोक्त्यैव चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तं. चतुर्विधसमाश्रयणीयत्वम् "फलमत उपपत्ते" रित्युक्तप्रकारेण फलप्रदत्वहेतुसर्वशक्तियोगस्य प्रागभिधानादेव चतुर्विधफलप्रदत्वम् चार्थादुक्तमित्यभिप्रायेण तयोरधिकस्योपपादनीयांशस्याभावाच्च तदुपपादनं न कृतम्.

तत्पूर्वोक्तकारणसत्त्वेन[1] विग्रहयोगस्यान्वयं वदन्नाह अयमिति. एवं जगत्सर्गादिकर्तृतया ऽभिहितो ऽयं नदीजलभूमिजलवर्षजलरूपत्रिविधजलविशिष्टजगत्स्रष्टा वर्षुकवलाहक[2]सदृशाविग्रहाविशिष्ट इति दिव्यसूरिप्रबन्धोक्तप्रकारेण विग्रहसहितः सन् सृष्टिस्थितिसंहारान्करोतीत्यर्थः. मेघवर्ण इत्यस्य सौन्दर्य्य[3]परतया बहुभिर्व्याख्यातत्वेपि विग्रहपरतयानेनाभिधानादियमप्येका योजना द्रष्टव्या. एकवाक्यस्यानेकयोजनास्ति खलु।

अथैतद्विग्रहवैलक्षण्यमेकेन गद्येनाह

विग्रहश्च स्वरूपगुणेभ्यो ऽत्यन्ताभिमतः स्वानुरूपो नित्य एकरूपः शुद्धसत्त्वात्मकश्चेतनदेहवज्ज्ञानमयस्य स्वरूपस्या ऽऽच्छादनमकुर्वन् माणिक्यमयपात्रे स्थापितसुवर्णवत्स्वर्णरूप[4] दिव्यात्मस्वरूपस्य प्रकाशको निरवधिकतेजोरूपः सौकुमार्यादिकल्याणगुणगणनिधिर्योगिध्येयः सकलजगन्मोहनस्समस्तभोगवैराग्यजनको नित्यमुक्तानुभाव्यो वासनातटाकवत् सकलतापहरो ऽनन्ता-

(१) कारणत्वेनेति पु. पा.।
(२) वार्षुकवलाहकेति पु. पा.
(३) इत्यसौदार्येति पुस्तकगतः पाठः।
(४) स्वर्णरूपेति पु. पा.।

वतारकन्दं सर्वरक्षकः सर्वाऽपाश्रयो ऽस्त्रभूषण-भूषित[1]स्तिष्ठति.

विग्रहश्चेदिना. स्वरूपगुणेभ्यो ऽत्यन्ताभिमत इति, इच्छागृहीताभिमतोरुदेहस्य इत्यादि प्रमाणम्.

स्वानुरूप इति, अननुरूप[2]मप्यभिमतं भवति किंचित्, अयं तथा न, अपि तु स्वस्यानुरूप इत्यर्थः.

नित्य इति, स्वरूपगुणवदऽनादिनिधन इत्यर्थः, लोके ऽवयविनाम ऽनित्यत्वदर्शनादस्याप्यवयवित्वेनानित्यत्वं स्यादिति चेन्न, सर्वत्रावयवसंबन्धमात्रं न भवत्यऽनित्यत्वे हेतुरपित्वऽवयवारब्धत्वम्, अवयवसंबन्धमात्रस्यानित्यत्वे हेतुत्वे करचरणाद्यवयवसंबन्धवदात्मनोप्यनित्यत्वापत्तेः. एवं चात्रावयवारब्धत्वे प्रमाणाभावात्करचरणाद्यवयवयोगित्वेपि नित्य एव भवतीति विवरणे कृष्णपादैरुक्तम्.

एकरूप इति, वृद्धिक्षयादिविकाररहित इत्यर्थः. सदैकरूपरूपायेत्यादि.

शुद्धसत्त्वात्मक इति, गुणान्तरसंसर्गरहितसत्वाश्रयो ऽप्राकृतदिव्यरूप इत्यर्थः. "न तस्य प्राकृता मूर्त्ति"रित्यादि.

'चेतनदेहव'दित्यादि'स्वर्णरूपदिव्यात्मस्वरूपस्य प्रकाशक' इति, शुद्धसत्त्वात्मकत्वाद्गुणत्रयाश्रयचेतनदेहवन् ज्ञानमयत्वात्तेजोमयस्य स्वरूपस्य बहिःप्रकाशाच्छादन[3]मकुर्वन्माणिक्येन निर्मिते पात्रे स्वर्णे स्थापिते ऽन्तःस्थितं स्वर्णं तद्यथा बहिः सम्यक् प्रकाशयति, तथा स्वर्णस्वरूपेत्युक्तप्रकारेण स्पृहणीयत्वात्स्वर्णत्वेनाभिहितस्य दिव्यात्मकस्वरूपस्य प्रकाशक इत्यर्थः.

निरवधिकतेजोरूप इति,नित्यमुक्तविग्रहाणामस्य चैकजाती-

---

(१) विभूषित इति मूले पाठः ।

(२) अवद्यकरामिति प्राचीनाऽस्ति पुस्तके टिप्पणी ।

(३) बहिःप्रकाशमाछादनामिति पु. धा. ।

यद्रव्यत्वेपि एकजातीयद्रव्यात्मकखद्योतशरीरत्तेजस आदित्यस्य विद्यमानतेजोतिशयवत् तेषां सावधिकतेजस्त्वापादकनिरवधिकतेजोरूप इत्यर्थः.

सौकुमार्यादिकल्याणगुणगणनिधिरिति, सौकुमार्यसौन्दर्यलावण्यसौगन्ध्ययौवनप्रभृतिकल्याणगुणसमूहाश्रय इत्यर्थः. सौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपइति भाष्यकारः.

योगिध्येय इति, भगवद्ध्यानपराणां परमयोगिनां शुभाश्रयतया सदाध्यानविषय इत्यर्थः.

का चान्या त्वामृते देवि सर्वयज्ञमयं वपुः ।
अध्यास्ते देवदेवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृतः ॥

इत्यऽसाधारणविग्रह एव योगिचिन्त्यत्वेनाभिहितः.

सकलजनमोहन इति, ज्ञाज्ञाऽविशेषेण सर्वजनानामपि स्ववैलक्षण्येनोन्मादजनक इत्यर्थः. " पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम्, सर्वसत्वमनोहर " इत्यादि.

समस्तभोगवैराग्यजनक इति, स्ववैलक्षण्यं दृष्टवतां स्वेतरसकलविषयानुभवेपि नैराश्यं जनयतीत्यर्थः. परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनीत्यादि.

नित्यमुक्तानुभाव्य इति, अपरिच्छिन्नज्ञानादिगुणकैर्नित्यैर्मुक्तैश्च " सदा पश्यन्ती"ति प्रकारेणाऽनवरतानुभाव्य इत्यर्थः.

वासनातटाकवत्सकलतापहर इति, " चक्षुःकरपादशुद्धरक्तकुसुमै " रित्यारभ्य दिव्यसूरिवर्णनप्रकारेण दिव्यावयवविग्रहसंबन्धेन भास्वत्प्रकाशविकसितपङ्कजरजःपरिमलप्रचुर[1] स्तटाक इव स्वाश्रितानां सांसारिकविविधतापं विरहतापं च सर्वन्दूरीकरोतीत्यर्थः.

अनन्तावतारकन्दमिति, " अजायमानो बहुधा विजायते, बहूनि मे व्यतीतानी " त्युक्तानामनन्तावताराणामपि अप्राकृतदिव्यसंस्थानमितरसजातीयं कृत्वा दीपादुत्पन्नप्रदीपवदागतत्वात् तेषां सर्वेषां मूलमित्यर्थः. " प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवामि, कल्पेकल्पे जायमानः स्वमूर्त्येत्यादि.

(१) यादवप्रकाशं विकासितपङ्कजः परिमलप्रचुर इति पुस्तकगतः पाठः।

सर्वरक्षक इति, ऐश्वर्यार्थिनां केवलानां भगवच्चरणार्थिनामुपासकानां प्रपन्नानामनुभवकैङ्कर्य्यपराणां नित्यमुक्तानां चाविशेषेण सर्वेषामनिष्टनिवृत्तिमिष्टप्राप्तिं च दिव्यमङ्गलविग्रहयुक्तः सन्नेव करोत्यतः सर्वरक्षक इत्यर्थः.

सर्वापाश्रय इति, उभयविभूत्याश्रय इत्यर्थः .

अस्त्रभूषणभूषित इति, पूर्वोक्तसर्वाश्रयत्वसूचकैरस्त्रभूषणाध्यायोक्तैर्विभूत्यभिमानिभिर्दिव्यायुधदिव्याभरणैरलंकृत इत्यर्थः.

> आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
> बिभर्त्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः, ॥
> श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् ।
> प्रधानं, बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे, ।
> भूतादिमिन्द्रियादिं च द्विधा ऽहंकारमीश्वरः ।
> बिभर्त्ति शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण संस्थितम्, ॥
> चलस्वरूपमत्यन्तजवेनान्तरितानिलम् ।
> चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे[1]स्थितम् ॥
> पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः ।
> सा भूतहेतुसंघातो भूतमाला च वै द्विज, ॥
> यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै ।
> शररूपाण्यऽशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः, ॥
> बिभर्ति यच्चासिरत्नमच्युतो ऽत्यन्तनिर्म्मलम् ।
> विद्यामयं तु तज्ज्ञानमऽविद्या चर्म संस्थितम् ॥

इत्यादि.

एवं विलक्षणविग्रहयुक्त इत्येतदुपपादितवान् ॥

अथैतद्विग्रहयोगप्रयुक्तानीश्वरस्य परत्वादिपञ्चप्रकारान् प्रत्येकं सुव्यक्तं दर्शयितुं विचार्य्य प्रथमं तानुत्क्षिपति[2]

ईश्वरस्य स्वरूपं परव्यूहविभवान्तर्य्यामित्वार्चावतारभेदेन पञ्चप्रकारम्.

(१) विष्णुकरे इति पु. पा. । (२) उत्क्षेपयतीति पु. पा. ।

ईश्वरस्य स्वरूपमित्यादिना. ननु लक्ष्मीभूमिनीला[1] नायक इत्येतदुपपाद्यानन्तरमिदं कुतो नोपपाद्यत इति चेन्न, तत्रोपपादनीयांशाभावात्.

वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्द्धं जगत्पतिः ।
उभाभ्यां भूमिनीलाभ्यां सेवितः परमेश्वरः ॥

इत्युक्तत्वाच्च वक्ष्यमाणे परत्वे उक्तं भवेदिति विचार्य पृथङ् नोपपादितम्, तस्मान्न विरोधः.

ईश्वरस्वरूपमित्यत्र स्वरूपशब्दार्थः स्वासाधरणविग्रहो वा विग्रहविशिष्टस्वरूपं वा संग्रहेण कृतयोरन्ययोस्तत्त्वत्रयग्रन्थयोर्मध्य एकत्र विग्रहः पञ्चप्रकारः परत्वं व्यूहो विभवो ऽन्तर्यामित्वमर्चावतार इति, अन्यत्र ईश्वरस्वरूपं हेयप्रतिभटमित्यारभ्य पत्नीपरिजनादिविशिष्टं भवतीत्युपपाद्यानन्तरमिदं च पञ्चविधमिति. इदंशब्देन प्रकृतमीश्वरस्वरूपं परामृश्य तत्परत्वादिभेदेन पञ्चप्रकारमिति स्वयमुक्तत्वात्. एवं पञ्चप्रकारविशिष्टं स्वरूपमित्यमुमर्थं

"मम प्रकाराः पञ्चेति प्राहुर्वेदान्तपारगाः ।
परो व्यूहश्च विभवो नियन्ता सर्वदेहिनाम् ॥
अर्चावतारश्च तथा दयालुः पुरुषाकृतिः ।
इत्येवं पञ्चधा प्राहुर्मां रहस्यविदो जनाः ॥

इति विष्वक्सेनसंहितायां स्वयमवोचत्.

एतान्पञ्चप्रकारान् क्रमेणोपपादयिष्यन्प्रथमं परत्वमुपपादयति

तत्र परत्वम ऽकालकाल्ये[2] ऽनवधिकानन्दे द्वितीये देशे नित्यमुक्तानां भोग्यत्वेनावस्थितिः.

तत्र परत्वमित्यादिना. तेषु पञ्चसु परत्वं नाम "न कालस्तत्र वै प्रभुरिति, कला मुहूर्त्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुरिति, या वै न जातु परिणामपदास्पदं सा कालातिगा तव परा महती विभूतिः, यत्कालादपचेलिम"मिति चोक्तप्रकारेण कालकृतपरिणामशून्यदेशत्वादकालकाल्ये "आनन्दस्यान्तो नास्ती"त्युक्तप्रकारेण निरवधिकानन्दयुक्ते द्वितीये श्रीवैकुण्ठे "यत्र पूर्वे साध्याः

(१) लीलेति पाठान्तरम् । (२) अकाल्यकाल्ये इति पु. पा. ।

सन्ति देवाः, यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणा" इत्याद्युक्तप्रकारेण नित्यासंकुचितज्ञानानामनन्तगरुडविष्वक्सेनादीनां

सूर्य्यकोटिप्रतीकाशाः पूर्णेन्द्वयुतसन्निभाः ।
यस्मिन्पदे विराजन्ते मुक्ताः संसारबन्धनैः ॥

इत्युक्तप्रकारेण निवृत्तसंसाराणामसंकुचितज्ञानानां मुक्तानां चानुभवस्य विषयीभूतत्वेनावस्थितिरित्यर्थः.

वैकुण्ठे तु परे लोके नित्यत्वेन व्यवस्थिताः ।
पश्यन्ति च सदा देवं नेत्रैर्ज्ञानेन चाऽमराः ॥

इत्यादि ।

अथ व्यूहमुपपादयति

व्यूहो नाम सृष्टिस्थितिसंहारार्थं संसारिसंरक्षणार्थमुपासकानुग्रहार्थं च संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपेणावस्थितिः.

व्यूह इत्यादिना. व्यूहस्य लीलाविभूतौ विनियोगात् एतद्विभूतेः सृष्टिस्थितिसंहाराणां निर्वाहार्थं बुभुत्सूनां संसारिणामनिष्टनिवृत्त्यादिकं कृत्वा रक्षणार्थं मुमुक्षुतयोपासनं कुर्वतां संसारनिवृत्तिपूर्वकस्वप्राप्तिनिदानानुग्रहार्थं च संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपेणावस्थिति[1]रित्यर्थः. अमुकेन व्यूहेनामुककार्य्यं क्रियत इत्युपपर्युपपादने द्रष्टव्यम्.

चतुर्विधः स भगवान् मुमुक्षूणां हिताय वै ।
अन्येषामपि लोकानां सृष्टिस्थित्यन्तसिद्धये ॥
आनन्त्यात्तव सेनाने व्यूह आद्यो मयेरितः ।
अनादिकर्मवश्यानां संसारे पततामधः ॥

इत्यारभ्य

उपासकानुग्रहार्थं जगतो रक्षणाय चेति ।
आविरासीद्भगवतः पञ्चायुधपरिष्कृतः ॥

(१) णैव स्थितिरिति पु. पा. ।

सो ऽयं संकर्षणाख्यो ऽभूत्तदेकान्तवपुर्धरः ।
रुक्माभः सो ऽयमऽमलः सर्वशास्त्रेषु शब्दितः ॥
सो ऽयं प्रद्युम्ननामाभूत्तदेकान्तवपुर्धरः ।
इन्द्रनीलप्रतीकाश एष शास्त्रेषु शब्दितः ॥
ततो नाम्ना ऽनिरुद्धो ऽयं स्वयमेवाभवन्मुने ।
तदेकान्तवपुर्युक्तस्तादात्विकघनप्रभः ॥

इति भगवच्छास्त्रे सृष्ट्यादयः संसारिसंरक्षणमुपासकानुग्रहश्च व्यूहकृत्यानीत्युक्तम्. चतुर्विधः स भगवानित्यत्र चातुर्विध्याभिधानं वासुदेवस्यान्तर्भावेण.

एतत्परव्यूहयोः को वा विशेष इत्यत आह

परत्वे ज्ञानादयः षट् पूर्णा, व्यूहे द्वौद्वौ गुणौ प्रकटौ.

परत्व इत्यादिना.

संपूर्णषड्गुणस्तेषु वासुदेवो जगत्पतिः । इति,
पूर्णस्तिमितषाड्गुण्यो निस्तरङ्गार्णवोपमः ।
षण्णां युगपदुन्मेषाद्गुणानां स्वप्रचोदितात् ।
अनन्त एव भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥

इत्युक्तप्रकारेण वासुदेवरूपपरत्वे ज्ञानबलैश्वर्य्यवीर्यशक्तितेजांसि षड्गुणाश्च परिपूर्णा इत्यर्थः.

संकर्षणादिरूपे

व्यूहे तत्रावशिष्टं षड्गुणानां द्वियुगं मुने ।
अनुवृत्तिं भजत्येव तत्रतत्र यथातथम् ॥

इत्युक्तप्रकारेणावशिष्टगुणचतुष्टयस्य तत्रतत्र वर्त्तमानत्वे[1] ऽप्यऽधिकृतकार्यानुगुणं गुणद्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः.

गुणैः षड्भिस्त्वेतैः प्रथमतरमूर्त्तिस्तव बभौ
ततस्तिस्रस्तेषां त्रियुग युगलैर्हि त्रिभिरभूः ॥
व्यवस्था या चैषा ननु वरद साविष्कृतिवशाद्
भवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः ॥

(१) प्रवर्त्तमानत्वेऽपीति पु. पा.।

इत्ययमर्थः कूरेशैरभिहितः.

अथ संकर्षणादिषु त्रिषु प्रकाशमानान् गुणविशेषांस्तैरधिकृतानि कृत्यानि च प्रत्येकमभिधातुं विचार्य प्रथमं संकर्षणस्य प्रकारमाह

तत्र संकर्षणो ज्ञानबलाभ्यां युक्तो जीवतत्त्वमधिष्ठाय तत् प्रकृतेर्विविच्य प्रद्युम्नावस्थां प्राप्य शास्त्रप्रवर्त्तनं जगत्संहारं च करोति.

तत्र संकर्षण इत्यादिना. व्यूहत्रये संकर्षणः

तत्र ज्ञानबलद्वन्द्वाद्रूपं संकर्षणं हरेः । इति,
भगवानच्युतोपीत्थं षड्गुणेन समेधितः
बलज्ञानगुणौ तस्य स्फुटौ कार्यवशान्मुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण सर्वगुणानां सत्त्वेपि कार्यानुगुणं ज्ञानबलाभ्यां युक्तः.

सोयं समस्तजीवानामधिष्ठातृतया स्थितः । इति,

संकर्षणस्तु देवेशो जगत्स्रष्टुमनास्ततः ।
जीवतत्त्वमधिष्ठाय प्रकृतेस्तु विविच्य तत् ॥

इति चोक्तप्रकारेण प्रकृतौ लीनजीवतत्त्वमधिष्ठाय तेनाधिष्ठानविशेषेण तत्प्रकृतेर्नामरूपविशेषो यथा भासते, तथा विविच्य

विवेकानन्तरन्देवः प्रद्युम्नत्वमवाप सः । इति,
सोयं प्रद्युम्ननामाभूत्तदेकान्तवपुर्धरः ।

इति चोक्तप्रकारेण प्रद्युम्नावस्थां प्राप्य

शास्त्रप्रवर्त्तनं चापि संहारं चैव देहिनाम् ।
बलेन हरतीदं स गुणेन निखिलं मुने ॥
ज्ञानेन तनुते शास्त्रं सर्वसिद्धान्तगोचरम् ।
वेदशास्त्रमिति ख्यातं पञ्चरात्रं विशेषतः ॥

इति चोक्तप्रकारेण वेदशास्त्रप्रवर्त्तनं जगत्संहारं च करोतीत्यर्थः ।

अथ प्रद्युम्नप्रकारमाह

प्रद्युम्न ऐश्वर्य्यवीर्य्याभ्यां युक्तो मनस्तत्त्वमधिष्ठाय धर्मोपदेशं मनुचतुष्टयप्रभृतिशुद्धवर्गसृष्टिं च करोति.

प्रद्युम्न इत्यादिना. प्रद्युम्न

ऐश्वर्य्यवीर्य्यसंभेदाद्रूपं प्रद्युम्नमुच्यत इति,
पूर्णषड्गुण एवायमच्युतोपि महामुने ।
गुणावैश्वर्य्यवीर्याख्यौ स्फुटौ तस्य विशेषतः ॥

इति चोक्तप्रकारेण सर्वेषु गुणेषु सत्स्वपि कार्यानुगुणं विशेषेण स्फुटाभ्यामैश्वर्य्यवीर्य्याभ्यां युक्तः

मनसोऽयमधिष्ठाता, मनोमय इतीरितः ।

इत्युक्तप्रकारेण ज्ञानप्रसरणद्वारं मनस्तत्त्वमधिष्ठाय

ऐश्वर्य्येण गुणेनासौ सृजते तच्चराचरम् ।
वीर्य्येण सर्वधर्माणि प्रवर्त्तयति सर्वशः ॥

इत्युक्तप्रकारेण शास्त्रार्थानुष्ठानरूपाणां धर्माणामुपदेशं

मनूनां सर्गमकरोन्मुखबाहूरुपादतः ।
चतुर्णां ब्राह्मणादीनां सर्गद्वारं जगत्पतिः ॥
द्विजयुग्मं क्षत्रयुग्मं वैश्ययुग्मं तथैव च ।
मिथुनं च चतुर्थस्य एतन्मनुचतुष्टयम् ॥
मनुभ्यो मानवशतं स्त्रीपुंमिथुनतो भवेत् ।
ऐकैकं वर्णभेदेन तेभ्यो मानवमानवाः ॥
सहसा संवभूवुश्च स्त्रीपुंमिथुनतस्तथा ।
मनुष्याश्च ततस्तेभ्यो बभूवुर्वीतमत्सराः ॥
एते हि शुद्धसत्वस्था देहान्तं नान्ययाजिनः[1] ।
निराशाः कर्मकरणान्मामेव प्राप्नुवन्ति ते ॥
त्रय्यन्तेषु च निष्णाता द्वादशाध्यात्मचिन्तकाः ।
व्यूहानुवृत्तिं सततं कुर्वते ते जगत्पतेः ॥
तृतीयेन जगद्धात्रा निर्मिता मनसा स्वयम् ।

(१) नान्ययायिन इति पुस्तकपाठस्तत्रापि स एवार्थो द्रष्टव्यः ।

गुणप्रधानयोगे च निष्ठिताः पुरुषर्षभाः ॥
इत्येष शुद्धवर्गोयं गणेश तव कीर्तितः ।

इति विष्वक्सेनसंहितायामुक्तप्रकारेण मुखबाहूरुपादजान्मिथुनरूपब्राह्मणादिमनुचतुष्टयप्रभृतींस्तेभ्यो मनुभ्यो मिथुनात्प्रत्येकं वर्णभेदेन मानवशतं तथैव स्त्रीपुंस[1] मिथुनरूपं तेभ्यो मानवेभ्यो मानवमानवांस्तेभ्यो मनुष्यरूपान्निर्म्मत्सरान् शुद्धसत्वस्थान्देहान्तमऽनन्ययाजिनः फलाभिसन्धिराहित्येन भगवत्समाराधनरूपाणि कर्माण्यनुतिष्ठतो वेदान्ते निष्णातान् द्वादशाक्षरीमुखेनाध्यात्मचिन्तकान् सर्वेश्वरस्य व्यूहानुवृत्तिं सदा कुर्वतो भगवन्तं प्राप्नुवतः शुद्धवर्गान् सृजति ।

अथानिरुद्धप्रकारमाह

अनिरुद्धः शक्तितेजोभ्यां युक्तो रक्षणस्य तत्त्वज्ञानप्रदानस्य कालसृष्टेर्मिश्रसृष्टेश्च निर्वाहकः ।

अनिरुद्ध इत्यादिना. अनिरुद्धः

" शक्तितेजःसमुत्कर्षादनिरुद्धतनुर्हरिरिति,
पुरुषोपि महाध्यक्षः पूर्णषाड्गुण्य उच्यते ।
शक्तितेजोगुणौ तस्य स्फुटौ कार्य्यवशान्मुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण सर्वेषु गुणेषु सत्स्वपि कार्य्यानुगुणाभ्यां शक्तितेजोभ्यां युक्तः

शक्त्या जगदिदं सर्वमनन्ताण्डान्निरन्तरम् ।
बिभर्त्ति पाति च हरिर्मणिसानुरिवाणुकम् ।
तेजसा निखिलं तत्त्वं ज्ञापयत्यात्मनो मुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण जगद्रक्षणस्योज्जीवनहेतुतत्वज्ञानप्रदानस्य

त्रुट्यादिद्विपरार्द्धान्तं कालसर्गमथाऽकरोत् ।

इत्युक्तप्रकारेण त्रुट्यादिद्विपरार्द्धान्तकालसृष्टेश्च

तुरीयो ऽयं जगन्नाथो ब्रह्माणमसृजत्पुनः ।
मुखबाहूरुपज्जातो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
चतुर्विधो भूतसर्गस्तेन सृष्टः स्वयंभुवा ।
ब्राह्मणाद्यास्तथा वर्णा रजःप्राचुर्य्यतो ऽभवन् ॥

---

(१) स्त्रीपुमिति पु. पा. ।

त्रयीमार्गेषु निष्णाताः फलवादे रमन्ति ते ।
देवादीनेव मन्वाना न च माम्मेनिरे परम्[1] ॥
तमःप्रायास्त्विमे केचिन्मम निन्दां प्रकुर्वते ।
आराध्यं च नियन्तारं न जानन्तः परस्परम् ॥
संलापं कुर्वते व्यग्रं वेदवादेषु निष्ठिताः ।
मां न जानन्ति मोहेन मयि भक्तिपराङ्मुखाः ॥
स्वर्गादिषु रमन्त्येते अवसाने पतन्ति ते ।
कामात्मानो महाभाग जरामरणयोगिनः ॥
प्लवन्त्येते द्विजा मोहात्ते हि संसारवर्त्मनि ।
इत्येष मिश्रसर्गस्तु गणेश तव कीर्त्तितः ॥

इति विष्वक्सेनसंहितायामुक्तप्रकारेण ब्रह्मणो मुखबाहूरुपादजानां ब्राह्मणादिवर्णानां रजःप्रचुराणां पूर्वभागमार्गनिष्णातानां फलवाद आरमता[2]मीश्वरं विना देवादीनेवाराध्यतया ऽध्यवस्यतां तत्र केषांचित्तमःप्रचुराणां भगवन्निन्दां कुर्वतामाऽऽराध्यं नियन्तारं तम ऽजानतां व्यग्राणां वेदवादे मनो निवेश्य परस्परन्तमेव संलपताम ऽत एव भगवज्ज्ञानभक्त्योरन्वयशून्यानां स्वर्गादिष्वा ऽऽरमताकर्मफलावसाने ऽधः पततां कामविषयमनस्कानां जरामरणभाजां संसारमार्गगामिनां सृष्टिरूपां मिश्रवर्गसृष्टिं च करोतीत्यर्थः.'अण्डमण्डकारणानि च स्वयमुत्पादयति, अण्डान्तर्गतवस्तूनि चेतनान्तर्यामी सन्नुत्पादयतीति समष्टिः सर्वाप्यद्वारिका,व्यष्टिसृष्टिः सर्वा सद्वारिकेति प्राक् स्वयमुक्तत्वात्,'अस्मिन्नण्डे बद्धात्मसमष्टिभूतो ब्रह्मा जायते, ततः पूर्वं स्वसंकल्पेन भगवान्स्वयमेव सृजति, अतः परं ब्रह्मणो ऽन्तर्यामी सन्सृजतीति श्रीकृष्णपादोक्तेश्च व्यष्टिसृष्टिः सर्वापि सद्वारिकैवाङ्गीकार्या, अतः प्रद्युम्नकृत्यत्वेनाभिहिता शुद्धवर्गसृष्टिरद्वारिका,अनिरुद्धकृत्यत्वेनाभिहिता मिश्रसर्गसृष्टिः सद्वारिकेत्यभिधानमयुक्तम्.तस्माच्छुद्धवर्गसृष्टिर्मिश्रवर्गसृष्टिश्च सद्वारकसृष्टौ चेतनानां कर्मविशेषमयुक्तसंकल्पविशेषेण भवेत्.एतच्छुद्धवर्गसृष्टेर्मिश्रवर्गसृष्टेश्च भगवतः श्रवणानन्तरं

---

(१) वरमिति पु. पा. ।
(२) रमतामिति पु. पा. ।

भगवन्देवदेवेश सर्वज्ञ परमेश्वर ।
किमेष भवता सृष्टो मिश्रसर्गो जगत्पते ॥
शुद्धसृष्टिं विहायैषां निर्दयं[1] पुरुषोत्तम ।
इति विष्वक्सेनेन पृष्टः[2]
विहाय शुद्धसर्गं च मिश्रसर्गस्य कारणम् ।
शृणुष्व गणनाथ त्वं दयालुर्निर्दयो न च ॥
सर्वज्ञोऽहं न सन्देहस्तथापि च सृजाम्यहम् ।
अनाद्यविद्यासंसृष्टशेमुषीकान्नरान ऽहम् ॥
तान् वीक्ष्या[3] ज्ञानसङ्गं तु निषिद्धकरणं तथा ।
विहिताकरणं चापि वीक्ष्यैषामपराधकान्[4] ॥
मिश्रसर्गं करोम्येवं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
एवं सुकृतलेशेन शुद्धसर्गं करोमि च ॥
मनुप्रमुखसर्गो ऽयं शुद्धसर्गो मयेरितः ।
शुद्धसत्वमयाः सर्वे मद्भक्तिनिरताः सदा ॥
ममार्चनपराः सर्वे मद्ध्यानपरिबृंहिताः ।
नमस्यन्ते महाभागा महात्मानो जितेन्द्रियाः ॥
भक्त्या परमया चैव प्रपत्त्या वा महामुने ।
प्राप्यं वैकुण्ठमासाद्य न निवर्त्तन्ति ते ऽव्ययाः ॥
एवं सर्वेषु कुर्वत्सु मानवेषु मुमुक्षुषु ।
सृष्टिक्षयो महानासीन्नारकी भूस्तृणावृता ॥
इति ज्ञात्वा मिश्रसर्गः क्रियते लीलया मया ।
इति भगवानाह . एवं व्यूहप्रकारा उपपादिताः ॥
अथ विभवप्रकारान् विस्तरेणाह

विभवो ऽनन्तोऽपि द्विविधो[5] गौणमुख्यभेदेन भिन्नश्च ।

---

(१) निदर्यः इति पु. पा. । (२) विष्वक्सेनपृष्ट इति पु. पा. ।
(३) नरानिहन्तान्वीक्ष्येति पु. पा. ।
(४) विक्षैषा मयाराधकानिति पुस्तकगतः पाठोऽस्ति ।
(५) अनन्तद्विविध इति पु. पा. ।

विभव इत्यादिना.

विभवोपि तथानन्तो द्विधैव परिकीर्त्यते ।
गौणमुख्यविभागेन शास्त्रेषु [च] हरेर्मुने ॥ इति,
प्रादुर्भावो द्विधा प्रोक्तो गौणमुख्यविभेदतः ।

इति चोक्तप्रकारेण विभवः परिगणनाऽशक्यो ऽनन्तो, गौणमुख्यभेदेन द्विविधश्चेत्यर्थः. विभवो नामेतरसजातीयत्वेनाविर्भावः. अत्र गौणो ऽमुख्यः, मुख्यः श्रेष्ठः. गौण आवेशावतारः, मुख्यः साक्षादवतारः. आवेशश्च स्वरूपावेशः शक्त्यावेश इति द्विविधः. तत्र स्वरूपावेशः स्वेन रूपेण सहावेशः. स च परशुरामादीनां चेतनानां शरीरेषु स्वासाधारणविग्रहेण सहावेशः शक्त्यावेशः कार्य्यकाले विधिशिवादिचेतनेषु शक्तिमात्रेण स्फुरणम् ।

अथ मुख्यविभवस्य गौणविभवस्य च साम्यवैषम्ये आह

मनुष्यत्वं तिर्य्यक्त्वं स्थावरत्वमिव गौणत्वमिच्छयाऽऽगतं न स्वरूपेण ।

मनुष्यत्वमित्यादिना.

मदिच्छया हि गौणत्वं मनुष्यत्वमिवेच्छया ।
शूकरत्वं च मत्स्यत्वं नारसिंहत्वमेव च ॥
यथा वा दण्डकारण्ये कुब्जाम्रत्वं ममेच्छया ।
यथा वाजिमुखत्वं च मम संकल्पतोऽभवत्[1] ॥
सेनापते ममेच्छातो गौणत्वं न च कर्मणा ।

इत्युक्तप्रकारेण रामकृष्णादिमनुष्यत्वं मत्स्यादितिर्यक्त्वं कुब्जाम्रत्वरूपं स्थावरत्वमित्येतत्सर्वं यथा ममेच्छया जातम्, तथाऽऽवेशरूपं गौणत्वमपीच्छया ऽऽगतमित्याकारः समः अप्राकृतस्वासाधारणविग्रहेण सह नागतमित्यर्थः. उपात्तवचनैरिच्छया प्रयुक्तत्वाभिधानेपि गौणस्य मनुष्यत्वादिवदप्राकृतदिव्यसंस्थानमितरजातीयं कृत्वा ऽवताररूपत्वाभावात् स्वरूपेण नागतमिति सिद्धम् ।

अथोपास्यत्वानुपास्यत्वकथनमुखेनोभयोर्विशेषं दर्शयितुं प्रथमं मुख्यविभवस्योपास्यत्वं सहेतुकमाह

(१) भवेदिति पु. पा. ।

तत्राप्राकृतविग्रहा अजहत्स्वभावविभवा दीपादुत्पन्नदीपव[१]त्स्थिता मुख्यप्रादुर्भावाः सर्वे मुमुक्षूणामुपास्याः.

तत्राप्राकृतेत्यादिना. उभयविधे विभवे

प्रादुर्भावास्तु मुख्या ये मदंशत्वाद्विशेषतः ।
अजहत्स्वभावा विभवा[२] दिव्याप्राकृतविग्रहाः ॥
दीपाद्दीपा इवोत्पन्ना जगतो रक्षणाय ते ।
अर्च्या एव हि सेनेश संसृत्युत्तरणाय ते ॥
मुख्या उपास्याः सेनेश अनर्च्यानितरान् विदुः ।

इत्युक्तप्रकारेणाऽप्राकृतविग्रहाः " अजोपि सन्नऽव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन्" इत्युक्तप्रकारेणापरित्यक्ताऽजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादिस्वभावा अत एव दीपादुत्पन्नाः स्वकारणदीपस्वभावयुक्ताः दीपा इव स्वकारणविग्रहतुल्यस्वभावा मुख्यप्रादुर्भावाः सर्वे मुमुक्षूणामुपास्या इत्यर्थः ।

विधिशिवपावकव्यासजामदग्न्यार्जुनवित्तेशादिरूपा गौणप्रादुर्भावाः सर्वे ऽहंकारयुक्तजीवाधिष्ठातृत्वान्मुमुक्षूणामनुपास्याः ।

अथ गौणविभवस्यानुपास्यत्वं सहेतुकमाह विधिशिवेत्यादिना .

अनर्च्यानपि वक्ष्यामि प्रादुर्भावान् यथाक्रमम् ।
चतुर्मुखस्तु भगवान् सृष्टिकार्ये नियोजितः ॥
शंकराख्यो महारुद्रः संहारे विनियोजितः ।
मोहनाख्यस्तथा बुद्धो व्यासश्चैव महानृषिः ॥

---

(१) प्रदीपेति मूले टीकायां च पाठः ।
(२) मदंशत्वादिविशेषतः अजहत्स्वभाविभवा इति पुस्तकगतः पाठः ।

वेदानां व्यसने तत्र देवेन विनियोजितः ।
अर्जुनो धन्विनां श्रेष्ठो जामदग्न्यो महानृषिः ॥
वसूनां पावकश्चापि वित्तेशश्च तथैव च ।
एवमाद्यैश्च सेनेश प्रादुर्भावैरधिष्ठिताः ॥
जीवात्मानः सर्व एते नोपास्या वैष्णवैः सदा ।
आविष्टमात्रास्ते सर्वे कार्यार्थममितद्युते ॥
अनर्च्याः सर्व एवैते विरुद्धत्वान्महामते ।
अहंकृतियुताश्चेमे जीवमिश्रा व्यधिष्ठिताः ॥

इत्युक्तप्रकारेण सृष्टिकर्त्ता ब्रह्मा, संहारकृतः शिवपावकादयः, वेदव्यसनकृद् व्यासः, दुष्टक्षत्रियनिरासको जमदग्निपुत्रः परशुरामः अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्ता"दित्युक्तप्रकारेण चापधरो रक्षकः कार्त्तवीर्यार्जुनः, औदार्य्यप्रधानो वित्तेशः. आदिशब्देन क्रोडीकृताः ककुत्स्थमुचुकुन्दप्रभृतयः. एते गौणप्रादुर्भावाः सर्वे स्वातन्त्र्यरूपाहंकारयुक्तान् जीवान्कार्यार्थमावेशमुखेनाधिष्ठिताः. अतो बुभुक्षूणामेवोपास्या, न तु मुमुक्षूणामित्यर्थः. व्यासजामदग्न्यार्जुनेत्यत्रार्जुनः पाण्डुपुत्रो ऽर्जुनो वा, तस्याप्यावेशावतारतयेतिहासादिष्वभिधानात्. इदं गौणप्रादुर्भावानुपास्यत्वं

ब्रह्मरुद्रार्जुनव्याससहस्रकरभार्गवाः ।
ककुत्स्थात्रेयकपिलबुद्धाद्या ये सहस्रशः ॥
शक्त्यावेशावतारास्तु विष्णोस्तत्कालविग्रहाः ।
अनुपास्या मुमुक्षूणां यथेन्द्राग्न्यादिदेवताः ॥

इति संहितान्तरेप्युक्तम्. ननूपात्तवचनेषु बुद्धमुनेरप्यवतारत्वेनाभिधानं स्वेन रूपेणावतीर्णवा[1] नित्यस्मादाचार्य्यवचनैर्विरुद्धमिति चेन्न, कल्पभेदेन तथाभिधानोपपत्तेः. जामदग्न्यस्य स्वरूपावेशावतारत्वेपि शक्त्यावेशैः सहपाठस्तु स्वरूपावेशस्यापि शक्तिविशेषकृतत्वादित्यवधेयम्. एवं विभवानामानन्त्य,न्तद्गौणमुख्यविभागं, तद्गौणमुख्ययोः परस्परविरोधं चावोचत्.

(१) अवतृतवानिति पु. पा. ।

अथ पूर्वोक्तपरव्यूहानां मुख्यविभवानां चावान्तरभेदस्य तेषां भुजायुधवर्णादिभेदस्य च वक्तव्यत्वेपि तदनभिधानस्य हेतुमाह

नित्योदितशान्तोदितादिभेदो जाग्रत्संज्ञादि-चातुरात्म्यं केशवादिमूर्त्त्यन्तराणि षड्विंशद्भेद-भिन्नपद्मनाभादिविभवा उपेन्द्रत्रिविक्रमदधिभक्त-हयग्रीवनरनारायणहरिकृष्णमत्स्यकूर्मवराहाद्यव-तारविशेषा, स्तेषां भुजायुधवर्णकृत्यस्थानादिभे-दाश्च दुरवधारत्वादनुपयुक्ततमत्वाच्च नोच्यन्ते.

नित्योदितेत्यादिना. नित्योदितशान्तोदितादिभेद इति, "नित्योदि-तात्संबभूव तथा शान्तोदितो हरि" रित्याद्युक्तप्रकारेण नित्यमुक्तानु-भाव्यो नित्योदितसंज्ञकः परवासुदेवः, तत उत्पन्नः संकर्षणव्यूहका-रणभूतः शान्तोदितसंज्ञको व्यूहवासुदेव इति वासुदेवमूर्त्तिभेदः. व्यूहाश्चत्वारस्त्रय इति शास्त्रेपूच्यन्ते. चतुर्षु सत्स्वपि त्रय इत्यभिधानं व्यूहवासुदेवस्य पररूपादनुसंधेयगुणभेदाभावादित्यऽभियुक्तोक्तेरस्य ग्रन्थकृतो व्यूहत्रयाभिधानस्यात्र व्यूहवासुदेवाभिधानस्य न विरोधः. जाग्रत्संज्ञादिचातुरात्म्यमितिशान्तोदितोत्पत्तिकथनानन्तरं

चातुरात्म्यमथाप्यण्डं कृपया परमेष्ठिनः ।
उपासकानुग्रहार्थं यः परश्चेति कीर्त्यते ॥
शान्तोदितात्प्रवृत्तं च चातुरात्म्यत्रयन्तथा ।
उपासकानुग्रहार्थं सेनेश मम तत्पुनः ॥
सुषुप्तिस्वप्नसंज्ञं यज् जाग्रत्संज्ञं तथा परम् ।
चातुरात्म्यं महाभाग पञ्चमं परमेश्वरम् ॥ इति,
आद्यो व्यूहो मया प्रोक्तो ह्यपरं त्रितयं शृणु ।
उपासकानुग्रहार्थं स्वप्नादिपदसंस्थितम् ॥
स्वप्नाद्यवस्थाभेदस्तु ध्यायिनां खेदशान्तये ।
तत्तत्पदस्थजीवानां तन्निवृत्त्यर्थमेव च ॥

स्वप्नाद्यवस्थाजीवानामधिष्ठातार एव ते ।
कर्मात्मनां च सेनेश तत्पदस्थो ममेच्छया ॥
उपास्योहं महाभाग यद्भेदप्रयोजनम् ।

इति, चोक्तप्रकारेणोपासकानुग्रहार्थं स्वकृपया कृतं ध्यायिनां खेद-शान्तये तत्तत्पदस्थजीवानान्तन्निवृत्तये तत्तत्पदस्थजीवानामधिष्ठातृत्वेन तत्पदस्थस्य कर्मवश्यानां जीवानामुपास्यत्वेन यदऽभेद[1] प्रयोजनकं व्यूहचतुष्टयेपि प्रत्येकं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयसंज्ञक[2] चतूरूपवत्त्वमित्यर्थः. केशवादिमूर्त्त्यन्तराणीति.

एतदन्तर्गताः सर्वे मूर्त्त्यन्तरसमाह्वयाः ।
केशवाद्या द्वादश च ललाटादिषु निष्ठिताः ॥
शरी [र] रक्षकाः सर्वे ध्यायिनां तापशान्तये । इति,
केशवादित्रयं तत्र वासुदेवाद्विभाव्यते ।
संकर्षणाच्च गोविन्दपूर्वं त्रितयमद्भुतम् ॥
त्रिविक्रमाद्यं त्रितयं प्रद्युम्नादुदितं मुने ।
हृषीकेशादिकं तद्वदऽनिरुद्धान्महामुने ॥

इत्युक्तप्रकारेण ललाटादिषु स्थित्वा शरी [र] रक्षणं कुर्वन्ति ध्यायिनां तापशान्त्यर्थानि व्यूहचतुष्टयात्प्रत्येकं त्रितयं त्रितयमुत्पन्नानि मूर्त्त्यन्तरसमाह्वयाः केशवादिव्यूहान्तराणि षड्विंशद्भेदभिन्नाः पद्मनाभादिविभवा इति

पद्मनाभादिकाः सर्वे वैभवीयास्तथैव च ।
षड्विंशत्संख्ययाऽऽसंख्याताः[3] प्राधान्येन गणेश्वर ॥
षड्विंशद्भेदभिन्नास्ते पद्मनाभादिकाः सुराः ।
अनिरुद्धात्समुत्पन्ना दीपाद्दीपा इवेश्वर ॥

इत्युक्तप्रकारेण दीपाद्दीपान्तरवदनिरुद्धादुत्पन्नाः प्रधानभूताः षड्विंशद्भेदेन भिन्नाः पद्मनाभाद्यवतारविशेषा इत्यर्थः. एते च पद्मनाभादयो

विभवाः पद्मनाभाद्यास्त्रिंशच्च नव चैव हि ।
पद्मनाभो ध्रुवोऽनन्तः शक्त्यात्मा मधुसूदनः ॥

---

(१) उपास्यत्वैकपदभेदेति पु. पा. ।
(२) तुरीयं सञ्ज्ञकेति ।
(३) संख्यया संख्याता इति पु. पा. ।

विद्याधिदेवकपिलो विश्वरूपो विहङ्गमः ।
क्रोधात्मा वडवावाक्त्रे धर्मो वागीश्वरस्तथा ॥
एकाम्भोनिधिशायी च भगवान्कमठेश्वरः ।
वराहो नरसिंहश्च पीयूषहरणस्तथा ॥
श्रीपतिर्भगवान्देवः कान्तात्मा ऽमृतधारकः ।
राहुजित्कालनेमिघ्नः पारिजातहरस्तथा ॥
लोकनाथस्तु शान्तात्मा दत्तात्रेयो महाप्रभुः ।
न्यग्रोधशायी भगवानेकशृङ्गतनुस्तथा ॥
देवो वामनदेहस्तु सर्वव्यापी त्रिविक्रमः ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥
ज्वलत्परशुधृग्रामो रामश्चान्यश्चतुर्गतिः ।
वेदविद्भगवान्कल्की पातालशयितः प्रभुः ॥
त्रिंशच्च नव चैवैते पद्मनाभादयो मताः ।

इत्येकोनचत्वारिंशत्संख्याकत्वेनाऽहिर्बुध्न्यसंहितादावुक्तत्वेपि विष्वक्सेनसंहितायां षड्विंशत्संख्यानामभिधानान्न विरोधः. षड्त्रिंशद्भेदभिन्ना इत्यस्य अत्रैकोनचत्वारिंशत्सु त्रयाणामवमः कार्य्यः. ते च कपिलदत्तात्रेयपरशुरामा आवेशावताराः. उपेन्द्रत्रिविक्रमदधिभक्तहयग्रीवनरनारायणहरिकृष्णमत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारविशेषा इति सर्वावतारकन्दतया ऽनिरुद्धस्यैव सर्वावतारान्प्रति कारणत्वाभिधानेपि पूर्वोक्तपद्मनाभादिभिः सहपठितेषु पूर्वोत्पन्नविभवादुत्पन्नानि विभवान्तराणि सन्तीति प्रदर्शनादि किंचित् प्रयोजनमुद्दिश्य

पूर्वोत्पन्नाद्विभवीयात् प्रादुर्भूतो महेश्वरः ।
प्रादुर्भावान्तरान्विद्धि तान् गणेश्वर मुख्यतः ॥
उपेन्द्राच्च यथासुख्यात् त्रिविक्रमतनुर्हरिः ।
दधिभक्तश्च देवेशो दर्वीहस्तो ऽमृतप्रदः ॥
कृष्णाच्च मत्स्यरूपः स्यान्मत्स्याद्धयशिरा यथा[1] ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥

इति पृथगभिहिताः. इन्द्रस्य सहायभूतो जगद्रक्षणकृदुपेन्द्रावतारः. सीमागामिवल्लोकान् क्रान्त्वा तस्य भ्रष्टैश्वर्य्यप्रदस्त्रिविक्रमावतारः. अमृतप्रदानार्थमङ्गीकृतो दधिभक्तावतारः. वेदप्रदानार्थो हयग्रीवावतारः. शिष्याचार्य्यरूपे स्थित्वा श्रीमन्त्रप्रकाशकृन्नरनारा-

(१) हयशिरो यथेति पु. पा. ।

यणावतारः. तद्वद्धर्मदेवताया जनित्वा लोकरक्षणकृद्धरिः कृष्णश्चेति अवताराः प्रलयरक्षणमन्दराधारत्वभूम्युद्धरणैस्सह विद्याप्रदानकृन्मत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारा आदिशब्देन क्रीडीकृता नरसिंहकल्क्यवतारप्रभृतयश्चेत्यर्थः.

तेषां भुजायुधवर्णकृत्यस्थानादिभेदांश्चेति, तेषां पूर्वोक्तानां परव्यूहविभवानां

भुजायुधानां नियमस्तत्रतत्रेच्छया मम ।
जाग्रत्संज्ञे चातुरात्म्ये तथा भुजचतुष्टयम् ॥
शान्तोदितास्तु द्विभुजाः स्वप्नाद्या गणनायक ।
आदिदेवो जगन्नाथो वासुदेवो जगत्पतिः ॥
चतुर्भुजः श्यामलाङ्गो परमे व्योम्नि निष्ठितः ।
नित्योदितः शान्ततनुरास्ते व्योमानि षड्गुणः ॥
शान्तोदितश्शान्तवपुर्द्विभुजः पुरुषाकृतिः ।
केशवाद्या गणाध्यक्ष मूर्त्यन्तरसमाह्वयाः ॥
उपासकानां सेनेश भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।
सर्वे चतुर्भुजा ज्ञेयाः पद्मशङ्खादिधारकाः ॥
तत्तच्छास्त्रेषु च ज्ञेया लाञ्छनाभरणादयः ।
चतुश्चक्रधरं मां च स्मृत्वा जाम्बूनद[1] प्रभम् ॥
चतुः शङ्खधरं देवं नीलजीमूतसन्निभम् ।
इन्द्रनीलनिभश्यामं चतुर्हस्तैर्गदाधरम् ॥
चतुर्भुजधनुष्मन्तं चन्द्रमसदृशद्युतिम् ।
चतुर्हलधरं देवं पद्मकिंजल्कसन्निभम् ॥
मुशलास्त्रं महाविष्णुमरविन्दाभमेव च ।
खड्गपाणिं चतुर्हस्तमग्निसन्निभतेजसम् ॥
चतुर्भुजं वज्रधरं तरुणादित्यसन्निभम् ।
पट्टिशायुधहस्तं च पुण्डरीकाभमेव च ॥
चतुर्भिर्मुद्गरधरं भुजैर्विद्युत्समप्रभम् ।
पञ्चायुधधरं मां च सहस्रांशुसमप्रभम् ॥
पाशहस्तधरं देवं बालार्कशतसन्निभम् ।

---

(१) जांबुनदेति पु. पा. ।

इत्यादिभिरुक्ता भुजभेदा वर्णभेदा एतेषां व्यूहभेदविभवभेदानां सर्वेषामुक्ताः. कृत्यभेदा आमोदादयो ऽयोध्यामथुरादयश्च व्यूहविभवानां प्रत्येकं स्थानभेदा आदिशब्देन क्रोडीकृता भूषणवस्त्रादिभेदाश्चेत्यर्थः. दुरऽवधारत्वाद् गुह्यतमत्वाच्च नोच्यन्त इति, एतेषां सर्वेषामभिधानेपि केनापि ज्ञातुमशक्यत्वाद् ऽवताररहस्यतया ऽतिगुह्यत्वाच्च नोच्यन्त इत्यर्थः ॥

ननु लोके जन्मनां हेतुः कर्म, अस्यैतदवताराणां को हेतुरित्यत आह

अवताराणां हेतुरिच्छा.

अवताराणामिति. " बहुधा विजायते, बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि, अनेकजन्मा " इत्याद्युक्तप्रकारेण बहुविधतयोक्तानाम ऽस्यावताराणां हेतुः ' एवमवतरामी ' ति स्वेच्छैव, हेत्वन्तरं नास्तीत्यर्थः."सम्भवाम्यात्ममायये"ति स्वयमेवोक्तम्.आत्ममायया आत्मेच्छयेत्यर्थः."माया वयुनं ज्ञान"मिति मायाशब्दो ज्ञानवाचित्वादिच्छारूपं ज्ञानमभिदधाति. "इच्छागृहीताभिमतोरुदेह"इत्यादि.

इयं वैयूही वै[1] स्थितिरथ किलेच्छाविहृतये
विभूतीनां मध्ये सुरनरतिरश्चामवतरन् ।
सजातीयस्तेषामिति तु विभवाख्यामपि भजन्
करीश त्वं पूर्णो वरगुणगणैस्तान् स्थगयसि ॥ इति.
एवं स्थिते त्वदुप[2]संश्रयणाभ्युपायो
मानेन केनचिदलप्स्यत नोपलब्धुम् ।
नो चेदऽमर्त्यमनुजादिषु योनिषु त्व-
मिच्छाविहारविधिना समवातरिष्यः ॥
इत्यादिना ऽवतारहेतुरिच्छेति कूरेशैः सुविशदमभिहितम् ।
नन्वस्त्वियं हेतुस्तथापि फलमेतेषामवताराणां किमित्यत आह

---

(१) इयं वै व्यूही वै—इति पु. पा.।
(२) त्वद्रूपेति पु. पा. ।

फलं साधुपरित्राणादित्रयम्म्.

फलमित्यादि.

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे ॥

इति स्वयमुक्तप्रकारेण स्वस्मिन्प्रेमयुक्तानां स्वानुभवं विना क्षणकालमपि स्थातुमशक्तानां स्वदर्शनाऽऽशावतां साधुजनानां स्वस्य रूपचेष्टिताऽऽलोकालापादिदानमुखेन रक्षणम्,तद्विरोधिनां दुष्कृतां नाशः, स्वाराधनभूतस्य क्षीणस्य वैदिकधर्मस्याऽऽराध्यस्य स्वस्य स्वरूपं दर्शयित्वा स्थापनमित्येतत् त्रयमेव फलमित्यर्थः."साधव उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्णवाग्रेसरा निर्मत्सरा मत्समाश्रयणे प्रवृत्ता मन्नामकर्मस्वरूपाणां वाङ्मनसागोचरतया मद्दर्शनेन विना ऽऽत्मधारणपोषणादिकमऽलभमानाः क्षणमात्रकालं कल्पसहस्रं मन्वानाः प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनस्वरूपस्याराध्यस्वरूपदर्शनेन स्थापनाय च युगेयुगे सम्भवामि, कृतत्रेतायुगविशेषनियमोपि नास्तीत्यर्थ" इत्यस्य श्लोकस्यार्थो भाष्यकारैरुक्तः.

ये भक्ता भवदेकभोगमनसोऽनन्यात्मसंजीवना-
स्तत्संश्लेषणतद्विरोधिनिधनाद्यर्थं गजाद्रीश्वर[1] ।
मध्येऽण्डं यदवातरः सुरनराद्याकारदिव्याकृति-
स्तेनैव त्रिदशैर्नरैश्च सुकरं स्वप्रार्थितप्रार्पणम्[2] ॥

इति कूरेशैरुक्तम्.

अवतार ऐच्छिक इत्यज्ञात्वा कर्मनिबन्धन इति स्थितैर्मन्दमतिभिः क्रियमाणं प्रश्नमनुवदति

बहुप्रमाणेषु भृगुशापादिभिर्जात इत्युक्तत्वादवताराणां हेतुः कर्म भवेदिति चेत्,

---

(१) वनाद्रीश्वरेति पु. पा. ।
(२) प्रार्थनमिति पु. पा. ।

बहुप्रमाणेष्वित्यादिना.

पतिव्रता धर्मपरा हता येन मम प्रिया ।
स तु प्रियाविरहितश्चिरकालं भविष्यति ॥

इत्येतादृशभृगुशापादिभिर्जात इत्युक्तत्वादऽवतारहेतुरिच्छा न भवेत्, किन्तु कर्मेति चेदित्यर्थः.

तस्योत्तरमाह

तत्र शापो व्याजो ऽवतार ऐच्छिक इति परिहारः कृतः.

तत्रेत्यादिना.

तपसा ऽऽराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः ।
लोकानां संप्रियार्थन्तु शापं तद्ग्राह्यमुक्तवान् ॥

इत्युत्तरश्रीरामायणे

सर्वावर्त्तेषु वै विष्णोर्जननं स्वेच्छयैव तु ।
जरकास्त्रच्छलेनैव स्वेच्छया गमनं हरेः ॥
द्विजशापच्छलेनैवमऽवतीर्णोपि लीलया ।

इति लैङ्गपुराणादिष्वभिहितत्वात् 'भृगुशापादिभिर्जात' इत्यत्र शापो व्याजमात्र,मवतार इच्छाप्रयुक्त इति परिहारः कृत इत्यर्थः ।

एवं विभवमुपपाद्यान्तर्यामित्वमुपपादयति

अन्तर्यामित्वमन्तःप्रविश्य नियन्तृत्वम्.

अन्तर्यामित्वमित्यादिना."य आत्मानमन्तरो यमयति, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम,शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो हृदि स्थित" इत्यादिपूक्तप्रकारेण चेतनानामन्तः प्रविश्य सकलप्रवृत्तीनां नियन्तृत्वमित्यर्थः. अस्य चान्तर्यामित्वस्यात्मनो ऽन्तः स्वस्वरूपेण व्याप्तिं कृत्वा नियन्तृत्वं सविग्रहस्य हृदयव्याप्त्या नियन्तृत्वमिति च द्विविधत्वादुभयमप्याह

स्वर्गनरकप्रवेशादिसर्वावस्थास्वपि सकलचेतनानां सहायभूतस्य तांस्त्यक्तुमसमर्थस्य स्थिति-

रऽथ शुभाश्रयेण विग्रहेण सहितस्य तेषां ध्येयत्वार्थं तान् रक्षितुं च बन्धुभूतस्य हृदयकमले स्थितिश्च ।

स्वर्गनरकेत्यादिना. "अन्तर्यामिस्वरूपं च सर्वेषां बन्धुवत् स्थित" मित्यारभ्य "स्वर्गनरकप्रवेशेपि बन्धुरात्मा हि केशव" इत्युक्तप्रकारेण पुण्यनिबन्धनस्वर्गप्रवेशपापनिबन्धननरकप्रवेशोभयनिबन्धनगर्भप्रवेशादिषु सर्वावस्थास्वपि चेतनानां रात्रौ मठभोजयितृवदऽन्तः स्थित्वा सत्ताया रक्षकत्वात्सहायभूतस्य तान् कदाचिदपि त्यक्तुमशक्तस्यान्तरात्मतया ऽवस्थितिः. "अङ्गुष्ठ[1] मात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक" इति "नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरे" त्यादिपूक्तप्रकारेणातसीरूपश्यामलं[2] स्वात्मानमकुण्ठमयन्त्या तप्तकाञ्चनत्स्पृहणीयकान्त्या नीलतोयदं ग्रसमानया विद्युल्लेखयेव[3] स्थितत्वाद् बाह्यविषयप्रवणं मनस्ततो निवर्त्य स्वस्मिन्प्रवणं कुर्वता शुभाश्रयेण सह तेषां चेतनानां ध्यानरुच्युत्पत्तिकाल एव ध्येयत्वार्थं बुद्ध्यादिनियमनेन तद्रक्षणार्थं च नारायणत्वप्रयुक्तोदरसम्बन्धेन बन्धुभूतस्य "पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुख" मित्युक्ता हृदयकमले स्थितिरित्यर्थः. अन्तरात्मत्वं प्रथममुक्ता ततः सविग्रहस्य हृदयकमले स्थितिमभिधाय समापनं विग्रहयोगप्रयुक्तपरत्वाद्यभिधानप्रकरणत्वात्. एवमन्तर्यामित्वमुपपादितम् ।

अथार्चावतारमुपपादयति

---

(१) अथाङ्गुष्ठेति पु. पा. ।

(२) प्रकारेण रतीरूपं श्यामलमिति पु. पा. ।

(३) गसन्ती विद्युल्लेखेवेति पुस्तकगतः पाठस्तु प्रामादिकः, व्यस्तपदोपात्तोपमायामुपमानसमर्पकपदस्योपमेयसमर्पकसमानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात्. किञ्च, ग्रसतेरनुदात्तेत्त्वाच्छता चिन्त्योऽनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्य चक्षिङो विचक्षणाद्यर्थमनुदात्तेत्त्वस्यावश्यकत्वेऽपि ङित्त्वाच्छिङ्गादऽनित्यत्वज्ञापनात्स्फायन्निर्मोकसन्धीत्यादिवद्वा सः. एतेनाऽयन्त्येत्यपि व्याख्यातम्, इटं किट किटीति प्रश्लिष्टस्य वा द्रष्टव्यम् ।

अर्चावतारश्चेतनानामभिमतेषु द्रव्येषु विभवविशेषेभ्यो वैलक्षण्येन देशकालाधिकारिनियमं विना ऽपराधान ऽपश्यतो ऽर्चकपरतन्त्रसमस्तव्यापारवत आलयेषु गृहेषु च वर्त्तमानस्य स्थितिः ।

अर्चावतार इत्यादिना. आश्रिता यत्किंचिद्द्रव्यं स्वस्य विग्रहत्वेन कल्पयन्ति चे, त्तदेव स्वस्य विग्रहत्वेनाङ्गीकरोतीत्युक्तप्रकारेणाश्रितानां चेतनानामभिमतेषु स्वर्णरजतशिलापर्यन्तेषु केषुचिद्द्रव्येषु अयोध्यामथुरादिदेशनियमम् एकादशसहस्रसंवत्सराश्शतसंवत्सरा इत्यादिकालनियमं दशरथवसुदेवादिवदधिकारिनियमं कृत्वासन्निधिं कुर्वद्भ्यो रामकृष्णादिविभवविशेषेभ्यो वैलक्षण्येन भौमनिकेतनेष्वपि कुटीकुञ्जेष्वित्युक्तप्रकारेण देशनियमं विना ऽर्चकस्यापेक्षाकालव्यतिरिक्तकालनियमं विना सकलरुचिमदर्थत्वात् अधिकारिनियमं विना सन्निधिं कृत्वा सर्वसहिष्णुरित्युक्तप्रकारेण सर्वसहिष्णुत्वात्तत्कृतापराधान्सर्वानऽपश्यतो ऽर्चकपराधीनाखिलात्मस्थितिरित्युक्तप्रकारेणार्चकपरतन्त्रस्नानाशनशयनादिसमस्तव्यापारविशिष्टस्य स्थितिरित्यर्थः. "अर्चा पूजाप्रतिमयोरि [त्यु] क्तत्वादर्चाशब्दः प्रतिमावाची.

अथैतदर्चावतारस्य रुचिजनकत्वादिगुणपूर्त्तिमाह

रुचिजनकत्वं शुभाश्रयत्वमशेषलोकशरण्यत्वमनुभाव्यत्वं सर्वमर्चावतारे परिपूर्णम्.

रुचिजनकत्वमित्यादिना. शास्त्रैरशक्यनिवर्त्तनं विषयान्तराभिभिनिवेशेन विमुखानां चेतनानां स्वस्य रूपौदार्य्यगुणैर्वैमुख्यं दूरीकृत्य स्वविषये रुच्युत्पादकत्वं रुचिजननानन्तरं स्वं भजतां तेषां हृदयस्य भोग्यत्वापादकं शुभाश्रयत्वन्तावन्मात्रेण विना स्वस्यैवोपायत्वेन स्वीकारे गुणाऽगुणनिरूपणं विना सकललोकस्थानां शरणवरणार्ह-

त्वम्[1] . उपायत्वमात्रं विना देशविशेषगमन एवानुभाव्यत्वं नान्यथेति विप्रतिपत्तिर्यथा न स्यात्, तथा वैलक्षण्याभिज्ञाना माममृतभूतं पश्यन्ती नेत्रे अन्यं[2] न पश्यत" इत्युक्तप्रकारेणानुभाव्यत्वमित्येतत्सर्वमर्चावतारे परिपूर्णमित्यर्थः.

सुरूपां प्रतिमां[3] विष्णोः प्रसन्नवदनेक्षणाम् ।
कृत्वात्मनः प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः ॥
तामर्चयेत् तां प्रणमेत्तां पूजेत्तां विचिन्तयेत् ।
विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम् ॥

इत्येतदर्चावतार आश्रिताभिमतद्रव्यं स्वस्य विग्रहत्वेन स्वीकृत्य तेषामुपास्यः प्राप्यश्च भवतीति भगवता श्रीशौनकेनोक्तम्. अथार्चावतारस्य गुणाधिक्यं वदन् प्रबन्धं निगमयति

स्वस्वामिभावव्यत्यासं कुर्वन्नऽज्ञ इवाशक्त इवाऽस्वतन्त्र इव च स्थितोप्यपारकारुण्यपरवशः सर्वापेक्षितानि ददातीति ॥ ॥

स्वस्वामिभावेत्यादिना. "स्वत्वमात्मनि संजातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थित"मित्युक्तप्रकारेण चेतनस्य स्वत्वं स्वस्य स्वामित्वं च व्यवस्थितम्,तथाप्ययं स्वीयवस्तुभिः सह स्वामिनं स्वात्मानमपि [यथा] सह पठेत्, तथा स्वामित्वं तस्मिन्स्वत्वं स्वस्मिंश्च व्यत्यासेन स्वेच्छयैव कुर्वन् "यः सर्वज्ञः सर्ववित्, पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, न तस्येशे कश्चने"ति "सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्य" इति चोक्तप्रकारेण सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्निरङ्कुशस्वतन्त्रः स्वपरकार्यानभिज्ञो ऽज्ञ इव स्वरक्षणायाऽशक्त इवासाधारणमहिमशून्यो ऽस्वतन्त्र इव च वर्त्तमानोपि विमुखानपि त्यक्तुमसामर्थ्यापादकस्य निरवधिककारुण्यस्याधीनः नेत्रपुत्रप्रभृतीनि मोक्षपर्यन्तानि यथाधिकारं चेतनानां सर्वापेक्षितानि च ददातीत्यर्थः.

---

(१) शरणवर्णार्हत्वमिति प. पा. ।
(२) ममामृतभूतं पश्यती नेत्रे ऽन्यमिति पुस्तकगतपाठस्तु लेखक प्रमादात्।
(३) त्वरूपां प्रतिमामिति पु. पा. ।

अर्चावतारस्सर्वेषां बान्धवो भक्तवत्सलः ।
स्वत्वमात्मनि संजातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम् ॥

इति.अर्चावतारः सर्वेषां बन्धुः भक्तवत्सलः स्वत्वमात्मनि व्यवस्थितं स्वामित्वं ब्रह्मणि व्यवस्थितमित्यर्थ इति. व्यवस्थिते चापि ममायं केशवः स्यात्तु ममायं राम इत्येवं देवः परशुलाञ्छन इति प्रकारेण शेषशेषित्वयोर्व्यवस्थितयोरपि मदीयः केशवः परशुलाञ्छनो देवो मदीयः

ममायं वामनो नाम नारसिंहाकृतिः प्रभुः ।
वराहवेषो भगवान् नरो नारायणस्तथा ॥
तथा कृष्णश्च रामश्च ममायमिति निर्दिशेत् ।
मद्ग्रामवासी भगवान्ममेति च सुधीर्भवेत् ॥
चिन्तयेच्च जगन्नाथं स्वामिनं परमार्थतः ।
अशक्तमस्वतन्त्रं च रक्ष्यं चापि जनार्दनम् इति,
तदिच्छया महातेजा भुङ्क्ते वै भक्तवत्सलः ।
स्नानपानं तथा यात्रां कुरुते वै जगत्पतिरिति,
स्वतन्त्रः सञ्जगन्नाथो ऽप्यस्वतन्त्रो यथा भवेत् ।
सर्वशक्तिर्जगद्धाता ऽप्यशक्त इव चेष्टते ॥ इति,
सर्वान् कामान् ददत्स्वाम्यप्य ऽशक्त इव लक्ष्यते ।
अपराधानभिज्ञः सन् सदैव कुरुते दयाम् । इति,
अर्चावतारविषये मयाप्युद्देशतस्तथा ।
उक्ता गुणा न शक्यन्ते वक्तुं वर्षशतैरपि इति,
ऋते च मत्प्रसादाद्वा स्वतो ज्ञानागमेन वा इति ।
एवं पञ्चप्रकारो ऽहमात्मनां पततामधः ।
पूर्वस्मादपि पूर्वस्माज्ज्यायांश्चैवोत्तरोत्तरः ॥

परव्यूहादिपञ्चप्रकारो ऽधः पततामात्मनां पूर्वपूर्वप्रकारापेक्षयोत्तरोत्तरं सौलभ्येन श्रेष्ठ इति

सौलभ्यतो जगत्स्वामी सुलभो ह्युत्तरोत्तर इति,

सर्वातिशयषाड्गुण्यं संस्थितं मन्त्रबिम्बयोः ।
मन्त्रे वाच्यात्मना नित्यं बिम्बे तु कृपया स्थितम् ॥

इत्यादिभिरर्चावतारगुणाधिक्यं विष्वक्सेनसंहितायां सर्वेश्वरेण स्वयमुक्तम्.

आस्तान्ते गुणराशिवद्गुणपरीवाहात्मनां जन्मनां
संख्या, भौमनिकेतनेष्वपि कुटीकुञ्जेषु रङ्गेश्वर ।
अर्च्यः सर्वसहिष्णुरर्चकपराधीनाखिलात्मस्थितिः
प्रीणीषे हृदयालुभिस्तव ततः शीलाज्जडीभूयते ॥

इत्यवतारकथनानन्तरमर्चावतारवैभवं संग्रहेणैकेन श्लोकेनोक्तं भट्टार्य्यैः ॥

एवमीश्वरस्य स्वरूपवैलक्षण्यं, तस्य स्वरूपस्यातिशयाऽऽवहगुणवैलक्षण्यं, तादृशगुणहेतुकास्तेन क्रियमाणाः सृष्ट्यादिव्यापाराः, कारणभूतस्य सर्वसमाश्रयणीयत्वं, तस्य सर्वफलप्रदत्वं, कारणत्वाद्युपयोगिविलक्षणविग्रहयोगस्तद्विग्रहवैलक्षण्यानुरूपं लक्ष्मीभूमिनीलानायकत्वं, तादृशविग्रहयोगप्रयुक्ताः परत्वादिपञ्चप्रकाराश्चोक्ताः— एवमीश्वरतत्त्वं निगमितम्म् ॥ ॥

॥ इति श्री ६ मद्वरवरमुनिस्वामिनिबद्ध-भाष्योपबृंहितं श्री ६ मल्लोकाचार्य-चरणप्रणीतं तत्त्वत्रयं समाप्तम्म् ॥

लोकगुरुं गुरुभिः सह पूर्वैः कूरकुलोत्तमदासमुदारम् ।
श्रीनगपत्यभिरामवरेशौ धीप्रशयं वरयोगिनमीडे ॥

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला ।

(ग्रन्थ संख्या ४)

श्रीमद्वरवरमुनिस्वामिनिबद्ध-

भाष्योपबृंहितं

तत्त्वत्रयम्

विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्

श्रीमल्लोकाचार्य्यचरणप्रणीतम् ।

काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायाम्

अध्यापकेन

स्वामिभागवताचार्य्येण संशोध्य च

मुद्रां गमितम् ।

काश्याम्

तारा-यन्त्रालये श्री०-बा०-हरिदासगुप्तेन फ्रीमैन कम्पनी लिमिटेड् द्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितम्

सन् १९०० ईस्वी ।

वैक्रमसंवत् १९५७ ।

शुभम् ।

भूमिका

विशिष्टाद्वैतराद्धान्ते श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकाप्रभृतिषु महानिबन्धेषु निवेशमर्थयमानानां कृते पुरस्तात्तदीयपदार्थावबोधो भवति सर्वथा प्रार्थनीयः । तत्सिद्धये च सन्त्येव वेदार्थसंग्रहतत्त्वमुक्ताकलापप्रमुखाः प्रबन्धा, स्तथापि न तेषु सर्वविद्वज्जनस्यापि सहसावबोधसम्भवो, दूरापेतः साधारणजनस्येति प्रथमभूमिकायामभिनवाधिकारिणां कृते तत्त्वत्रयं भाष्यसनाथमुपयोगितां भजेत, अधिकमनधिजिगांसूनां च पर्याप्नुयात् तावत्प्रबोधाय ।

इदं हि चिदचिदीश्वरात्मकतत्त्वत्रयमालम्ब्य स्वरूपलक्षणप्रमाणादिमुखेन निरूपयद्भिः श्रीमद्भिर्लोकाचार्यचरणैर्बुभुत्सुजनसौकर्याय प्राणायि प्रायो वादमर्यादया दयायत्तहृदयैः, परपक्षप्रतिक्षेपस्त्वावश्यक एव तत्रतत्रोदटङ्कि । येषां विषये खल्वेवं गुरुपरम्परायां गाथां पठन्ति सन्तः—

" लोकाचार्याय गुरवे कृष्णपादस्य सूनवे ।
संसारभोगिसन्दष्टजीवजीवातवे नमः ॥" इति ।

श्रीमद्भिर्वरवरमुनिभिश्च प्राञ्जलोदात्तेन सारार्थसमाहरणप्रमाणोपन्यासाशयविशदीकरणपरेण भाष्येण तदेतदुपाबृंहि । येषां च विषये खल्वित्थं संग्रहगाथामुदाहरन्ति—

" लोकगुरुं गुरुभिः सह पूर्वैः कूरकुलोत्तमदासमुदारम् ।
श्रीनगपत्यभिरामवरेशौ धीप्रशयं वरयोगिनमीडे ॥" इति

प्राचामाचार्याणां सर्वथा दयावशंवदा भवति प्रवृत्ति,र्यत्र खल्वेताभ्यां मूलभाष्यकाराभ्यां स्वस्वाभिधानमात्रकमपि नोदलेखीत्यागमभावैयत्र सकलजनसौलभ्यायैतदुभयमप्यग्रन्थि । तदेतन्मूलं भाष्यञ्च विश्वविख्यात-

भूमभिरस्माकं भवाटवीमोक्षाध्वदेशिकैः सुगृहीतनामधेयैर्वृन्दावनगोवर्द्धनाङ्कैः श्रीरङ्गाचार्यस्वामिभिः संस्कृतेऽवातार्यैतद्देशजनतासाधारण्येन सार्थक्यसंपदे। तर्हि प्रायः सर्व एवागमभाषानिबन्धा गाथासाहस्रीप्रभृतय उदीच्यजनानुकम्पयाऽवातारिषत संस्कृते। येषु चाभिज्ञानगाथामित्थमुदाहरन्ति—

" वाधूलवंशकलशाम्बुधिपूर्णचन्द्रं
श्रीश्रीनिवासगुरुवर्यपदाब्जभृङ्गम् ।
श्रीवासस्रूरितनयं विनयोज्ज्वलं तं
श्रीरङ्गदेशिकमहं शरणं प्रपद्ये ॥ " इति।

अत एव हि मूलेऽर्थभेदेऽप्युपलभ्यमानः प्राचीनानुवादात् पाठभेद उपपद्यते। भाषान्तरीकरणे ह्याशयस्यैव स्थैर्यं सम्भवि न खलु वाक्यानुपूर्व्याः।

तदिदमार्यं कस्यापि दाक्षिणात्यस्य संस्कृतानुवादपुस्तकादुदीच्येन केनापि विदुषा यदुदलेखि पुस्तकम् तदयोध्यानिवास्तव्यश्रीरणमुक्तभृत्यपण्डीतेन समग्राहि स्वीयपुस्तकसंग्रहे। ततोऽग्निहोत्रिहरिप्रपन्नपण्डितेन पुस्तकान्तरीकृतम्। एतद्धि विभक्तमूलभाष्यमर्यादं त्रिवेणीमयमशुद्धिषु हरिताललाञ्छितं गैरिकव्यञ्जनाञ्जितं प्रायः शुद्धमेकमात्रं पुस्तकमासाद्यापि कार्यसम्भावनामाबध्नता खलु मया चौखम्बासंस्कृतसीरीजनामकशास्त्रीयपुस्तकश्रेणिप्रकाशनपरश्रीहरिदासगुप्तभृशप्रार्थितेन कार्यान्तरयोगादनवकाशेनापि तदेव पुस्तकमालम्ब्य मुद्राङ्कनामगामि समस्कारि च यथामति, मदज्ञानप्रयुक्तः कश्चन विभ्रमः परेषां मा प्रसाङ्क्षीदिति विभावयता मूलभाष्ययोर्बुद्धिभेदविषयान् पाठानधः शुद्धिटिप्पण्यां तत्रतत्रोद्भावयता विशोधयेयुर्विद्वांस इति। अनेन चेल्लोकानामुपकारः कोपि स्यात् तत्सुकृतमन्तर्यामिणि चराचरपरमगुरौ चिदचितामीश्वरे परमपुरुषेऽर्पयामि

वैशाख्याम् १९९७ भागवताचार्यः।

श्रीकाश्याम्

॥ श्रीः ॥

भाट्टभाषाप्रकाशः

श्रीनारायणतीर्थमुनिविरचितः
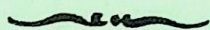
काशीस्थराजकीयसंस्कृतप्रधानपाठशालाध्यापक
स्वामिभागवताचार्येण संशोधितः ।

चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष श्रीहरिदासगुप्तेन

काश्याम्

तारायन्त्रालये श्रीमैनकम्पनीलिमिटेड्द्वारा संमुद्र्य प्रकाशितः ।

सन् १९००

वैक्रमसंवत् १९५७
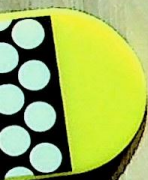
श्रीः ।

भूमिका ।

आन्वीक्षिकी-त्रयी-वार्त्ता-दण्डनीतीनां चतसृणां महाविद्यानां द्वितीयस्यां स्वर्गापवर्गावायतेते, सा चेयमान्वीक्षिकीमन्तरेण न प्रतितिष्ठतीति प्रथमां तामुपजीवति, अन्तिमे तु द्वे दृष्टादृष्टद्वारेण त्रयीमुपजीवतः। स्वाध्यायपदवाच्यवेदवाक्यकदम्बकग्रहणादनन्तरं विचारयोगादान्वीक्षिकीति, पूजितविचाररूपत्वाच्च मीमांसेति मीमांसा न्यायविस्तर इति विद्यास्थानेषु विशिष्य परिगणितं पदवाक्यप्रमाणेषु द्वितीयमिदं मीमांसाशास्त्रमतिविततं सहस्रशो युक्तिजालजटिलम् । यस्मिन् परमपुरुषस्य स्वच्छन्दोदारा स्वीयमायाशक्तिदुर्विमर्शकार्यजातप्रसवस्वभावप्रवणाऽप्याज्ञा पदे पदे ऽधिकरणेषु प्रत्यर्थिपरःशततर्कैर्भृशमायासभारं भजन्ती स्वीयतत्त्वसतत्त्वमासादयति । विविधाः खलु लोकानां मतिभेदाः प्रवृत्ताः पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यं न वा पूर्वमीमांसाऽपि षोडशलक्षणी न वेत्यादिकया कृतमत्राधिकया कथया, यत्र तां जैमिनिमुनिकृतां जैनजनकृतां बहवः पण्डितनामानोऽपि जना मन्यन्ते । कलिसंमर्दसहस्रेषूपस्थितेषु वेदाध्ययनादेः प्रविरलभावे तदुज्जीवनकथा दुराशाऽऽवेशमात्रमुपहासास्पदम्, परं शास्त्रान्तरेषु तत्रतत्र मीमांसान्यायोपस्तम्भदानादऽपारिभाषिकपण्डितानां तदर्थावबोधः संक्षेपतो भवति बुभुत्सितः । तदर्थं न्यायप्रकाशादिग्रन्थो ऽस्त्येव परं तत्राध्यायपादक्रमाद्यभावान्मूलशास्त्रानुसारेण तज्जिज्ञासूनां भवति कस्यापि संक्षिप्तग्रन्थस्यापेक्षा, तदर्थमयं भाट्टभाषाप्रकाशः प्रकाश्यते ।

अयं हि श्रीशिवरामतीर्थशिष्येण श्रीमता नारायणतीर्थेनोपनिबद्धो ऽध्यायपादक्रमेण शास्त्रान्तरोपयुक्तैर्मीमांसार्थैर्लाघवमपेक्षमाणेन प्रायः सिद्धान्तोक्तिमात्रेण क्वचित्तु पूर्वपक्षादिकमप्यावश्यकत्वे सत्युल्लिखता ।

अयं श्री नारायणतीर्थयतिर्नूनं दाक्षिणात्यः काशीवासी नीलकण्ठशास्त्रिणः पुत्रो गोविन्दशास्त्री नाम्ना गृहस्थावस्थ एव[1] भाट्टभाषाप्रकाशमुपनिबन्धुमुपक्रम्य संन्यस्ताश्रमे पर्यापयामास। अस्य च ग्रन्थस्य नाम भट्टभाषा भाट्टभाषा भाट्टभाषाप्रकाशिका भाट्टभाषाप्रकाशश्च, अर्थस्तु सर्वत्राऽविशिष्टः प्रभाकरगुरुकुमारिलभट्टमुरारिमिश्राणामद्यत्वे पूर्वमीमांसाशास्त्रे मतानि लभ्यन्ते। तत्रापि च भाट्टप्रक्रियैव बहुमानभाजनमिति सैव भाट्टभाषा, तस्याः प्रकाश इति।

तदेतदित्थमुपयुक्तं मन्यमानेन मया पुस्तकद्वयमाश्रित्य संस्कृतम्। अत्र प्रथमपुस्तकं श्रीकाशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकशालायाः १९३७ संवत्सरे लिखितमशुद्धिबहुलं स्थानस्थानेषु गुरुलघुभिस्त्रुटिभिर्हीनपाठमथापि प्रायः स्पष्टाक्षरम्, तदेतत् कनाम प्रथमम्। द्वितीयन्तु श्रीमन्नेपालमहाराजाधिराजगुरूणां श्रीमतां हेमराजपण्डितानां प्राचीनम्, (तत्र संवत्सरलेखस्तु न) एतच्च प्रथममष्टौ पत्त्राणि यावत् केनापि विदुषा लिखितं यद्यपि विद्वज्जातीयलिपियुक्, तथापि तत्रतत्र भ्रान्तिदाक्षरमथापि कार्यक्षमम् परं ततः परतस्तु बालविक्रीडितमात्रमेव, तदतत् ख-नाम! तृतीयं तु श्रीदामोदरलालगोस्वामिनोऽधुनैव लेखितम्। तत्प्रायः कपुस्तकानुसारि त्रुटिषु खपुस्तकानुसारीत्यभिन्नमिति स्थितमात्रमेवाऽभूदन्तिके। इत्थंचात्रावतमसे गहनप्रविष्टेनेवात्मानं पुस्तकद्वययोगेन भाष्याद्यनुग्रहेण च कथंकथमपि निस्तार्य श्रीहरिदासगुप्तप्रार्थनया पारमनैषम्। तदेतत् शास्त्ररसिकानां पुरस्तादुपदीकरोमि कृतमधिकवाग्भिरिति।

ज्येष्ठारम्भपञ्चम्यां १९६७
वाराणस्याम्

भागवताचार्यः।

---

(१) क-पुस्तके हि प्रथमाध्यायान्ते पितुः स्वस्य च नाम्नोलेंखनादिदं लभ्यते।

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

अथ

भाट्टभाषाप्रकाशः ।

प्रणम्य धर्ममीशानं मीमांसां प्रविविक्षताम् ।
बालानामुपकाराय भाट्टभाषा प्रकाश्यते ॥ १ ॥
धर्मे प्रमाणान्यथ कर्मभेदः शेषप्रयुक्तिक्रमकर्त्तृभेदाः ।
द्वेधातिदेशस्तमनूहबाधौ तन्त्रप्रसङ्गाविति लक्षणार्थाः ॥ २ ॥

तत्र धर्मस्वरूपमुक्तम्—

फलतोपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते ।
केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते ॥ इति ।

श्येनादिव्यावृत्त्यर्थं फलत इति । तस्य हि न धर्मत्वं श्येनेनाऽभिचरन् यजेतेतिवेदबोधितत्वेपि तत्फलस्य शत्रुवधस्यानर्थहेतुत्वात् ॥

'पशुबीजादिवधजन्यदोषेण धर्मेपि स्वल्पः संकरोस्ती'ति सांख्या मन्यन्ते, तन्निरासाय केवलमिति । न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति निषेधो हि रागतः प्राप्ताया हिंसाया अनर्थहेतुत्वं बोधयति नत्वऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितायाः, विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशात्, परिहृत्यापवादमुत्सर्गाः प्रवर्त्तन्त इति न्यायेन निषेधशास्त्रं क्रत्वङ्गं हिंसां परिहृत्यैव प्रवर्तत इति न धर्मफले दुःखलेशसंकरोस्तीति सुष्ठुक्तं केवलमिति ॥

धर्मे प्रमाणान्यपि प्रसिद्धानि, वेदोऽखिलो धर्ममूलं तद्विदां च स्मृतिशीले धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । वेदाश्च—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति ।

तथाहि । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययेन विधिभावना प्रतीयते । भावना च भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारः सर्वेषां लकाराणामर्थः । विधिभावना तु प्रवर्त्तनात्मिका लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययपञ्चमलकारेभ्य एवावगम्यते । सा च द्वेधा शाब्द्याऽऽर्थी च । प्रत्येकं फलकरणेतिकर्त्तव्यतांशैस्त्र्यंशा । तत्र शाब्द्यामध्ययने प्रवृत्तिः फलम्, करणं तव्यप्रत्ययः । वेदे वक्त्रभावेपि लोके ग्रामो गन्तव्य इत्यादवयं मामनेन शब्देन प्रवतर्यतीति प्रत्ययाच्छब्दस्यैव करणत्वदृष्टेः । इतिकर्त्तव्यता तु अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यन्तार्थवादमुखेन प्राशस्त्यावगतिः । आर्थ्यां तु किं भावयेदिति भाव्याकाङ्क्षायां कर्मोत्पन्नतव्यप्रत्ययश्रुत्या स्वाध्यायस्यैव भाव्यत्वं गम्यते ।

ननु यथा विश्वजिता यजेतेत्यत्र निष्फले प्रवृत्त्यसंभवात्स्वर्गकाम इति पदमध्याह्रियते । यथा वा ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्यविहितेषु रात्रिसंज्ञकेषु यागेषु फलाऽश्रवणे ऽपि प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यर्थवादादेव ये प्रतिष्ठामिच्छन्ति त एता रात्रीरुपेयुरिति प्रतिष्ठारूपं फलं वाक्यविपरिणामेन कल्प्यते, एवं स्वर्गकामेन स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यपमृत्युजयादिकं वाऽऽर्थवादिकं फलं कल्प्यम्, दुःखरूपस्य स्वाध्यायशब्दितस्य वेदराशेर्भाव्यत्वासंभवादिति चेन्न, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् दृष्टे संभवत्यऽदृष्टकल्पनाया अनाय्यत्वाच्च । संभवति चात्र वर्णराश्यधिगमद्वारार्थावगतिरूपं दृष्टं प्रयोजनम् ।

यथोक्तम् दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमिति। अतस्तदेवात्र भाव्यम्।

करणाकाङ्क्षायां तु अध्येतव्य इति समानपादोपात्तमध्ययनं गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपमुपतिष्ठते। इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां च निगमनिरुक्तव्याकरणादिकम्। तेनायमर्थः। अध्ययनेनार्थज्ञानं भावयेत् निरुक्तादिभिरुपकृत्येति। यस्त्वत्र गुरुद्वारैवार्थज्ञानं भावयेन्नात्मव्युत्पत्तिबलेनेति नियमः, न तस्य दृष्टं किंचित्फलमस्तीति तदंशे ऽस्त्वार्थवादिक्यऽदृष्टकल्पना।

एवं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि भावनाया अंशत्रयं ज्ञेयम्। अत्रापि समानपदोपात्तमपि धात्वर्थमुपेक्ष्य काम्यमानत्वाद् व्यवहितोपि स्वर्गो भाव्यत्वेनान्वेति, धात्वर्थो यागः करणत्वेन। नहि संभवति यजेतेत्यस्य यागं कुर्यादित्यर्थे दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयान्तेन यागनामधेयेनान्वयः। तेन दर्शपूर्णमासाभ्यां यागाभ्यां स्वर्गं भावयेत् प्राकरणिकैः प्रयाजादिभिरुपकृत्येति वाक्यार्थः संपद्यते। स्वर्गपदार्थश्च श्रुत्या दर्शितः—

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति॥

नहीदृशसुखहेतावतीन्द्रिये धर्मे वेदादन्यत्प्रमाणं प्रत्यक्षं वा तदुपजीव्यऽनुमानं वा क्रमते, तस्माद्वेद एव विधिनिषेधात्मको धर्माधर्मयोः प्रमाणम्। तौ च पदपदार्थसम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वेन वाक्यार्थप्रतीतेर्मूलवत्तया व्यवस्थितस्वरूपावेव।

ननु पदतदर्थसम्बन्धस्य नित्यत्वेपि पदसमुदायरूपाणां वाक्यानां काठकादिसमाख्यावशादादिमतां कालिदासादिवाक्यानामिवाप्रामाण्यमिति चेन्न, काठकादिसमाख्यायाः कठेन प्रोक्तमिति योगेन प्रवचनपरतया वेदस्य पौरुषेयत्वासाधकत्वात्। दृढकर्तृस्मरणाभावश्च वेदस्यापौरुषेयत्वे प्रमाणम्। अनुमानं च—

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।
वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथेति ॥

नन्वेवमपि वेदैकदेशस्य विध्यंशस्य धर्मप्रमापकत्वेपि वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादीनामर्थवादानां विधिभावनांशत्रयानन्तःपातिनां धर्माऽप्रमापकत्वाद्वेदो ऽखिल इत्यखिलग्रहणमनुपपन्नमिति चेन्न । तेषामपि प्रयोजनाकाङ्क्षिणां क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रफलमिति लक्षणया विधिं स्तुवतां सन्निहितेन वायव्यं श्वेतमालभेतेति विध्युपदेशेन स्वविधेये पुरुषं प्रवर्त्तयितुमन्यतः स्वस्तुतिमाकाङ्क्षमाणेन (ता) नष्टाश्वदग्धरथन्यायेनैकवाक्यतया विध्यंशान्तःपातित्वात् । नन्वेवमर्थवादानां स्तुत्यर्थत्वेपि क्वचित्फलपरत्वमपि दृश्यते । औदुम्बरो यूपो भवतीति विधाय ऊर्क् पशव ऊर्गुदुम्बर ऊर्जैवास्मा ऊर्ज्जं पशूनाप्नोतीत्यस्य फलपरत्वसंभवादिति चेन्न, अतिदेशशास्त्रप्राप्तयूपानुवादेन उदुम्बरतायास्तत्फलस्य च विधाने वाक्यभेदात्तस्यैव विधेयेति पशूनाप्नोतीत्यस्यार्थवादत्वमेव। चतुर्थे तु यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापꣳ श्लोकꣳ शृणोति यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजा इज्यन्ते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै-इत्यादौ वाक्यान्तरप्राप्तस्यैव पर्णतादेः रात्रिसत्रवदार्थवादिकफलपरत्वमाशङ्क्य परार्थ्यान्नेति सिद्धान्तितम् । अन्यतः प्राप्तिश्च विधिशक्त्युपघातकयच्छब्दोपबन्धादन्तिमोदाहरणाच्च स्पष्टमेव गम्यते नैवमुदुम्बरताया इति नानयोरधिकरणयोः पौनरुक्त्यम् । शूर्पेण जुहोतीति श्रौतं शूर्पम् तेन ह्यन्नं क्रियत इत्यत्र करणेन हेतुना कल्प्यमानसाधनभावेन दर्वीपिठरादिना न विकल्पनम्, अतुल्यबलत्वात् । तस्मात्तेन हीति स्तुतिमात्रम् न तु यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति हिशब्देन व्याप्तिसूचनमत्र कर्तुं शक्यम्, उक्तदोषात् । तदेवं विधिवन्निगदानां हेतुमन्निगदानां

चार्थवादानां सिद्धं प्रामाण्यं विध्येकवाक्यतया स्तुतिद्वारैव ॥

एवं तत्तत्प्रकरणपठितानां मन्त्राणामपि तत्तत्प्राकरणिकार्थ-प्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्तत्तदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेन दृष्टेनैव द्वारेण विध्येकवाक्यता, अत्रापि पूर्ववत्परस्पराकाङ्क्षा ज्ञेया। यस्तु मन्त्रैरेवमन्त्रार्थः स्मर्त्तव्यो न ग्रहणकवाक्यादिनेति नियमो, न तदंशे किंचिद् दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इत्यऽदृष्टमगत्या कल्प्यते। यथा यावतो ऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विध्युद्देशे प्रतिग्रहीतुरिष्टिः प्रतीयते। अथापि प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामार्च्छत् स पर्यदीर्यत स एनं वारुणं चतुष्कपालमपश्यदित्युपक्रमगतार्थवादसामर्थ्याद्दातुरिष्टिं प्रापयन्प्रतिगृह्णीयादित्यत्र प्रतिग्राहयेदिति णिच्श्रुतिमुत्थापयति, यथा वा हेतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशतेति मन्त्र[ः]सामर्थ्याद्वषट्कर्त्तुः प्रथमो भक्ष इति विधिमुत्थापयति।

एवमष्टकाः कर्त्तव्या इत्यादीनि मन्वादीनां स्मरणान्यपि स्वमूलभूतां श्रुतिमनुमापयन्ति, वेदैकप्रमाणकेषु सर्वज्ञेषु तेषु भ्रमविप्रलम्भकत्वादिदोषासंभवात्। दृश्यन्ते च क्वचित्क्वचिच्छाखान्तरेपि प्रयाजाः[1] कर्त्तव्या इत्यादिस्मृतिमूलभूताः श्रुतयः (धन्विवप्रया असि त्वमग्न इत्यादयः।) [2]तत्सामान्यात्सर्वमपि स्मरणं दृष्टमूलकमेव। यथोक्तम्—

आत्मीयात्परकीयस्य दौर्बल्यं न हि किंचन।
प्रत्यक्षत्वाविशेषेण स्वप्रत्यक्षसमं हि तत् ॥

इति न्यायेन प्रत्ययिततराणां मन्वादीनां प्रत्यक्षलिङ्गादि प्रत्यक्ष[3]तुल्यम्। अतस्तत्प्रणीता स्मृतिरपि मूलमनुमापयेदेव। अने-

(१) 'प्रयाजा' इत्येवोभय पुस्तकपाठः।
(२) ( ) एतदन्तर्गतपाठः 'ख' पुस्तके नास्ति।
(३) प्रत्यक्षलिङ्गादपि प्रत्यक्षेति 'क' पुस्तकपाठः।

कासु शाखासु विप्रकीर्णानामर्थानां सुखप्रतिपत्तय एकत्र प्रणयनमर्थवद्भवतीति सिद्धं स्मृतीनां वेदमूलकत्वेन प्रामाण्यम् ॥

औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिः औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यनया श्रुत्या विरुध्यते, सर्ववेष्टने सति स्पर्शासम्भवादप्रमाणमिति भाष्यम्। अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्येकत्राऽनुपसंहरणीयस्याप्यर्थद्वयस्य वेदे दर्शनात्सर्ववेष्टनस्मृतिमूलभूतश्रुतेरत्यन्ताभावस्यास्मदादिभिरल्पज्ञैर्निश्चेतुमशक्यत्वात् तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायेनैकस्याः स्मृतेरप्रामाण्ये सर्वासामपि तथात्वापत्तेश्च नासावप्रमाणम्, किंतु यावन्मूलदर्शनं नास्ति तावदर्थानुष्ठानं न कर्त्तव्यमित्येवंपरं[1] विरोधे त्वनपेक्षं स्यादितिसूत्रमिति वार्त्तिकम् ।

हेतुदर्शनाच्चेत्यत्र वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युः परिगृह्णातीति स्मृतेः श्रुत्यविरोधित्वेपि लोभमूलकत्वस्यैव हेतोर्दर्शनादप्रामाण्यमिति भाष्यम्। स्मृतित्वाविशेषाच्छाक्यस्मृतेरपि प्रसक्तं प्रामाण्यम्। तेषु प्रत्यक्षेण वेदविद्वेषदर्शनान्न तस्या वेदमूलकत्वं कल्पयितुं शक्यमिति वार्त्तिकम्। शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वादित्यत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीतिश्रुतिशिष्टस्य क्रमस्याकोपे सति क्षुते आचामेदिति स्मृतिः प्रामाणं न तु कोपे इति चेन्न, शास्त्रपरिमाणत्वात्। आचमनं हि नैमितिकः पदार्थः, क्रमस्तु पदार्थधर्मः। अतः पूर्वं पदार्थः प्राप्नोति पश्चाद्धर्म इति प्रबलप्रमाणप्रापितोपि स्वतो जघन्यत्वान्नाचमनस्मृतिं बाधितुमीष्टे इति भाष्यम् ।

शाक्यशास्त्रेपि यद् वेदाऽविरुद्धमहिंसादिकं विहितम्, तत्तातेऽपि ग्राह्यमिति चेन्न वेदादिना प्रमितस्यैवाऽहिंसादेर्मन्त्रस्मारितकर्मण इव फलवत्त्वं, नाऽन्येनेति शास्त्रे नियमात्। तथाचाहुः

(१) इत्येव परमिति ख० पाठः ।

धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्चेति । तस्माद्गङ्गोदकमिव श्वदृतिस्थं धर्मोपि शाक्यग्रन्थस्थस्तद्वाक्यान्नोपादेय इति वार्त्तिकम् ।

अत्रैव अपि वा कारणाग्रहणप्रयुक्तानि प्रतीयेरंस्तष्वदर्शनाद्विरोधस्येति तृतीयसूत्रे येषां वसन्तोत्सवादीनां धर्मत्वे कारणं श्रुतिः स्मृतिर्वा न दृश्यते, केवलं शिष्टैश्च धर्मबुद्धया यान्यनुष्ठीयन्ते, तेष्वपि शास्त्रान्तरविरोधाऽदर्शने सति प्रामाण्यं स्वध्यवसेयमित्यपि वार्तिकमेव ॥

अत्र स्मृतीनां श्रुतिकल्पनासापेक्षतया एकान्तरितं प्रामाण्यम्, शिष्टाचाराणां तु स्मृतिकल्पनापूर्वकं श्रुतिकल्पनं चेति द्व्यन्तरितम्।

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यादित्यत्र यवादिशब्दार्था दीर्घशूकादय एव गृह्यन्ते यत्रान्या ओषधयो म्लायन्तेऽथैते मोदमानाइवोत्तिष्ठन्तीति वाक्यशेषात् । न तु म्लेच्छप्रसिद्ध्या प्रियङ्ग्वादय इति भाष्यम् । यद्वा पीलवादिपदार्थाः किं म्लेच्छप्रसिद्ध्या गजादय उतार्यप्रसिद्ध्या वृक्षादय इति संशये आर्याणां शब्दार्थयोरविप्लवे नित्यं यतमानानां प्रसिद्धिर्बलीयसी न तु म्लेच्छानां यथाकथंचित्सांकेतिकैरपि शब्दैर्व्यवहारमात्रमिच्छताम् । यद्वा । असपिण्डामुद्वहेदित्यादिस्मृतीनां सनिबन्धानां मातुलदुहितृपरिणयनाद्याचारेभ्यो निर्निबन्धनेभ्यो लोभमूलकेभ्यः प्राबल्यमत्र निर्णीयते । वस्तुतस्तु मातुलदुहितृपरिणयनं न विगीतम् तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा, भागस्ते पैतृष्वसेयीव यामिवेति(?)मन्त्रलिङ्गावगतत्वात् प्रद्युम्नाद्यैः शिष्टैरादृतत्वाच्च किं तु देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभागिति स्मृतेरग्नीषोमीयालम्भस्य कलौ दुर्लभत्वात्पलपैतृकस्य च निषेधात्तदुभयं विना क्रियमाणं मांसभक्षणं दोषहेतुः, अतस्तदेवात्रोदाहरणमिति दाक्षिणात्याः, जहुरपसम्

(असपिण्डामिति शास्त्रं तु नातिरात्र इतिवन्मतान्तराभिप्रायम्)[1] यद्वा त्रिवृदादिपदार्थौ वाक्यशेषात्स्तोत्रीयानवकादिकमेव न तु लोकप्रसिद्ध्या त्रिवृद्रज्ज्वादिकमिति वर्णकत्रयं वार्तिके ।

पिकादिपदानामर्थो म्लेच्छप्रसिद्ध्यापि शुकादिर्ग्राह्यः, तस्यार्याणां क्वचिदप्यप्रसिद्धेर्विरोधाभावात् । कल्पसूत्राणां प्रत्यक्षश्रुतिसरूपत्वेपि न वेदत्वं किं तु दृढकर्तृस्मरणात्पौरुषेयत्वमिति भाष्यम् । यद् ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पानिति नित्ये ब्रह्मयज्ञे ब्राह्मणवदितिहासादीनां विनियोगान्नित्यानित्ययोः संयोगायोगादेतान्यपि नित्यानि स्वातन्त्र्येण वेदवत्प्रामाण्यमेषाम् । एवं मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् षडङ्गमेके-इति मन्त्रवत् शिक्षादीनां वेदत्वस्मरणात्स्वातन्त्र्यमिति पूर्वः पक्षः । दृढकर्तृस्मरणादेव तेषामपि पौरुषेयत्वात्स्मृतिवद्वेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्यं, न स्वातन्त्र्येण । नित्यकर्मयोगस्त्वेषां प्रतिकल्पं वर्णानुपूर्वीभेदेपि जातिशब्दवदर्थानां नित्यत्वाज्ज्ञेयः । षडङ्गमेक इति पूर्वपक्षोपन्यासो, न तु सिद्धान्तः, दृढकर्तृस्मरणादेवेति वार्तिकम् । मानवादिस्मरणानां होलाकाद्याचाराणां चाध्येतृविशेषेषु देशविदेशेषु च परिग्रहो दृश्यमानोपि नासौ श्रुतिमूलकः, तादृशश्रुतिकल्पने प्रमाणाभावात् । तस्मादेषां व्यवस्था नास्ति परंपरया यथाप्राप्तं तथानुष्ठेयमित्यर्थः ।

व्याकरणस्मृतिप्रामाण्याद्गवाद्या एव साधवो न गावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्यादयस्तेषामशक्तिजापभ्रंशरूपत्वात् प्रयोगचोदनाभावात्, अर्थैकत्वमविभागादित्यत्र एवं वेदे शब्दः प्रयोक्तव्यः एवं लोक इति विशेषशास्त्राभावाल्लोकवेदयोः पदैकत्वं च । य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चामीषामर्था इति स्थितम् । तत्र—

---

(१) ()एतच्छृङ्खलान्तर्गतः 'शिष्टादृतत्वाच्चे' त्यतः परं कपुस्तकेऽस्ति ।

पदावधारणोपायान्बहूनिच्छन्ति सूरयः।

क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीरिति वचनात्

यत्र जराराजादौ क्रमान्यत्वम्, तत्र तद्वशादर्थभेदः। तथा ब्रह्म-ब्राह्मणादौ न्यूनातिरिक्तवर्णवशात्। इन्द्रशत्रुरित्यादौ आद्युदात्तत्वे इन्द्रः शातयितास्येत्यर्थः, अन्तोदात्तत्व इन्द्रस्य शातयितेति स्वरभेदात्। गच्छत इत्यस्य पदस्य देवदत्तयज्ञदत्तौ देवदत्तस्य चैत्रमैत्रदेवदत्तानिति पदान्तरसमभिहारे सति तिङन्तद्विवचनत्वं सुबन्ते पष्ठ्येकवचनान्तत्वं द्वितीयाबहुवचनान्तत्वं वा भवति। यत्राहीयत तदहीनस्याऽहीनत्वम् अह्नः खः क्रतौविति श्रुतिस्मृती तु अहीनपदस्यार्थभेदके (दिके) न हीनो अहीनः अह्नां समूहोऽहीन इति। देवासः त्मनेत्यादौ क्वचित्पदभेदेपि अभेद एव एकदेशन्यूनाधिकत्वेपि तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदज्ञापकानुशासनाच्च। अतः सिद्धो लोकवेदयोः पदानां तदर्थानां चाभेदः॥ शब्दार्थस्त्वाकृतिरेव व्यक्तेर्लक्षणयाऽऽक्षेपसम्भवान्न वाच्यकोटावनुप्रवेशः। एवं विधीनां स्वातन्त्र्येणार्थवादमन्त्रयोस्तत्स्तुतिस्मृत्यर्थत्वेन स्मृतीनां तन्मूलत्वेन च प्रामाण्यं दर्शितम्॥ ३॥

(इति तृतीयः पादः॥)

उद्भिदा यजेतेत्यादावुद्भिदादिपदानामपि वेदावयवत्वात्प्रसक्तं प्रामाण्यम्। तत्किं गुणविधित्वेन यागनामधेयत्वेन वेति चिन्त्यते। तत्राद्ये उद्भिदा यजेत वलभिदा यजेतेत्यादावुद्भिद्वता यागेनेष्टं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणादोषान्नामधेयत्वम्। सोमेन यजेतेत्यादौ तु सोमशब्दस्य लतायां रूढत्वात् यागनामत्वासम्भवेनाऽगत्या सोमवतेति लक्षणाश्रयणम्। अत्र तूद्भिदादिपदार्थस्य लोकाप्रसिद्धत्वान्न तद्युक्तम्। तथा दधि मधु घृतं पयो धाना उदकम् तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति प्रकृत्य चित्रया यजेत पशुकाम इति प्राप्तकर्मानुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वलक्षणगुणद्वयविधाने

वाक्यभेदात्। नामधेयत्वे तु प्रकृतयाग एव फलान्वयान्न कश्चिद्दोष इति चित्रापदमपि यागनामधेयम्। अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र अग्नये होत्रं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ऽग्निरूपगुणविधानम् वाक्यात्, धात्वर्थविधानं तु सन्निहिततरम्। न चा ऽत्राग्निपदमनन्यगतिकम्, उक्तव्युत्पत्त्यैव तस्य धात्वर्थनामावयवत्वसम्भवात्। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मन्त्रलिङ्गं विधित्सितस्य गुणस्य प्रख्यापकमन्यच्छास्त्रमस्ति। अतोऽग्निहोत्रपदमपि कर्मनामधेयम् श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यत्रापि यथा ह[1] वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयन्द्विषन्तम्भ्रातृव्यन्निपत्यादत्त इति श्येनवद्व्यपदेशाच्छ्येनपदमन्यत्ररूढमपि यागनामधेयमेव, न गुणविधिपरम्। वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्रोक्तनिमित्तचतुष्टयाभावेऽपि वाजं सुराद्रव्यं पेयमस्मिन्निति न गुणविधानं, विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेर्वाक्यभेदावश्यम्भावेन तत्र सम्बन्धायोगात् नहि सकृदुच्चरितः प्रत्ययो धात्वर्थस्य युगपत्फलेन वाजेन च सम्बन्धङ्कर्तुमीष्टे। तथा हि वाजेन यागं यागेन स्वाराज्यमित्यन्वये यागस्य फलं प्रति विधेयत्वम् उपादेयत्वङ्गुणत्वञ्च वाजगुणं प्रति अनुवाद्यत्वं उद्देश्यत्वम्प्रधानत्वञ्च. तत्र विधेयत्वादित्रयं ज्ञाप्यमनुष्ठेयं शेषभूतञ्च। अनुवाद्यत्वादित्रयं ज्ञातमननुष्ठेयं शेषिभूतञ्चेति नैकस्मिञ् ज्ञाप्यत्वज्ञातत्वादिके सम्भवतः, मिथोविरुद्धत्वात्। पूर्वेष्वप्यऽयन्दोषोनुगतो ज्ञेयः। तमभ्युपेत्यैवाधिकदोषविवक्षयात्र विचारः प्रवर्तितः।[2] तस्मान्नामधेयं वाजपेयपदमिति सिद्धम्। यद्यप्येवंजातीयकेषु वाक्यभेदो दोषस्तथापि यत्रापूर्वं कर्म विधीयते तत्रानेकगुणविशिष्टमपि तद्विधीयते। विशिष्टस्यैकत्वाच्च न वाक्यभेदो दोषावहः। यथोक्तम्—

(१) खपु० इति नास्ति।
(२) अनुगतः। तमभ्युपेत्यैव विचारः प्रवर्त्तितो ज्ञेय इति ख०।

प्राप्ते कर्माणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः॥ इति।

यथा यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायाञ्च पूर्णिमाया[1]ञ्चाच्युतो भवतीति ताव ऽब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्य नावुपांशु पौर्णिमास्यां यजन् ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयो ऽमावास्यायामिसा दौ युगपद्द्रव्यदेवताकालोपांशुत्वादिगुणविशिष्टकर्मविधानेपि न दोषः। बर्हिराज्ययूपाहवनीयादिशब्दा वैदिकप्रसिद्ध्या संस्कारनिमित्ता अपि व्रीह्यादिवज्जातिशब्दा एव प्रोक्षणीनिर्मन्थ्यशब्दौ तु योगरूढावेव। चातुर्मास्येषु आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं[2] सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालमित्यस्य सन्निधौ श्रूयते वैश्वदेवेन यजेतेति। तत्र वैश्वदेवपदं छत्रिन्यायेनाष्टानां यागानां नामधेयमिति।[3] यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति योगादष्टाना[4]मप्येतन्नामधेयम्। एषां च नाम्नां वैश्वदेवेन यक्ष्य इत्येवमादिव्यवहारसिद्धावुपयोगः। एवं वरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरशब्दा अपि समुदायानामेवानुवादकाः वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यत् त्रिकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद् द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून्दधाति यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव ते-

(१) अमावास्यायां पूर्णमास्यां चेति ख०।
(२) निर्वपेदित्यधिकं क०।
(३) तथेत्यधिकं ख०।
(४) अष्टाकपालाना मिति क०।

जस्व्यऽन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवतीति। अत्र जातपदोपेतोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यत्वावगतेरुत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे उत्पन्नशिष्टस्य निवेशायोगादष्टाकपालादिवाक्यं न कर्मान्तरविधिर्न वा पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि गुणान्तरविधिः, किन्तु द्वादशकपालस्यैवावयवद्वारा स्तुतिः। कर्मवत्कर्माङ्गान्यपि केनचित्सामान्येन स्तूयन्ते इत्याह। तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवायादिति। यजमानः प्रस्तर इत्यत्र यजमानकार्यकारित्वात्प्रस्तरे यजमानशब्दः। अग्निर्ब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मणेऽग्निशब्दस्तेन सहैकयोनित्वात् मुखादग्निरजायत ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति लिङ्गात्। आदित्यो यूप इत्यादावूर्द्ध्वत्वसारूप्यादञ्जनदेशे[1] भास्वरत्वसारूप्याद्वा यूपे आदित्यशब्दः। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा इत्यत्र गोश्वव्यतिरिक्तेष्वजादिष्वऽपशुत्वोक्तिर्गवादेः प्राशस्त्यदर्शनार्था। सृष्टीरुपदधातीत्यादौ सृष्टिसंज्ञकानामिष्टकानां बहुत्वात्सृष्ट्यसृष्टिसमुदाये सृष्टिशब्दो भूमगुणयोगात्। प्राणभृत उपदधातीत्यत्र तु अप्राणभृत्संज्ञकानामिष्टकानां बहुत्वेपि च्छत्रिणो गच्छन्तीतिवल्लिङ्गसमवायमात्रेण प्राणभृदप्राणभृत्समुदाये प्राणभृच्छब्दः। संदिग्धेषु[2] वाक्यशेषात्। अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्राञ्जनसाधनद्रव्यसंदेहे तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषात् घृतेनाक्ताः शर्कराः कर्तव्या इति निर्णयोपि द्रव्यस्तुतिप्रयोजनम्। अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्। यत्र निर्णायकोर्थवादोपिनास्ति तत्राख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीतिन्यायेन यथा प्रासादे भुङ्क्ते कांस्ये भुङ्क्त इत्यत्र प्रासाद उपविश्य कांस्ये परिविष्येत्यर्थात् प्रतीयते, न तु विपरीतम्। एव

(१) देशेनामदाने।
(२) अत्र खपु० च-इत्यधिकम्।

स्रुवेणावद्यतीतिविधिः सामर्थ्याद् द्रवद्रव्यविषये, स्वधितिनावद्यतीति मांसविषये, हस्तेनावद्यतीति च पुरोडाशविषये व्यवतिष्ठते॥४॥

(इति चतुर्थः पादः ।)

इति नीलकण्ठसूरिसूनुगोविन्दविरचिते भाट्टभाषाप्रकाशे प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

भावार्थाः कर्मशब्दा इति । विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयस्मृत्याचाराख्यानि धर्मे प्रमाणानि पण् निरूपितानि, इदानीं तत्स्वरूप्रभेदः शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैः षड्भिः प्रमाणैः प्रतिपाद्यते । तस्य चोत्पत्तिश्चोदनावाक्यगतेभ्यः सर्वेभ्यः पदेभ्य इति न, गौरवात् किंतु लाघवादितरविशेषितादेकस्मादेव पदात्।तत्रापि क्रियापदादेव, तस्या एव फलसिद्धौ प्रधानत्वात् नतूपपदात्।अन्यथा सोमेन यजेतेत्यादौ श्रुतद्रव्यापचारे पूतीकादिः प्रतिनिधिर्न स्यात् । गुणे ह्यऽन्याय्यकल्पना सम्भवति, न प्रधाने।अतो धात्वर्थादेव धर्मोत्पत्तिः । स च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकमानसक्रियात्वाद्यद्यप्याशुतरविनाशी, तथापि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेतिश्रुतार्थापत्त्या यागावान्तरव्यापाररूपापूर्वनाम कालान्तरभोग्यफलप्रातिभूत्वेन कल्प्यते, भोक्ता च देहादन्यस्तत एव सिद्ध्यति।अपूर्वाणि तु अमावास्यायोगिभ्यस्त्रिभ्यः प्रधानेभ्यस्त्रीणि प्रथममुत्पद्य पश्चात्समुदायापूर्वमारभन्ते । एवं पौर्णमासेऽपि अपूर्वत्रयादेकं समुदायापूर्वम्।ताभ्यां पुनः परमापूर्वं जन्यते । अङ्गापूर्वाणि तत्रैवोपकुर्वन्तीति। तत्राप्यवघातादीनां दृष्टार्थानां नियमांशेनैवापूर्वोत्पादकत्वम् ।प्रोक्षणादीनां तु दृष्टार्थत्वाभावात्केवलमपूर्वार्थत्वमेव । एवं स्तोत्रशस्त्रयोरपि । तत्र ह्याज्यैः स्तुवते प्रउगं शंसतीति श्रुत्या स्तवनस्यैव कर्तव्यताप्रतीतेर्याज्यादिना तयोर्देवता-

स्मरणादिदृष्टकार्यार्थत्वायोगात्। प्रगीतमन्त्रसाध्यं स्तवनं स्तोत्र, मप्रगीतमन्त्रसाध्यं तदेव शस्त्रम्। एवं ब्राह्मणस्थमेवाख्यातं प्रधानकर्म वा गुणकर्म वा विधत्ते न तु देवांश्च याभिर्यजते ददाति चेत्यादिमन्त्रस्थम्। प्रयोगाङ्गानां मन्त्राणां प्रयोगबाहिर्भूते विधावसामर्थ्यात्[1]। यत्राभियुक्तानां मन्त्रप्रसिद्धिस्ते मन्त्राः। अन्यद्ब्राह्मणम्। तत्रापि ऊहप्रवरनामधेयानां न मन्त्रत्वम्, प्रसिद्ध्यभावादेव। ऋग्यजुःसामानि प्रसिद्धान्येव। पादबन्धवत्यृक्। अनियताक्षरपादं यजुः। गीतिः सामेति। प्रोक्षणीरासादयेत्यादयो निगदाः पादबन्धप्रगीतमन्त्रत्वाभावेन ऋक्साम(मा)भ्यामन्यत्वाद्यजुःष्वेवान्तर्भवन्ति। यजुःप्रमाणं तु यावत्साकाङ्क्षमेकार्थं पदजातं तावदेव। यथा स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामीति सदनकरणार्थमेकं यजुः। तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति पुरोडाशासादनार्थमपरं यजुः। अन्यथा यजुश्छेदे[2] उभयोरपि वाक्ययोरसंगतार्थता स्यादिति निश्चीयते। इषे त्वेत्यादावाकाङ्क्षानिवर्त्तकपदं यद्यपि नास्ति तथापि इषे त्वेति शाखां छिनत्त्यूर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीतिविनियोगबलान्मन्त्रभेदश्छिनद्मीत्त्याद्यध्याहारेण वाक्यपूरणं च। या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषंवचोअपावधीत्स्वाहेति संपूर्णार्थमन्त्रमाम्नाय श्रूयते या ते अग्ने रजाशयेति, या त अग्ने हराशयेति। अनयोः साकाङ्क्षयोराकाङ्क्षापूरणं तनूरित्यादिना भवितुं युक्तमिति तदेवानुषञ्जनीयम्। अश्रुतकल्पनापेक्षया सन्निहितश्रुतानुषङ्गस्य लघुत्वात्। चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयोर्निराकाङ्क्षयोरपि देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण-

(१) विधानसामर्थ्यादिति ख०।

(२) यजुश्छन्दे-इत्युभयपुस्तकपाठः। तत्र छन्दपदार्थः स्वाच्छन्द्यं स्यात्।

त्युत्तरमन्त्रगतो वाक्यशेषो ऽच्छिद्रेणेत्यादिः योग्यतया सम्बन्धुमर्हतीति तत्राप्यनुषञ्जनीयः । असम्बद्धपदव्यवधाने तु नानुषङ्गः सं ते वायुर्वातेन गच्छतां सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्यादौ गच्छतामित्येकवचनस्याङ्गानीति बहुवचनेन सम्बन्धानर्हत्वात् तद्व्यवायाच्चाशिषेत्यत्रापि नानुषङ्गः सध्यतामिति तदेवमुपापादितं तस्य सक्तानुप्रसक्तं च समाप्य लक्षणार्थभेदमुदाहरति ॥१॥

(इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः)

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् । यजति ददाति जुहोतीत्यादौ धात्वर्थभेदात्कर्मभेदः । समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीत्यादावेकस्यैवाख्यातस्याऽसकृच्छ्रवणरूपादभ्यासात्कर्मभेदः, न तु समिदादिगुणात् । तस्य समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिमन्त्रलिङ्गप्राप्तत्वात् । अप्राप्तो हि गुणः पूर्वत्र निवेशमऽलभमानो गुणिनं भिनत्ति । न तु प्राप्तस्ततो यजतिशब्दस्याभ्यास एवात्र कर्मभेदकः पूर्वोदाहृतानि यदाग्नेयोष्टाकपाल इत्यादीनि समिध इत्यादीनि वाक्यानि पठित्वाम्नायते य एवं विद्वानमावास्यां यजते य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इति । अत्र न कर्म विधीयते तत्स्वरूपस्य द्रव्यदेवतस्याभावात् । किं तर्हि अमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां तत्तत्कालविहितौ समुदायावनूद्येते । अनुवादप्रयोजनं तु अमावास्यायाममावस्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या दर्शपूर्णमासाभ्यां[1] स्वर्गकामो यजेतेत्यादि ।

अत्र विधिश्चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रावगमको विधिरुत्पत्तिविधिः, यदाग्नेयोष्टाकपाल इत्यादिः । फलसंबन्धबोधको विधिरधिकारविधिः चित्रया यजेत पशुकामः सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्योग्निष्टोम

(१) पौर्णमासीति क० ।

इत्यादिः । व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत यवैर्यजति समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यादिरङ्गसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः । अत्र व्रीहियवादीनां दृष्टार्थानां विकल्पः, समित्तनूनपादादीनामदृष्टार्थानां समुच्चयः । यद्यपि विकल्पे ऽष्टौ दोषा, स्तथापि वाक्यद्वयस्य समबलत्वादन्यतरेणेतरबाधायोगादगत्यांङ्गीक्रियते । ते च व्रीह्युपादाने व्रीह्यंशे स्वीकृताप्रामाण्यत्यागः, अस्वीकृतस्य प्रामाण्यग्रहः, यवांशे स्वीकृतप्रामाण्यत्यागः अस्वीकृताप्रामाण्यग्रहः । एवं यवोपादानेपि । साङ्गप्रधानानुष्ठापको विधिः प्रयोगविधिः स च क्वचित्क्वचित् कल्प्यते औपदेशिकैरातिदेशिकैश्चाङ्गैः समवेतं चित्राख्यं यागं कुर्यादिति । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत योऽग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिस्तु स्वर्गकामपदं सर्वेभ्य इतिप्राप्तस्याऽवयुत्यानुवाद इति पक्षमाश्रित्य श्रौतः ।

स पुनस्त्रिविधः अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिश्च । तत्र यो मानान्तरेणात्यन्ताप्राप्तस्यार्थस्य विधायकः स आद्यः यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीति । नह्येनं विना प्रोक्षणं व्रीहिषु कथंचिदपि प्राप्नोति । लोकाद्वेदतो वा यत् पक्षप्राप्तं तस्याप्राप्तांशपरिपूरणफलो द्वितीयः यथा व्रीहीनवहन्तीति । यथा वाग्रयणे व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेताऽयवेभ्यः यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेताव्रीहिभ्य इति । आद्ये तण्डुलनिष्पत्त्याक्षेपादवघातवन्नखविलनस्यापि लोकावगतकारणत्वाविशेषात् प्राप्तौ अवघाता ऽप्राप्तांशोस्ति । द्वितीये पूर्वोदाहृतव्रीहियववाक्याभ्यां व्रीह्याग्रयणादूर्द्ध्वमपि पक्षे यवप्राप्त्या व्रीह्यप्राप्तांशोस्ति, तत्परिपूरणे त्वितरनिवृत्तिरर्थाद्भवतीति व्रीहिभिरेवेत्येवकारोनुवादः । वदतो लोकतो वा समुच्चित्यप्राप्तयोरितरनिवृत्तिफलको विधिस्तृतीयः यथा इमामगृभ्णान् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इति पञ्च

पञ्चनखा भक्ष्या इति च । अग्निचयने इष्टकानयना[1]र्थमश्वरशनाग्रहणं गर्दभरशनाग्रहणं चेति द्वयमनुष्ठेयम्, तत्रोभयत्रायं मन्त्रो रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादेव प्राप्त इति नाऽश्वरशनाग्रहणाङ्गत्वं प्रतीयतेऽपि तु गर्दभरशनातो व्यावृत्तिरेवाऽगत्या दोषत्रयं सोढ्वाप्यङ्गीक्रियते विधिवैयर्थ्यपरीहाराय। दोषत्रयं च श्रुतस्याश्वरशनाग्रहणाङ्गत्वस्य त्यागः, अश्रुतस्य गर्दभरशनाङ्गत्ववर्जनस्य ग्रहणं, मन्त्रलिङ्गात्सामान्यतः प्राप्तस्य गर्दभरशनाङ्गत्वस्य त्याग इति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति सर्वत्र परिसंख्यायां दोषत्रयं ज्ञेयम् ॥

एवंभूतैर्विधिभिर्विहितं कर्म द्विविधं गुणकर्मार्थकर्मभेदात् । तत्र यत् क्रतुकारकमाश्रित्य विधीयते तदाद्यम्, उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिरूपफलभेदाच्च चतुर्विधम् । वसन्तेऽग्नीनादधीत यूपं तक्षति । अत्राधानतक्षणादिसंस्काराभ्यामग्नियूपयोः प्रागसतोरुत्पत्तिः फलम् । एवं पिष्टानि संयौतीत्यत्र संयवनस्य पिण्डोत्पत्तिः । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः गां दोग्धीत्यादावध्ययनदोहनाभ्यां सिद्धयोरेव स्वाध्यायपयसोः प्राप्तिः । सोममभिषुणोति व्रीहीनवहन्ति दक्षिणाग्नावाज्यं विलापयतीत्यादौ कण्डनादेः सोमादिपूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिर्विकृतिः । चतुरो मुष्टीन्निर्वपति व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ निर्वापप्रोक्षणाभ्यामपूर्वीयेषु व्रीहिषु अदृष्टरूपं गुणाधानं दोषापकर्षणं वा संस्काराख्यं क्रियते तस्य फलं तेषु योग्यत्वसिद्धिः । दृष्टरूपोपि संस्कारः पुरोडाशानलं करोति तण्डुलांस्त्रिः प्रक्षालयतीत्यादिः । क्रतुकारकमनाश्रित्य यद्विधीयते तदर्थकर्म ।

(१) चयनार्थमिति खपु० ।

तच्च द्विविधम् अन्यार्थमङ्गमनन्यार्थं प्रधानं च । अङ्गमपि द्विविधं सन्निपत्योपकारकमाऽऽरादुपकारकं च । तत्र प्रधाने क्रतुरूपे [यत्] स्वरूपेणोपकारकं तदाद्यम् यथा व्रीह्यादि। यत्क्त्वपूर्व उपकरोति तद् द्वितीयम् यथा प्रयाजादि। अनन्यार्थमपि द्विविधम् प्रकृतिरूपं विकृतिरूपं च। तयोर्यत्सन्निधौ सर्वाण्यङ्गानि विधीयन्ते तत्प्रथमम् दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादि । यदङ्गं विकलं विधीयते तद् द्वितीयं सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः विश्वजिता येजेतेत्यादि । तत्र प्रथमे कथंभावपूरणं तस्य संनिधौ पठितैरेवाङ्गैर्भवति । द्वितीये तु प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति कल्पितेनातिदेशवाक्येनेति [वि] शेषः। अग्निहोत्रादीनि तु दर्वीहोमाख्यानि प्रधानकर्माणि न तानि कस्यचित्प्रकृतिर्विकृतिर्वा भवन्ति किंत्वऽपूर्वाण्येव। तान्यपि कर्माणि त्रिविधानि नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात्। यावज्जीवादिचोदनाचोदितं नित्यम्। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत, ज्योतिषा ज्योतिष्टोमेन, अहरहः संध्यामुपासीत तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेत्यादि । निमित्तानन्तरं कर्त्तव्यं नैमितिकम् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इत्यादि । प्रायश्चित्तमप्यत्रैवान्तर्भवति। तच्च द्विविधं क्रतुभ्रेषनिमित्तं पुरुषभ्रेषनिमित्तं च। आद्यमऽग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां पौर्णमासीं वातिपातयेदित्यादि । यो ब्रह्मचारी अवकिरेत्स नैर्ऋतं गर्दभमालभेतेत्यादि द्वितीयमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तोक्त्या, प्रकृतमनुसरामः ।

यथा य एवमितिविद्वद्वाक्ये पौर्णमासीपदेनाग्नेयादित्रिकस्यानुवाद एवमुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्युपांशुयाजपदेन विष्णुरुपांशु यष्टव्यो ऽजामित्वायेत्यादिवाक्यविहितविष्ण्वादित्रिक-

स्यानुवादोस्त्विति न युक्तम्, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावित्युपक्रान्तजामितादोषपरिहार एकेनापि भवति जामि वा इत्यजामित्वायेति च श्रूयमाणोपक्रमोपसंहारैक्यरूपा वा तस्यैकवाक्यत्वस्य यात्रय[1]कल्पनया भङ्क्तुमयुक्तत्वात्। ननु द्रव्यदेवतं यागस्वरूपमत्र वाक्ये नास्ति यष्टव्यवाक्ये तु देवतामात्रमस्तीति अत्रैव यागोत्पत्तिरिष्टेति चेन्न। सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति ध्रौवाज्यलाभस्योभयत्रापि तुल्यत्त्वात्। आग्नेयाग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलयोरन्तराले पठिताद्याज्यानुवाक्यायुगलाच्च देवतालाभ इति न किंचिद् दुःस्थम्। यष्टव्यवाक्यं तु स्तुतिमात्रम् ईदृशोयमुपांशुयाजो यत्र विष्णुरिज्यते इति तत्र विष्णुनाग्नीषोमौ प्रजापतिश्च विकल्पते। एवमन्यत्रापि कर्मभेदार्थः पूर्वः पक्षः, तदभेदार्थः सिद्धान्त इति ज्ञेयम्। तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यत्र बहुत्वात्संख्यायाः स्पष्ट[ः]कर्मभेद इति सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इत्येवोदाहरणे प्रजापतिर्देवता येषामिति विग्रहे सप्तदशपशुद्रव्यको यागः। प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्चेति श्रुततद्धितान्तानामेकशेषे प्रतिपशु प्राजापत्यत्वपर्यवसानात्सप्तदश यागाः, प्रकृतौ त्वेकः। पशुनिष्पन्नैकादशावदानद्रव्यत्वं यागस्य दृष्टम्, तत्सामान्यादतिदेशादिहापि प्राप्तं न प्रत्याख्यातुं शक्यम्। अतः सप्तदशैव यागाः। फलं तु पूर्वपक्षे एकपशुनाशे गणनाशः। सिद्धान्ते तन्मात्रस्यैव नाश इति तस्यैव पुनरुपादानं नान्यस्येति। प्रदानं तु देशकालकर्त्रैक्यात् सर्वेषां सहैव दधिपयसोरपि प्रकृतौ। एवमेव ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यादौ न पूर्व-

(१) ऐकरूप्येण तस्यैकवाक्यत्वस्य यागत्रयेति सँभाव्यते पाठः, कपुस्तकस्यात्र द्वितीयाध्यायपर्यन्तं खण्डितत्वात्।

त्रैव सहस्रदक्षिणागुणविधिः। ज्योतिरादिपदानामानर्थक्यापातात् संज्ञाश्रुत्यार्थान्तरावश्यम्भावेन प्रकरणविच्छेदावश्यंभावाच्च ज्योतिरादिसंज्ञानि कर्मान्तराण्येवैतानि। वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति वैश्वदेवयागे उत्पत्तौ आमिक्षया ऽवरुद्धे उत्पन्नशिष्टं वाजिनं निवेशमलभमानं ततोन्यद्वाजिदेवत्यं वाजिनद्रव्यकं कर्मोपस्थापयतीति गुणात् कर्मभेदः। यत्र तूत्पत्तौ निर्गुणं कर्म श्रूयते पश्चादनेके गुणाश्च श्रूयन्ते तत्र सर्वेषां गुणानां विकल्पेन निवेशो न तु कर्मभेदकत्वम् यथा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र दध्ना जुहोतीत्यादीनाम्। अग्निहोत्रं प्रकृत्य श्रूयते दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत्र धात्वर्थस्य प्राप्तत्वाद्गुणमात्रं विधेयम् यच्च विधेयम्, तस्यैव फलम्। अतो ऽत्र पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि फलाय गुणो विधीयते न तु गुणः कर्म भिनत्तीति। अग्निष्टुति वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्युक्त्वा ऽऽम्नायते एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा ह्येतेन पशुकामो यजेतेति। अत्र पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि रेवत्यृगाधारवारवन्तीयलक्षणो गुणः पशुफलाय विधातुं न शक्यते दधिवदऽस्य प्रसिद्धत्वाभावात्। ततश्च प्राप्तकर्मानुवादेन गुणस्वरूपं तत्फलं चेत्युभयं विधातुमशक्यम्,वाक्यभेदात्। तस्मात्कृत्वाशब्दकल्पितरेवतीवारवन्तीयसम्बन्धविशेषितः पूर्वोक्तफलाय विधीयते। एतस्येति षष्ठ्यन्तमपि प्रस्तूयमानमिति न तु पूर्वप्रकृतमित्यपि सिद्धम्॥ २॥

(इति द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः॥)

यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रानिति प्रकृते ज्योतिष्टोमे ग्रहाग्रत्वमात्रं विधीयते। न तु ततोन्यत्कर्म रथन्तरसामादिकम्। विधिशक्त्युपघातकयदिशब्दात् प्रकरणविच्छेदात्। राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र राजशब्दस्य क्षत्रियवाचित्वात् तन्मा-

त्राधिकारिकायामपि राजसूयान्तर्गतायामवेष्टिसंज्ञयामिष्टौह्यदित्य-त्रा(?)न्नाद्यकामब्राह्मणादीनामप्येवेष्टिं प्रापयति। एवं वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमित्येतान्यपि वचनानि यथावर्णमाधानोपनयनयोः प्रापकाणि॥ कुण्डपायिनामयनाख्ये सत्त्र उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्रापि नैयमिकाग्निहोत्रादेः सत्रे उपस्थित्यसंभवाच्छब्दमात्रेणोपस्थित्यभ्युपगमेऽपि प्राप्तकर्मानुवादेन उपसदानन्तर्यं मासगुणश्चेति विधातुमशक्यम्, वाक्यभेदात्। नच प्राप्ते कर्मणि मासः संपादयितुं शक्यते अनुपादेयत्वात् तस्य। तस्मादनुपादेयगुणसंबन्धानुगृहीतो ऽसंनिधिः कर्म भिनत्ति। अनुपादेया गुणास्तु देशः कालो निमित्तं फलं संस्कार्यश्च (रश्च)। तच्च सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेयोऽष्टाकपालः सत्रायागूर्य विश्वजिता यजेत आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामस् त्रैधातव्या दीक्षणीया इत्यश्वमेवेति (?) क्रमेण कर्मभेदोदाहरणानि द्रष्टव्यानि। अत्र दार्शपौर्णमासिकादाग्नेयात् काम्यदैशिकावाग्नेयौ भिन्नौ काम्याभ्यां त्रैधातवीविश्वजिद्भ्यां संस्कारकनैमित्तिकौ तौ भिन्नौ सर्वत्रानुपादेयगुणगणविशेषितासन्निधिरूपप्रकरणान्तरस्य कर्मभेदहेतोस्तुल्यत्वात्। सन्निधौ त्वनुपादेयगुणसम्बन्धेपि न कर्मभेदः यथा समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां यजेत॥ ३॥

(इति द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः॥)

यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत एतयात्राद्ययाजयेत्। शेषात् स्विष्टकृते समवद्यतीति दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विहितात्काम्यात्प्रयोगादन्योयं यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति पुरुषार्थः प्रयोगः। अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादयो विधयः शाखाभेदान्न भिद्यन्ते शाखाभेदात् पुनःश्रुत्यनापत्तेः। एकस-

न्निधौ हि पुनःश्रुतिर्भेदिका समिधो यजतीत्यादौ नासन्निधावित्युक्तं प्राक् ॥ ४ पा० ॥

इति भाट्टभाषाप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

एवं सिद्धे कर्मभेदे भिन्नानां तेषां शेषशेषिभावो निरूप्यते। शेषत्वं च नाविनाभूतत्वम्। आग्नेयादीनां त्रयाणामन्योन्यशेषतापत्तेः। नाप्युपकारकत्वम्। अङ्गमनुष्ठापयतः प्रधानस्यापि शेषतापत्तेः। अतो यः परार्थः स शेषः। पारार्थ्यं च यथायथं द्रव्यगुणकर्मणां वक्ष्यमाणानां व्रीह्याज्यदेशकालानां यागं प्रत्यऽस्ति एवं यागस्य फलं प्रति फलस्य च पुरुषं प्रति। तेन पूर्वः पूर्व उत्तरमुत्तरं प्रति शेषः। उत्तरउत्तरस्तु पूर्वपूर्वं प्रति शेषीति ज्ञेयम्। तत्रापि चतुरो मुष्टीन्निर्वपति व्रीहीन्प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति आज्यमुत्पुनाति शाखां छिनत्तीत्यादय औषधाज्यसान्नाय्यधर्मा योग्यतया व्रीह्यादियोगाच्चौषधादिष्वेव यथायोगं व्यवतिष्ठन्ते। अत्र व्रीह्यादिपदमपूर्वमद्रव्यलक्षकम्। अन्यथा यवादिभ्यः प्रोक्षणादिव्यावृत्त्यापत्त्या परिसंख्यात्वापत्तेः। यथेयं संस्कारव्यवस्था एवं स्फ्येनोद्धन्ति कपालेषु श्रपयति अग्निहोत्रहवण्या निर्वपति उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति शूर्पेण विविनक्ति दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीत्यादावपि यथाश्रुतं द्रव्यव्यवस्था। यथेयं द्रव्याणां व्यवस्था गुणव्यवस्थाप्येवम्। अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यादौ आरुण्यस्य क्रयान्वयेपि अमूर्तत्वात्स्वतः कारकीभवितुमशक्नुवानस्य (वतः) सन्निहितैकहायनीद्वारैव कारकत्वम् न व्यवहितेन वाससा क्रीणातीत्यादिवाक्यावगतवासआदिद्वारेति। एवं क्रमात्संस्कारे द्रव्यगुणविवक्षायामपि ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादौ ग्रहाद्युद्दिश्य सम्मार्गविधौ

उद्देश्यविशेषणीभूतमेकत्वं न विवक्षितम्। (ग्रहं संमार्ष्टि तं चेकमित्यन्वये वाक्यभेदात्)[1]। तस्मात्सर्वेषु ग्रहेषु संमार्गः प्राप्नोति। ग्रहस्वरूपं तु विवक्षितमेव, उक्तदोषाभावात्। तेन न ग्रहपदं सोमपात्रमात्रोपलक्षणमिति न चमसेष्वपि संमार्गप्राप्तिः। सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप इत्यत्र वाजपेयोद्देशेन सप्तदशारत्नित्वविधौ उद्देश्यस्वरूपमप्यविवक्षितम्। तस्य स्वरूपे यूपस्याभावेनानुपयोगात्। नहि वाजपेयस्य यूपोस्ति किं तर्हि अनर्थकं सद् वाजपेयाङ्गभूतेषु पशुषु यूपोस्तीति तत्र साप्तदश्यं निविशते। समिधो यजतीत्यारभ्य प्रयाजानिष्ट्वा हवींष्यभिघारयतीत्यन्तं प्रयाजावान्तरप्रकरणं तन्मध्यपठितमभिक्रामञ्जुहोतीत्यभिक्रमणं प्रयाजाङ्गमेव। संदंशमध्यपतितं त्वत्र महाप्रकरणमनुगच्छतीति। सामिधेनीरन्वाहेत्यारभ्य अन्तरानूच्य सदेवत्वायेत्यन्तं सामिधेन्यवान्तरप्रकरणवद्धासमानमपि तन्मध्यपठितैर्देवोद्वोमन्विद्धे(?) इत्यादिभिलक्ष्मन्मन्त्रैः प्रकरणविच्छेदात्तन्मध्यपतितमपि यदुपव्ययते देवर्निविमेव तत्कुरुत इत्युपवीतं दर्शाद्यङ्गं वारणोयज्ञावचरो वैकङ्कतो यज्ञावचर इति अनारभ्याधीतत्वादात्मकृतिद्वारा यज्ञपदोदिताखिलयज्ञाङ्गत्वे पात्राणामाज्यभागगतयोर्वार्त्रघ्नलिङ्गकमन्त्रयोर्वृधन्वल्लिङ्गकयोश्च वार्त्रघ्नीः पौर्णमास्यां यजते वृधन्वतीश्चामावास्यायामिति वाक्याद्विनियोगः। हस्तावनेजनादि सर्वकर्माङ्गम्, प्रकरणात्। पुरोडाशं चतुर्द्धा करोतीति सामान्यवचनमाग्नेयं चतुर्द्धा करोतीतिविशेषवचनेनोपसंह्रियते॥ १॥

(इति तृतीयाध्याये प्रथमः पादः॥)

यद्यपि मन्त्राणां मुख्ययैव वृत्त्या विधेयार्थप्रकाशकत्वं सर्वत्र सिद्धम् तथापि ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादौ तृतीयाश्रुत्या

(१) ( ) एतच्छृङ्खलान्तर्गतः पाठः खपुस्तके 'संमार्गः प्राप्नोती'त्यतः परं वर्त्तते।

ऐन्द्रस्य लक्षणया गार्हपत्यप्रकाशकत्वमुपेयते। श्रुत्यपेक्षयेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्य दुर्बलत्वात् सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीतितृतीयाश्रुत्या इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिमन्त्रगणस्य सूक्तवाकसंज्ञस्य प्रस्तरग्रहणाङ्गता गम्यते तेनाग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिमन्त्रवर्णाद्देवता लभ्यते प्रस्तरो द्रव्यं प्रहरतिर्यागवचन इति लभ्यते। न चेष्टदेवताप्रकाशनेन कृतार्थस्य तस्य पुनर्विनियोगो न युज्यत इति तदुपलक्षिते काले स्रुग्धारणादौ कृतार्थस्य प्रस्तरस्य प्रतिपत्तिरत्र विधीयत इति वाच्यम्। किमिव वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इतिन्यायेन कारकश्रुतेर्लक्षणापेक्षया बलवत्त्वेन च तत्सम्बन्धात्प्रहरतिरिष्टदेवतासंस्कारार्थहोमं विधत्ते इति कल्पनात्। सूक्तवाक्येनेति तृतीयया कृत्स्नस्य तस्य प्रहरणाङ्गत्वेपि लिङ्गवशात्पर्वद्वये विभज्य विनियोगः कल्प्यः। अन्यथा दर्शेग्नीषोमाविदं हविरितिमन्त्रोासन्तानर्थकः स्यात्। आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमितिन्यायेनात्र लिङ्गबलात् तृतीयाश्रुतिः सूक्तवाकैकदेशं लक्षयति। काम्यकाण्डे ऐन्द्राग्नादीन्यज्ञान्विधाय तल्लिङ्गकानि याज्यानुवाक्यायुगलान्याम्नातानि इन्द्राग्नी रोचना दिव इत्यादीनी तानि लिङ्गमात्रान्न सर्वत्र विप्लवन्ते किं तु क्रमसमाख्यावशात्स्वस्थान एव निविशन्ते। क्रमः स्थानं सन्निधिरित्येतदनर्थान्तरम्। भक्षे हि मा वेशेत्यादिर्भक्षणमन्त्रस्य भक्षानुवाकसमाख्यामात्रेण कृत्स्नानुवाकस्य न भक्षणार्थत्वं किं तु ग्रहणावेक्षणसम्यग्जरणादेरपि प्रकाशनाद्यथालिङ्गं ग्रहणादौ मन्त्रा व्यवतिष्ठते। भक्षमन्त्रे इन्द्रपीतस्येति पदमनैन्द्राणां सोमानां भक्षणे ग्रहं निवृत्तिं वा न भजते तद्धेतोरिन्द्रेण पीतस्येत्यस्यार्थस्याविवक्षितत्वात् किंतु इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवने तदिन्द्रपीतम् तस्य संबन्धिनं सोमं भक्षयानीत्यस्यार्थो विवक्षितः। ऊहलोपहेतोस्तृतीयातत्पुरुषादन्यपदार्थप्रधानस्यापि बहु-

व्रीहिसमासस्य लघुत्वात्। सर्वे च सोमा एवंविधसवनसम्बन्धिन इति सर्वेषां यथाम्नातमन्त्रकम्भक्षणम्॥ २॥

(इति तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः॥)

श्रुतिलिङ्गयोर्विनियोग उक्तः वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिर्विनियोगश्चिन्त्यते। तत्र त्रयो वेदा अजायन्त अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इत्यर्थवादेनोपक्रम्य उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्नेत्युच्चैस्त्वादिकं विधीयते। तत्र मन्त्रब्राह्मणसमुदायो वेदः पादबन्धवती गायत्र्यादिरेव ऋक्। असंजातविरोधिनोपक्रमगतवेदपदेन संजातविरोधिविध्युद्देशात्तमपि ऋगादिपदं स्वविषये व्यवस्थाप्यते। न तु विधिप्राधान्यात् वैपरीत्यं वक्तुं शक्यम्। यत्र विरोधस्तत्रैव लक्षणाया औचित्यात्। गुणे त्वन्याय्यकल्पनेत्यस्यानुपसंजातविरोधिन्यर्थवादेऽप्यप्रवृत्तेः। तस्माहृक्पदेन ऋग्वेद एव ग्राह्यो न ऋङ्मात्रम्। तेन ऋग्वेदान्तर्गतानां यजुषामप्युच्चैस्त्वं यजुर्वेदगतानामृचामप्युपांशुत्वं फलम्। अत्रोपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया वेदधर्मोऽयमवधारित इति वाक्यवशेनायं विनियोगः। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यतो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदित्यवगते केन प्रकारेण भावयेदित्याकाङ्क्षायामाह समिधो यजति व्रीहीनवहन्तीत्यादि। तेनायमर्थः समिदादिभिरारादुपकारिभिरवघातादिभिः संनिपत्योपकारिभिश्चाङ्गैः संपन्नौ तौ यथा फलं साधयितुं क्षमौ भवतस्तथा यजेतेति गम्यते। ततश्च उपकारकार्थिनि यागे उपकर्तुं समर्थानां प्रयोजनाकाङ्क्षाणामङ्गानाञ्चान्योन्याकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन शेषभावः। दर्शपूर्णमासादौ येन क्रमेण कर्मणामाम्नानम् तेनैव मन्त्राणामप्यस्तीति उपांशुयाजस्थाने पठितो दब्धिर्नामासीतिमन्त्रः श्रुत्याद्यभावेपि स्थानप्रमाणादेवोपांशुयाजाङ्गत्वं भजते। दर्शपूर्णमासादिष्वाध्वर्यवहौत्रौद्गात्रादिस-

माख्ययाख्याताः पदार्थाः कर्त्रपेक्षाः सन्ति । तेषां येन केनचिद्यत् किंचित्कर्म कर्त्तव्यमित्यनियमे प्राप्ते समाख्यया प्रमाणेन क्रियाकर्तृसम्बन्धः सिध्यति ॥ ॥

अथैतेषां बलाबलं चिन्त्यते तत्र सूत्रम् श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति । एतेषु श्रुत्यादिषु परंपरं दुर्बलम् कुतः अर्थविप्रकर्षात् । श्रुतिर्हि निरपेक्षशब्दरूपा स्वयमेव विनियोक्त्री भवति, लिङ्गं तु श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोजकम् न स्वातन्त्र्येण । एवं वाक्यं लिङ्गश्रुती प्रकल्प्य विनियोजकम् । एवं प्रकरणं त्रयस्य कल्पनया, स्थानं चतुष्टयस्य समाख्या पञ्चकस्येति विप्रकर्षो ज्ञेयः । तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे श्रुतेर्बलीयस्त्वमुक्तम् । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमित्यत्र लिङ्गवाक्ययोर्विरोधेपि स्योनं त इत्यत्र वाक्यात्कृत्स्नस्यैकमन्त्रत्वे प्राप्ते लिङ्गात् सदनकरणस्थापनरूपार्थद्वयप्रकाशकान्मन्त्रभेद इत्यप्युक्तम् । वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तवाके । स च लिङ्गवशात्पर्वद्वये विभज्य विनियोज्य इत्युक्तम् । तत्र इदं हविरजुषेतामित्यादीनि पदानि प्रकरणाविशेषेप्यन्यत्र न प्रयुज्यन्ते । अपि तु वाक्यस्य बलवत्त्वादग्नीषोमावित्यनेनैव सम्बध्यन्ते । ततश्चैकवाक्यत्वादग्नीषोमलिङ्गप्रकाशनसामर्थ्यं ततः श्रुतिस्ततो विनियोग इति सन्निकर्षः । इन्द्राग्नीपदेन तु प्रकरणद्वारैकवाक्यत्वमिति विप्रकर्षः । तस्माद्वाक्यं प्रकरणाद्बलवत् । स्थानप्रकरणयोर्विरोधस्तु इष्टिपशुसोमयोगात्मके राजसूयेऽभिषेचनीयाख्यः सोमयागोस्ति तत्सन्निधौ पठिता हि देवनादयः । यावत् प्राकृताङ्गैःकथंभावे निराकाङ्क्षेभिषेचनीये ऽथ यथाकथंचित्सन्निधानादाकाङ्क्षां प्रकल्प्याङ्गत्वं कल्प्यते, ततः प्रागेव प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वमेषां गम्यते । अतः सन्निधेः प्रकरणं बलवत् । क्रमसमाख्ययोर्विरोधस्तु पौरोडाशिकसमाख्यकाण्डे सान्नाय्यपात्रशुन्धन-

क्रमे शुन्धध्वमितिमन्त्रो यावत् समाख्यया सम्बन्धं प्रकल्प्य पुरोडाशाङ्गतां नीयते, तावत्सन्निधिः क्लृप्तसम्बन्धद्वारा आकाङ्क्षाक्रमेणैकवाक्यत्वं ततः सामर्थ्यं ततः श्रुतिं च प्रकल्प्य तस्य सान्नाय्याङ्गत्वं विधत्त इति समाख्यातः सन्निधिर्बलवान्। अत्र श्रुत्यादिभिर्लिङ्गादीनां बाधः कल्पनामूलोच्छेदाल्लैङ्गिकादिकल्प्यपदार्थस्य अप्राप्तत्वादेव। प्राकृताः कुशादयस्तु प्राप्ता एव सन्तो वैकृतैः शरैर्बाध्यन्ते। एवमाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रेण प्राप्त एवाहवनीयः पदे जुहोतीत्यनेन विशेषेण बाधात् इति तार्तीयीकादप्राप्तबाधाद्दाशमिकः प्राप्तबाधो विलक्षण इति ज्ञेयम्। ज्योतिष्टोमे तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्येत्यत्राहीनपदं न हीन इति योगाज्ज्योतिष्टोमं वक्ति तत्रैव द्वादशोपसत्त्वमपि विधीयत इति, न,अन्हां समूहो ऽहीन इति द्विरात्रादावहीनशब्दस्य रूढत्वात्। अह्नः खः क्रताविसहःशब्दात्समूहेर्थे ऽ खप्रत्ययस्तस्याऽऽयादिसूत्रेण ईनादेशे आद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययस्वरेण ईकारस्योदात्तत्वे मध्योदात्तं पदं चात्र पठ्यते। नञ्समासे त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं स्यान्नच तथा पठन्ति। तस्मादहर्गणाङ्गत्वाद्द्वादशोपसत्त्वम्। त्र्युपसत्त्वं स्तुत्यर्थम् अत्र कीर्त्यमानमित उत्कृष्यते। तत्रैव युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादित्यत्र द्वित्वं न स्त्रीपुंसनिमित्तम्। अग्नीषोमयोर्देवतात्ववत्तयोर्यजमानत्वस्यव्यासक्तत्वात्। सोमेन यजेत वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्युत्पत्तिप्रयोगचोदनयोराख्यातोपात्तं गुणभूतोपादेयकर्तृगतमेकत्वं विवक्षितमेव अतो द्वियजमानत्वं कुलायाऽहीनादिषु उत्कृष्यत एव। दर्शपूर्णमासयोः पत्न्यभावेपि जाघन्या पत्नीः संयाजयतीत्यत्रोत्कृष्यते। तृतीयाश्रुत्या यागाङ्गत्वेन तद्विधीयमानत्वाल्लौकिक्यापि जाघन्या पत्नीसंयाजानां द्रव्याकाङ्क्षानिवृत्त्यापत्तेः। दर्शपूर्णमासयोः पूषा प्रपिष्ट-

भाग इति श्रुतं तत्र प्रकरणे पूषाभावाद्यत्र चातुर्मास्यादौ पौष्णगवश्चरुस्तत्र उत्कृष्यते । पुरोडाशे प्राप्तत्वात्पशौ च हृदयादिस्वरूपनाशापत्तेः पेषणस्याविधेयत्वात्पिष्टचरावपि पाकवैशद्येन चरुशब्दप्रयोगोपपत्तेश्च । एवं च पौष्णे पेषणं देवतान्तरविशिष्टे तु पूष्णि न पेषणं । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्तत्र केवलधर्मस्याप्रवृत्तेः ॥ ३ ॥

(इति तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥)

दर्शपूर्णमासयोर्निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपव्ययत इति श्रुतम् । तत्र सदोपवीतिना भाव्यमिति स्मृतेर्नित्यमुपत्यवीतस्य प्राप्तिरस्तीति निवीतमित्यर्थवादः । उपवीतं च स्मृत्या पुरुषार्थत्वेन प्राप्तमपि क्रत्वर्थं पुनर्विधीयते । सम्भवति हि पुमर्थोल्लङ्घनेपि क्रत्ववैगुण्यं मन्यमानस्य तदप्राप्तिरिति । एवं तत्रैव नानृतं वदेदित्यस्यापि पुनर्विधिर्ज्ञेयः । भूताग्निहोत्रे अधस्तात्समिधं धारयन्नुपद्रवत्युपरि हि देवेभ्यो धारयतीति विज्ञायत इत्यत्र परप्रकरणेऽप्राप्तत्वादुपरिधारणमपि विधीयते दर्शपूर्णमासयोः । तस्माज्जञ्भ्यमानो नुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति मन्त्रवाक्यप्रकरणयोरविरोधात् क्रतावपि जृम्भायाः सम्भवात् न प्रकृतं क्रतुमुल्लङ्घ्य वाक्येन पुरुषार्थोपि स्यादिति । तत्रैव तस्माद् ब्राह्मणाय नावगुरेतेत्यवगोरणनिषेधस्तु यो ब्राह्मणायावगुरेत तं शतेन यातयादित्यनेन यातनाख्यपृथक्फलश्रवणात् क्रतुमुल्लङ्घ्यापि पुरुषार्थं पर्यवतिष्ठते । एवं मलवद्वाससा न संवदेतेत्यपि पुमर्थमेव तामपरुध्य यजेतेतिवचनेन क्रतुमध्येऽपरुद्धया तया सह संवादाप्रसक्तेः । तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवतीत्यत्र पुरुषार्था स्वर्णधृतिः पूर्वोक्ता चारुणेष्टिर्वैदिके एव अश्वदाने न तु लौकिके । दर्शपूर्णमासयोराग्नेयोऽष्टाकपालो भवति तथा उपस्तृणाति अभिघारय-

ति द्विर्हविषोऽवद्यति चतुरवत्तं जुहोतीत्यत्र कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य यागीयद्रव्यत्वेपि प्रक्षेपोऽवदानमात्रस्यैव कर्त्तव्य इति भाष्ये । अवदानमेव यागीयं द्रव्यमिति वार्त्तिके । एवं च अवत्तनाशे पुनरायतनादवदानं श्रूयमाणमुपपद्यते ऽन्यथा तदनर्थकं स्यात् पुनः कृत्स्नस्योत्पत्तिश्च स्यात् । हुतेषु अवदानेषु शेषाणां प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् सर्वेभ्यो हविर्भ्यः स्विष्टकृदादीनि स्युः शेषकार्याणि । आग्नेयं चतुर्धा कृत्वा इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीध इति निर्देशे न ऋत्विजामानत्यर्थः परिक्रयो न कर्तुं शक्यते सकलस्य हविषो देवतायै प्रत्तत्वात्तत्र यजमानस्य स्वाम्याभावेन ततः परिक्रयायोगात् । शेषस्य तु प्रतिपत्त्यपेक्षत्वाद्भक्षणार्थ एवायं निर्देशः ॥ ४ ॥

(इति तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥)

उपांशुयाजद्रव्याद्ध्रौवाज्यादपि स्विष्टकृदादीनि प्रतिपत्तिकर्माणि कर्त्तव्यानीत्येतद्भाव्युपस्तरणाद्युपयोगिनोऽकृतार्थस्य ध्रौवस्य प्रतिपत्त्यनपेक्षत्वात् सर्वान्ते च तच्छेषेण समिष्टयजुर्होमः क्रियत इति न ततः शेषकार्याणां प्राप्तिः प्रकृतिहोमार्थं जुह्वभिक्रमणमस्ति साकंप्रस्थायीये तु सह कुम्भीभिरभिक्रामतीति जुह्वमपहाय कुम्भीरेव होमकार्ये निवेशयेदित्यवगम्यते । ततश्च तत्रापि शेषाभावान्न शेषकार्यप्राप्तिः । अत्र सोमभक्षो बहुप्रकारो विचारितः। यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं विभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः सम्पिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममित्यत्र यद्यपि स्तिभिनीचमसस्य उपक्रमोपसंहारयोर्भक्षमात्रे सम्बन्धोस्ति तथापि सोमभक्षस्थाने निवेश्यमानो ऽयं तद्वदेव यागीयद्रव्यसंस्काररूपो भविष्यतीति भक्षसम्बन्धकथनव्याजेन तद्द्वारावगतयागसाधनत्वेनायं फलचमसो विधीयते तद्विधौ च भक्षः प्राप्त एवानूद्यते । एवं सोमाभावे पूतीकानभि-

षुणुयादिसभिपवयुक्तपूतीकानामपि यागसाधनत्वं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

(इति तृतीयाध्याये पञ्चमः पादः ॥)

यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति इत्यनारभ्याधीतं पर्णतादिकं प्रकृतिद्वारैव विकृतिं प्रतिपद्यते जुह्वादिवत् । न तु विकृतावपि तद्विधानं न्याय्यम् । अतिदेशेन जुह्वद्वारैतत्प्राप्तौ सत्यां पुनर्विधानायोगात् । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याधीतं साप्तदश्यं पाञ्चदश्यावरुद्धायां प्रकृतौ निवेशमलभमानं विकृतिमेवाश्रयते तत्रापि श्रुतं साप्तदश्यं मित्रविन्दादिकामेवेति वक्ष्यते । सामान्यतः प्रथमं प्राप्तं ब्राह्मणादिषु सावकाशं च नित्यं पाञ्चदश्यं साप्तदश्यं वैश्यस्येति वैश्ये निमित्ते नैमित्तिके विशेषेण साप्तदश्येन पश्चात्यतया पूर्वबाधं विना जात्वात्मानमलभमानेन वैश्यमात्रविषयतया निरवकाशेन बाध्यते । एतैरेव हेतुभिः काम्यमेकविंशतिं प्रजाकाम इत्येकविंशत्याद्यनुवचनं नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य बाधकं न त्वऽपुरुषार्थत्वान्नैमित्तिकस्यापि साप्तदश्यस्य । एतेन चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति गोदोहनेन चमसबाधो व्याख्यातः । आधानं पवमानेष्टयश्च मिथः सन्निहिताः समाम्नाताः । तत्र फलवदग्निहोत्राद्यर्थत्वादग्नयः फलवन्तस्तदर्थमाधानम् इष्टयस्तु अग्न्यङ्गमाधानाङ्गं वेत्यन्यदेतत् । ननु जुहूद्वारा पर्णतेवाग्निद्वारा आधानमपि प्रकृत्यर्थमेवेति चेन्न दृष्टान्तवैषम्यात् । लोकप्रसिद्धजुहूस्वरूपस्यान्यतोपि सम्भवेन पर्णतायास्तत्स्वरूपे आनर्थक्यादगत्या प्रकृत्यङ्गत्वम् । आहवनीयादेस्त्वदृष्टरूपत्वेनाधानस्य तत्स्वरूप एवार्थवत्त्वात्तदर्थमेवाधानमित्यर्थः । नैमित्तिकं क्रत्वर्थस्तिभिन्यादिवन्नित्येन सोमेन समानविधानं भवत्यनित्यत्वात् । तेन तत्र सोम इव क्रयादेरप्राप्तिः । प्रतिनिधौ तु शिष्टव्रीह्यादिद्रव्यसादृश्यादुपादीयमाने नीवारादौ मुख्येन समानविधानं भवत्येव । मुख्यद्रव्यावयवानां बहूनां

तत्र दर्शनात् । एवं विसदृशेपि सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयादिति वाचनिके प्रतिनिधावपि वचनबलादेव सादृश्यं मुख्येन सह समानविधानत्वं च ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

(इति तृतीयाध्याये षष्ठः पादः ॥)

वेदिं खनतीत्यादीनां वेद्यादिधर्माणां वेद्यां हवींष्यासादयतीत्यङ्गप्रधानसाधारणहविःशब्दात्साधारण्यं प्रधानहविर्मात्रार्थत्वेन हविःशब्दस्य संकोचे नियामकाभावात्। केशश्मश्रुवापादयस्तु नाङ्गप्रधानार्थाः । क्रियाङ्गभूतकर्त्रंशानन्तःपातित्वात् असंस्कृतस्यापि कर्तृत्वसंभवाच्च। भोक्तृत्वं तु क्रियां प्रति प्रधानभूतमदृष्टं च। अतस्तद्गुणभूताःसंस्काराः प्रधानार्था न तु गुणार्थाः। गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादितिन्यायेन तेषां गुणानां विशेषेणापि यागाङ्गित्वायोगात् । यजेत स्वर्गकाम इत्यात्मनेपदात्कर्तृगामित्वं क्रियाफलस्य गम्यते । कर्तृत्वं च हविस्त्यागदक्षिणादानादेरन्यत्र प्रयोजकत्वेनापि यजमानस्य संभवति नित्यवदाम्नातपरिक्रयसामर्थ्यादेकेन कृत्स्ने तत्रानुष्ठानायोगादन्यैरपि कारयितव्यम् । ते च इष्टौ नामभेदाद्वरणभेदाच्च चत्वारः ब्रह्मा होताध्वर्युरग्नीदिति । चातुर्मास्येषु प्रतिप्रस्थाता पञ्चमः। पशौ मैत्रावरुणः षष्ठः । सोमे मुख्याश्चत्वारो ब्रह्मा होताध्वर्युरुद्गातेति । ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता चेति ब्रह्मणो द्वितीयतृतीयचतुर्थाः । होतुस्तु मैत्रावरुणो ऽच्छावाको ग्रावस्तुच्च । अध्वर्योः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता च । उद्गातुः प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्या च । सदस्यः सप्तदशो वैकल्पिकः तदभावे यजमानः सप्तदशः पत्नी अष्टादशी। दश चमसाध्वर्यवः शमिता सोमविक्रयी चेति द्वादश तेभ्योन्ये। उदगातारस्त्वष्टीत्विक्ष्वेवान्तर्भूताः। तेषां च कार्यव्यवस्था आध्वर्यवं होत्रमौद्गात्रमितिकाण्डसमाख्यावशादेव। आहवनीये जुहोतीत्यादिवचनप्रापिता आहवनीयादयः

प्रकृतिविकृत्यात्मकसर्वक्रत्वर्थाः अनारभ्याम्नातत्वेनाप्रकरणाधीनत्वात् ॥ ७ ॥

(इति तृतीयाध्याये सप्तमः पादः ॥)

यो दक्षिणाद्वादशशतदानादिसंस्कारः श्मश्रुवापादि तपो द्व्यहं नाश्नीयादित्यादि एतानि समाख्यात आध्वर्यवाण्यपि यजमानस्यैव अध्वर्य्वादिपरिक्रेतृत्वात् क्रतुयोग्यतापेक्षत्वात् फलभागित्वाच्च। यत्र तु य एतामिष्टकामुपदध्यात्स त्रीन्वरान् दद्यात् हिरण्यमालिनः प्रचरन्ति ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादिवचनम्। तत्रर्त्विजामेव हिरण्यमालित्वादिसंस्काराणां यावत्संस्कार्यभावर्यत्वात्सर्वर्त्विग्विषयता। यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयादिति सदोमानादिषु गुणैरध्वर्युकाण्डस्थैरपि यष्टुरेव फलम्। वचनात्तु आत्मने च यजमानाय च यं कामं कामयते तमागमयतीत्यादौ वचनादृत्विजोपि। आयुर्दा अग्नेऽस्या ऽऽयुर्मे देहीति प्रत्यगाशिषो मन्त्रानाध्वर्यवस्थानपि यजमान एव प्रयुञ्जीत तत्फलस्य यजमानगामित्वात् लिङ्गेन समाख्याबाधाच्च। वाजस्य मेत्यादयस्तु काण्डद्वयपाठादध्वर्युणा यजमानेन च प्रयोज्याः। वाजपेये क्लृप्तीर्यजमानं वाचयतीति वचनाद्विदुषोपि यजमानस्य वाचनम्। वत्सं चोपाऽवसृजत्युखां चाधिश्रयतीत्यनुकीर्त्य एतानि वै द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि य एवं संपाद्य यजत इति द्वन्द्वसंपादनम् आत्मनेपदावगमितस्य यष्टुः कार्यम् संपाद्य यजत इति क्त्वाश्रुत्या संपादनयजनयोः समानकर्तृकत्वावगतेरिति पूर्वः पक्षः। प्रयोजकत्वेनापि द्वन्द्वानां यजमानकर्तृकत्वसंभवात् अध्वर्युकाण्डपाठाच्चाध्वर्युरेव तेषां कर्त्तेति राद्धान्तः[१]। अग्नीषोमीयपशूपकृतौ यूपस्य परिव्याणे परिवी-

(१) 'अत्र समाख्यया श्रुतिबाध' इति खपुस्तके अत्राधिकः पाठः।

रसीत्यध्वर्योर्मन्त्रः। युवा सुवासा इति होतुः। कुण्डपायिनामयनादौ ऋत्विक्समासे यो होता सोऽध्वर्युरित्यध्वर्युकार्ये विहितस्य होतुः वाचनिको ऽध्वर्युमन्त्रः चोदकप्राप्तहोतृमन्त्रं बाधते। प्रैषाणां तदर्थानां च कर्तारोऽन्ये। प्रोक्षणीरासादयेत्यादिमध्यमपुरुषप्रयोगाल्लिङ्गात्। तत्रापि प्रैषकर्ताध्वर्युस्तदर्थकर्ताग्नीदादिः। ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्यध्वर्युमन्त्राङ्गं फलम् मम यजमानस्येत्यध्याहारेण यजमानगतमेव। मा मा सन्ताप्तमित्यादिकमृत्विग्गतमेव। तन्नौ सहेत्याद्युभयगतम्। एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ ८ ॥ (इत्यष्टमः पादः ॥)

इति भाट्टभाषाप्रकाशे तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

अथ यत्रानेकः शेषी तत्र कः शेषं प्रयुङ्क्ते को नेति चिन्ता। तत्फलं च पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यादौ कपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वेपि यत्र सौर्ये चरौ तुषोपवापे सत्यपि कपालं नासादनीयम् कपालेषु पुरोडाशं श्रपयतीति तत्प्रयोजकस्य पुरोडाशस्याभावात्, तादृशस्थले हस्तेनैव तुषोपवाप इति। तत्र यत् क्रतोः साधनम् तत् क्रतुप्रयोज्यं क्रत्वर्थम्। यत्पुरुषं प्रीणयति रागसिद्धप्रवृत्तेः फलादन्यद् द्रव्यादिकम् तत्पुरुषप्रयोज्यं पुमर्थम्। यथा चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र प्रणयनमाश्रित्य पुरुषार्थं साधयद्गोदोहनम् अर्थात्क्रतुमप्युपकरोति। एवं द्रव्यार्जनमपि। तस्य क्रत्वर्थत्वे ऽन्यायेना[1]प्यर्जितेनारम्भसिद्धेरप वा एष सुवर्गाल्लोकाच्च्यवत इति क्रत्वनुपक्रमे दोषदर्शनं न सङ्गच्छते। तस्मात्तदपि पुमर्थमेव सत् क्रतावप्युपकरोति॥ नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्र नञः क्रियान्वये यत्र क्रत्वर्थमुद्यदादित्यावेक्षणं प्राप्तम् तस्य प्रतिषेधो भवति। ततश्च ग्रहणाग्रहणवत्तद्विकल्पे नञर्थश्च श्रौतो लभ्यते। तथापि तस्य व्रतमित्युपक्रमानन-

---

(१) क्रत्वर्थत्वे ऽत्पेनेत्युभयपुस्तकपाठः।

गुणत्वान्निषेधपक्षमपहाय उपपदार्थेन नञोन्वयात् पर्युदासपक्षमाश्रित्य अनीक्षणसंकल्पो लक्ष्यते। तेन विकल्पदोषो नानुषज्यते। एतावता हैनसा युक्तो भवतीति वाक्यशेषरूपं फलवचनमर्थवद्भवति॥ पशुना यजेतेत्यत्र पशुरुपादेयः। तत्र कारकाणां क्रिययैवान्वय इति नियमात्कारकेण समानप्रत्ययश्रुत्याऽऽत्मसात्कृता संख्या तद्द्वारा क्रियामेवोपसर्पति न समानपदोपात्तमपि कारकापेक्षया व्यवहितं पशुं स्पृशति। तेन सर्वत्रोपादेयगतं विशेषणं विवक्षितमेव॥ एवं लिङ्गमप्युपादेयगतं विवक्षितमेव सिंहः सिंहीत्यादौ ततोप्यर्थविशेषप्रतिपत्तेः॥ स्विष्टकृदादीनि स्मरणांशेन प्रतिपत्त्यंशेन च यागीयद्रव्यदेवतं संस्कुर्वन्ति यागांशेनादृष्टमपि कुर्वन्तीति ज्ञेयम्। यथार्थतः सन्निधानादुपादेयगतमेकत्वादिकं क्रियाप्रयोज्यम् एवं तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रापि सेति तत्पदेन प्रकृतस्य पयस एवामिक्षात्वावगमात्तस्यैव च द्विकर्मणमानयतिं प्रति मुख्यकर्मत्वावगमात्तदेवानयनं प्रयुङ्क्ते न तु वाजिनम् शब्दतोर्थतश्च व्यवधानात्। उत्तरार्द्धात्स्विष्टकृतमित्युत्तरार्द्धार्थं न हविरन्तरं कर्त्तव्यम् अपि तु विनियुक्तस्यैवायं विनियोगः। वाक्यात्तु प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति श्रुत्या गम्यमानोपि हविःसंस्कारो ऽदृष्टार्थत्वान्नाद्रियते शेषे प्रतिपत्तिरूपदृष्टप्रयोजने सम्भवति तदयोगात्। अतः प्रधानशेषहविरधिकरणेन क्षारणेन संस्कुर्यादिति तदर्थः। अधिकरणनियमात्तत्संस्कारोपि इत्युभयार्थत्वमपि। फलं तु वाजपेयक्रतुपशूनां प्राजापत्येन च सहोपक्रमेपि प्रातःसवने क्रतुपशूनामालम्भो मध्यन्दिने इतरेषाम् तत्र प्राजापत्यपयोभिघारणार्थं शेषः स्थाप्य इति पूर्वपक्षे न स्थाप्य इति सिद्धान्ते॥ १॥

(इति चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः॥)

यूपस्य स्वरुं करोतीत्यादौ यूपस्य विधिना स्वरुकरणं न विधेयं लक्षणागौरवात्। स्वरुणा पशुमनक्तीति अञ्जनार्थत्वेन प्राप्तः स्वरुः कुत उपादेय इत्याकाङ्क्षायां यूपस्येति षष्ठ्या तस्य यूपापादनकत्वं गम्यते। तथाचात्मार्थं विधानं भवति। एवं मूलतः शाखां परिवास्योपवेष्टं करोतीत्यत्र परिवासनस्य शाखैव प्रयोजिका द्वितीयाश्रवणात् न तु मूलम् तदनुनिष्पन्नत्वात्। तेन शाखाया अभावे यतःकुतश्चित्काष्ठादुपवेषः कर्त्तव्यः। यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्,तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् (२७, २८ सूत्रे)। यदाग्नेयोष्टाकपाल इत्याद्युत्पत्तिवाक्येषु यजेरश्रवणेपि यत्र द्रव्यदेवतं दृश्यते तत्र यजिरस्तीत्यवगन्तव्यम्। होमस्तु यज्युक्त एवार्थे। चतुरवत्तं जुहोतीतिवाक्यात् आसेचनमधिकं विधीयते ॥ २ ॥

(इति चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वम् अग्निहोत्रे दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् दध्ना जुहोतीति वाक्यद्वयं पृथग्विपरिवृत्तिलब्धहोमाश्रयं मिथोनिराकाङ्क्षतया न सम्बध्यते यद्दध्ना जुहुयात्तदिन्द्रियकामस्येति। तेन नित्यार्थं कामार्थं चेत्युभयार्थं दधि संयोगपृथक्त्वात् ॥ स्वर्ग आमुष्मिक एव ॥ कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेति कारीरी शुष्यत्सस्यसंजीवनकामस्य विहितेत्यैहिकफलैव ॥ चित्रया यजेत पशुकाम इति चित्रादिफलं त्वसति प्रतिबन्धके ऐहिक,मन्यथाऽऽमुष्मिकम् ॥ वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यत्र वाजपेयप्रकरणात् तदङ्गत्वेन बृहस्पतिसवाख्यं कर्मान्तरं विधीयते। पौरोहित्यकामस्य यो बृहस्पतिसवस्तस्यात्रानुपस्थितेस्तत्तद्दशत्वलाभार्थं तन्नामकत्वमत्र ज्ञेयम् कुण्डपायिनामयनस्था(मासा)ग्निहोत्रवत् ॥ ज्योतिष्टोमप्रकरणे तु दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति तु कालार्थः संयोगो न त्वङ्गाङ्गिभा-

वार्थः ज्योतिष्टोमप्रकरणात् ॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इत्युपक्रम्य यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स इत्यादिफलं जातगतं ज्ञेयम् वचनात्। न च शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिन्यायविरोधः गुणवत्पुत्रताया अपि पितुः प्रीतिकरत्वेन तदनुग्रहस्यापि लाभात् ॥३॥

(इति चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥)

पितृयज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यात् अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्यत्रामावास्यापदेन कर्मोपादाय तदङ्गत्वं पितृयज्ञस्य। ततश्च फलकल्पनापि नास्तीति प्राप्ते काले शब्दस्य मुख्यत्वात् अपराह्ण इति कालसामानाधिकरण्याच्च पितृयज्ञः स्वकालविहितो नेष्ट्यङ्गम् ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

इति भाट्टभाषाप्रकाशे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

एवं सिद्धानां प्रयोज्यानां क्रमो विचार्यते। अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीत्यत्र न पूतः पावयेदितिवचनादऽदीक्षित एवाध्वर्युरन्यान् दीक्षयति सत्रे। तत्र हि ये यजमानास्त एव ऋत्विज इति सर्वेषां दीक्षाया आवश्यकत्वात्। अध्वर्व्यादिसंज्ञाश्च तत्कार्यपरिग्रहात्। तं च ब्रह्मचारी वाचार्यप्रेषित इत्यन्तमयं श्रौतः क्रमः क्त्वाश्रुत्यवगतः। अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादावार्थक्रमः। पाकस्य होमार्थत्वे दृष्टार्थतालाभादत्र पाठक्रमो नाद्रियते, होमोत्तरं यवागूपाकस्यादृष्टार्थापत्तेः ॥ समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यादौ पाठक्रम एव। सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इत्यत्र पशूनामुपाकरणप्रोक्षणसंज्ञपनादिषु प्रथमः पदार्थो येन क्रमेण प्रवृत्तस्तेनैव क्रमेण द्वितीयादयः पदार्थाः कर्त्तव्याः। सोयं प्रवृत्तिक्रमः प्रधानस्याङ्गैः सह न्यूनमधिकं वा विप्र-

कर्षमसहमानस्यानुरोधादाश्रीयते । साद्यस्क्रे सवनीयस्थाने सह पशुना ऽऽलभत इत्युक्तम् । तत्र स्थानिनः स्वस्थानात्मच्युतौ कारणाभावात् प्राथम्यम् । अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोस्तु ततः परं प्राप्तयोः प्रकृतौ दृष्टं पौर्वापर्यमसति बाधके नोल्लङ्घनीयमिति द्वितीयोऽग्नीषोमीयस्तृतीय आनुबन्ध्य इति तेनैव क्रमेण तेषां प्रोक्षणादयः ॥

सारस्वतौ भवत इति सरस्वतीदेवतः सरस्वद्देवत इति च यागद्वयं श्रुतम् । तत्र याज्यानुवाक्यायुगलक्रमो मुख्यः । तेन स्त्रीदेवतस्य पूर्वं निर्वापः पश्चात्पुंदेवतस्येति प्रवृत्तिक्रमेणैव तत्सिद्धमित्युदाहरणान्तरं मृग्यम् । तत्र दर्शपूर्णमासयोः प्रथमं दधिधर्माः शाखाहरणादयः समाम्नाताः पश्चादाग्नेयधर्मा निर्वापादयः याज्यानुवाक्यायुगलक्रमस्तु विपर्ययेण । अतस्तत्र प्रवृत्तिद्वयसत्त्वेऽपि मुख्यक्रमेणैव नियमः । तेन प्रथमं प्रयाजशेषेणाग्नेयस्याभिघारणं पश्चाद्दध्न इत्यादि फलम् । दर्शपूर्णमासयोरेव प्रथममग्नीषोमीयस्य ब्राह्मणं पश्चादाग्नेयस्य । याज्यानुवाक्याक्रमस्तु विपरीतोऽस्ति । तत्रापि स्मृत्येकप्रयोजना मन्त्रा इति पाठक्रम एव बलवान् ॥

एवमप्यङ्गानां पाठक्रमो बलीयाननपेक्षत्वात् । तेनाग्नेयाग्नीषोमीययोरन्तराले मुख्यक्रमानुरोधात्प्राप्तोऽपि उपांशुयाजार्थाज्यनिर्वापो यथापाठमेव भवति । अत एव प्राकृतात् क्रमान्निराकाङ्क्षायामाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वत्याज्यभागा बार्हस्पत्यश्चरुरित्यादिविकृतौ न कर्मान्तरकल्पना । अग्नीषोमीये पशौ प्रकृतितः हविरासादनान्ते प्राप्ताः प्रयाजास्तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीत्यपकृष्यमाणा आघारानप्यपकर्षन्ति ततः पूर्वं तेषामनुष्ठाने क्लृप्तक्रमलोपाद्वैगुण्यं स्यादिति तदन्तापकर्षः । एवमाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यत्रापि तदाद्युत्कर्षः । तत्रापि तदनन्तरं कर्त्तव्यस्य सूक्तवाकस्य ततः प्राक्करणे क्लृप्तक्रमभङ्गात् । अमावस्यायां वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यपकृष्यमाणा वेदिः स्व-

स्मात् पूर्वान्हविरभिवासनान्तान् नापकर्षेत्। निर्वापादीनां परेद्युश्चोदितत्वात् तेन तत्र तन्मात्रापकर्षः। मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुमित्याम्नाता सांतपनीया दैवान्मानुषाद्वा [प्रतिबन्धात्] यावत्सायमुत्कृष्टा चेत् सायमस्तमिते जुहोतीति कालस्यानुपादेयत्वेन यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति जीवनरूपनिमित्तविशेषणत्वात्तत्र प्राप्तमग्निहोत्रं किंचिदङ्गमपहायापि कृत्वैव सान्तपनीया कर्त्तव्या ॥ १ ॥

(इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥)

वाजपेये प्राजापत्यानां पशूनामेकस्योपकरणादि प्रदानान्तं कृत्वा परस्य तथैव कर्त्तव्यमिति काल्पनिकः काण्डानुसमयः वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीत्येककालप्रयोगेण बाध्यते। तमनु उपाकरणादयोपि तेषामेककाला एव प्राप्ताः सन्तो ऽशक्यत्वात् क्रमेण क्रियन्त इति पदार्थानुसमय एवात्र बोध्यः। यत्राश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां शतं सहस्रं वा पुरोडाशास्तत्र पदार्थानुसमये सर्वेषामधिश्रयणान्ते प्रथमस्योद्वासनं चेत् क्रियते तस्य दाह एव स्यादिति प्रधानबाधात्तादृशस्थले ऽपि काण्डानुसमय एव ॥ मुष्टिकपालावदानेष्वपि काण्डानुसमय एव यथा एकस्य चतुरो मुष्टीन्निरुप्य परस्य निर्वपेत् ॥ नक्षत्रेष्ट्यादावग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेत्यादय उपहोमाः प्राकृता अरिष्टान् कृत्वैव कर्त्तव्या नतु ततः पूर्वम् प्रधानानन्तरम् प्रधानविधिवाक्यशेषेण प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येतिशब्देन प्रापितात्प्राकृतात् पश्चादेव वैकृतस्य प्राप्तेः॥ २ ॥

(इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥)

प्रकृतौ पञ्च प्रयाजास्त्रयोनुयाजाः पशौ त्वेकादश प्रयाजा एकादशानुयाजाः। तत्रैकादशत्वं प्रयाजादिस्वरूपे ऽनर्थकम्, न हि पञ्च त्रयो वैकादशीभवितुमर्हन्ति। अतस्तेषां प्र-

योगे इयं संख्या सुसम्पादिनी । तिस्र उपसदः प्रकृतौ विकृतौ तु षट् । तत्र संस्थानवद्द्वैधयवाद्वृत्तिः, दण्डकलितवदावृत्तौ तु तृतीयां कृत्वा प्रथमायां क्रियमाणायां क्लृप्तक्रमभङ्गः स्यात् ॥ एकविंशतिमनुब्रूयादिति सामधेनीवृद्धावऽन्ते तु बादरायण इति न्यायेनाऽऽगन्तूनामन्ते सन्निवेश इति प्राप्तेऽपि या धाय्याशब्दिता ऋचः पृथुपाजवत्यौ धाय्येइत्याद्यास्तासामियं वै समिध्यमानवती असौ समिद्धवती यदन्तरा तद्धाय्येत्यन्तरालत्वेन स्तुतत्वात्समिध्यमानसमिद्धवत्योरन्तराले निवेशः।अन्यासामागन्तूनामन्त एव। अत एव त्रैधातव्यामग्ने वीतेॱ वाजिनेत्येतस्यास्त्रिष्टुभोऽन्ते निविशेन त्रिष्टुभा परिदधातीति दर्शनमुपपद्यते । द्वादशसु रात्रिष्वनुनीर्वेपेदित्याधानात् पवमानहविषां विप्रकर्षेऽपि तदन्त एवाग्निहोत्रादिप्रवृत्तिः । आधानवत्तासामग्र्यर्थत्वेन ततः प्रागाहवनीयाद्यसिद्धेः । तासां प्रधानाप्रङ्गत्वपक्षेऽपि साङ्गस्य प्रधानस्याननुष्ठितत्वान्न ततः पूर्वमग्निहोत्रारम्भः । काम्यानां नैमित्तिकानां वा क्रतूनां पाठक्रमादनुष्ठानं न किंतु कामनावशान्निमित्तवशाच्च तत्र क्रमः ॥३॥

(इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥)

आश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने पठ्यमानोऽप्याश्विनो दशमो गृह्यत इति श्रुतेर्दशम एव गृह्यते, श्रुतितः पाठस्य दुर्बलत्वात् । एवमर्थतोऽपि पाठो दुर्बल इत्युक्तम् अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र । एवं प्रवृत्तिक्रमान्मुख्यक्रमो बलवानित्यप्युक्तं प्रागेव ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेतिवचनाद्यथेष्टिपूर्वत्वमाधानस्य एवं यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेदथाऽऽदधीताथ यजेत सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तून् सूर्क्ष्येन्न नक्षत्रं सोमेन यक्ष्यमाणो ऽग्नीनादधीतेत्यादिवचनेभ्यः सोमेनानन्तरं यक्ष्यमाण इत्यपि गम्यते अतः सोमपूर्वत्वमपि । आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स

सोमेनेष्ट्वा ऽग्नीषोमीयो भवति यदेवादः पौर्णमासꣳ हविस्त-दनुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवत्यो भवतीति हविर्मात्रमुत्कृष्यते न दर्श-पूर्णमासौ। यदेवादइति तन्मात्रस्यैवोत्कर्षाभिधानात्। तेन विप्र-स्यापि पुरो ऽग्निष्टोमाद्दर्शपूर्णमासौ भवत एव। प्रकृतिवद्विकृतीनां द्व्यहकालता प्राप्ता य इष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सो ऽमावा-स्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेतिप्रत्यक्षश्रुतिविहितः कालो न चोदकात्संकोचमर्हति। तेन सर्वाङ्गयुक्ता विकृतिः पञ्चदश्या-मेव भवति। नासोमयाजी सन्नयेदित्यऽसोमयाजिनः सा-न्नाय्याभावात्तद्विकारा अपि सोमादूर्ध्वमेव। एवमग्नीषोमीयवि-कारा अपीति ज्ञेयम्॥ सोमविकारास्त्विष्ट्युत्तरमेव। नहि तेषां सोमवदिष्टेः प्राक् चोदना ऽस्ति प्रकृत्यारम्भमन्तरेण वि-कृतावनधिकारस्योक्तत्वात्॥ ४ पादः॥

इति भाट्टभाषाप्रकाशे पञ्चमो ऽध्यायः॥

तदेवं विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिशिष्टाचारसामर्थ्याख्यानि षट् प्रमाणानि धर्मे निरूपितानि प्रथमे। द्वितीये शब्दान्तराभ्याससं-ख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तराणि षड् धर्मभेदे। श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रक-रणस्थानसमाख्याख्यानि षट् शेषशेषिभावे तृतीये। तच्छेषभू-ता प्रयुक्तिश्चतुर्थे। श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानमुख्याख्यैः षड्भिश्च क्रमोऽपि निरूपितः। अत्रैवं निरूपितेषु कर्मस्व ऽधिकारो निरूप्यते (प्यः) तदेवं प्रमाणभेदशेषप्रयुक्तिक्रमैर्निरूपिते धर्मे ऽधि-कारी निरूप्यते। तत्र स्वर्गाद्यर्थ एवाधिकारी। सो ऽपि स-र्वाङ्गसंपन्न एव न त्वन्धतिर्यगादिः। तत्रापि स्वर्गकाममुद्दिश्य विधीयमाने याग उद्देश्ये विशेषणं लिङ्गमविवक्षितमिति स्त्रि-या अप्यधिकारः। तत्रापि दम्पत्योः संसृष्टद्रव्यत्वाद्विभागप्र-तिषेधाच्च सहैवाधिकारः। तत्र पत्न्या अध्ययनाभावे ऽपि

यावदुक्तं मन्त्रोच्चारणम्। पुरुषेषु तु त्रयाणामपि वर्णानां वेदसंयोगादस्येव कृतावधिकारः। रथकारस्य त्व ऽत्रैवर्णिकस्यापि ऋभुसौधन्वनापरपर्यायस्यावान्तरवर्णस्य ऋभूणां त्वेतिमन्त्रवर्णादस्येवाधानम्, रूढिवाधायोगात् त्रैवर्णिकेष्वेव रथकर्त्तेतिनियन्तुमशक्यत्वात्। ऐन्द्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपेदिति प्रक्रम्य एतया निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्रापि निषादानां त्रैवर्णिकस्य स्थपतेर्ग्रहणे षष्ठ्यर्थलक्षणापत्तेर्निषादश्चासौ स्थपतिरिति श्रौतार्थस्य त्यागायोगान्निषाद एव स्थपतिरधिक्रियते॥ १॥

(इति षष्ठाध्याये प्रथमः पादः॥)

ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्यादौ क्रियां प्रत्युपादेयस्य कर्तुर्विशेषणं बहुत्वं विवक्षितम्। फलभोक्ता तु क्रियां प्रत्युद्देश्य इति तद्विशेषणं बहुत्वमविवक्षितम्, तेन न समुदायस्य भोक्तृत्वमपि तु प्रत्येकम्। तस्मात् प्रत्येकं कृत्स्नफलार्थिन एव सत्रेऽधियन्ते। एतेनैव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादावेकस्यैव कर्तृत्वमिति व्याख्यातम्॥ उपक्रान्तं काम्यमिष्ट्यादिकर्म मध्ये कामनानिवृत्तावपि समापनीयमेव तैत्तिरीये देवताभ्यो वा एष आवृश्चते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेत न देवताभ्य आवृश्चत इति तदऽसमापने दोषप्रायश्चित्तयोः श्रवणात्॥ न कलञ्जं[१] भक्षयेदित्यादौ रागतः प्राप्तं कलञ्जादिभक्षणमनिष्टसाधनमिति निषिध्यते न तु नेक्षेतोद्यन्तमितिवत् पर्युदस्यते। अतो न तद्वर्जनात्फलोत्पत्तिरस्ति प्रजापतिव्रतवत्॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादौ न सन्ततानुष्ठानम् सायं प्रातरित्यनुपादेयगुणयोगात्। तथाच यदा कालः प्राप्तस्तदैव कर्मप्राप्तिः तत्कालविशिष्टजीवनाख्यनिमि-

(१) कलिञ्जशब्दः पुस्तकद्वयेऽपि।

त्तस्य पुनःपुनरावृत्तावनुष्ठानमपि पुनःपुनरावर्त्तते । एवमन्तः क्रतावपि कपालभेदनादिनिमित्तावृत्तौ नैमित्तिकस्य स्कन्ने जुहोति भिन्ने जुहोतीत्यादेरावृत्तिर्ज्ञेया । एवं गुर्वभिवादाद्यप्यावर्त्तेत निमित्ततः ॥ सोमेन यजेत स्वाध्यायमधीयीत प्रजामुत्पादयेदिति सोमविद्याप्रजं नित्यम् । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवाञ्जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्यृणश्रवणात् तदनपाकरणे च अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य सुतानपि। अनिष्ट्वा शक्तितो यज्ञैर्मोक्षमिच्छन् व्रजत्यध इति दोषस्मरणाच्च ॥ २ ॥

(इति षष्ठाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

नित्येषु यथाशक्त्यऽङ्गानामुपसंहारः ॥ काम्येषु तु सर्वाङ्गोपसंहारेणैव भाव्यम् ॥ व्रीह्याद्यभावे तत्सादृश्यात्प्रतिनिधित्वेनोपात्तेष्वपि नीवारेषु न प्रधानकर्म भिद्यते । अतो मुख्याभावे प्रतिनिधिरुपादेयः ॥ तत्रापि देवताया आहवनीयाद्यग्नेर्मन्त्रस्य प्रयाजप्रोक्षणादिकर्मणश्च प्रतिनिधिर्नास्ति, तत्तज्जन्यादृष्टस्याऽन्यतःसिद्धौ प्रमाणाभावात् ॥ नीवारादिस्तु प्रत्यक्षेण पुरोडाशं साधयतीति युक्तस्तत्र श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिः । अयज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवा इत्यऽयज्ञियत्वेन प्रतिषिद्धानां माषादीनां मुद्गादिसादृश्येऽपि न मुद्गादिप्रतिनिधित्वम् ॥ यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्त्येव ॥ यत्र तु सप्तदशावरास्सत्रमासीरन्नित्यादौ सत्रे कस्यचिद्विनाशे (शस्तत्र) यद्यपि तत्कार्यकरणार्थमन्यः प्रतिनिधेय एव, तथापि नासौ फलभाक् पूर्वप्रवृत्तत्वाभावात् । कार्यमात्रं तु तेन साधयितुं शक्यम् । कर्त्रन्तःपातित्वाच्चास्य फलिसंस्कारा भवन्ति ॥ खदिरव्रीह्यादिस्थाने कदरनीवारै(रादिभि) रुपक्रान्तेऽपि प्रयोगे मुख्यद्रव्यलाभे सति मुख्यमेवोपादद्याव

(खादिरादिकं पशुनियोजनाद्यर्थमुपादद्यात् (ददीत [१]) कृते तु नियोजनादौ मुख्यं प्राप्तमपि नोपादद्यादित्यपि केचित् ॥ प्रधानमात्रनिर्वृत्तिपर्याप्तस्य मुख्यस्य लाभे शेषकर्मपर्याप्तोऽपि प्रतिनिधिर्नोपादेयः ॥ ३ ॥

(इति षष्ठाध्याये तृतीयः पादः ॥)

अवदाननाशे पुनरायतनादवदानमिति कल्पसूत्रकाराः मध्यात् पूर्वार्द्धाच्चावद्यतीति शास्त्रात्सकृन्मध्यादेरवत्ते पुनस्तदभावान्नायतनान्न्यायतोऽवदानं प्राप्नोति किं तु हविरन्तरं सम्पादनीयम्। तच्च यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुरपहरेयुर्वा आज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेतेति वचनादाज्यं भवति ॥ यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्रार्त्तिमुद्दिश्य पञ्चशरावो विहितः। आर्तिश्चाऽविशेषेण यत्किंचिद्विषयिणी सर्वदैवास्तीति सर्वदा पञ्चशरावः प्राप्नोतीति अनियतः शास्त्रार्थो मा भूदित्यसा हविरित्यनेन विशेष्यते। तावता च परिसमाप्ते वाक्ये उभयमित्यविवक्षितं ग्रहैकत्ववत्। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तेन न (च) सायंदोहार्त्तिरेव वा प्रातर्दोहार्त्तिरेव वा न निमित्तम् किंतूभयमपि परस्परानपेक्षं निमित्तमिति वाक्यार्थः। एतच्च दर्शात्कर्मान्तरं न तु तत्प्रतिनिधिरिति पञ्चशरावं कृत्वा दर्शोऽप्यनुष्ठेय एव ॥ ४ ॥

(इति षष्ठाध्याये चतुर्थः पादः ॥)

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं[२] ये ऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति। अत्र न तण्डुलानां

(१) टिप्पणीभूतमिदं पुस्तके मिश्रितमिति प्रतिभाति।
(२) दधनश्चरुमिति ख-पु. पा.

विभागो विधीयते मध्यमादिवाक्यप्राप्तत्वात्। नापि दधिशृतयोरधिकरणत्वम् अभ्युदयेष्टिप्रकरणे सह श्रपयतीतिवचनेन तस्यापि प्राप्तत्वात्। किं तु तण्डुलान्विभजेदित्यस्य तण्डुलोपलक्षितं हविस्त्रयं देवताभ्य उपनयेदित्येव। ततश्च न प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातामिति नात्र प्रायश्चित्तरूपं कार्यं विधीयते। प्रकृतस्य च हविस्त्रयस्य अत्यक्तयागसम्बन्धस्य देवतान्तराकाङ्क्षायां मध्यमादिवाक्यान्युपतिष्ठन्ते। तत्र दात्रादिगुणविशिष्टमेकमग्न्यादिदेवताकारकमेकेन विधिना विधातुं शक्यम्। ततश्च यदि बिभियादभि मोदेष्यतीति महारात्रे[1] हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत अर्धं दधि हविरातञ्चनार्थं निदधाति अर्धं न यद्यभ्युदियात्तेनातञ्च्य प्रचरेत् यद्यु न प्रातरन्येद्युरेतेन ब्राह्मणं भोजयेदिति दर्शनमुपपद्यते। अन्यथा लौकिकयोरेव दधिशृतयोश्चरुद्वयसम्भवेन कालापराधदोषे ऽपहृते तदानीमेव दर्शः कर्त्तव्यः स्यात्। तत्रातञ्चनार्थं दध्यर्द्धस्थापनमनर्थकं स्यात्। अस्माकं तूपक्रान्तं प्रयोगं समाप्य श्वो दध्यन्तरमुत्पाद्यमिति तदर्थवद्भवतीति। यद्यपि चतुर्दश पूर्णमास्याहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामितिलिङ्गोपोद्बलिता उपांशु पौर्णमास्यामिति पौर्णमासीमात्रग्रहणाद्दर्शे उपांशुयाजो नास्ति तथापि बह्वृचब्राह्मणे तद्दर्शनादभ्युदयेष्टौ उपांशुयाजहविषोपि देवतापनयेपि देवतान्तरयोगानुक्तेरुपांशुयाज एव लुप्यते। अनिरुप्ते निरुप्ते वा प्रायश्चित्तमिदं सममिति। इदम् अभ्युदयेष्ट्याख्यम्। निर्वापो वैकृतीभ्यः स्यादनिरुप्ते यदोदयः॥ चन्द्रस्येति शेषः। किंचिन्निरुप्ते शिष्टस्य तूष्णीं निर्वाप इष्यते। ज्योतिष्टोमे यदि बहिष्पवमानं प्रसर्पतां प्रतिहर्ता ऽपच्छिद्या[2]त्सर्ववेदसं दद्या-

(१) अभि नोदेष्यतीति महापात्रे –इत्यपि क्वाचित्पाठः।
(१) अपच्छिद्येतेति पाठान्तरम्।

द्युद्गातापच्छिद्यादक्षिणं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेतेत्यत्र युगपत्पद्द्वयोरपच्छेदे ऽन्यतरत्प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम्। अपच्छेदयोः पौर्वापर्ये तु पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते। परस्यानन्यथोत्पादान्नाद्याऽबाधेन सम्भव इति न्यायेनासंजातविरोध्यपि पूर्वं संजातविरोधिनापि निरवकाशेन परेण प्रायश्चित्तेन[1] बाध्यते। पश्चादुद्गात्रपच्छेदे सर्वस्वं स्यात्पुनः क्रतौ। आवृत्तिरह्नस्तस्यैवा ऽपच्छेदो ऽहर्गणे यदि ॥ ५ ॥

(इति षष्ठाध्याये पञ्चमः पादः।)

सत्त्रेषु तुल्यकल्पानामेवाधिकारः। अन्यथा वासिष्ठानां प्रयाजो नाराशंस इतरेषां तनूनपादिति कल्पभेदेनान्यतरग्रहे इतरोननुगृहीतः स्यात्। राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्र भिन्नकल्पयोरपि राजा च पुरोहितश्च तयोरधिकारः। अत्र समासान्तरोपादाने लक्षणापत्तेर्न द्वयो राज्ञोर्द्वौ पुरोहितौ वा एकस्य वा द्वौ पुरोहितावत्र ग्राह्यौ। आद्ये राजपदवैयर्थ्यात्। द्वितीये पुरोहितं वृणीत इत्युपादेयपुरोहितगतमेकत्वं विवक्षितमिति द्वयोः पुरोहितयोरसम्भवः। य एव कश्चित्स्तोमभागानधीयीत स एव वासिष्ठ इत्यवासिष्ठस्यापि स्तोमभागविदो ब्रह्मत्वाभ्यनुज्ञानाद्वासिष्ठो ब्रह्मेति वाक्यमनादृत्य वैश्वामित्रो होतेतिवचनाद्विश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां च सत्रेधिकारः। ते (ये) सर्वे साग्निकास्तेषां सत्रं साधारणं मतम् ॥ ६ ॥

(इति षष्ठाध्याये षष्ठः पादः ॥)

स्वदाने देयमात्मीयं न भूमिर्न तुरङ्गमः। नासत्संपाद्य दातव्यं न शुश्रूषुश्च शूद्रकः। पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत

(१) निरवकाशो न परेण वाध्यते प्रायश्चित्तेन बाध्यत इति ख-पुस्तके पाठः।

एकविंशः विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमित्यत्र विश्वसृजां सत्रे संवत्सरशब्दो न कालवाची किं तु त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमऽहरुच्यते। नाहःसंघ, स्ततोऽहस्सु गौणी संवत्सराभिधा॥ ये त्वत्र सहस्रायुषां गन्धर्वाणां वा रसायनसिद्धानां वा नृणां वा कुलं कल्पो वा मासेषु वा संवत्सरत्वं द्वादशरात्रिषु वा संवत्सरशब्द इति विकल्पा दर्शितास्ते सर्वेप्युक्तिमात्रनिरास्याः। चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्निति नियमान्नार्द्धतृतीयैर्यजमानशतैरप्यनुष्ठेयमिति ज्ञेयम्॥ ७॥

(इति षष्ठाध्याये सप्तमः पादः॥)

चतुर्होतृहोम उपनयनाहुतिः स्थपतीष्टिरवकीर्णिपशुश्चेत्यादिकं लौकिकेऽग्नावेव, न तदर्थमाधानसिद्ध आहवनीयोऽपेक्ष्यते॥ अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र पशुश् छागस्य वपाया मेदस इति मन्त्रवर्णाच्छाग एव ग्राह्यः॥ ८ पादः॥

इति भाट्टभाषाप्रकाशे षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

निरूपित उपदेशः अतिदेश इदानीं निरूप्यते। तत्र दर्शपूर्णमासयोर्ज्योतिष्टोमे च प्रयाजादयो दीक्षणीयादयश्च धर्माः श्रूयन्ते। ते न केवलं यज्यर्थाः येन सर्वत्र यजेरेकत्वात्परिप्लवेरन्। अपि तु प्रधानभूतापूर्वप्रयुक्ताः। अपूर्वभावना च सर्वत्र भिद्यते। अतस्तत्तत्प्रकरणव्यवस्थिताः सन्तोऽन्यत्रातिदेशेनैव गच्छन्ति। स चातिदेशस्त्रिविधः प्रत्यक्षवचनान्नामधेयाच्चोदनालिङ्गानुमितवचनाच्च। आद्यं यथा इषावेकाहे ज्योतिष्टोमविकारे इषुविष्टुतिं करोतीत्यादिनापि चोदकप्राप्तानां विष्टुत्यादीनां विकारं विधाय समानमितरच्छ्येनेनेति इतरत्, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादिकं श्येनाङ्गजातमतिदिश्यते

वचनेन । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीति वैश्वदेवपर्वणि यद्ब्राह्मणम् तदेव वरुणप्रघासेष्वतिदिश्यते । तेन तत्रापि वार्त्रघ्नान्येतानि हवींषीत्याद्याः स्तुतयो नव प्रयाजा इत्यादयो विधयश्चाप्युपतिष्ठन्ते ॥ १ ॥

(इति सप्तमाध्याये प्रथमः पादः ॥)

गीतिषु सामाख्येत्युक्तम् । कवतीषु रथन्तरं गायतीत्यादौ अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्यामृचि या गीतिः सा कवतीष्वतिदिश्यते । गीतिविशिष्टाया ऋचः सामशब्दार्थत्वे तन्न संभवेदेवेति गीतमात्रं सामेत्यत्रोपपादितम् ॥ २ ॥

(इति सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राऽपूर्वं कर्म विधीयत इत्युक्तम् । तत्र नैयमिकाग्निहोत्रवाचिशब्दप्रयोगस्तद्धर्मानतिदिशति । गुणयोगमन्तरेणान्यशब्दस्यान्यत्र प्रयोगादर्शनात् । एवं वरुणप्रघासेषु वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यत्रापि कर्मान्तरे सौमिकावभृथशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थ इति नामातिदेशोयम् ॥ ३ ॥

(इति सप्तमाध्याये तृतीयः पादः ।)

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रास्ति विध्यन्तापेक्षा । नचासावत्र श्रूयत इत्यनुमीयते नूनमयमन्यतःसिद्धामितिकर्त्तव्यतामुपजीव्य फलं साधयतीति । सा च वैदिकत्वसामान्याद्वैदिक्येवोपतिष्ठते न लौकिकी । अतः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति तत्राप्यानुमानिकाद्वाक्यान्नामातिदेशो बलवाञ्श्रौतत्वात् । तेन गवामयने ज्योतिर्गौरायुरित्याद्येकाहसंज्ञावन्ति कर्माणि गणान्तःपातित्वेपि न द्वादशाहधर्माँल्लभन्ते ऽपि तु नाम्नो बलवत्त्वात्तद्धर्मानेव ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

इति भाट्टभाषाप्रकाशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ विशेषतोतिदेशो निरूप्यते । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादिष्विष्टिषु निर्वपतिस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवत्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिसामान्यादाग्नेयस्य विध्यन्त उपतिष्ठते । तेन यथाग्नेयेन स्वर्गः कृतस्तथा सौर्येण ब्रह्मवर्चसमिति कथंभावपूरणं सिद्धम् । एवमनेकदेवतेषु अग्नीषोमीयस्यैन्द्राग्नस्य वा ऽक्षरसंख्यासामान्याद्विध्यन्तो ज्ञेयः । ऐन्द्रपुरोडाशे देवतासामान्यात्सान्नाय्यधर्मप्राप्तावपि हविषो यागं प्रति देवतापेक्षया प्रत्यासन्नत्वेन बलीयस्त्वात्पुरोडाशधर्मा एव । कृष्णलचरौ औषधवाचिचरुशब्दप्रयोगात्तद्धर्मा एव । अव्यक्तचोदनासु सोमेन यजेतेतिवत् ताद्धितचतुर्थीमन्त्रवर्णैः स्पष्टं यागार्थत्वेन श्रुतदेवतासु विश्वजिता यजेतेत्यादिषु सौमिको विध्यन्तः ॥ १ ॥

(इत्यऽष्टमाऽध्याये प्रथमः पादः ॥)

आज्यद्रव्यकेषूपांशुयाजस्य पयोदध्यामिक्षादिषु सान्नाय्यस्य एवं दैक्षे चाग्नीषोमीयपशौ तु कठिनत्वसामान्याद्देवतैक्याच्चाग्नीषोमीयपुरोडाशविध्यन्तः प्राप्तोपि देवतासामान्यापेक्षया हविषो बलीयस्त्वात्पशुप्रभवत्वसामान्यात्सान्नायविध्यन्तः । तत्रापि साक्षात्पशुप्रभवत्वेन गतिमत्त्वेन च पय एव घनीभूतमामिक्षेत्युक्तम् । अतस्तत्र पयोधर्मा एव प्रवर्त्तन्ते । पश्वन्तरेषु त्वग्नीषोमीयपशोरेव विध्यन्तः । आलम्भविशसनादिसामान्यात् । द्विविधो द्वादशाहः सत्रमहीनश्च । अहर्गणा अपि तादृशा एव । अतः सत्रेषु सत्रात्मनो द्वादशाहस्य विध्यन्तः अहीनेष्वहीनात्मन इति व्यवस्था ॥ २ ॥

(इत्यष्टमाऽध्याये द्वितीयः पादः ॥)

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन् सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुमित्यादौ स्थानसामान्यापेक्षया देवतासामान्यं प्रत्यासन्नमिति प्रथमेपि तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः चरमेपि

चरमेपि प्रथमस्याग्नेयस्य ॥ ३ ॥

(इति तृतीयः पादः।)

जुहोत्युत्पन्नानामग्निहोत्रादीनां दर्विहोमा इति नाम। ते त्वपूर्वा न कुतश्चिद्धर्मान् गृह्णीयुः ॥४॥

(इति चतुर्थः पादः॥)

इति भाट्टभाषाप्रकाशे ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अपूर्वप्रयुक्ता धर्मा इत्युक्तं सप्तमाद्ये। ते च त्रिविधा वाक्यसंयुक्ता लिङ्गसंयुक्ताः श्रुतिसंयुक्ताश्च। तत्र प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टीत्यादौ प्रोक्षणस्य हन्तिपिनष्टिस्वरूपे आनर्थक्याद्वाक्येनाऽपूर्वार्थत्वं प्रोक्षणादेः। अगन्म सुवः सुवरगन्म, अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमित्येतौ मन्त्रौ क्रत्वङ्गत्वान्नह्यऽपूर्वमुलङ्घ्य श्रूयमाणफलदेवतार्थत्वं भजतो ऽपि तु क्रत्वपूर्वप्रयुक्तमेव फलदेवतं प्रकाशयत इति सेयमतिदेशेनापूर्वार्थता मन्त्रयोः[1]। व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र व्रीहिरूपद्रव्यं त्रीन् परिधीनित्यत्र त्रित्वसंख्या सूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इत्यत्रान्नकरणकक्रियारूपो हेतुः। चतुर्होत्रां पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रामावास्यामित्यत्र पौर्णमास्याद्याख्यौ समुदायौ। न च प्रोक्षणं मन्त्रसूर्पचतुर्होत्रादीनां स्वरूपेण प्रयोजकम्। आनर्थक्यात्। यत्स्वीयमऽपूर्वसाधनीभूतं हवीरूपत्वम् तत् स्वरूपेण। तच्च नीवारादिष्वपि अविशिष्टम्। अतस्तेष्वपि प्रोक्षणादीनां प्राप्तिरस्तीति व्रीहिश्रुतिमनादृत्यैवापूर्वार्थता प्रोक्षणादेः। एवं धर्माणामपूर्वार्थत्वे सिद्धे विकृतिष्वप्युलूखलादीनां प्रोक्षणम्। अगन्म ब्रह्मवर्चसं,

---

(१) अगन्मुख: सुवणन्म अग्नेरहमुजिति मनुजेषमित्यतौ मन्त्रौ कत्वंगत्वात्रा-भवपूर्वमुल्लङ्घ्य श्रुतमातफलदेवतार्थत्वं भजतोऽपितु कत्वपूर्वप्रयुक्तमेव फलदैवतं प्रकाशयत इति. सेयं लिंगेनापूर्वार्थत्वामन्त्रयो"रितिकपुस्तकपाठः, ख-पुस्तके त्वत्र नास्त्यत्र तद्धि अष्टमाध्यायारम्भात्प्रभृति तदीयतृतीयपादारम्भं यावत् त्रुटितमत्र।

सूर्यस्याहमुज्जितिमित्यूहेन मन्त्रो नीवारेषु प्रोक्षणम् द्विपरिधिकेष्वू-हेन मन्त्रो विनाप्यन्नकरणं सूर्पस्य होमसाधनत्वं विनापि समुदायं चतुर्होत्राभिमर्शनं च सिद्धयति। ततश्च मन्त्रसामसंस्काराणां द्वारान्तरसंबन्धनिमित्तान्यथाभावलक्षण ऊहश्चिन्तनीय इति सिद्धम्। प्र वो वाजा इत्याद्येकादशर्चः पठितः। त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह ततः पञ्चदश संपद्यन्त इत्यत्र त्रिरभ्यासः प्राथम्यधर्म इति या काचित् प्रथमे स्थाने पठ्यते सा सर्वापि त्रिरभ्यसनीया। प्रवोवाजीया तु लक्षणयोपस्थितेति नायमत्र धर्मः। तेन यत्र कुत्रापि या प्रथमा सा ऽभ्यसनीया। दर्शपूर्णमासावारभ्य माणोन्वारम्भणीयां कुर्यादित्यत्र दर्शपूर्णमासयोरप्रवृत्तस्य या प्रथमं प्रवृत्तिः सा आरम्भः। नवसो (न च सः) द्वितीयादिप्रयोगे प्रवृत्तिस्तुप्रवृत्तस्यैवाभ्यास इत्युच्यते नत्वसावारम्भ इति प्रथमप्रयोगात्यागेनान्वारम्भणीया न प्रतिप्रयोगम्। दर्शपूर्णमासयोरग्नये जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रः। सौर्ये तु चरौ अग्निपदस्थाने सूर्यायेति पदं प्रयोज्यम्। एवं धान्यमसि धिनुहि देवानित्यत्र धान्यपदस्थाने यत्र तरस-मयाः पुरोडाशा भवन्ति शाक्यानामयने तत्र मांसमसीत्यूहः। ये च यज्ञपतिं वर्द्धानित्यत्र यच्छब्दार्थस्य प्राधान्याद्बहुकर्तृके यज्ञपतिपदप्राधान्यार्थी नोहमर्हति। आशास्ते यं यजमान इत्यादौ तु तस्यैव प्राधान्याद्बहुकर्तृकेषूहः आशासत इमे यजमाना इति। यज्ञायज्ञीये श्रूयते न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयमिति श्रुत्यैव गिरापदस्थाने इरापदं प्रक्षिप्यते। तदपि प्रगीतमेव प्रत्युक्तव्यं स्थानधर्मत्वात्॥ १॥

(इति नवमाध्याये प्रथमः पादः॥)

यत्र तु नैवारं चरुं निर्वपेदिति प्रत्यक्षा चोदना तत्रापि व्रीहिस्थानापन्ना नीवारा व्रीहिधर्माँल्लभन्ते॥ २॥

(इति नवमाध्याये द्वितीयः पादः॥)

तेन व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इत्यादौ नीवाराणां मेध इत्यूहः सिद्धः। अग्नीषोमीये पशौ अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतमित्येकवचनान्तो मन्त्रः पठ्यते। अपरस्तु अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतानिति बहुवचनान्तोपि तत्रैव पठ्यते। सोपि गुणे त्वन्याय्यकल्पनेतिन्यायेन बहुवचनस्यापि पशावचयवाभिप्रायेण योजयितुं शक्यत्वात् तत्रैवावतिष्ठते न तु बहुपशुकेषूत्कृष्यते। तथा द्विबहुपत्नीकेपि यजमाने पत्नीं संनह्येत्यस्य नोहः। अविशिष्टस्याम्नानस्यैकपत्नीकप्रयोगविषये संकोचयितुमशक्यत्वात्। अत एवैकवचनस्य निर्देशमात्रार्थत्वेनादृष्टार्थत्वान्न बहुपत्नीकस्य विकृतावप्यूहः। प्रतिनिधौ चाऽविकारात्। यत्र व्रीह्यादयः प्रतिनिधित्वेनोपादीयन्ते तत्राऽविकारेणैव मन्त्रः प्रयोज्यः ॥ ३ ॥

(इति नवमाध्याये तृतीयः पादः ॥)

अभ्युदयेष्टौ दध्नश्चरुमिति पयेति चरुमिति च दधिशृतयोः सप्तमीनिर्देशात्प्रणीताकार्ये विनियोग इति मन्यमानस्योत्तरं कर्मान्तरपक्षे तथास्तु। प्राकृतानामेव तेषां पूर्वाभ्यो देवताभ्योपनयमात्रं विधीयत इत्युक्तं षष्ठे। तेन तत्र प्रदेशधर्मा एव प्रवर्त्तन्त इति। अश्वमेधे ईशानाय परस्वत आलभेतेति यागं विधाय पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिर्विधीयते। तथा च प्रत्यक्षविहितया निराकाङ्क्ष ईशानप्रयोगवचनो न चोदकमपेक्षते ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

इति भाट्टभाषाप्रकाशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

उपकारपृष्ठभावेन पदार्थानां प्राप्तिरिति स्वयंदितं बर्हिर्भवतीत्यादौ लवनादयस्तत्साधनभूता मन्त्राः परश्वादयश्चातिदेशात्प्राप्ता अपि बाध्यन्ते। एवं प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छृतेक्ष-

ष्णलमायुष्काम इत्यत्रापि वैतुष्यलक्षणोपकाराभावात् कृष्णलेषु नावघातः । सोमे दीक्षणीयाद्यर्थं राजसूयेनुमतीष्ट्याद्यर्थं स्त्रार्थं च नारम्भणीयापेक्ष्यते । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति वचनादन्यत्र तदप्रवृत्तेः । खलेवाली यूपो भवतीत्यादौ सिद्धायां खलेवाल्यां यूपमाच्छेत्स्यता होतव्यमिति च्छेदनार्था आहुतिर्लुप्यते । छेदनाभावे द्वारलोपात् । अच्छेत्यस्याभिमुखमित्यर्थः(?) (आच्छेत्स्यता च्छेत्तुमभिमुखेनेत्यर्थः) । उत्तमे प्रयाजे वक्ष्यमाणप्रधानदेवतास्मारकाणामग्निं स्वाहा विष्णुं स्वाहेत्यादीनाम् अग्न्यादिपदानां सौर्यादिषु विकृतिषु निवृत्तिर्लुप्तार्थत्वात् । ज्योतिष्टोमेग्नीषोमीयपशुधर्मसंदंशे अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निर्वपतीत्ययं पुरोडाशोग्नीषोमीयपश्वङ्गं सत् तद्गतदेवतासंस्कारेणाऽदृष्टेनैवद्वारेणोपकुर्वन्नदृष्टार्थ इत्यन्यदेवत्येपि पशौ निवर्त्तते । सौर्ये चरौ चरुशब्दो याज्ञिकप्रसिद्ध्याऽनवस्त्रावितान्तरूष्मपक्क ओदने वर्त्तते । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरित्युक्त्वाऽदितिमोदनेनेति वेदेप्यनुवादात् । तेन चरुमुपदधातीतिस्थाल्यां चरुशब्दो गौणः चरुरोदनभेदः स्यात् स्थाल्यामेव स पच्यते तस्मिन् पेषः संयवनं संवापस्तापनमित्यादीनां लोपः॥ १ ॥

(इति दशमाध्याये प्रथमः पादः)

कृष्णलचरौ घृते श्रपयतीतिवचनात्पाकः कर्त्तव्यः । स च रूपरसपरावृत्तिलक्षणस्य श्रपणस्य मुख्यस्य तत्रासम्भवादुष्णीकरणमात्रम् । पुरोडाशानां स्रुच्यसंसर्गार्थे उपस्तरणाभिघारणे कृष्णलेषु तत्संसर्गासम्भवाल्लुप्येते । चतुरवत्तं जुहोतीत्यप्युपस्तरणाभिघारणद्व्यवदानप्राप्तचतुःसंख्यानुवादेनावत्तहोममात्रं विधीयते इति चतुष्ट्वस्याविवक्षितत्वान्न तत्प्रापकम् । चुश्चुषाकारं भक्षयन्तीतिवचनात्पाकवत्कृष्णलानां भक्षणमपि गौणं चुश्चुषाकारं विधीयते । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादिति दानं दृष्टार्थत्वा-

दानमनार्थं तेषां भृतिरेव। हविःशेषदानं तु न तथा। दत्तस्य दानायोगेन प्रतिपत्तिमात्रत्वात्तस्य। आनतिरूपकार्याभावादेव सत्रेष्वृत्विग्वरणं दक्षिणा च नास्ति। मृतेज्यायामायुराशास्त इत्यादीनां लोपः। अङ्गीकृतमरणस्य स्वर्गकामस्य विहिते सर्वस्वारनाम्नि एकाहे आर्भवस्तोत्रकाले ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति प्रैषमृत्विग्भ्यो दत्त्वा यजमानो म्रियते तत्रापि श्रौतप्रैषबलात् प्राग्भृतेरेव ऋत्विग्भिः क्रतुसमापनं कर्त्तव्यम्। यथोक्तम् यजमानस्य मरणे नार्थिन इज्यां प्रवर्त्तयन्तीति तत्राप्यार्भवात्प्राक् आयुराशास्त इत्याद्यस्ति। हिरण्यमात्रेयाय ददातीत्यादिकं तु सत्रेपि भवत्येव। आधाने पवमानष्टौ अतिदेशादग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपन्तीतिप्राप्ताया अग्निहोत्रहवण्या अग्निहोत्रस्यानारम्भात्तद्धवनसाधनत्वाभावेपि तस्या यज्ञैः केतुभिः सहेति तदर्थं प्रागेव परिकल्पितत्वात् विगुणयापि तयैव निर्वापः कर्त्तव्यः। द्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेत वायव्यं वत्समैन्द्रमृषभमिति धेन्वादिशब्दानां गोजातीये रूढत्वाच्च छागस्य वपाया इतिलिङ्गप्राप्तस्य निवृत्तिः। वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादौ साधारणैः श्वेतादिगुणैस्तु न तस्य निवृत्तिः। पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो भिवान्यायै दुग्धे मन्थमिति श्रुते मन्थे पूर्वं श्रपणं पश्चात्पेषणम् प्रकृतौ तद्विपरीतम् ततः पदार्थधर्मस्य क्रमस्य बाधेपि न प्राकृतः पदार्थो निवर्त्तत इति मन्थेऽपि प्राकृतमेव पेषणम् ॥ २ ॥

(इति दशमाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

पुनराधेये पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वास इत्यादिदक्षिणा एका देयेत्येवमादिकाया अग्न्याधेयदक्षिणाया निवर्तिका वैकृत्येवानतेः सिद्धत्वात्। उभयीर्ददातीति तु न समुच्चयविधायकम् अग्न्याधेयिकीः पुनराधेयिकीश्च ददातीत्युभयापेक्षा तत्प्रवृत्तेः। पाकाभिघारणादयोन्वाहार्यधर्मा वत्सवद्वास आदौ न प्रवर्त्तन्ते

स्वरूपनाशाच्च स्वादिमादिप्रयोजनाभावाच्च । गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्येति पदं वाक्यावगतं गवादि सत्त्का प्रकृतं क्रतुं न ब्रूते वाक्यात्प्रकरणस्य दुर्बलत्वात् प्रकृतत्वेनैव तत्प्राप्तेस्तत्पदस्यानर्थक्यापाताच्च। नाप्यजादीन्, तेषां बहुवचनेन निर्देशात्। नाप्यश्वादीन्, अमुख्यत्वात्तेषाम्। तस्मान्मुख्यत्वादसन्तमुपकारकत्वाच्च गोरेव निर्देशः । तेनायमर्थः। गवादिद्रव्याणि तस्याः गोर्द्वादशशतं दक्षिणेति। तस्माद्गवामेषा संख्या। सा च दक्षिणा विभज्य देया विभागश्च द्वादशाहे दीक्षाक्रमवाक्ये अर्द्धिनो दीक्षयन्ति तृतीयिनो दीक्षयन्ति पादिनो दीक्षयन्तीतिसमाख्याबलात्। स चेत्थम्— कृत्स्नं द्रव्यं पञ्चविंशतिधा विभज्य मुख्येभ्यश्चतुर्भ्यो द्वादश भागान् अर्द्धिभ्यः षट् तृतीयिभ्यश्चतुरः पादिभ्यस्त्रीनिति विभज्य दद्यात्। मुख्याद्याश्च लब्धं द्रव्यं साम्येन विभज्य गृह्णीयुरिति। अश्वादीनां त्वऽनिवृत्तिरेव। अस्याः प्रकृतां गोसंख्याया निवृत्तिः। नैमित्तिक्या यदि सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात् अभिग्धे [1]सोमे पञ्च गा दद्यादिति च ॥ ३ ॥

(इति दशमाध्याये तृतीयः पादः ॥)

नक्षत्रेष्टौ अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेत्त्यादय उपहोमा न प्राकृतानां नारिष्टानां कार्ये विहिता इति न तान्बाधन्ते। ततस्तत्रोभयेषां होमानां समुच्चयः। शरमयं बर्हिर्भवतीति तु बर्हिःशब्दलक्षिते कुशकार्ये विहिताः शराः कुशान्बाधते। विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना। आग्नेयोष्टाकपाल इत्यादौ यो विध्युद्देशे देवतावाची शब्दः स एवाग्निमावहेयेत्यावाहनादिष्वपि प्रयोज्यो न तु तत्पर्यायः मन्त्रैरेव मन्त्रार्थः स्मर्त्तव्य इतिवदयं नियमः। एवं विकृतौ सूर्यादिपदमेव निगमेषु प्रयोज्यं नत्वादित्यादिपदम्। अग्नये

(१) अभिद्ग्ध इति ख-पु. पा.।

पावकायेत्यादौ तु पदद्वयमपि निगमेषु प्रयोज्यम् अन्यतरेण पदेनेतरगुणास्योपस्थित्ययोगात्। पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति न पृषदाज्यमिति द्रव्यान्तरं पृषच्च तदाज्यं चेतिव्युत्पत्त्या तस्य शब्दस्य चित्रत्वविशिष्टाज्यवाचित्वात्। ततश्च यथा जुषन्तां युज्यं पय इति पयस्यां पयःशब्दो वक्ति तस्यास्तदनन्यत्वादेवमाज्यशब्दोपि पृषदाज्यमिति। ततः देवानाज्यपानावहेत्यादिष्वाज्यपयुक्तेषु निगमेषु आज्यपशब्देन प्रयाजानुयाजा गृह्यन्त इति न केवलानुयाजनिमित्ते पृषदाज्यपानितिमन्त्रो विक्रियते ॥ ४ ॥

(इति दशमाध्याये चतुर्थः पादः)

यत्र द्यावापृथिव्य एककपालो वैष्णवस्त्रिकपाल एका सामिधेनीमित्यादौ प्रथमोपस्थितस्य त्यागे कारणाभावादादित एकेन त्रिभिर्वा मन्त्रैः कपालान्युपदध्यादन्ये लुप्यन्ते प्रयोजनाभावात्। एवं सामिधेन्या अप्याद्याया एवोपादानम्। यत्र सामिधेनीविवृद्धिरेकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येति तत्र प्राकृतीभ्यः पञ्चदशभ्यो ऽन्या याः काश्चिदग्निसमिन्धनप्रकाशिका ऋच आनेतव्याः ॥ ५ ॥

(इति दशमाध्याये पञ्चमः पादः ॥)

सत्रेष्वतिदेशादन्येष्टृत्विक्षु प्राप्तेषु ये यजमानास्त ऋत्विज इति यजमाना एव ऋत्विक्कार्ये विधीयन्त इत्यृत्विजां निवृत्तिः। अध्येतृप्रसिद्ध्या द्वादशाहे सत्त्रशब्दस्तत्रासनोपायिचोदितत्वं बहुयजमानत्वं चास्तीत्यस्य सत्रवद् यजतिचोदनाचोदितत्वमप्यस्तीति द्विरात्रादिवदहीनत्वमप्यस्ति ॥६॥

(इति दशमाध्याये षष्ठः पादः ॥)

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र न कृत्स्नस्य पशोर्हविष्ट्वमवदानस्य प्रकृतौ हविःसंस्कारार्थत्वेन दृष्टत्वाद्यतोवदानं तद्ध-

त्रिरिति नियमात्। अवदानं च हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यादिवाक्ये हृदयादीनामेवावगम्यत इति तेषामेव हविष्ट्वम्। एकादश पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यतीति संख्याविधानादेकादशभ्य एव परिगणितेभ्यो हृदयादिभ्योऽवदानं नाधिकेभ्यः। चातुर्मास्येषु साकमेधीयान्तर्गतायां गृहमेधीयायामाज्यभागौ यजतीतिचोदकप्राप्ताङ्गानां निवृत्त्यर्थमिति न,परिसंख्यायां दोषत्रयापत्तेः। यावच्छ्रुतेतिकर्तव्यतया,निराकाङ्क्षा गृहमेधीया न चोदकमाकाङ्क्षते(ति)। तस्मान्न प्राकृतमङ्गं निर्गुणं श्रुतम्। तत्रापूर्वत्वमितिनियमादपूर्वैव गृहमेधीया।तत्रैव स्विष्टकृदिडादिकमपि प्रत्यक्षश्रुतत्वाविशेषात्कर्त्तव्यमेव। प्रत्यक्षश्रुता द्रव्यदेवतादयश्चोदकप्राप्तांस्तान्बाधन्ते। अत एव प्राकृतः खादिरो यूपो भवतीति श्रुतं खादिरत्वमौदुम्बरो यूपो भवतीति श्रुतौदुम्बरतया बाध्यते विकृतौ। तथा सौमारौद्रं चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणाम् नैर्ऋतं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणामित्यादावपि द्रव्यगुणविशिष्टकर्मविधानादुपदिष्टा व्रीहयो यवान्बाधेरन्। यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः स्यादथ पञ्चावत्तैव वपेत्यत्रावदानोद्देशेन पञ्चसंख्या विधीयते। न चोद्देश्यमवदानं वपां विशेष्टुं शक्नोतीति वपाग्रहणं सर्वेषामवदानानामुपलक्षणम्। ततो हविष्षु त्र्यवदानमसौ द्विर्द्विरवद्यतीति वाक्यमर्थवद्भवति। पञ्चत्वं चोपस्तरणस्याभिघारणस्य वा वृद्ध्या संपादनीयम्॥७॥

(इति दशमाध्याये सप्तमः पादः॥)

पिण्ड्येष्टौ नार्षेयं वृणीते न होतारम्। अनारभ्य च श्रूयते यजतिषु ये-यजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यादौ चोदकप्राप्तवरणादेर्निषेधे ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः स्यात् ततश्च पक्षे शास्त्रस्य मिथ्यात्वकल्पनापेक्षया वरं लक्षणया पर्युदासाश्रयणम्। न च नानुयाजेष्विति समासापत्तिः। महाविभाषया राज्ञः पु-

रूप इत्यादाविव पक्षे समासाभावेप्यऽदोषात् । तदयं वाक्यार्थः । पित्र्यायामार्षेयवरणव्यतिरिक्तं प्रकृतिवत्कुर्यादिति अनुयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु ये-यजामहं कुर्यादिति च । तस्मान्नात्र विकल्पः किंत्वनुष्ठानमेव । तदयं प्रतिषेधाद्बाधः ।शरैः कुशानां प्रत्याम्नानाद्बाधः। स्वयंचोदितेर्थलोपाद्बाध इति त्रेधा बाधः सिद्धः । न तौ पशौ करोति न सोमे इत्यत्र उपदेशतोतिदेशतो वा यथा सोम आज्यभागौ न स्त एवं पशावपि न स्त इति दृष्टान्तमुखेन प्रतिषेधोयम् । तस्मात्पशावाज्यभागयोर्विकल्पः । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ त्वगत्या वाक्ययोस्तुल्यबलत्वादितरेण बाधायोगाद्विकल्पः । जर्तिलयवाग्वा जुहुयात् गवेधुकयवाग्वा जुहुयात् अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवेधुकाश्च पयसाग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्राऽनाहुतिरिति न जर्तिलादेः प्रतिषेधः वाक्यभेदात् । अतः पयसः स्तुतिमात्रमेतत् । एवमभिघार्यास्त्वियमुक्ता नाभिघार्याः होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमग्निहोत्रमिति नञूवद्वाक्यम् अभिघार्या एव तूष्णीमेव होतव्यमित्यनयोरर्थवादः । यदभिघारयेद्रुद्राय संनिदध्यात् यजू जुहुयात् अयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयादित्युक्तदोषप्रङ्गेक्त्यापि कर्त्तव्यमभिघारणमतिप्रशस्तत्वादिति । दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्यादिः पुरुषार्थानामेव दानादीनां प्रतिषेधो न क्रत्वर्थानाम्, विकल्पापत्तेः। आहवनीये जुहोतीतिसामान्यशास्त्रस्य पदे जुहोति वर्त्मनि जुहोतीत्यादिना विशेषशास्त्रेण बाधः । जामि वा एतद्यज्ञस्यक्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वायेति पुरोडाशयोर्मध्ये विहितोप्युपांशुयाजस्तन्मध्यकाल एव विधीयते । तत्र चोपलक्षणापायेप्युपलक्ष्यानपायादसोमयाजिनोग्नीषोमीयपुरोडाशाभावेप्याग्नेयानन्तरमुपांशु यजत्येव ॥ ८॥

(इत्यष्टमः पादः।)

इति भाट्टभाषाप्रकाशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

समाप्तोऽतिदेशः। एवमुपदेशातिदेशाभ्यां प्राप्तानामङ्गाङ्गिनामियत्तावधारणार्थं तन्त्राध्याय आरभ्यते। तत्र दर्शपूर्णमासयोः षडपि प्रधानानि संहत्य फलं साधयन्ति। तेषां चास्ति सर्वाङ्गोपसंहारापेक्षा। सौर्यादिकाम्यप्रयोगोऽभ्यस्तः फलमधिकं जनयति। तत्र दृष्टार्थानामवघातादीनां यावत्फलोदयमावृत्तिः चयने तूपधेयोलूखलसंस्कारार्थतया प्राप्तः सर्वौषधस्य पूरयित्वावहन्त्यैथतदुपदधातीतिविहितः सर्वौषधावघातो दृष्टार्थत्वाभावात्सकृदेवाऽनुष्ठेयः। एवं प्रयाजादीनप्यदृष्टार्थान् सकृदेवानुतिष्ठेत्। वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ बहुत्वं त्रित्वेनैवोपात्तमित्यधिकसंख्याया अप्राप्तिः। साान्नाय्ये तु तूष्णीमुत्तरा दोहयित्वेत्यत्र यावत्स्वं दोहनं न त्रित्व एव पर्यवसानं बहुत्वस्य। नास्यैतां रात्रिं [पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्] कुमारा न पयोलभेरन्निइतिवचनात्। दर्शादावाग्नेयादिभावना यद्यपि फलं करणं च पृथक् प्रापयन्ति, तासां कथंभावापेक्षायां तु सकृदाम्नातान्येवाङ्गानि सकृदेवोपतिष्ठन्ते। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति त्रयाणां युगपदवगतस्या(मप्य)नुष्ठानं पृथक्प्रयोगे बाधापत्तेस्तन्त्रमङ्गानि। एवमप्य ऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं चरुमाग्नेयं कृष्णग्रीवमित्यत्राग्नेययोः साान्नाय्ये देशकालकर्त्रैक्याद्दधिपयसोरिव युगपत्प्रदानं न भवति सौम्येन व्यवधानाच्छ्रुतिपाठावगतक्रमबाधाच्च १

(इत्येकादशाध्याये प्रथमः पादः ॥)

देशः समादिः कालो दर्शादिः कर्तारोऽध्वर्य्वादय एतेषां च तन्त्रत्वं न तु प्रतिप्रधानं पृथक्त्वम्। तथापि दर्शत्रिके पौर्णमासत्रिके च कालभेदादग्न्यन्वाधानाद्यङ्गानां पृथक्प्रयोगः। वरु-

णप्रघासेषु विहारद्वयम्, द्वयोरप्याहवनीयो विभज्य स्थापितः। तत्र श्रूयतेष्टौ हवींष्यध्वर्युरुत्तरे विहार आसादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निसत्र देशभेदात्कर्तृभेदाच्चोभयत्राङ्गानामावृत्तिः। चातुर्मास्येषु पञ्चर्त्विज इतिवचनाद्ब्रह्मादयस्तन्त्रम्। आपराग्निकाः पत्नीसंयाजादयः प्रतिप्रस्थातृकृता [न] मारुत्या उपकुर्वन्तीति तेऽप्यावर्त्तन्ते ॥ २ ॥

(इत्येकादशाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

सर्वक्रत्वपेक्षितानामग्नीनां साधकमाधानं सर्वक्रतुषु तन्त्रमेव। आधानागतपवमानेष्टिमारभ्य पात्राणि धार्याणि यावदन्तम्। आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति तेषामन्ते प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ ३ ॥

(इत्येकादशाध्याये तृतीयः पादः ॥)

वाजपेये आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्वामनो[१] दक्षिणा सौमापौष्णं चरुं निर्वपति श्यामो दक्षिणेत्यादौ दक्षिणाभेदात्कर्तृभेदस्ततश्च प्रयोगभेदः। अन्यथा एकया दक्षिणया ऽऽनतानां पुनर्दक्षिणाम्नानवैयर्थ्यापत्तेः। अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यर्थेष्वनेकेष्वपि पुरोडाशेषु प्रतिपुरोडाशं पृथक्कपालानि। अत्र रक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमिति मन्त्रस्तु न प्रसवघातम्। तन्त्रेणैव प्रयोगे तन्नियमफलसिद्धेः। कृष्णविषाणया कण्डूयत इत्युक्तम्। तत्र मन्त्रः कृष्ये त्वा सुसस्याया इति मन्त्रो युगपदनेकेष्वपि कण्डूयनेषु तन्त्रमेव ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

इति भाट्टभाषाप्रकाश एकादशोऽध्यायः ॥११॥

पशावैष्टिको विध्यन्तः वितते च पशुतन्त्रे मध्ये पशुपुरोडाशश्चोद्यते अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडा-

(१) अत्र क० पु० वत्सो इत्यधिकम्, ख पु० नही इति।

शं निर्वपतीति । समानविध्यन्ते पशौ पतितः पुरोडाशस्तदीयान्येवाङ्गान्युपजीवति न पुनः स्वार्थं पृथगङ्गान्यनुष्ठापयति । सोयमन्यार्थानुष्ठिताङ्गस्यान्येनोपजीवनं प्रसङ्ग इत्युच्यते । तत्रापि यत्पशावाज्यभागावघातादिकमङ्गं नास्ति तादृशे ऽकृतार्थत्वात्प्रयोगवचनस्तान्याक्षिपत्येव पशुपुरोडाशे ॥१॥

(इति द्वादशाध्याये प्रथमः पादः ॥)

विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् । अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं दधि मधु घृतमापो धानास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकाम इत्यत्र सप्त हवींषि । तत्र पञ्च प्राजापत्यानि । तेषु दध्यैन्द्रयोर्दर्शविकारत्वाद् वृधन्वतीमावास्यायामिति वृधन्वदपेक्षा । मधूदकयोराज्यविकारत्वमष्टमे सिद्धम् । अतो मधुघृतायाम् उपांशुयाजविकारत्वेन वार्त्रघ्नौ पौर्णमास्यामिति वार्त्रघ्नापेक्षा । इतराणि तूभयसाधारणानि । आग्नेयविकारत्वात् । तेषु भूयोनुग्रहन्यायाद्दार्शिकमेव तन्त्रम् । मुख्यं चापूर्वचोदनाल्लोकवत् । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदपराह्णे सरस्वतीप्राजस्य यजेतेति अध्वरकल्पे श्रुतम् । तत्राद्यं हविरैन्द्राग्नविकारत्वाद्दार्शिकं तन्त्रमपेक्षते द्वितीयमुपांशुयाजविकारत्वात्पौर्णमासम् । तत्र मुख्यानुरोधाद्दार्शिकमेव तन्त्रमुपजीव्यम् । आग्रयणेष्ट्यामैन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्यानि हवींषि । तत्र द्यावापृथिव्यस्य वैश्वदेवकपालविकारत्त्वादस्ति प्रसूनवर्हिरपेक्षा । इतरेषां तु तत्रोदासीनत्वान्नास्ति प्रसूने आग्रहः । अतः कांस्यभोजिन्यायेनाग्रयणे प्रसूनमेव वर्हिः कांस्ये भोक्तव्यं गुरूच्छिष्टं च भोक्तव्यमिति शिष्यनियमादुदासीनस्यापि गुरोः कांस्यभोजनमावश्यकम् । तद्वदेतद् द्रष्टव्यम् ॥२॥

(इति द्वादशाध्याये द्वितीयः पादः ॥)

एकार्थास्तु विकल्पेरन् यथा व्रीहियवादयः । नानध्या-योऽस्ति मन्त्राणां कर्मार्थत्वेन पर्वसु ॥ मन्त्राणां करणत्वेन तद-न्ते कर्मणः क्रिया ॥३॥

(इति द्वादशाध्याये तृतीयः पादः ॥)

ब्राह्मणानामार्त्विज्यमिति कल्पकारवचनात् क्षत्रियो याज-को यस्य चण्डालस्य विशेषत इति रामायणे निन्दास्मरणात् चतुर्द्धाकरणमन्त्रेषु ब्राह्मणानामिदं हविरिति मन्त्रलिङ्गाच्च ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यम् ॥ ४ ॥

(इति चतुर्थः पादः ॥)

(इति द्वादशोऽध्यायः ॥)

भगवच्छिवरामतीर्थशिष्यो मुनिनारायणतीर्थनामधेयः ।
व्य(अ)तनोदधिकाशि भाट्टभाषाग्रथनं भाट्टनयप्रवेशहेतोः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवच्छिवरामतीर्थपूज्यपा-दशिष्यश्रीनारायणतीर्थमुनिविरचितो भाट्टभाषाप्रकाशोऽयं[1] समाप्तिमगमत् ॥

हरिः ॐ तत्सत् ॥

---

(१) प्रकाशिकेयमिति पाठान्तरम् ॥

॥ श्रीः ॥

विज्ञप्तिः ।

—o—

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते

२ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन,व्याकरण,धर्मशास्त्र,साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिताअन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै,र्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८ ।

६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं ,, ,, १ ,, ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः– मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् श्रीनारयणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । (सम्पूर्णम्)	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय श्री गागाभट्ट विरचितः	(मीमांसा)	१

९ अग्रे मुद्रणीयत्वेनाभीप्सितौ ग्रन्थौः—

विधिरसायनम् । अप्पयदीक्षितकृतम् (मीमांसा)

न्यायमकरन्दः ।

एतदन्यानि कानि चित्पुस्तकानि अपेक्ष्यन्ते चेदस्मत्कार्यालयपुस्तकानां मुद्रिता महती सूची आणकार्धं संप्रेष्य द्रष्टव्या ।

पत्रादिप्रेषणस्थानम् — कार्याध्यक्षः-हरिदासगुप्तः, चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालयस्य बनारस सिटी ।

The Chowkhambâ Sanskrit Series, Benares.

This Monthly Magazine consists of very rare and valuable ancient Sanskrit works on Vedic Literature, Hindu Philosophy, different sciences, general literature and Purânas &c, that have never been published before. The monthly issue of this Magazine dealing with one subject contains 100 pages of Demy octavo size, printed neatly in beautiful types on good thick paper, after being carefully corrected by the learned and experienced men, as well as by the Pandits of the Government Sanskrit College, Benares.

The works included in the Magazine hitherto issued and those in course of preparation for publication are as follows :—

Names of Books,	*Fasciculus ready for Sale.*	
1. Sanskâraratnamâlâ, by Gopînâtha Bhatta.	(Sanskâra)	2.
2. Śabdakaustubha, by Bhattoji Dîkshita.	(Vyâkarana)	10.
3. Śloka Vârtika of Kumârila Bhatta together with the Commentary called Nyâya-ratnâkara, by Pârthasârathi Miśra (Complete)	(Mîmânsâ)	10.
4. The Vedânta-Tatwatraya of Śri Lokacharyya along with Bhatta Bhasha Prakasha of Sri Narayana Tirtha (Complete)	(Vedanta)	2.
5. Karana-Prakash by Bramhadeva, (Complete)	(Jyotisha)	1.
6. Bhatta Chintamanih of Gaga Bhatta.	(Mimansa)	1.
7. Nyâya Makarand	(in preparation.)	
8. Vidhirasâyana of Appaya Dîkshita.	do.	do.

FOR INDIA, BURMA & CEYLON.

		Rs.		
Annual subscription	(in advance)	7	8	0
Single copy		„ 1	0	0

FOR FOREIGN COUNTRIES.

		£.	s.	d.
Annual subscription	(in advance) ...	0	15	0
Single copy ...	... ...	0	1	9

Postage free.

To be had from :—

H. D. GUPTA, *Secretary,*
The Chowkhambâ Sanskrit Bk. Depot,
BENARES CITY.

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 9.

सांख्यकारिका ।

नारायणतीर्थविरचितया चन्द्रिकाव्याख्यया गौडपादाचार्यविरचितेन भाष्येण च सहिता ।

THE SÂṄKHYAKÂRIKÂ,

WITH AN EXPOSITION CALLED CHANDRIKÂ
BY NÂRÂYAṆA TÎRTHA,
AND GAUḌAPÂDÂCHÂRYA'S COMMENTARY.

Edited by Pandit Bechanarâma Tripâṭhî,
PROFESSOR OF SÂṄKHYA, SANSKṚIT COLLEGE, BENARES.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

SECOND EDITION

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	६
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	६
शब्दरूपावली	०	१	०
श्टङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
सांङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 9.

सांख्यकारिका।

नारायणतीर्थविरचितया चन्द्रिकाव्याख्यया गौडपादाचार्यविरचितेन भाष्येण च सहिता।

THE SÂṄKHYAKÂRIKÂ,

WITH AN EXPOSITION CALLED CHANDRIKÂ
BY NÂRÂYANA TÎRTHA,
AND GAUDAPÂDÂCHÂRYA'S COMMENTARY.

Edited by Pandit Bechanarâma Tripâṭhî,
PROFESSOR OF SÂṄKHYA, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1905.

SECOND EDITION.

॥ श्रीः ॥

सांख्यचन्द्रिकागौडपादाचार्यकृतभाष्ययोर्भूमिका ।

अज्ञानध्वान्तभानुर्निखिलनिजजनाघौघकक्षे कृशानु-
स्तत्वज्ञानाद्दिमूर्तिर्जगति निजकृपापारतन्त्र्येण धृत्वा ।
ज्ञानात्मात्मानमन्नाप्रतिहतकरणं सांख्यतत्त्वामृतानि
शिष्यान् स्वान् पाययित्वाऽकृत विशदमतीन् यस्तमीडे महर्षिम् ॥१॥

पुरा किल कृत्स्नं जगन्नितान्ताज्ञानध्वान्तोपहतान्तःकरणं समीक्षमाणेन श्रीमहर्षिकपिलेना(१)ध्यात्मविद्याविभावसुं प्रकटयितुमीहमानेनातिगूढाशयसंक्षिप्तसांख्यसूत्राणि विधायाप्यतृप्यता सुगमपरिपाटीं लोकोपकृत्यै समवलम्बमानेन तेन भगवता षडध्यायी सूत्रिता, अथापि चातिसंक्षिप्तातिदुरूहाशयकपदानि सामान्यजनोपकाराक्ष-

---

(१) महर्षिः कपिलो ब्रह्मपुत्र आसीत्, "सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासु-
रिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥ सप्तैते ब्रह्मणः पुत्रा" इति । तथा "शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो बिभर्ति हु-
ताशनम् । अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः" ॥ इति महाभारतोक्तेरग्नेरवतार इति सूचितम् । कर्द-
मऋषेः पुत्रो देवहूत्यां जात इति भागवते । सांख्यप्रवचनभाष्यप्रारम्भे तु नारायणावतार इत्यभ्यधा-
यि, "नारायणः कपिलमूर्तिरशेषदुःखहानाय जीवनिवहस्य नमोऽस्तु तस्मै" इत्युक्तेः "अथाज्ञाना-
दिक्लेशकर्मवासनासमुद्रपतितानाथदीनानुद्दिधीर्षुः परमकृपालुः स्वतः सिद्धज्ञानो महर्षिर्भगवान् क-
पिलो द्वाविंशतिसूत्राण्युपादिक्षत्. सूचनात् सूत्रमिति हि व्युत्पत्तिः, तत एतैः समस्ततत्त्वानां सक-
लषष्टितन्त्रार्थानां सूचनं भवति, इतश्चेदं सकलसांख्यतीर्थमूलभूतम्, तीर्थान्तराणि चैतत्प्रपञ्चभूता-
न्येव, सूत्रषडध्यायी तु वैश्वानरावतारभगवत्कपिलप्रणीता, इयं तु द्वाविंशतिसूत्री तस्या अपि बीज-
भूता नारायणावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रणीतेति वृद्धाः," इति सर्वोपकारिण्यां सांख्यसंक्षिप्तसूत्रटीका-
याम् । भाष्ये तु नारायणावतारभगवत्कपिलेन संक्षिप्तसूत्राणि द्वाविंशतिसंख्यानि प्रथमं निर्मितानि
तत्त्वसमासाख्यानि, अनन्तरं सांख्यप्रवचनसंज्ञानि षडध्यायीरूपाणि सूत्राणि तेनैव भगवता निर्मि-
तानि, तथा च भाष्यम्, "ननु तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेन्न
संक्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्त्यात्, तत्त्वसमासाख्यं हि यत् संक्षिप्तं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रक-
र्षेणास्यां निर्वचनमिति, अत एवास्याः षडध्याय्याः सांख्यप्रवचनसंज्ञा सान्वये"त्यादि ।

माणि सूत्राणि पश्यद्भिः सुकुमारमतिभिर्बालैः शास्त्रतत्त्वं याथार्थ्येन कदाचिन्न परिचीयेतेति तेषु विपुलदयामादधानः सम्यग्विदितमहर्षिकपिलाशय ईश्वरकृष्णाभिधानो महामनाः कापिलसूत्राणां कृत्स्नं सारभूतमर्थं सांख्यकारिकानामनिबन्धं विरचय्य तत्र प्रदर्शयामास, यद्यपि च निबन्धोऽयं सांख्यकारिकानामको वाचस्पतिमिश्रादिकृतव्याख्यया न दुरवधाराभिप्रायको नापि चाध्ययनाध्यापनयोर्लुप्तप्रचारः प्रत्युत सश्लाघमध्येतुमध्यापयितुं चाद्रियत एव तथापि सांख्यचन्द्रिकानामकसांख्यकारिकाव्याख्यां नूननां किंचित् सुगमां पर्यालोच्य गौडपादाचार्य(१)कृतसांख्यकारिकाभाष्यमतिप्राचीनतयात्यादरणीयं चावबुध्य वाराणसेयसंस्कृतपदवीपरीक्षायां परीक्षणीयनिबन्धेष्वेनयोरपि संनिवेशिततास्तीति च विचार्य श्रीमत्प्रभुमहाशयवरविद्वद्वर्यथीबोसाहिबसम्मतिं चावाप्य तत्पुस्तकसौलभ्यं संपिपादयिषुरहं काशिकसंस्कृतसीरीज़्नामकपुस्तकश्रेण्यां निबन्धद्वयमिदममुमुद्रम् विलोक्य चैतद् ग्रन्थद्वयं सारासारविचारविशारदा विद्वांसः स्वयमेवैतद्गुणागुणावकलनं मुद्रणं विहितवतो मम परिश्रमसफलतां च संविधास्यन्तीति शिवम् ।

यथार्थ्यं तु स वेद वेदवचनैर्योऽहर्निशं गीयते
किं ब्रूमो वयमस्य यस्य महिमा पारे गिरां राजते ।

---

(१) गौडपादाचार्यश्च शंकराचार्यस्य परमगुरुरासीत्, तथा च गोस्वामिमण्डले सायंकाले पुष्पाञ्जलिप्रदानपूर्वकप्रणामाञ्जलिकरणसमयपठ्यमानमभियुक्तपद्यम्, "नारायणं पद्मभुवं वशिष्टं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च । व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् । तं तोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून् संततमानतोऽस्मि" ॥ इति। एवमुदन्तः श्रुतिसमवचनाद्वृद्धजाताच्छ्रूयते, कदाचित् स्वामिशंकराचार्यो माण्डूक्योपनिषदर्थं पिप्रच्छिषुर्गौडपादाचार्यमुपससाद, तत्समये च गौडपादाचार्यो हिमालयस्य गुहामध्यवात्सीत्, यदा तत्र शंकराचार्यो गत्वा माण्डूक्योपनिषदर्थमप्राक्षीत्, तदा गौडपादाचार्यः शंकरस्वामिनो योग्यतामवगन्तुकामो विष्णुसहस्रनामपुस्तकं तस्मै प्रदायाचकथत्, एतद्व्याख्यां श्रीमान् विधाय मह्यं प्रदर्शयतु ततोऽहं माण्डूक्योपनिषदर्थं ते वदिष्यामीति, ततः शंकराचार्यो विष्णुसहस्रनामभाष्यं रचयित्वा पुनस्तमुपगम्यैतद्भाष्यमदर्शयत्, ततश्च तेनातिप्रसन्नेन माण्डूक्योपनिषद्व्याख्यास्वरूपा स्वोपनिबद्धा कारिका शंकरस्वामिने ददे, ऊचे च शंकराचार्यः, यदनयैव कारिकया माण्डूक्योपनिषदर्थः सम्यक् ते स्फुरिष्यतीति ।

"श्रीगौडपादाचार्यस्य नारायणप्रसादतः प्रतिपन्नान् माण्डूक्योपनिषदर्थाविष्करणपरानपि श्लोकानाचार्यप्रणीतान् व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकार" इति माण्डूक्योपनिषद्भाष्यटीकायामानन्दगिरिश्च ।

सत्यासत्यविचारणासु निपुणश्चक्षुःसहस्रं दधत
सर्वं वस्तुचयं करामलकवद्यः सर्वशो वीक्षते ॥ १ ॥
प्रथममुद्रणमेतदभूदतो बुधजनः क्षमतामविशोधनम् ।
यदिह पुस्तकमकमलभ्यसत् तदपि भाष्यमिदं न परं शुभम ॥२॥

गौडपादाचार्यकृतान्यन्यान्यपि ब्रह्मसूत्रभाष्यादीनि पुस्तकान्युपलभ्यन्त इत्यादि किं वदन्ती बरीवर्त्तीति ।

पं ० वेचनरामत्रिपाठी ।

सांख्यकारिका ।

नारायणकृतचन्द्रिकया सहिता ।

श्रीगणेशाय नमः ।

दुःख(१)त्रयाभिघाता-
ज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।
दृष्टे सापार्था चे-
न्नैकान्तात्यन्ततो ऽभावात् ॥ १ ॥

श्रीरामगोविन्दसुतीर्थपाद-
कृपाविशेषादुपलभ्य बोधम् ।
श्रीवासुदेवादधिगत्य सर्व-
शास्त्राणि वक्तुं किमपि स्पृहा नः ॥ १ ॥
प्रकृतिं पुरुषं चैव नत्वाचार्यान् गुरूंस्तथा ।
नारायणः सांख्यमूले तनुते सांख्यचन्द्रिकाम् ॥ २ ॥

तदिदं शास्त्रं चतुर्व्यूहम् । हेयं हेयसाधनं हानं हानसाधनं चेति मुमुक्षुजिज्ञासितत्वात् । तत्र हेयं सर्वप्रतिकूलवेदनीयतया दुःखम्, हेयहेतुः प्रकृतिपुरुषयोरविवेकः, हानं दुःखस्यात्यन्तनिवृत्तिः परमपुमर्थः, हानहेतुः प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारा शास्त्रम्, अतोऽत्र परमपुमर्थस्य स्वत एवेष्टत्वेन तदुपाये शास्त्रे प्रेक्षावतामिष्टसाधनताज्ञानादवश्यं जिज्ञासा भवतीत्याह दुःखत्रयेत्यादि, दुःखत्रयमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च, तत्रात्मानं शरीरमन्तःकरणं चाधिकृत्य यज्जायते तदाध्यात्मिकं दुःखं वातपित्तादि (२) प्रकोप-

(१) यद्यपि दुःखममङ्गलं तथापि तत्परिहारार्थत्वेन तदपघाती मङ्गलमेवेति दुःखशब्दोपादानं ग्रन्थादौ न दोषायेति मूलकाराशयः ।
(२) आदिना श्लेष्मग्रहणं तेषां प्रकोपो वैषम्यं तेन जन्यमेतच्च शारीरम् ।

जन्यं कामा (१) दिजन्यं च, तत्र भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य यज्जायते तदाधिभौतिकं व्याघ्रचौराद्युत्थम्, एवं देवाग्न्यादीनधिकृत्य यज्जायते तदाधिदैविकं दाहशीतादिकृतं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनं च, यद्यपि सर्वमेव दुःखं मानसमेव तथापि मनोमात्रजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां मानसत्वामानसत्वविभागः, तस्य दुःखत्रयस्याभिघातात्० असह्यसम्बन्धात् तदपघातके प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारा दुःखोच्छेदके हेतौ वक्ष्यमाणशास्त्रे प्रेक्षावतां जिज्ञासाभवत्येवेत्यर्थः।

यद्यपि वर्तमानं स्थूलं दुःखं द्वितीयक्षणे स्वयमेव नङ्क्ष्यति, अतीतं तु नष्टमेव, तथाप्यनागतसूक्ष्मदुःखनिवृत्तौ तात्पर्यम्। अत्र यद्यपि सत्कार्यवादे न ध्वंसप्रागभावरूपाभावस्तथापि निवृत्तिरत्र सूक्ष्मरूपस्यातीतावस्थत्वमेव (२) स्थूलस्वरूपाप्राप्तियोग्यत्वं वा। न चानागते मानाभावः, यावच्चित्तकालावस्थायिकार्यजननशक्त्या यावच्चित्तसत्त्वमनागतदुःखानुमानात् (३)।

ननु तत्र शरीरदुःखस्य रसायनादिसेवनात्, मानसस्य मनोज्ञस्त्रीपानभोजनादितः, आधिभौतिकस्य नीतिशास्त्राभ्यासनिरत्ययस्थानसेवनादितः, आधिदैविकस्य मणिमन्त्रौषधादितो दृष्टोपायादेवोच्छेदो भविष्यतीत्याशयेनाशङ्कते दृष्टे सतीति। दृष्टे प्रसिद्धौषधादिविषय एव जिज्ञासा० अपार्था अन्यथा सिद्धा (४) स्त्विति चेदित्यर्थः। निषेधति नेति। एकान्तत्वं दुःखोच्छेदस्यावश्यकत्वम्। अत्यन्तत्वं दुःखस्य पुनरनुत्पादस्तदुभयस्य दृष्टोपायादभावात्॥ १॥

दृष्टवदानुश्रविकः
स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः।
तद्विपरीतः श्रेयान्
व्यक्ताव्यक्तज्ञाविज्ञानात्॥ २॥

---

(१) आदिना क्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयादर्शनानां ग्रहणं तैर्जन्यम्।

(२) नन्वतीतावस्थस्यापि कदाचित् प्रादुर्भावः स्यादित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह।

(३) चित्तसत्त्वमनागतदुःखजनकं भवितुमर्हति यावच्चित्तावस्थायिकार्यजननशक्तिमत्त्वात् वह्निवत्, अग्रे दुःखं भविष्यति जनकादृष्टवत्वात् पूर्वादृष्टवदिति वा।

(४) अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्। इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत्।

ननु स्वर्गस्य दुःखासम्भिन्नत्वा (१) दग्रस्तत्वाच्च तद्धेतुज्योतिष्टोमादिक एव जिज्ञासा भविष्यति तत्राह दृष्टवदिति। गुरुमुखादनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः कर्मकाण्डरूपस्तेन प्रोक्तो ज्योतिष्टोमादिरानुश्रविक उपायो दृष्टवत्० औषधादिवत्। अत्र हेतुमाह स हीति। हि यतः। अविशुद्धिरङ्गवैगुण्यं न हिंस्यादिति शास्त्रनिषिद्धहिंसा च। अन्ततो वृक्षपत्रादिच्छेदानामग्निसान्निध्यात् क्षुद्रजन्तुनाशादेश्च सम्भवात्। अतो दुःखहेतुरेव। क्षयेति तत्कर्मणः फलस्य क्षयित्वेन नात्यन्तदुःखोच्छेदकत्वम्। क्षयानन्तरं दुःखोत्पत्तेरित्यर्थः। अतिशयेति तत्राप्यधिकसुखिदर्शनात्। ईर्ष्यामर्षाभ्यां स्वीयो दुःखोत्कर्ष एवातिशय इत्यर्थः। ननु (२) विधिसंस्पृष्टस्य निषेधविषयतया विरुद्धत्वात्। अन्यथा विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिसमावेशदोषप्रसङ्गादाहवनीयविधिः (३) पदमहोममिव "न हिंस्या" दित्यादिनिषेधो "ऽग्नीषोमीयं पशुमालभेत" त्यादिविधिविषयां यागीयहिंसां परिहृत्य प्रवर्त्तत इति यागीयातिरिक्तहिंसैव पापं न यागीयेति चेन्न। हिंसायां विध्याधीनेष्टसाधनत्वस्य निषेधाधीनानिष्टसाधनत्वस्य च समावेशसम्भवात् पशुवधप्रयुक्तस्याल्पानिष्टस्य वित्तव्ययायासादिसाध्यदुःखस्येवाभ्युपगमेन क्रतुसाध्यमहाफलार्थितया प्रवृत्तेरुपपन्नत्वेन विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिसमावेशदोषाणामनवकाशात्। पापमेव हिंसिधातुपदवाच्या यागीयापि हिंसेति तद्घटितज्योतिष्टोमादिकमविशुद्धमेव। अत एवोक्तं भारते पितापुत्रसंवादे "तातैतद्बहुशोऽभ्यस्तं जन्मजन्मान्तरेष्वपि। त्रयीधर्ममधर्माढ्यं न सम्यक् प्रतिभाति मे"॥ इति। अधिकमस्मत्कृतयोगसूत्रव्याख्याने ऽनुसंधेयम्। तद्विपरीतः श्रेयान्, दृष्टानुश्रविकाद्भिन्न उपायः शास्त्रैकगम्यात्मसाक्षात्कारः श्रेयान्, ऐकान्तात्यन्तिकदुःखोच्छेदक्षमः। सकस्माद्भवति तदाह व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादिति। व्यक्तं भूतादि अव्यक्तं प्रधानम्, ज्ञः पुरुषः, एषां विविच्य ज्ञानाद्भवतीत्यर्थः। अयमभिप्रायः। आत्मानात्मविवेकसाक्षात्कारात् कर्तृत्वाद्यखिलाभिमाननिवृत्त्या तत्का-

(१) यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्॥ इत्यादिप्रमाणात्।

(२) मीमांसकप्रश्नः।

(३) आहवनीये जुहोतीति।

र्वैरागद्वेषधर्माधर्माद्यनुत्पादात् पूर्वोत्पन्नकर्मणां(१)चाविद्यारागादिसहकार्युच्छेदरूपदाहेन विपाकानारम्भकत्वात् प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभावेन त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवतीति तादृशसाक्षात्कारहेतौ मननाख्यविचाररूपे शास्त्रे प्रेक्षावतां जिज्ञासा भवत्येवेति ॥ २ ॥

———

मूलप्रकृतिरविकृति-
र्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो
न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥

व्यक्ताव्यक्तज्ञानां स्वरूपं दर्शयितुं लक्षणमाह मूलप्रकृतिरिति। मूलप्रकृतिः सर्वजनिका प्रकृतिरजन्या तथा चाजन्यत्वे सति जनकत्वं प्रकृतित्वम्। अव्यक्तमुक्त्वा व्यक्तं द्विविधमाह महदाद्या इति। महत्तत्त्वाहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि प्रकृतिविकृतयः । तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजनकत्वे सति जन्या इत्यर्थः । षोडशक इति । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चाकाशादीनि महाभूतानि च विकार इति । तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नाजनकत्वे सति जन्य इत्यर्थः । पुरुषस्तत्सर्वभोक्ता न प्रकृतिर्न विकृतिः । अजनकत्वे सत्यजन्य इत्यर्थः । आद्यविशेषणेन प्रकृतिनिरासः । द्वितीयेनातीन्द्रिय(२)सामान्यादिनिरासः । तदेवं पञ्चविंशतितत्त्वान्युक्तानि । सेश्वरसांख्यनये तु पुरुषपदेनैवेश्वरस्यापि ग्रहणं मायापदेन चेश्वरसङ्कल्प एवोच्यते जीवादृष्टं वा। अविद्याशब्देन च जीवभ्रम एवोच्यते नान्यत्। अतो न तदकथनकृता न्यूनतेति सङ्क्षेपः ॥ ३ ॥

---

(१) संचितकर्मणाम् ।

(२) अतीन्द्रियं महत्तत्त्वादि तन्निष्ठसामान्यस्य जन्यत्वमेव । महत्तत्त्वस्य यथा जन्यत्वं तथा तस्यापि सांख्यमते जन्यत्वमेव । नैयायिकमते यथा जातिर्नित्या तथा सांख्यमते न किंतु द्विविधाः पदार्थाः सामान्या विशेषाश्च यथा मृत्तिका सामान्या घटश्च विशेषः ॥

दृष्टमनुमानमाप्तव-
चनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं
प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥

तत्त्वान्युक्तानि तेषां सिद्धिः प्रमाणेन भवति न चैकप्रमाणेन सर्वेषां तत्त्वानां सिद्धिः सम्भवति तथा च प्रमाणबहुत्वमुचितं तत्र कानि प्रमाणानि कियन्ति चेत्यत आह दृष्टमिति । दृष्टं प्रत्यक्षम् । अनुमानमनुमितिकरणं लिङ्गपरामर्शः । आप्तवचनं शब्दप्रमाणम् । उक्तं कपिलेन भगवतेत्यर्थः । कुतः सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् । सर्वैः प्रमाणैः प्रमातृभिः पतञ्जलिप्रभृतिभिः सिद्धत्वात् प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानीति स्वीकृतत्वात् । उपमानादिकं तु न सर्वप्रमाणसिद्धमिति भावः । यद्यपि वैशेषिकैः शब्दो नाभ्युपेयते तथापि ते न प्रमातार इति भावः । एवमन्येऽपि प्रत्यक्षाद्यपलपन्तो न प्रमातार इति बोध्यम् । उपमानस्यान्तर्भावो यथा गवयपदं गवयवाचकम्, असति वृत्यन्तरे तत्र प्रयुज्यमानत्वादिति । एवमर्थापत्तेरपि । यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्रायं रात्रिभोजी दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वादिति (१) । अनुपलब्धिस्तु प्रत्यक्षसहकारिणी न स्वतो मानम् । ऐतिह्यसम्भवावपि (२) शब्द एव (३) । चेष्टात्व (४) नुमान एवेति सङ्क्षेपः । प्रमेयेति । हि यतः प्रमाणादेव प्रमेयाणां सिद्धिरतः प्रमाणं त्रिविधमिष्टमित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रतिविषयाध्यवसायो
दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वक-
माप्तश्रुतिराप्तवचनं तु ॥ ५ ॥

---

(१) यः दिवा अभुञ्जानत्वे सति रात्रिभोजी न भवति नासौ पीनो यथा उपवासी ।

(२) यत्रादृष्टप्रवक्तृकं प्रवादमात्रमितिहोचुर्वृद्धा इत्यैतिह्यं यथेह वटे यक्षः प्रतिवसतीति । सम्भवस्तु यथा खार्यां द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगमः ।

(३) अन्तर्भवत इति शेषः ।

(४) हिताहितं प्राप्तिपरिहारार्था क्रिया चेष्टा ।

प्रमाणानां लक्षणान्याह प्रतिविषयेति। प्रतिविषयो नियतविषयो ऽध्यवसीयते निश्चीयते ऽनेनेति प्रतिविषयाध्यवसाय इन्द्रियम। चक्षुरादीनां रूपादिविषयकत्वनियमान्नियतविषयकत्वम। ननु कारणेन मेघादिना कार्यस्य वृष्ट्यादेर्ज्ञानं कार्येण धूमादिना कारणस्य वह्न्यादेर्ज्ञानं न प्रत्यक्षम, तथा च ते (१) केन प्रमाणेन जनयितव्ये तत्राह त्रिविधमिति। तथा चानुमान एव तयोः प्रवेशः। तथा च गौतमसूत्रम्। "अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टं च"ति। तत्पूर्वकं व्याप्त्यादिप्रत्यक्षपूर्वकम। पूर्ववत् कारणेन कार्यानुमानम्। शेषवत् कार्येण कारणानुमानम। सामान्यतो दृष्टं कार्यकारणान्यालिङ्गकम्, यथा वायूपनीतचम्पकभागो रूपादिमान् गन्धादिति। त्रितयसाधारणमनुमानलक्षणमाह तल्लिङ्गेति, तस्य साध्यस्य लिङ्गं (२) व्याप्यम, लिङ्गं यत्र विद्यते स लिङ्गी व्याप्यवान् पक्षः, पूर्वं कारणं यस्य प्रत्यक्षस्य तत् तथा, तथा च साध्यव्याप्यविशिष्टं (३) पक्षप्रत्यक्षं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्याकारः परामर्शो ऽनुमानम। अनुमितिकरणत्वादित्यर्थः। शब्दलक्षणं वक्तुमाह आप्तवचनमिति, आप्तं च तद्वचनं चेत्याप्तवचनम्, आकाङ्क्षाऽऽसत्तियोग्यतातात्पर्यवत् पदकदम्बकम्, लक्ष्यनिर्देशो ऽयम, आप्तश्रुतिरिति लक्षणम, प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवानाप्तः, श्रूयत इति श्रुतिर्वाक्यम, तथा चाप्तोक्तवाक्यत्वमिति लक्षणं प्राप्तम, शुकबालकादियथार्थवाक्ये तु सेश्वरसांख्यमते ईश्वर एवाप्तः, अन्यमते तु तन्न प्रमाणमिति संक्षेपः। वस्तुतस्तु तन्मते (४) इन्द्रियादिकं न प्रमाणं किं त्विन्द्रियादिजन्या वृत्तिरेव, तथाहि अविसंवादिज्ञान (५) मनधिगततत्त्वबोधो वा प्रमा तत्करणं तस्या अयोगव्यवच्छेदेन (६) संबन्धि तदेव प्रमाणसामान्यलक्षणम्। तत्रेन्द्रियसंचारमार्गेण बाह्यवस्तुसंबन्धाच्चित्तस्येन्द्रियसंनिकृष्टार्थविशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं यथा घटोऽयमित्यादि। गृहीतव्या-

(१) ज्ञाने।
(२) यथा वह्न्यादेर्धूमादि।
(३) साध्यव्याप्याभ्यां विशिष्टम्।
(४) निरीश्वरसांख्यमते।
(५) यथार्थज्ञानम्।
(६) अवश्यसम्बन्धेन।

प्तिकेन हेतुना साध्यवति पक्षे ज्ञायमानेन साध्यविषया वृत्तिरनुमानं यथा पर्वतो वह्निमानित्यादि । आप्तोक्तेन शब्देन श्रोतुस्तत्तदर्थाकारा वृत्तिरागमः, यथा " स्वर्गकामो यजेतेति " वाक्यात् स्वर्गकामनावता यागः कार्य इति । अत्र सर्वत्र पौरुषो बोधः फलं येन जानामीत्यादि व्यवहरति जन इत्यास्तां विस्तरः । कारिकार्थस्तु प्रतिविषयोऽध्यवसीयते निश्चीयते विषयीक्रियते ऽनेनेतीन्द्रियजन्यवृत्तिरूपं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । लिङ्गलिङ्गिपूर्वकं स्व (१) ज्ञानद्वारा हेतुपक्षजन्यसाध्यज्ञानमनुमानम् । आप्तश्रुतिः, आप्तशब्देन शब्दो बोध इति ॥ ५ ॥

———

सामान्यतस्तु दृष्टा-
दतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।
तस्मादपि चासिद्धं
परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥ ६ ॥

इदानीं प्रमाणत्रयविषयानाह सामान्यतस्त्विति, सामान्यत इति षष्ठ्यन्तात् तसिः, तथा चेन्द्रिययोग्यस्य सर्वस्याऽपेक्षितस्याऽनपेक्षितस्य च दृष्टात् प्रत्यक्षादेव सिद्धिः, तेन पृथिव्यादीनां प्रत्यक्षादेव सिद्धिरिति भावः । अतीन्द्रियाणां प्रकृत्यादीनां सिद्धिरनुमानात, यथा महत् तत्त्वं सकारणकं कार्यत्वाद् घटवदिति, कारणान्तरबाधात् प्रकृतिसिद्धिः, न च पुरुष एव जनको ऽस्तु तस्यापरिणामित्वेनाजनकत्वात् । तस्मादपि (२) परोक्षमतीन्द्रियं यागस्वर्गसाधनत्वादि, आप्तागमात्, शब्दप्रमाणादित्यर्थः ॥ ६ ॥

———

अतिदूरात् सामीप्या-
दिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।
सौक्ष्म्याद्व्यवधाना-
दभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥

(१) व्याप्तिः स्वशब्दार्थः ।
(२) अनुमानादपि ।

ननु प्रकृत्यादौ प्रत्यक्षमेव कथं न प्रवर्तत इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्ष विघटकान् (१) हेतूनाह, अतिदूरादिति, प्रत्यक्षं न प्रवर्तत इति शेषः, अत्यूर्ध्वगतः पक्षी न दृश्यते दूरत्वदोषात्, दोषश्च कचित् कश्चिदेव० अन्यथा सूर्यादिमण्डलदर्शनं न स्यादिति। चक्षुर्गोलगतः कर्पूरादिरतिसामीप्यान्न गृह्यते, अत्राप्यतिपदस्यान्वयः। इन्द्रियं गोलकं तस्य घातान्नाशात्। मनोऽनवस्थानात्, व्यासङ्गेन (२)तदिन्द्रियसंयोगाभावात् (३)। सौक्ष्मादिन्द्रियायोग्यत्वात्। व्यवधानात् कुड्यादेः। अभिभवो बलवत्सजातीयसंबन्धो यथा सौरालोकाभिभवाच्चन्द्रप्रभा न गृह्यते। समानाभिहारः समगुणानां मिश्रणं यथा माहिषादिदुग्धे पतितं गव्यदुग्धं न गृह्यते ॥ ७ ॥

———

सौक्ष्म्यात् तदनुपलब्धि-
र्नाभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः।
महदादि तच्च कार्यं
प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥ ८ ॥

नन्वेषामन्यतराधीनः प्रत्यक्षाभाव इति भवदीयं मतं तन्न युक्तं प्रकृत्यादीनामभावनिबन्धन एव स भविष्यतीत्यत्राह सौक्ष्म्यादिति। सौक्ष्मान्निरवयवद्रव्यत्वेनेन्द्रियायोग्यत्वात् तेषां प्रकृत्यादीनामनुपलम्भो न प्रकृत्याद्यभावात्, कुतः, कार्यतस्तदुपलब्धेः कार्येण तेषां सिद्धेः, कार्यलिङ्गकतदनुमानस्याबाधितत्वादिति भावः। किं कार्यं तत्राह महदादीति, आदिपदादहंकारपञ्चतन्मात्राणि गगनादयश्च। तत्र सरूपं महत्तत्त्वादिसप्तकं तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजनकत्वात् (४) विरूपं गगनादि तादृशाजनकत्वात् (५)। एतत्कथनं कार्याणां विवेकज्ञानाय, सारासारविवेकेनात्मतत्त्वज्ञानजिज्ञासाद्वारा

(१) प्रत्यक्षप्रवृत्तिप्रतिबन्धकान्।

(२) मनसोऽन्येन्द्रियसंयोगेन।

(३ तेन प्रत्यक्षजनकेन्द्रियेण सह संयोगाभावात्।

(४) तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजनकत्वं यथा प्रकृतौ वर्तते तथा तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजनकत्वं महत्तत्त्वादिषु सप्तसु।

(५) तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नाजनकत्वात्।

साधर्म्यवैधर्म्यप्रकारककार्यतत्त्वज्ञानस्य कैवल्योपयोगित्वादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ॥ ८ ॥

असदकरणादुपादा-
नग्रहणात् सर्वसंभवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात्
कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥ ९ ॥

ननु तार्किकनये (१) सतोऽसज्जायते तथा च यावत् कार्यं न जातं तावत्पर्यन्तं कारणस्य प्रमाणाभावेनाऽसत्त्वापत्तिः, तथा च कथं पश्चादपि तस्य (२) सत्त्वं स्यात्, नहि कार्येणासतः सत्त्वं कर्तुं शक्यते, तत्राह, असदिति । कार्यं कारणव्यापारात् प्रागपि सदेव न तु तदानीमसत्, अत्र हेतुमाह, असदकरणात् (३), असतो नृशृङ्गतुल्यस्य प्रागविद्यमानस्योत्पादनासंभवात्, अन्यथा नृशृङ्गस्यापि करणापत्तेः (४), असत्त्वाविशेषात् । हेत्वन्तरमाह० उपादानग्रहणात्, उपादानं समवायि कारणं तस्य कार्यार्थिना ग्रहणात्, यथा दध्यर्थी० क्षीरमुपादत्ते नान्यत्, यदि चासत् कार्यं स्यात् तर्हि दध्यर्थी० उदकस्योपादानं कुर्यात्, न च कुरुते, तस्मादुपादानग्रहणादपि ज्ञायते कारणे कार्यमस्तीति । हेत्वन्तरमाह सर्वसंभवाभावात्, लोके यद्यस्मिन्नस्ति तदेव तस्माज्जायत इति वक्तुं शक्यं मृदादिभ्य एव घटादिदर्शनात्, यदि चासत् कार्यं स्यात् तदा तत् सर्वं सर्वत्र संभवेत्० असत्त्वाविशेषात्, न च यत्र यस्य प्रागभावोऽस्ति स एव तत्र जायत इति वाच्यम्, तन्त्वनुत्पाददशायां पटप्रागभावः कुत्र स्यात्, न च काल इति वाच्यम्, प्रागभावस्य क्रियाविरहेण तन्तावागमनविरहे तन्तुवृत्तित्वं न स्यात्, न (५) चाधि-

---

(१) सतः कारणात् परमाण्वादेरसत् कार्यं द्व्यणुकादि जायत इत्यर्थः ।

(२) कारणस्य ।

(३) विमतं कार्यं कारणव्यापारात् प्रागपि सद् भवितुमर्हति० उत्पाद्यमानत्वाद् यदेवं तदेवं यथा तिलेषु तैलम्, न यदेवं न तदेवं यथा नरविषाणमिति ।

(४) उत्पादनापत्तेः ।

(५) अभावोऽधिकरणस्वरूप इति प्रभाकरमतं निराकरोति नेति ।

कारणतन्तु रूप एव प्रागभावः, तद्धिकरणत्वाविशेषत्वाद् घटादि-प्रागभावरूपतापि (१) स्यात्, न च पटनिरूपितकारणत्वं नियामकम्, असतः पटादेर्निरूपकत्वादिधर्मासंभवात्, तद्सतोरसंबन्धात् (२) निरूपकत्वादेर्निरूपकत्वस्वरूपत्वे तु तद्दोषतादवस्थ्यम्, कारणं कार्यसत्तायां त (३) न्निरूपितकारणता मृद्येव नान्यत्रेति नियामकाभावादित्याद्यन्यत्र विस्तरः। हेत्वन्तरमाह शक्तस्य शक्यकरणादिति, कार्यशक्तिमत्त्वमेवोपादानत्वम्, अन्यस्य (४) दुर्वचत्वात्, शक्तिश्च कार्यस्यानागतावस्थैव अर्थान्तरत्वे तस्याः कार्यासंबद्धत्वे० अव्यवस्था (५) संबद्धत्वे नासता संबन्ध इति शक्तस्य शक्यकरणादपि सत् कार्यमित्यर्थः। हेत्वन्तरमाह कारणभावाच्चेति, "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी" दित्यादिश्रुतेरुत्पत्तेः प्रागपि कार्यकारणाभेदश्रवणेन कार्यस्य कारणात्मकत्वादपि सत् कार्यम्, असत्त्वे हि सदसतोरभेदानुपपत्तेरित्यर्थः, अपिच लोके यदात्मकं कारणं तदात्मकं कार्यमिति दृष्टं यथा कोद्रवेभ्यः कोद्रवा व्रीहिभ्यो व्रीहयो जायन्ते यदि चासत् कार्यं स्यात् तदा कोद्रवेभ्यो व्रीहीणां व्रीहिभ्यश्च कोद्रवाणामुत्पत्तिः स्यात्, न च दृश्यते, तस्मात् कार्यस्य कारणात्मकत्वादपिसत् कार्यमिति, न च तर्हि कार्यस्य नित्यत्वप्रसक्त्या सामग्रीवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति वाच्यं सामग्र्या अभिव्यक्त्यर्थत्वात्, न चाभिव्यक्ते रपि जन्यत्वे सत्कार्यवादबाधः स्यात्, नित्यत्वे सदैवाभिव्यक्तिः स्यात्, तस्या अप्यभिव्यक्त्यपेक्षायामनवस्थापत्तिरिति वाच्यम, व्यवहारोपयोगितत्तत्कार्याभिव्यक्तेस्तत्तत्कार्यनिष्ठसत्त्वगुणरूपतया नित्यत्वेऽपि तमसा प्रतिबद्धत्वान्न व्यवहारोपयोगित्वम्, अभिव्यञ्जकसामग्र्या तूत्तेजकेन मणे (६) रिव तमसः प्रति-

---

(१) नियामकाभावादित्यभिप्रायः।

(२) तत् कार्यम्।

(३) तेजस्तिमिरयोरिव।

(४) शक्तिरहितस्य।

(५) असंबद्धत्वाविशेषेण सर्वस्मात् सर्वं संभवेदित्यव्यवस्था, यथाहुः संख्यवृद्धाः, असत्त्वान्नास्ति संबन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः। असंबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः॥ इति। अर्थान्तरस्य सत्त्वात् कार्यस्य घटादेरसत्त्वात् सदसतोरसंबन्धादव्यवस्थेति वा,।

(६) कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वं कार्यानुकूलधर्मविघटकत्वं वा, तथा च कारणीभूतो योऽभावो मण्यभावस्तस्य प्रतियोगी मणिस्तस्यैवाग्निनिष्ठदाहरूपकार्यस्य प्रतिबन्धकत्वमिति भावः, प्रतिबन्धकस्य प्रतिबन्धकत्वमुत्तेजकत्वम्।

बन्धाद्यव्यवहाराक्षमत्वमिति, सामग्र्या उत्तेजकत्वमात्राङ्गीकारात् सत्कार्यवादबाधाभावात्, तस्मात् कार्यकारणयोरभेदेऽपि व्यवहार-क्षमता कार्यात्मनाभिव्यक्तस्यैव नान्यथा, अतो न कोऽपि दोष इत्या-स्तां विस्तरः ॥ ९ ॥

हेतुमदनित्यमव्यापि
सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं
व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥

तत्र पूर्वस्यामार्यायां महदादि कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपं चेत्यु-क्तम्, तदिदानीं विशिष्य ज्ञानाय दर्शयति हेतुमदिति । व्यक्तं मह-दादि पृथिव्यन्तं त्रयोविंशतिसंख्यं हेतुमत्, हेतुः कारणं यस्याविर्भा-वे तद्धेतुमत्, कदाचिदाविर्भावशीलम् । अनित्यं कदाचित् तिरोभा-वशीलम् । अव्यापि० असर्वगतं विभुत्वे क्रिया न स्यात् । सक्रियं प्रवेशादिक्रियावत्, बुद्ध्यादयो ह्येकं देहं त्यक्त्वा देहान्तरं प्रविश-न्ति । अनेकं प्रतिपुरुषं भेदात् सजातीयभेदवत्, तत्त्वं (१) चात्र स्वा-श्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणतत्त्वविभाजकोपाधिमत्त्व-म् (२), याति (३) चेदं महदादिषु महदादिप्रतियोगिकान्योन्या-भावेन (४) महदन्तरादौ महत्त्वादेः समानाधिकरणत्वात्, प्रकृतौ तु न याति प्रकृत्यन्योन्याभावस्य प्रकृतावसत्त्वात्, पुरुषे सत्त्वेऽपि तत्र प्रकृतित्वाभावात्, पुरुषेऽतिव्याप्तिवारणाय तु त्रिगुणत्वे सतीति विशेषणीयम्, अथवानेकत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वम्, सर्गद्वयसाधार-ण्याभाववदिति यावत्, तेन नान्यत्रा(५)तिव्याप्तिः । आश्रितं वृत्ति-मत्, (६) यथा महत्तत्त्वं प्रधाने० अहंकारो बुद्धौ पञ्च तन्मात्राण्य-

---

(१) सजातीयभेदवत्त्वम् ।

(२) स्वशब्देन महत्तत्त्वादिस्तस्याश्रयो महदादिः स प्रतियोगी यस्य तादृशो यो-ऽन्योन्याभावस्तत्समानाधिकरणो यत्तत्त्वविभाजकोपाधिस्तादृशोपाधिमत्त्वम् ।

(३) समन्वेति लक्षणं घटत इत्यर्थः ।

(४) सह ।   (५) पुरुषादौ ।

(६) वृत्तितानियामकसंबन्धेन ।

हंकारे भूतानि तन्मात्रेषु, एवं यथासंभवमूह्यम्। लिङ्गं लिङ्गयति ज्ञापयतीति लिङ्गमनुमापकम्, भवति हि कार्यमिदं कारणस्याऽव्यक्तस्यानुमितिजनकं भोग्यत्वाद् भोक्तुः पुरुषस्य चानुमितिजनकम्। सावयवम्, अवयवैर्गुणैर्युक्तम्। परतन्त्रं साक्षात् परम्परया वा प्रकृत्यधीनस्वरूपपरिणामकं (१) भवति। एतद्वैधर्म्यं प्रकृतावाह विपरीतमिति, अव्यक्तं प्रकृतिः, विपरीतमहेतुमत् कारणत्वविश्रान्तेस्तत्रै (२) वाङ्गीकारात्। नित्यम्, अनुत्पत्तिधर्मकत्वात्। व्यापि सर्वगतत्वात्। निष्क्रियं शान्तादिक्रियाशून्यत्वात्। एकं सजातीयभेदशून्यम्। निराश्रितं कारणशून्यत्वात्। अलिङ्गं कारणानुमापकम्, तेनास्य पुरुषानुमापकत्वेऽपि न हानिः। निरवयवम्, अकारणकत्वात्। स्वतन्त्रं कार्ये स्वयं समर्थत्वात्। यद्यप्येते धर्माः पुरुषस्यापि तथापि गुणवत्त्वे सतीति विशेषणीयम, तेन न तत्रातिव्याप्तिरिति संक्षेपः॥१०॥

त्रिगुणमविवेकि विषयः
सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि।
व्यक्तं तथा प्रधानं
तद्विपरीतस्तथा च पुमान्॥ ११॥

एवं व्यक्ताव्यक्तयोर्वैरूप्यमुक्त्वा सारूप्यमाह त्रिगुणमिति। व्यक्तं महदादि तथा प्रधानं प्रकृतिः। त्रिगुणं सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणा यस्य तत् त्रिगुणं तत्र प्रकृतेर्गुणत्रयसाम्यावस्थारूपत्वात्, महदादेश्च प्रकृतिकार्यत्वेन गुणसंबन्धात्। अविवेकि प्रकृत्यभिन्नम्, तत्र महदादेः प्रकृत्यभिन्नत्वं कार्यकारणयोरभेदात्, प्रकृतेस्तु स्वत एव। विषयः ज्ञानभिन्नः, न तु योगाचारमतवज्ज्ञानाकारः, तथा सत्येकस्य बहुभोग्यता न स्यात्, ज्ञानस्य तत्तदीयस्य तत्तत्पुरुषमात्रवेद्यत्वात्। सामान्यं गुणवत्त्वेन तुल्यम्, अथवा भोग्यत्वेन सर्वपुरुषाणां पण्यस्त्रीवत् तुल्यम्। अचेतनं स्वप्रकाशचेतनाद्भिन्नम्, अनवभासकत्वात्। प्रसवधर्मि, प्रसवोऽन्याविर्भावहेतुत्वं धर्मो यस्य

---

(१) महदादीनां यत् स्वरूपं कार्यात्मना परिणामश्च तदुभयं प्रकृत्यधीनमित्यर्थः।
(२) अव्यक्त एव।

तादृशम्, यस्माद्बुद्ध्यादिक्रमहंकारादिकं प्रसूते प्रधानं तु बुद्धिं प्रसूते तदिदं सर्वं व्यक्ताव्यक्तयोः सारूप्यमुक्तम्। अधुना व्यक्ताव्यक्तयोः पुरुषस्य च साधर्म्यं वैधर्म्यं चाह तद्विपरीतस्तथा च पुमानिति, ताभ्यां व्यक्ताव्यक्ताभ्यां विपरीतो विरूपः, निर्गुणत्वात्, निर्विषयत्वात्, निःसामान्यत्वात्, चेतनत्वात्, अप्रसवधर्मित्वाच्च, तथा चाव्यक्तसरूपोऽप्यहेतुमत्त्वादिना, एवं व्यक्तसरूपोऽप्यनेकत्वसंख्ययेति भावः ॥ ११ ॥

प्रीत्यप्रीतिविषादा-
त्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।
अन्योन्याभिभवाश्रय-
जननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥

त्रिगुणमित्युक्तं तत्र किमात्मका गुणाः किमर्थाः किंप्रवृत्तयश्च तत्राह प्रीत्यप्रीतीति। गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि यथासंख्यं प्रीत्यादिरूपाः, तत्र प्रीतिः सुखम्, उपलक्षणमार्जव (१) मार्दवह्रीश्रद्धाक्षमानुकम्पाज्ञानादीनाम्। अप्रीतिर्दुःखम, उपलक्षणं प्रद्वेषद्रोहमत्सरनिन्दानिकृत्या (२) दीनाम्। विषादो मोहः, उपलक्षणं विप्रलम्भ (३) भयनास्तिक्यकौटिल्यकार्पण्याज्ञानादीनाम्। यत्रैतदुपलभ्यते तत्र तादृग्गुणः प्रत्येतव्य इति भावः। लक्षणमुक्त्वा प्रयोजनमाह प्रकाशेत्यादि प्रकाशोऽवभासः प्रवृत्तिश्चालनं नियमः प्रतिबन्धोऽर्थः प्रयोजनं येषां ते तादृशाः। तत्रावभासः सत्त्वेन, चालनं रजसा, प्रतिबन्धस्तमसा। तथाहि सत्त्वं रजसा चालितं कार्यं जनयेद् यद्यावरकेण तमसा न नियम्येत तथा च तमसा प्रतिबन्धात् तत् स्वार्थक्षमं न भवति, अतस्तत्प्रतिबन्धस्तस्य प्रयोजनं बोध्यम्। अन्योन्येति, अत्रान्योन्यपदं वृत्तिपदं च चतुर्ष्वप्यन्वेति। तथा चान्योन्याभिभववृत्तयाः, तथाहि सत्त्वमुत्कटं भूत्वा रजस्तमसी अभिभूय शान्तां वृत्तिं लभते,

---

(१) आर्जवं सरलता।
(२) निकृतिः पराभवः।
(३) विप्रलम्भो वञ्चनम्।

एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढाम्। अन्योन्याश्रयवृत्तयः, अन्यतमो गुणः स्वकार्यार्थमन्याश्रित्य सहकारिणौ कृत्वा प्रवर्तते। अन्योन्यजननवृत्तयः, कार्यस्य त्रिगुणात्मकत्वादन्योन्यजनका इत्यर्थः। अन्योन्यमिथुनवृत्तयः, स्त्रीपुरुषवदन्योन्यसंयोगशीला इत्यर्थः। अत्रायं विशेषः, एको यदाधिकस्तदापरौ दुर्बलाविति, तथैव दर्शनात्॥ १२॥

सत्त्वं लघु प्रकाशक-
मिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः।
गुरु वरणकमेव(१)तमः
प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः(२)॥ १३॥

सत्त्वादीनामसाधारणं धर्मं विवेकोपयोगायाह सत्त्वं लघ्विति। लघु लघुत्ववत्, प्रकाशकमिन्द्रियार्थसंनिकर्षे सत्यर्थावभासकम्, सत्त्वाधिक्येनैवाङ्गानां लघुताया उपलब्धेरिन्द्रियाणां विषयग्रहणसामर्थ्यदर्शनाच्च, लघुत्वं प्रकाशकत्वं च सत्त्वस्य लक्षणम्, तत्र लघुत्वं कार्योद्गमनहेतुभूतो धर्मः, इष्टं संख्याचार्यैः। उपष्टम्भकं संश्लेषजनकम्, चलं सक्रियम्, रजसैव संश्लेषक्रिययोरुपलम्भात्, प्रेरकत्वं सक्रियत्वं च रजसो लक्षणमिति भावः। गुरु गुरुत्ववत्, वरणकमावरकम्, तमसैवाङ्गगुरुत्वविषयावभासप्रतिबन्धयोर्दर्शनात्, गुरुत्वं तत्तदिन्द्रियव्यापारनिवृत्तिद्वारा तत्तत्कार्यप्रतिबन्धकत्वं च तमोलक्षणमिति भावः। नन्वेतत्कथनेन सत्त्वरजस्तमांसि जात्यन्तराण्येवेति लक्ष्यन्ते तथा च तेषां परस्परविरुद्धानां कथमेकत्र प्रवृत्तिः संभवति परस्परविरुद्धानां शत्रूणामेकार्थकरणानुपलम्भात्, तत्राह प्रदीपवदिति, यथा तैलवर्तिदीपानां परस्परं विरोधेऽपि तैलवर्तिभ्यां सह दीपः प्रकाशं जनयति तद्वदित्यर्थः, दीपोपरि तैलपतनेन दीपनाशात् तैलमपि दीपविरोधि, एवं वर्तिरपि स्वल्पकेन दीपनाशिकेति॥ १३॥

---

(१) एवकारो भिन्नक्रमः प्रत्येकं संबध्यते, सत्त्वमेव रज एव तम एवेति।

(२) पुरुषार्थत इति यावत्, तथा च वक्ष्यति पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणमिति।

अविवेक्यादिः(१)सिद्ध-
स्त्रैगुण्यात् तद्विपर्ययाभावात् ।
कारणगुणात्मकत्वात्
कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ १४ ॥

अविवेकित्वादिकं प्रकृत्यादिसाधर्म्यमुक्तं तत् कथं तेषु (२) सिद्धमित्यत आह अविवेक्यादिरिति । अत्राविवेक्यादिरिति धर्मपरः, अविवेकित्वादिकं प्राङ्निरुक्तं महदादिष्वबाधितम, कुतः, त्रैगुण्यात्, प्रकृतिवत् त्रिगुणत्वात् (३) । व्यतिरेकसहकारेणैव येऽनुमानमिच्छन्ति तान् प्रत्याह तद्विपर्ययेति, तस्याविवेकित्वस्य विपर्ययो यत्र स तद्विपर्यय आत्मा तत्र त्रैगुण्याभावात्, तथा च यत्राविवेकित्वाभावस्तत्र त्रैगुण्याभावः० आत्मवदिति व्यतिरेकव्याप्तिरस्त्येव । अतस्तत्सिद्धि (४) रप्यबाधितैवेति भावः । ननु प्रकृत्यनन्यत्वं महदादीनामुक्तं प्रकृतिसिद्धिरेव तु कुतस्तत्राह कार्यस्येति, महत्तत्त्वादीनां कारणाभावे नित्यत्वापत्त्यात्मनोऽनिर्मोक्ष एव स्यादिति जन्यत्वमेवावश्यकम, जन्यं च तत्समानजातीयगुणककारणकमेव वाच्यं तथैवानुभवात्, कारणं च तन्नित्यमेव तस्यापि कारणस्वीकारेऽनवस्थापत्तिः स्यात्, अतोऽव्यक्तं प्रधानमपिना तत्त्रैगुण्यं च सिद्धमित्यर्थः ॥ १४ ॥

भेदानां परिमाणात् (१)
समन्वयात् (२) शक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागा-
दविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥

महदादिभ्यो भेदेन प्रधानं हेतुभिः साधयति भेदानामिति ।

(१) अविवेकित्वादिकम् ।
(२) प्रकृत्यादिषु ।
(३) तथा च प्रयोगः, इदं व्यक्तमविवेक्यादियोगि त्रिगुणात्मकत्वादव्यक्तवादिति ।
(४) महदादौ त्रैगुण्यस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

कारणमस्त्यव्यक्तमित्युत्तरेणान्वेति, भिद्यन्त इति भेदा महदादय- स्तेषां परिमाणात् परिमितत्वादव्यापित्वात्, अनेकत्वरूपभेदवत्त्वाद्वा, यद् यदनेकमव्यापि च तत् तत् कार्यम्, भवति च महदादिकं प्रति- पुरुषनियतत्वादनेकमव्यापि च, अतस्तत्कारणं योग्यतया नित्यमेकं प्रधानमेवेति भावः । हेत्वन्तरमाह समन्वयात्, सुखदुःखमोहान्वि- तत्वरूपसमानधर्मवत्त्वादित्यर्थः, व्यावृत्तानामेषां (३) तत्समानस्व- भावैककारणकत्वमावश्यकम्, तच्च कारणं योग्यतया प्रधानमेवेति भावः । इतश्चाऽस्ति प्रधानमित्याह शक्तितः प्रवृत्तेश्चेति, शक्तिमत्त्वा- देव कार्यानुकूलप्रवृत्तिसंभवात् कारणानाम्, शक्तेश्च प्रकृतिरेवापूरि- का, यतः कार्यं महद्भवति, यथा मृदापूराद् बीजं वृक्षादिरिति (४) भावः । इतश्चास्ति प्रधानमित्याह कारणकार्यविभागादिति, कारणे सतः कार्यस्यैव कूर्माङ्गानामिव निःसरणरूपपृथग्भावादिरूपविभा- गान्महदादिकार्यस्य तादृशतादृशावस्थाहेतुरव्यक्तमेवेति भावः । इ- तश्चास्ति प्रधानमविभागाद्वैश्वरूप्यस्य, अत्र स्वार्थे ष्यञ्. विश्वरू- पस्य त्रिलोकस्याविभागात् (५), प्रलये कारणेनैकीभावरूपाल्लया- दित्यर्थः, तादृशकारणं विना तेषां भिन्नानामेकीभावरूपो लय एव न स्यादिति भावः । न च ब्रह्मैव तादृशकारणमस्तु कृतं प्रधानेनेति वा- च्यम, तस्य (६) शक्तिमत्त्वेन कारणत्वकल्पनापेक्षया शक्तित्वेन प्र- धानकल्पनाया एवोचितत्वादिति संक्षेपः ॥ १५ ॥

---

(१) अत्रेदमनुमानं विवादाध्यासिता भेदा अव्यक्तकारणवन्तः परिमितत्वाद् घटा- दिवदिति, घटादयो हि परिमिता मृदाद्यव्यक्तकारणका दृष्टाः, उक्तमेतद्यथा कार्यस्या- व्यक्तावस्था कारणमेवेति, यन्महतः कारणं तत् परमाव्यक्तं ततः परतराव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।

(२) इतश्च विवादाध्यासिता भेदा अव्यक्तकारणवन्तः समन्वयात्, भिन्नानां सरूपता समन्वयः, सुखदुःखमोहसमन्विता हि बुद्ध्यादयोऽध्यवसायादिलक्षणाः प्रतीयन्ते, यानि च यद्रूपं समनुगतानि तानि तत्स्वभावाव्यक्तकारणकानि, यथा मृद्धेमपिण्ड समनुगता घट- मुकुटादयो मृद्धेमपिण्डाव्यक्तकारणका दृष्टा इति ।

(३) परस्परं भिन्नानां महदादीनाम् ।

(४) बीजं वृक्षादिरूपेण परिणमत इत्यर्थः ।

(५) त्रिलोक्या इत्युचितम्, एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

(६) ब्रह्मणः ।

कारणमस्त्यव्यक्तं
प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।
परिणामतः सलिलवत्
प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥ १६ ॥

ननु यद्येकं प्रधानं कथं तर्हि तस्माद्विविधकार्योत्पत्तिः, नह्येकतन्तुतः पटो दृश्यते तत्राह कारणमिति । यदव्यक्तं जगतः कारणमस्ति तत् त्रिगुणतः प्रवर्तते सत्त्वादिगुणत्रयात् प्रवर्तते कार्यं जनयति, तथा च गुणत्रयात्मके प्रधाने बहुत्वमस्त्येव, अतो नानुपपत्तिरिति भावः । एकजातीयजनकता कथं तत्राह समुदयाच्चेति (१), मेलनाच्चेत्यर्थः, गुणप्रधानभावेन (२) मिलित्वा चित्ररूपमिवैकं कार्यं जनयतीति भावः । भवतु महदादि कार्यमेकजातीय कार्यान्तरेषु वैषम्यं तु कुतस्तत्राह प्रतिप्रतीति, एकैकगुणाश्रयेण यो विशेषस्तस्मादित्यर्थः, गुणवैषम्याद्वैषम्यमिति भावः । तत्र दृष्टान्तः परिणामतः सलिलवदिति, यथा सलिलमेकमपि नारिकेलजम्बीरादिपरिणामभेदान्मधुरतिक्तादिभावं प्रतिपद्यते तद्वदिदमपि सहकारिभेदादेव विषममिति भावः ॥ १६ ॥

संघातपरार्थत्वात्
त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्
कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १७ ॥

प्रधाने प्रमाणमुक्त्वा पुरुषे प्रमाणमाह संघातेति । पञ्चम्यन्तपञ्चहेतूनां (३) पुरुषोऽस्तीत्यनेनान्वयः, संघातः पृथिव्यन्तसमूहस्तस्य शय्यादिवत् परार्थत्वात् परप्रयोजनार्थत्वात् प्रयोजनं च सुखदुःखान्यतरसाक्षात्काररूपो भोगः, तस्य च जडे बाधाच्चेतनस्तद्वान् पुरु-

(१) समेत्योदयः समुदयः ।
(२) गौणमुख्यभावेन ।
(३) पञ्चम्यन्तानां पञ्चानां हेतूनामित्युचितम् ।

षोऽस्ति, युक्तिप्रमाणादिति भावः। हेत्वन्तरमाह त्रिगुणादिविपर्ययादिति, त्रयो गुणा यस्यादिरसौ त्रिगुणादिस्तस्य त्रिगुणादे (१) र्विपर्ययोऽभावस्तस्मात्, त्रिगुणतत्कार्यस्य जडत्वात् कार्यविशेषे (२) ऽकारणत्वाच्च किंचिन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं घटादेरिवावश्यकम्, सर्वस्य त्रिगुणस्याभावस्त्वत्रिगुणे पुरुष एव संभवति, अतस्त्रिगुणाभावाधिकरणत्वेन पुरुष आवश्यक इति भावः हेत्वन्तरमाह० अधिष्ठानादिति, अधिष्ठातृत्वादित्यर्थः, यथा रथः सारथिनाधिष्ठितः प्रवर्तते तद्वदिदमपि सर्वं जडत्वात् पुरुषाधिष्ठितमेव प्रवर्तत इत्यकामेनाप्यवश्यं वाच्यम, अतस्त्रिगुणाधिष्ठातृतया पुरुषोऽस्तीति भावः। हेत्वन्तरमाह भोक्तृभावादिति, साक्षित्वादित्यर्थः, यस्येदं व्यक्ताव्यक्तं सर्वं षड्रसादिवदनुभवनीयं स पुरुष आवश्यक इति भावः। हेत्वन्तरमाह कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चेति, शिष्टा मुक्तौ प्रवर्तमाना दृश्यन्ते, मुक्तिश्च प्रकृत्यादिषु मध्ये न कस्य चिदपि संभवति त्रिगुणत्वेन सुखदुःखमोहात्मत्वात्, तस्मान्मुमुक्षुप्रवृत्त्युद्देश्यमोक्षाश्रयत्वेन पुरुषसिद्धिरिति संक्षेपः॥ १७॥

जन्ममरणकरणानां
प्रतिनियमादयुगपत् प्रवृत्तेश्च।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं
त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव॥ १८॥

तदेवं पुरुषास्तित्वं प्रतिपाद्य तस्य बहुत्वं प्रतिपादयति जन्ममरणेति। पुरुषबहुत्वं सिद्धम्, कस्मात्, जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमात्, आत्मनि देहसंबन्धो जन्म तत्त्याग एव मरणं करणानि चक्षुरादीनि० एषां प्रतिनियमः प्रत्येकमेव दर्शनं तस्मात्, आत्मन एकत्वे तन्न स्यात्, एकस्मिन् जाते मृते वा सर्व एव जाता मृता वा स्युः एकस्मिन् सचक्षुषि सर्वं एव सचक्षुषः स्युः, एकेन दृष्टे सर्वे द्रष्टारः स्युः, न च तथा, तस्माद्बहवः पुरुषा इति भावः। हेत्वन्त-

(१) बुद्ध्यादिप्रपञ्चस्य।
(२) जलानयनादिरूपे कार्यविशेषे घटस्य कारणत्वं नान्यस्य।

रमाह अयुगपत् प्रवृत्तेश्चेति, एकस्य धर्मेऽन्यस्य ज्ञानेऽन्यस्य वैराग्येऽन्यस्यैश्वर्येऽन्यस्य कामादाविस्येवं प्रवृत्तिभेदादित्यर्थः, आत्मन एकत्वे सर्वेषामेकस्मिन्नेवार्थे युगपत् प्रवृत्तिः स्यात, न च तथा, तस्मादपि बहवः पुरुषा इति भावः। हेत्वन्तरमाह त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति, एवकारोऽत्र भिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, सिद्धमेव नासिद्धम, त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं तस्य विपर्ययः परिणामभेदः क्वचित् सुखमेव क्वचिद्दुःखमेव क्वचिन्मोह एवेत्येवंविधस्तस्मात, यद्वा त्रैगुण्येन विपर्ययो भेदः सात्त्विकराजसतामसभेदेन पुरुषस्य तस्मात्, एकत्वपक्षे तु तन्न स्यात् किं तु सर्वे सुखिनो दुःखिनो वा स्युः, एवं त्रिगुणभेदेन नीचोत्तममध्यमव्यवस्थापि न स्यात्, नचान्तःकरणभेदात् तथेति वाच्यम, अन्तःकरणभेदे पुरुषभेदस्यैव बीजत्वात्, अन्यथा तद्भेदस्याप्रमाणकत्वादिति भावः ॥ १८ ॥

तस्माच्च विपर्यासात्
सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं
द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९ ॥

एवं पुरुषबहुत्वं प्रसाध्य विवेकज्ञानोपयोगितया तस्य धर्मानाह तस्मादिति । त्रिगुणादेर्यो विपर्यासोऽत्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वमप्रसवधर्मित्वं च तस्मात्, तत्र चेतनत्वाद्द्रष्टृत्वं (१) स्वप्रकृतिशीलज्ञातृत्वं प्रकृतिर्मम संसारं कारयति न त्वहं संसारवान् किं तु पुष्करपलाशवन्निर्लिप्त इति धीमत्त्वम्, अत्रैगुण्यात्, कैवल्यमात्यन्तिकदुःखशून्यत्वम्, तथा माध्यस्थ्यमुपकारापकारशक्तिरहितत्वम, अकर्तृभावोऽकर्तृत्वमिच्छाद्वेषप्रयत्नादिशून्यत्वम्, अत एव साक्षित्वं ज्ञानैकस्वरूपत्वम्, कर्तृत्वादिमत्त्वे तदवभासक (२) ज्ञानैकरूपो न स्यात, तद्धर्मशून्यस्यैव (३) दीपस्य घटादौ तदवभासकत्वदर्शनात्, इति संक्षेपः ॥ १९ ॥

---

(१) चेतनो हि द्रष्टा भवति नाचेतनः। (२) कर्तृत्वाद्यवभासकम् ।
(३) कर्तृत्वादिधर्मशून्यस्य दृश्यधर्मशून्यस्यैव दृश्यधर्मावभासकत्वं दृश्यते ।

तस्माद् तत्संयोगा-
दचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा
कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ २० ॥

ननु कृतिर्बुद्धितत्त्वनिष्ठा चैतन्यमात्मनिष्ठं कथं तर्हि जानाम्यहमिदं करोमीति कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यप्रतीतिस्तत्राह तस्मादिति । यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणके युक्तितः सिद्धे तस्माद्भ्रान्तिरियमित्यर्थः, भ्रान्तिबीजं तत्संयोगाः, तत्संयोगादिति तस्य पुरुषस्य संयोगः संनिधानं प्रतिबिम्बवत्त्वं तस्मादचेतनमपि लिङ्गं बुद्धितत्त्वं चेतनावदिव जानामीति ज्ञानावदिव भवति, एवं गुणकर्तृत्वे, गुणाः सुखदुःखमोहरूपाः, कर्तृत्वं च तथा बुद्धिनिष्ठमात्मनि प्रतिबिम्बितं भवति, तेनोदासीनोऽपि पुरुषः करोमीति कर्तेव भवति, अतोऽहं जानाम्यहमिदं करोमीति प्रत्ययो धर्मिणोर्भेदाग्रहाद्विनिमयेन धर्मसंसर्गग्रहरूपो भ्रम एव, तयोस्तथात्वनिश्चयात्, इति संक्षेपः ॥ २० ॥

———

पुरुषस्य दर्शनार्थं
कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि
संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥

किमर्थं तयोः संयोगस्तत्राह प्ररुषस्येति । पुरुषस्य प्रधानस्य चोभयोरपि संयोगो दर्शनार्थं कैवल्यार्थं चेत्यन्वयः, दर्शनं भोगः प्रधानस्य पुरुषेण, कैवल्यं मोक्षः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनः(१) पुरुषस्य, प्रधानेन विनाऽसंभवात् तयोः प्रधानपुरुषयोर्द्वयोः संयोगो भोक्तृभोग्यभावकरं संनिधानं भवतीत्यर्थः । उभयस्य कार्ये० उभयस्यैवापेक्षेत्यत्र दृष्टान्तः पङ्ग्वन्धवदिति, यथा पङ्ग्वन्धयोरेकत्र मेलन पङ्गुरन्धस्य मार्गप्रदर्शनायान्धश्च पङ्गोर्नयनाय भवति तद्वदित्यर्थः । भोगापवर्गयोर्द्वारभूतः सर्गोऽपि संयोगादेवेत्याह तत्कृत

(१) सत्त्वाद् बुद्धेः पुरुषस्यान्यताख्यातिर्भेदस्तन्निबन्धनी भेदप्रयुक्तो मोक्षः ।

इति, महदादिलक्षणः सर्गः संयोगजन्य एवेत्यर्थः, अत एव प्रलये न सर्गः, तयोस्तादृशसंयोगाभावादिति भावः ॥ २१ ॥

———

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहं-
कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्
पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ २२ ॥

सर्गक्रममाह प्रकृतेरिति । अत्रेयं प्रक्रिया, एकं प्रकृतितः किंचिन्न्यूनपरिमाणं महत्तत्त्वमंशांशिभावापन्नं जायते, तत्रांशा बुद्धितत्त्वाख्या आत्मसमसंख्याः शरीरप्रवेशार्हपरिमाणका जीवभोगाय भवन्ति, तेषामापूरिका प्रकृतिरेव, एवमहंकारो महत्तत्त्वादल्पपरिमाणोंऽशांशिभावापन्नो भवति, तत्रांशाः सूक्ष्मा आत्मसमसंख्यास्तथैव तद्भोगाय भवन्ति, षोडशको गणस्तु एकादशेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि शब्दादीनि पञ्च तन्मात्राणि च, तस्मादपि (१) षोडशकात् तं षोडशकं प्राप्य स्थितेभ्यः पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्च महाभूतानि भवन्ति, तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं तस्य शब्दो गुणः, शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणवान्, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात् तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणकम्, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्राज्जलं शब्दस्पर्शरूपरसगुणम्, शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहिताद्गन्धतन्मात्रत् पृथ्वी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणेति, अत्र संग्रहः, "वियदेकगुणं प्रोक्तं द्वौ गुणौ मातरिश्वनः । त्रयस्तेजसि चत्वारः सलिले पञ्च भूमिगाः" ॥ इति, अहंकारादेव पञ्च महाभूतानि भवन्त्विवति तु न वक्तुं शक्यं शब्दादिगुणकानां तेषामहंकारत उत्पत्तेरसंभवात्, अहंकारस्य सब्दाद्यभावात्, न चाहंकारस्य पञ्चगुणवत्त्वे मानमस्ति, तथा सत्याकाशादीनां पञ्चानामेव पञ्चगुणवत्त्वं स्यात्, एवं बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वस्यैव भूतत्वेन तस्यापि भूततापत्तौ स्वस्य स्वकारणत्वानुपपत्त्या तस्य (२) भूतकारणत्वश्रुतिविरोधश्च

(१) ल्यब्लोपे पञ्चमी ।
(२) अहंकारस्य ।

स्यात्, न चाहंकारस्य शब्दाद्यभावे कथं तस्माच्छब्दादितन्मात्रोत्पत्तिरिति वाच्यम्, हरिद्रादीनां चूर्णादिसंयोगेन तदुभयारब्धे रक्तरूपवन्महदहंकारादिसंयोगेन शब्दतन्मात्राद्युत्पत्तिसंभवात्, न च स्थूलानामप्येवमहंकारादुत्पत्तिर्वक्तुं शक्येति वाच्यम, स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकत्वव्याप्येन (१) स्थूलत्वेन परिशेषात् सूक्ष्मद्रव्यारब्धत्वानुमानादहंकारोपादानकत्वनिरासात् । इत्याद्यन्यत्र विस्तरः । तन्मात्रत्वं च यज्जातीयेषु (२) शान्तघोरमूढाख्यविशेषत्रयं न तिष्ठति तज्जातीयतदनाश्रय(३)शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्रयसूक्ष्मद्रव्यत्वम, शान्तं सुखात्मकम, घोरं दुःखात्मकम्, मूढं मोहात्मकम्, तन्मात्राणि च देवादियोग्यत्वेन केवलं सुखात्मकान्येव सुखाधिक्यात् । सूक्ष्मत्वात् त्वयोग्यतया तेषामस्मदाद्यग्राह्यत्वमिति तत्त्वम् ॥२२॥

अध्यवसायो बुद्धि-
धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्त्विकमेतद्रूपं
तामसमेतद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥

बुद्धेर्लक्षणमाह० अध्यवसायो बुद्धिरिति । अध्यवसायो मयेदं कर्त्तव्यमित्याकारनिश्चयो दीपशिखेव बुद्धिपरिणामो(४) ऽवस्थाविशेषः, परिणामपरिणामिनोरभेदादभेदप्रयोगः, चैतन्यस्य (५) स-

---

(१) स्वस्मात् कार्याद्विशेषगुणो विद्यते यस्मिन् द्रव्ये तत् स्वविशेषगुणवद् द्रव्यं तद्द्रव्योपादानं यस्य तत् स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकं तस्य भावः स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकत्वं तेन व्याप्यं स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकत्वव्याप्यं तेन । स्थूलत्वं व्याप्यं स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकत्वं च व्यापकत्वम्, यत्र स्थूलत्वं तत्र स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकत्वम् स्वशब्देन महाभूतानि तत्र यो विशेषगुणः शब्दादिस्तद्वद् यद् द्रव्यं तदुपादानं यस्य तत् तस्य भावस्तत्त्वम् ।

(२) शब्दत्वादिजातीयेषु ।

(३) शान्ताद्यनाश्रय— ।

(४) यथा दीपशिखा क्षणे क्षणे परिणमति, एवं बुद्धेः परिणामः ।

(५) चैतन्यस्य विषयाणामवभासो ज्ञानं तस्य वैचित्र्यायेन्द्रियाणामावश्यकत्वम्, मनसो व्यासङ्गोपपत्तये चावश्यकत्वम्, एवमग्रेऽपि योज्यम् ।

दैकस्वभावस्य विषयावभासवैचित्र्यायेन्द्रियाणां व्यासङ्गोपपत्तये मनसो मदिष्टसाधनत्वबुद्धौ मदंशभानायाहंकारस्य कृत्यसाध्ये वृष्ट्यादौ प्रवृत्तिवारकस्याकर्तव्यत्वाध्यवसायस्य संभवाय बुद्धितत्त्वस्यावश्यकत्वमिति स्वयमूह्यम् । बुद्धिधर्मानाह धर्मो ज्ञानमिति । धर्मो गङ्गास्नानादिजन्योऽष्टाङ्गयोगजन्यश्च, ज्ञानमात्मसाक्षात्कारः, विरागो वैराग्यम, तच्चतुर्विधं यतमानव्यतिरेकेन्द्रियवशीकारसंज्ञाभेदात्, तत्र रागादिकषायपाचनार्थं निवृत्तिधर्मारम्भो यतमानम्, पक्वापक्वानां दोषाणामभ्यस्यमानाविवेकदलेन चिकित्सकवच्छेदकरणं व्यतिरेकः, पक्वसर्वकषायज्ञानेन चित्तोत्सुकता (१) एकेन्द्रियम, सर्वविषयतृष्णाराहित्येनौत्सुक्यस्यापि निवृत्तिर्वशीकाराख्यम् । ऐश्वर्यमिति, तदष्टविधम, तदुक्तम्, "अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः । प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ॥ गुणेष्वसङ्गो वशिता यत्कामस्तदवस्यति" । इति । मूर्तेः शरीरस्य, अणिमा० अणुत्वम्, महिमा योजनादिव्यापित्वम, लघिमा तूलादिवल्लघुत्वम्, भूमिष्ठस्याङ्गुल्यग्रेण चन्द्रमसं स्पृशतीत्यादिरूपसामर्थ्यमिन्द्रियैः प्राप्तिरित्युच्यते, श्रुतदृष्टेषु प्राकाम्यमिच्छानभिघातः० यथा भूमौ जलेष्विव निमज्जतीत्यादि, ईशिता तु भूतभौतिकानां सर्वेषां संकल्पमात्रेण प्रेरणम, वशिता गुणभूताघनधीनता सत्यसंकल्पता यत्कामस्तदवस्यति तत् प्राप्नोतीत्यनेनोक्तम् । एतद्विपर्यस्तम० एतद्विपरीतम, अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यरूपम, तत्राधर्मः परस्त्रीसङ्गादिजन्यः, अज्ञानमनित्ये गृहक्षेत्रादौ नित्यबुद्धिः, अशुचौ स्त्रीकायादौ शुचिबुद्धिः, दुःखे संसारे सुखबुद्धिः, अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिर्गौरोऽहमित्यादिका अवैराग्यं विषयतृष्णा, अनैश्वर्यं स्वाभिप्रेतविपरीतम् ॥ २३ ॥

अभिमानोऽहंकार-
स्तस्माद् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।
ऐन्द्रिय एकादशक-
स्तन्मात्रापञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥

---

(१) विषयाणां चित्ते केवलमुत्कण्ठा ।

अहंकारस्य लक्षणमाह० अभिमानोऽहंकार इति । अभिमानोऽहमित्यन्तर्भावेन प्रत्ययोऽहमिमं जानामि करोमि मदिष्टसाधनमिदमत्राहमधिकृत इत्याद्याकारस्तस्य हेतुः (१) कार्यकारणयोरभेदादभिमानोऽहंकारः, अहमित्यव्यपदेश्यं पुरुषमहमिति व्यपदेश्यं करोतीति ताहशः, तन्निष्ठमहंकारत्वं भेदाग्रहात् पुरुषेऽपि भासते न तु सोऽप्यहंकार इत्यभिप्रायः । तस्य कार्यभेदमाह तस्माद् द्विविध इति । तस्मादहंकारात् सर्गः, सृज्य इति सर्गः प्रपञ्चः, षोडशकगुणरूप अवान्तरव्यूहभेदेन द्विप्रकारः प्रवर्तते० उत्पद्यते । प्रकारद्वयमाह० ऐन्द्रिय इति । तत्र तस्मादहंकारादैन्द्रिय इन्द्रियजातीय एकादशको गणः, एकादशसंख्याको व्यूहः, च पुनः, तन्मात्रापञ्चकस्तन्मात्राजातीयः । एवकारो गणान्तरव्यवच्छेदकः ॥ २४ ॥

———

सात्त्विक एकादशकः
प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रः
स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

ननु कथमेकस्मादहंकाराद् द्विविधः सर्गस्तत्राह सात्त्विक इति । प्रकाशलघिमभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्त्विकः० उद्रिक्त (२) सत्त्वगुणकाद् वैकृताद् विकृतोऽयमहंकार इति सांख्याचार्यसंकेतविषयादहंकारात् प्रवर्तते, भूतादेस्तामसादुद्रिक्ततमोगुणकादहंकारात् तन्मात्रको गणः प्रवर्तते, कस्मात्, यतः स तामसः, तामसगुणस्य समानजातीयकारणादेवोत्पत्तेरुचित्वात् । ननु यदि सत्त्वतमोभ्यामेव कार्यं तदा रजसः किं प्रयोजनं तत्राह तैजसादुभयमिति । उत्कटरजोगुणका (३) दुभयम्, गणद्वयं भवति, सत्त्वतमसोः स्वतोऽक्रियत्वेन रजःप्रेर्यत्वात् तदुभयकार्यं रजःकार्यमेव, अतो रजोगुणोऽप्यावश्यक इति भावः । तत्रेन्द्रियजनकस्य वैकृतत्वकथनं

(१) तस्याभिमानस्य हेतुरहंकारः ।
(२) उद्रिक्तत्वमुत्कटत्वम् ।
(३) अहंकारादिति विशेष्यं ज्ञेयम् ।

लघुकार्यजनकत्वाभिप्रायकम्, तन्मात्रजनकस्य भूतादित्वकथनं तामसत्वमहाकार्यजनकत्वाद्यभिप्रायकम्, रजोगुणकस्य तैजसत्वकथनं सृष्टिसमर्थत्वाभिप्रायकम, इति बोध्यम् ॥ २५ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः-
श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।
वाक्पाणिपादपायू-
पस्थाख्यकर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥

एकादशेन्द्रियाणां मध्ये दश बाह्येन्द्रियाणि, तान्याह बुद्धीन्द्रियाणीति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा बुध्यन्त एतैरिति बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि रूपाद्युपलब्धिहेतुत्वेन सिद्धान्यतीन्द्रियाणि तत्तद्गोलकाधिष्ठितानि । तत्र चक्षुः० चष्टेऽनेनेति व्युत्पत्त्या चक्षुःपदाभिधेयं नयनं रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव ग्राहकम, श्रोत्रं शृणोत्यनेनेति व्युत्पत्त्या श्रोत्रपदाभिधेयं कर्णविवरसंज्ञकं शब्दादिषु मध्ये शब्दस्यैव ग्राहकम्, घ्राणं जिघ्रत्यनेनेति व्युत्पत्त्या घ्राणपदाभिधेयं गन्धादिषु मध्ये गन्धस्यैव ग्राहकम्, रसनं रसयत्यनेनेति व्युत्पत्त्या रसनपदाभिधेयं रसादिषु मध्ये रसस्यैव ग्राहकम्, त्वक् स्पर्शं स्पृशत्यनेनेति व्युत्पत्या स्पर्शपदाभिधेयं त्वक्स्थानीयत्वात् त्वगिन्द्रियं सर्वशरीरव्यापि स्पर्शादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव ग्राहकम्, तत्र त्वक्चक्षुषी द्रव्यस्यापि ग्राहके, अन्यानि तु गुणमात्रग्राहकाणीति विवेकः । वागादीनि कर्म कुर्वन्तीति कर्मेन्द्रियाणि, तद्विषया वक्ष्यन्ते । एतेषां सर्वेषामिन्द्रियसंज्ञा कुत इति चेत्, इंपदेन विषयास्तान् प्रति द्रवन्तीति व्युत्पत्त्येति गृहाण । चक्षुरादीनां तत्तद्भूतगुणग्राहकत्वेन तत्तद्भूतारब्धत्वानुमानं तु न साधीयोऽप्रयोजकत्वादिति (१) स्वयमूह्यम् ॥ २६ ॥

---

(१) अप्रयोजकत्वमद्भाग्रस्तत्वादित्यर्थः ।

उभयात्मकमत्र मनः
संकल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ।
गुणपरिणामविशेषा-
न्नानात्वं बाह्यभेदाश्च ॥ २७ ॥

एकादशमिन्द्रियं मनस्तल्लक्षणमाह० उभयात्मकमिति । मनःसंज्ञकमिन्द्रियं संकल्पकम्, सामान्यत इन्द्रियेण गृहीतमर्थं सम्यक् कल्पयति विशेषणविशेष्यभावेन चेतयतीति विशिष्टधीजनकं कार्यकारणयोरभेदात् तदात्मकम्, अत एवोभयात्मकम्, बुद्धीन्द्रियसहकारित्वात् तदात्मकम् (१), कर्मेन्द्रियसहकारित्वात् कर्मेन्द्रियात्मकं च, मनोऽधिष्ठानेनैव तेषां स्वकार्यजननात् । ननु भवतु मनो महदहंकारवत् तत्तदिन्द्रियसहकारि, परंतु तद्वदेव (२) नेन्द्रियं भवितुमर्हति तावन्मात्रेण (३) तस्येन्द्रियत्वेऽतिप्रसङ्गा(४)त्, तत्राह इन्द्रियं चेति । कुतः, साधर्म्यात्, इन्द्रियान्तरैः सात्त्विकाहंकारोपादानत्वं साधर्म्यं तस्मात्, महदहंकारयोस्तु नेन्द्रियत्वं तथा (५) त्वाभावादिति भावः । एतेन मनो नेन्द्रियं प्रत्यक्षत्वादिन्द्रियस्य चातीन्द्रियत्वादिति वदतां केषांचिन्मतमसम्यगिति ध्वनितम्, इन्द्रियलक्षणस्य स्वमते प्रकृतसाधर्म्यस्यातीन्द्रिय (६) त्वविशेषणागर्भितत्वादित्यास्तां विस्तरः । ननु कथं सात्त्विकादहंकारादेकस्मादेकादशेन्द्रियाणि तत्राह गुणपरिणामेति । गुणानां सत्त्वादीनां यः परिणामविशेषोऽदृष्टविशेषादिरूपस्तस्मात्, तथा च सहकारिभेदात् कार्यभेद इति भावः । बाह्यभेदाश्चेति दृष्टान्तार्थम्, यथा बाह्यभेदास्तथैतदपीति भावः । ग्राह्यभेदाच्चेति पाठे तु ग्राह्यभेदादपीन्द्रियभेद आवश्यको बोध्य इत्यर्थः ॥ २७ ॥

---

(१) बुद्धीन्द्रियात्मकम् ।

(२) महदहंकारवदेव ।

(३) इन्द्रियसहकारित्वमात्रेण ।

(४) इन्द्रियसहकारित्वेन मनस इन्द्रियत्वं चेत् तदेन्द्रियसहकारित्वसालोकादीनामपि भवति तेषामपीन्द्रियत्वं स्यात् ।

(५) साधर्म्याभावात् ।

(६) न चातीन्द्रिय[illegible] मति साधर्म्यत्वमिन्द्रियत्वमिति लक्षणं कुर्मः ।

रूपादिषु पञ्चाना-
मालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
वचनादानविहरणो-
त्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥ २८ ॥

तत्र बाह्येन्द्रियेषु ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारामाह रूपादिष्विति । पञ्चानां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षूरसनघ्राणश्रोत्रत्वचां रूपादिषु रूपरसगन्धशब्दस्पर्शेषु० आलोचनं निर्विकल्पकं वृत्तिः फलम्, मात्रपदादादानादिक्रियाऽव्यवच्छेदः, तत्र चक्षुषो रूपे रसनाया रसे घ्राणस्य गन्धे श्रोत्रस्य शब्दे त्वचःस्पर्शे सामर्थ्यमिति विवेकः । कर्मेन्द्रियव्यापारमाह वचनेति । पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणां वचनादीनि कर्माणि, व्यापारा इत्यर्थः । तत्र वचनम् ० उच्यतेऽनेनेति कण्ठताल्वादिकर्म (१) वागिन्द्रियस्य, आदानं ग्रहणं हस्तस्य, विहरणं गमनं पादयोः, उत्सर्गो मलत्यागानुकूलं कर्म पायोः, आनन्दः ० आनन्दयतीति व्युत्पत्त्या रतिरुपस्थस्य, इति बोध्यम्, ॥ २८ ॥

स्वालक्षण्यं वृत्ति-
स्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।
सामान्यकरणवृत्तिः
प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ २९ ॥

बुद्ध्यहंकारमनसां वृत्तिमाह स्वालक्षण्यमिति । स्वमसाधारणं लक्षणं येषां तानि स्वलक्षणानि महदहंकारमनांसि तेषां भावः स्वालक्षण्यं वृत्तिर्व्यापारः, तत्र महतोऽध्यवसायः, अहंकारस्याभिमानः, मनसः सविकल्पकं संकल्पापरपर्यायं भेदकमित्यर्थः । साधारणत्वासाधारणत्वाभ्यां वृत्तेर्द्वैविध्यमाह सैषेति । एषा वृत्तिः० असामान्या० असाधारणी । सामान्यामाह सामान्येति । सामान्या चासौ करणवृत्तिश्चेति सामान्यकरणवृत्तिः, पञ्च प्राणाद्या वायवः, जीवनादिद्वारा सर्वकरणव्यापारबीजत्वात्, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वा-

(१) क्रियेत्यर्थः ।

त्, इन्द्रियव्यापारस्य च तद्व्यापारान्वयानुविधायित्वात्, प्राणादीनां भेदः स्थानभेदादुक्तो ग्रन्थेषु, यथा "हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिदेशगः। उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः"॥ इत्यास्तां विस्तरः॥ २९॥

युगपच्चतुष्टयस्य हि
वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा।
दृष्टे तथाप्यदृष्टे
त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः॥ ३०॥

असाधारणेषु व्यापारेषु यौगपद्यक्रमावाह युगपदिति। दृष्टे प्रत्यक्षविषये तस्य चतुष्टयस्य बाह्येन्द्रियमनोहंकारमहत्तत्त्वस्य युगद्वृत्तिः क्रमशश्च भवति, तथाहि विद्युत्संपाते व्याघ्रादाविन्द्रियसंनिकर्षे युगपदेव निर्विकल्पकसविकल्पकाभिमानाध्यवसायाः प्रादुर्भवन्ति, अतस्ततो झटित्यपसरति। क्रमशश्च। यदा मन्दालोके प्रथमं किंचिदिदमिति जानाति पश्चादमुकमिति निश्चिनोति ततो मां प्रत्येतीत्यभिमन्यते॰ अथाध्यवस्यति॰ अपसरामीतः स्थानात्, इत्येवं क्रमेण तेषामेते व्यापारा भवन्ति। तथाऽदृष्टे परोक्षविषयेऽपि त्रयस्य॰ इन्द्रिय(१)रहिततत्त्रयस्य युगपत् क्रमशश्च व्यापारा ज्ञेयाः। अनुमानशब्दयोर्विषये इन्द्रियाप्रवृत्तेस्त्रयस्येत्युक्तम्, तयोर्विषये निर्विकल्पकाभावात् प्रथमं मनस एव व्यापारः, अनुमानशब्दविषये वृत्तिर्हि तत्पूर्विका दृष्टपूर्विकेति विशेषः। अनुमाने व्याप्तिज्ञानार्थं प्रत्यक्षापेक्षा, शब्दे शक्त्यनुमानापेक्षया प्रत्यक्षापेक्षेति संक्षेपः॥ ३०॥

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते
परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम्।
पुरुषार्थ एव हेतु-
र्न केनचित् कार्यते करणम्॥ ३१॥

(१) इन्द्रियमत्र बाह्यम्।

ननु युगपत् पक्षो न संभवति, इन्द्रियव्यापाराधीनप्रवृत्तिकत्वान्मनसः, एवमहंकारमहतोर्मनोऽहंकारव्यापाराधीनव्यापारकत्वात्, तत्राह स्वां स्वामिति । आकूतमभिप्रायः स चाचेतनानां बाधित इत्याकूतमत्र प्रवृत्त्युन्मुखत्वम्, तच्चैकस्य (१) व्यापारजननसमय एव, तथा चासति बाधकेऽन्यस्यापि स काल इति यौगपद्यं संभवति, क्रमपक्षे संशयादिरेव बाधक इति बोध्यम् । स्वां स्वां प्रतिपद्यन्त इत्यनेन युगपत् प्रवृत्तावपि याष्टीकशाक्तीकानामिव हेतुभेदान्न वृत्तिसंकर इति ज्ञापितम् । तथापि करणं केन प्रेर्यते तत्राह पुरुषार्थेति । भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थ एव स्वविषयकेच्छाद्वारा करणव्यापारहेतुरित्यर्थः । कार्यते प्रेर्यते, तत्रेच्छावान् जीवः कर्ता आवश्यकः, ईश्वरस्तु न, तदपेक्षायां मानाभावादिति भावः ॥ ३१ ॥

करणं त्रयोदशविधं
तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्यं च तस्य दशधा-
हार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥ ३२ ॥

करणानि कानि तत्राह करणमिति । त्रयोदशविधं बुद्ध्यहंकारौ० एकादशेन्द्रियाणि च, एषां व्यापारानाह० आहरणेत्यादि, तत्राहरणं कर्मेन्द्रियाणाम्, धारणं महदहंकारमनसाम्, स्ववृत्तिप्राणादिपञ्चद्वारा देहधारणात्, प्रकाशो बुद्धीन्द्रियाणां व्यापारः । विषयाः कतिविधास्तत्राह कार्यं चेति । तस्य त्रयोदशविधस्य, तत्राहार्यं (२) दिव्यादिव्यभेदेन प्रत्येकं द्वैविध्याद्दशधा कर्मेन्द्रियाणाम्, एवं धार्यं शरीरादिकमारम्भकभूतानाम् (३) दिव्यादिव्यभेदाद्दशधा, बुद्ध्यहंकारमनसां प्रकाश्यं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यं दिव्यादिव्यभेदाद्दशधा बुद्धीन्द्रियाणाम् ॥ ३२ ॥

---

(१) इन्द्रियस्येत्यर्थः ।
(२) आहार्यं व्याप्यं वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाख्यम् ।
(३) पृथिव्यादीनां पञ्चानाम् ।

अन्तःकरणं त्रिविधं
दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।
साम्प्रतकालं बाह्यं
त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥

त्रयोदशकारणानां भेदमाह ० अन्तःकरणमिति। महदहंकार-मनोभेदेन त्रिविधमन्तःकरणम् (१), बाह्यं करणं दशधा पञ्चबुद्धीन्द्रियपञ्चकर्मेन्द्रियभेदात्, त्रिविधस्यान्तःकरणस्य विषयं व्यापार-माख्याति जनयतीति विषयाख्यम्, मनोऽहंकारबुद्धीनां व्यापारेषु बुद्धीन्द्रियव्यापारस्योपयोगात्, कर्मेन्द्रियव्यापारस्यापि बुद्धीन्द्रिय-द्वारान्तःकरणव्यापारे उपयोगः, कर्मेन्द्रियव्यापारेण जनिते पदार्थे बुद्धीन्द्रियप्रवृत्त्यान्तःकरणप्रवृत्तेः। बाह्येन्द्रियं किं तत्राह साम्प्रतकालं वर्तमानमात्रविषयकम्, बाह्यं बहिरिन्द्रियम्, कर्मेन्द्रियस्य तत् (२) परंपरया (३) बोध्यम् । त्रिकालम्, अतीतानागतवर्तमानविषयम्, तत्रानुमानशब्दसहकारेणातीतानागताविषयकम्, इन्द्रियसहकारेण वर्तमानविषयकम्, आभ्यन्तरं मनोबुद्ध्यहंकाराख्यम् ॥ ३३ ॥

———

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां
पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि ।
वाग्भवति शब्दविषया
शेषाणि तु पञ्चविषयाणि ॥ ३४ ॥

बाह्येन्द्रियाणां विषयान् विवेचयति बुद्धीति। तेषां दशानामिन्द्रियाणां मध्ये बुद्धीन्द्रियाणि, विशेषा योग्या अविशेषा अतीन्द्रियास्त एव विषया येषां तादृशानि, तत्र योग्यायोग्ययोर्ग्रहणं योगीन्द्रियाणाम्, योग्यमात्रग्रहणमस्मदादीन्द्रियाणाम्। एवं कर्मेन्द्रियेषु वाक् शब्दविषया तज्जनकत्वात्, । शब्दश्च (४) न तन्मात्ररूपस्त-

(१) शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वादन्तःकरणम् ।
(२) वर्तमानविषयत्वम् ।
(३) बुद्धीन्द्रियद्वारा ।
(४) वाक्यजन्यशब्दश्च ।

स्याहंकारजन्यत्वात् । शेषाणि पाणिपादपायूपस्थानि पञ्चविषयाणि पाण्याद्याहार्याणां घटादीनां पञ्चशब्दाद्यात्मकत्वादिति ॥ ३४ ॥

सान्तःकरणा बुद्धिः
सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।
तस्मात् त्रिविधं करणं
द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ ३५ ॥

बाह्येन्द्रियाणामप्राधान्यं वक्तुमाह सान्तःकरणेति । अन्तःकरणे मनोऽहंकारौ ताभ्यां सहिता बुद्धिः ० यस्मात् सर्वमिन्द्रियोपनीतं विषयं पुरुषोपकारकमवगाहतेऽध्यवस्यति तस्मात् तत् त्रिविधमन्तःकरणं द्वारि (१) द्वारमस्यास्तीति कृत्वा, शेषाणि दशेन्द्रियाणि द्वाराणि (२) साक्षात्परम्परया वेन्द्रियद्वारैवान्तःकरणानां विषयावगाहनात्, द्वारत्वं चान्योपकारकत्वम्, तच्चालोचनद्वारा प्रागुक्तदिशा बोध्यम् ॥ ३५ ॥

एते प्रदीपकल्पाः
परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।
कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं
प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ ३६ ॥

अन्तःकरणेषु बुद्धेः प्राधान्यं वक्तुमाह ० एते प्रदीपकल्पा इति । एते गुणविशेषा गुणानां भेदाः सत्त्वाद्या येषु ते दशेन्द्रिय(३) मनोऽहंकाराः पुरुषस्य कृत्स्नमर्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति तत्र प्रकाशयन्ति यथा दीपो घटं प्रकाश्य पुरुषे प्रापयति ॥ ३६ ॥

---

(१) प्रधानम् ।
(२) अप्रधानानि ।
(३) दशसंख्याकेन्द्रिय—इति वरः पाठः ।

सर्वं प्रत्युपभोगं
तस्मात् पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
सैव च विशिनष्टि पुनः
प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

बुद्धिरपि न स्वार्था किंतु परार्थैवेत्याह सर्वमिति । सर्वं शब्दादियोग्यं प्रति य उपभोगः पुरुषस्य तं यस्मात् साधयति तस्मात् सा प्रधानापि (१) परार्थैव, न स्वार्थेति भावः । मोक्षहेतुज्ञानजनकत्वादपि सा तथेत्याभप्रेत्याह सैव पुनर्विवेकदशायां प्रधानपुरुषयोरन्तरं वैलक्षण्यं सूक्ष्मतिदुर्ज्ञेयं विशिनष्टि विषयीकरोति, अध्यवसायरूपत्वाद्बुद्धिरेव तथेति (२) भावः ॥ ३७ ॥

तन्मात्राण्यविशेषा-
स्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ।
एते स्मृता विशेषाः
शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥ ३८ ॥

अविशेषविशेषावुक्तौ तौ कावित्यत आह तन्मात्रेति । तन्मात्राणि शब्दादीनि ० अविशेषाः, अयोग्यत्वात्, तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्चभ्यो भूतानि स्थूलानि पृथिव्यादीनि, एते पृथिव्यादयः ० विशेषाः, योग्यत्वात्, कुतः, शान्ता इति । च एको हेतौ द्वितीयः समुच्चये, यस्मादाकाशादिषु स्थूलेषु केचित् शान्ताः सत्त्वप्रधानतया सुखकराः प्रसन्ना लघवश्च, केचिद्रजःप्रधानतया घोरा दुःखकराः, केचित् तमःप्राधान्यान्मूढा मोहकरा गुरवश्च गुणानां गुणप्रधानभावतो यथेदं तथोपपादितमधस्तात् (३) ॥ ३८ ॥

---

(१) प्रधानमपीति वरः पाठः ।
(२) प्राधान्यवतीति ।
(३) पूर्वम् ।

सक्ष्मा मातापितृजाः
सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।
सूक्ष्मास्तेषां नियता
मातापितृजा निवर्तन्ते ॥ ३९ ॥

एतावन्त एव विशेषा इति न किंत्वन्येऽपि सन्तीत्याह सूक्ष्मेति । सूक्ष्मा लिङ्गशरीराख्याः, मातापितृजाः स्थूलदेहाः, प्रभूताः पर्वतवृक्षाद्याः, विशेषकार्यत्वाद्विशेषाः, तत्र सूक्ष्मदेहाः सूक्ष्मतन्मात्राद्यारब्धत्वात्, मातापितृजास्तु मातापितृभुक्तान्नजशुक्रशोणिताद्यारब्धत्वात्, प्रभूतास्तु तद्विलक्षणकारणकत्वात्, तेषां मध्ये सूक्ष्मा नियता आमोक्षावस्थायिनः, मातापितृजा निवर्तन्ते मरणकाले पतन्ति, उपलक्षणमेतत् प्रभूतानाम्, तेऽपि निवर्तन्तं इति बोध्यम्, विशिष्य कथनं तु गौणजीवत्वाभिप्रायकं बोध्यम् ॥ ३९ ॥

पूर्वोत्पन्नमसक्तं
नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं
भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ ४० ॥

लिङ्गशरीरधर्मानाह पूर्वोत्पन्नमिति । पूर्वस्मिन्नादिसर्गे पूर्वस्मात् प्रधानादुत्पन्नमाविर्भूतम्, असक्तम् ० अव्याहतं शिलामप्यनुप्रविशति, नियतं प्रत्यात्म भिन्नम्, महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महदहंकारमनोदशेन्द्रियतन्मात्रसमुदायरूपम्, संसरति नवं नवं स्थूलशरीरमुपादत्ते पूर्वं पूर्वं च जहाति, निरुपभोगं स्थूलदेहं विना भोगायासमर्थम्, भावैरधिवासितं भावैर्यागादिभिरन्तर्भावैश्चाधिवासितं कृतसंस्काराधानम्, यागजसंस्कारोऽदृष्टमेव ॥ ४० ॥

चित्रं यथाश्रयमृते
स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।
तद्वद्विना विशेषैस्तिष्ठति
न निराश्रयं लिङ्गम् ॥ ४१ ॥

५

ननु तर्हि साहंकारेन्द्रियबुद्धित एव भोगोऽस्तु कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह चित्रं यथेति । आश्रयं विना यथा चित्रं न तिष्ठति तदाश्रित्यैव तिष्ठति तद्वद्विशेषैरतिसूक्ष्मैः शरीरैर्विना लिङ्गं लिङ्गनाज्ज्ञापनादुबुद्ध्यादिकं वृत्तितन्मात्रादिसमुदायरूपत्वान्निराश्रयं न तिष्ठति किंतु सूक्ष्मशरीराश्रितमेव तिष्ठति, अतस्तेषां धर्मिभूतं सूक्ष्मशरीरमावश्यकम्, 'ततः सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशं गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः" ॥ इत्यादिप्रमाणाच्चेति भावः । केचित्तु स्थूलशरीरावश्यकत्वाभिप्रायकमिदमिति वर्णयन्ति, तथाहि लिङ्गं समुदायात्मकं लिङ्गशरीरं विशेषैः स्थूलदेहैर्विना निराश्रयं सन्न तिष्ठति किंतु स्थूलशरीरमाश्रित्यैव तिष्ठति, अतो न लिङ्गशरीरेण स्थूलशरीरस्यान्यथा सिद्धिरिति भावः । शेषं प्रागवत् ॥४१॥

पुरुषार्थहेतुकमिदं
निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ।
प्रकृतेर्विभुत्वयोगा-
न्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥ ४२ ॥

एवं सूक्ष्मशरीरास्तित्वमुपपाद्य यथा संसरति येन च हेतुना तदुभयमप्याह पुरुषार्थेति । निमित्तं धर्मादि नैमित्तिकं धर्मादिकारणकं स्थूलदेहादि तदुभयप्रसङ्गेन तदुभयसंबन्धेन लिङ्गमिदं सूक्ष्मशरीरं नटवद्व्यवतिष्ठते यथा नटो बहूनि विविधानि रूपाणि गृहीत्वा व्यवहरति तथेदमपि देवादिशरीरं परिगृह्य व्यवहरति, किमर्थं तत्राह पुरुषार्थहेतुकमिति । पुरुषार्थो हेतुर्निमित्तं यस्य तादृशम्, पुरुषार्थफलकमिति यावत् । तत्तद्भोगादृष्टबलात् तत्तद्भोगार्थमेव तथा व्यवहरतीत्यर्थः । कुतोऽस्यैवंविधो महिमा तत्राह प्रकृतेर्विभुत्वयोगादिति । तथा च पुराणम्, "वैश्वरूप्यात् प्रधानस्य परिणामोऽयमीदृश" ॥ इति, प्रकृत्यापूरापगमाभ्यां महदल्पादिकं सर्वमुपपद्यत इति भावः ॥ ४२ ॥

सांसिद्धिकाश्च भावाः
प्राकृतिका वैकृतिताश्च धर्माद्याः ।
दृष्टाः कारणाश्रयिणः
कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥ ४३ ॥

प्राकृतवैकृतयोरप्रसिद्धत्वात् तौ कौ तत्राह सांसिद्धिकाश्चेत्यादि । भावा धर्माद्या ये सांसिद्धिकाः स्वाभाविकास्त एव प्राकृतिकाः, यावद्वस्तुस्थायिनो यथा महत्तत्त्वादहंकारादयः, वैकृतिकाः कदाचिद्वृत्तयः, तेषां मध्ये धर्माद्याः, करणं बुद्धितत्त्वम्, तदाश्रयिणो दृष्टाः सांख्याचार्यैः । कार्याश्रयिणः, कार्यं शरीरं तदाश्रयिणः कललाद्याः, कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहा „गर्भस्थस्य, ततो निर्गतस्य बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकानीति संक्षेपः ॥ ४३ ॥

धर्मेण गमनमूर्ध्वं
गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेण ।
ज्ञानेन चापवर्गो
विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥ ४४ ॥

बुद्धिनिष्ठानां धर्मादीनां प्रयोजनमाह धर्मेणेति । केवलशुक्लेन (१) परहिंसावर्जितेन, शुक्लकृष्णेन (२) च परहिंसापूर्वकेण ० ऊर्ध्वं ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रगान्धर्वयाक्षपैत्रादिषु लोकेषु, अधस्ताद् रौरवमहारौरववन्हिवैतरणीकुम्भीपाकतामिस्रान्धतामिस्रादिनरकेषु ० अधर्मेण शास्त्रनिषिद्धाचरणेन परपीडादिना, गमनं भवति, ज्ञानेनात्मसाक्षात्कारेण ० अपवर्गो मोक्षः, विपर्ययात् ० अज्ञानाद्बन्धः प्राकृतिकवैकृतिकदाक्षिणभेदेन त्रिविधः, तत्र प्राकृतिकः ० आत्मबुद्ध्या प्रकृत्युपासननिबन्धनो यथा "पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः" । इति, वैकृतिक आत्मबुद्ध्येन्द्रियोपासननिबन्धनो यथा "दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः" । इत्यादि । दाक्षिणः

---

(१) जपादिना ।
(२) यागादिना ।

पुरुषमजानतः कामनया वैदिककर्मानुष्ठाननिबन्धनो यथा "पुरुषज्ञानहीनानां स्वर्गाद्यर्थं हि कुर्वताम् । तानि तानीह कर्माणि तेषां बन्धस्तु दाक्षिणः" ॥ इति । संज्ञा तु दक्षिणासंबन्धनिबन्धना बोध्येति संक्षेपः ॥ ४४ ॥

वैराग्यात् प्रकृतिलयः
संसारो भवति राजसाद्रागात् ।
ऐश्वर्यादविघातो
विपर्ययात् तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥

"तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये"ति श्रुत्या पुरुषज्ञस्यैव मोक्षकथनेनान्यस्य मोक्षाभावकथनाज्ज्ञानरहितस्य विरक्तस्यापि न मोक्ष इत्याशयवानाह वैराग्यादिति । दृष्टानुश्रविकविषयेष्वलंबुद्धिविशेषरूपाद्वैराग्यात् केवलात् प्रकृतिलयः, प्रकृतिपदेन महदहंकारादयोऽपि गृह्यन्ते, तेष्वात्मबुद्ध्योपास्यमानेषु लयो भवतीत्यर्थः राजसाद् रजःकार्याद् रागात् कामक्रोधादेः संसारो भवति, तत्र यागादिगोचरात् स्वर्गादिः, स्त्र्यादिगोचरादिह लोकभोग एवेति विवेकः, ऐश्वर्यादणिमादिलक्षणात् ० अविघातो गतिप्रतिबन्धाभावः, विपर्ययादनैश्वर्यात् तद्विपर्यासः सर्वत्र गतिविच्छेदः, यथा कस्यचिदनीश्वरस्य परगृहे प्रतिघातः ॥ ४५ ॥

एष प्रत्ययसर्गो
विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।
गुणवैषम्यविमर्दात्
तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥

ननु विपर्ययाद्याः सांख्यज्ञेभ्यः श्रूयन्ते, किं ते तत्त्वान्तराणि कतिविधा वा तत्राह० एष इति । विपर्ययश्चाशक्तिश्च तुष्टिश्च सिद्धिश्च ० आख्या नामानि यस्य ० एष गणः प्रत्ययो बुद्धिस्तत्सर्गस्तज्ज-

श्यः, तथा च बुद्धितत्त्वे प्रविष्टो न तत्त्वान्तरं कार्यकारणाभेदात्, तस्य भेदाः पञ्चाशल्लक्ष्यन्ते, ननु कथमेककारणादेतानि कार्याणि तत्राह गुणवैषम्यविमर्दादिति। गुणानां वैषम्यं न्यूनाधिकबलता मन्दमध्याधिकभावेन नानाविधा तया विमर्दो गुणस्य गुणयोर्वा० अभिभवः, तस्मादित्यर्थः। तदेवं कार्यकारणयोरभेदेन विपर्ययस्याज्ञानेऽशक्तेरधर्मे तुष्टेर्धर्मे सिद्धेर्ज्ञान इति विवेकः। अज्ञानादयस्तु बुद्धेरेवातो विपर्ययादयोऽपि न तत्त्वान्तरमित्यालं विस्तरः॥ ४६॥

पञ्च विपर्ययभेदा
भवन्त्यशक्तिस्तु करणवैकल्यात्।
अष्टाविंशतिभेदा
तुष्टिर्नवधाष्टधा सिद्धिः॥ ४७॥

पञ्चाशदिति सामान्यत उक्तम्, तत्र कस्य कतिविधा भेदास्तत्राह पञ्च विपर्ययेति। विपर्ययः संसारबीजम्, क्लेशाः पञ्च ० अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशास्तेषामेव यथासंख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञाः, अभिनिवेशो भयम्, ननु रोगादिकृतानामशक्तीनां रोगसमसंख्यतया कथमष्टाविंशतिधाऽशक्तिस्तत्राह करणवैकल्यादिति। करणानां बुद्धितत्त्वैकादशेन्द्रियाणां यद्वैकल्यं बधस्तस्माद्याऽशक्तिः साऽष्टाविंशतिधेत्यर्थः, शेषं सुगमम्॥ ४७॥

भेदस्तमसोऽष्टविधो
मोहस्य च दशविधो महामोहः।
तामिस्रोऽष्टादशधा
तथा भवत्यन्धतामिस्रः॥ ४८॥

पञ्चानां विपर्ययाणामवान्तभेदमाह भेदस्तमस इति। अष्टसु प्रकृतिमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वात्मबुद्धिरविद्या, तस्या एव तम इतिसंज्ञा, तस्या अष्टविधविषयकत्वादष्टविधत्वम्। अणिमाद्यैश्वर्यं प्राप्य सिद्धोऽहमस्मीत्यात्मन्यहंभावेनाभिमानविशेषोऽस्मिता, अणिमाद्यष्टे-

अष्टविषयकत्वात् तस्या अष्टविधत्वम्, सैव च मोहसंज्ञिका, मोहश्च चेति, चकारादष्टविध इत्यन्वेति। शब्दादिषु पञ्चसु विषयेषु दिव्यादिव्यतया दशविधेषूपादेयत्वबुद्ध्या रागः, स एव महामोहः, विषयस्य दशविधत्वादस्य दशविधत्वम्। परेणा भुज्यमानेषु दशसु शब्दादिविषयेषु परेण प्राप्तेषु चाणिमादिष्वष्टसु द्वेषस्तामिस्राख्यः, अष्टादशविषयत्वादस्याष्टादशविधत्वम्। अभिनिवेशस्त्रासः, अन्धतामिस्राख्यः, शब्दादयो दशाणिमाद्यैश्वर्यं चाष्टविधं केषांचिद्धविष्यति चेति भयम्, अष्टादशविषयकत्वादष्टादशविधम्। तदेवं विपर्ययभेदा द्व्यधिकषष्टिरिति ॥ ४८ ॥

एकादशेन्द्रियवधाः
सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
सप्तदशधा च बुद्धे-
र्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥

अशक्तेरष्टाविंशतिभेदानाह ० एकादशेति। एकादशेन्द्रियाणां श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थमनसां वधाः, वैगुण्यानि यथा, यथासंख्यम्, "वाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा। मूकता कौणय(१) पङ्गुत्वक्लैब्योदावर्तमत्तताः" ॥ एतद्धेतुका स्वव्यापारे बुद्धेरशक्तिरिति सह बुद्धिवधैरित्युक्तम्। अधुना कति बुद्धेः स्वरूपतो वधास्तत्राह सप्तदशधेति। तुष्टिर्नवधा वक्ष्यते, एवं सिद्धिरप्यष्टधा, तेषां (२) विपर्ययाद् व्यतिरेकादिति ॥ ४९ ॥

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः
प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात्
पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥ ५० ॥

तुष्टेर्नव भेदानाह ० आध्यात्मिक्यश्चेति । प्रकृत्यादिभिन्नत्वे-

(१) हस्तदोषः।
(२) पुंस्त्वं यथाभिप्रायम्।

नात्मसाक्षात्कारो मोक्षोपायः, परंतु साक्षात्कारः प्रकृतेः परिणामविशेषः प्रकृतित एव भविष्यतीति कृत्वा तत्र न यतते तस्य प्रकृत्याख्या तुष्टिरम्भ इत्युच्यते। कश्चिदेवं चिन्तयति, न प्रकृतिमात्रात स भवति तथा सति गृहस्थस्यापि संभवेत् किंतु संन्यासाश्रमोपादानात् स भविष्यतीत्यालस्यादिना तुष्ट्या तिष्ठति, तस्योपादानाख्या सलिलमित्युच्यते, सैव परिव्रज्याख्या तुष्टिरिति गीयते । प्रव्रज्याख्यापि कालविशेषं प्राप्य तं करिष्यतीति, अतः कालस्यैव प्राधान्याज्ज्ञानप्राप्तिकाले ज्ञानं भविष्यत्येवेत्यलं प्रयासेनेति तुष्टिः कालाख्या मेघ इत्युच्यते। कालविशेषेऽपि स भाग्यबलादेव भवति, अतो भाग्यमेव हेतुर्नान्यदित्यलं प्रयासैरिति तुष्टिर्भाग्याख्या वृष्टिरित्युच्यते। एताश्चतस्र आध्यात्मिक्यः। विषयोपरमो वैराग्यं तेन तुष्टयः पञ्च बाह्याः, प्रकृत्यादिभिन्नत्वेनात्मज्ञानाभावात्, तथाहि ० अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसासु दोषदर्शनात पञ्चोपरमा भवन्ति, तद्धेतुकत्वात् तुष्टयोऽपि पञ्च भवन्ति, यथा ० अर्जनोपाया भिक्षाटनादयः क्लेशदाः, अतोऽलं प्रयासैरिति या तुष्टिः सा पारमुच्यते। तथा कथंचिदर्जितस्य चौरादितो रक्षणमपि कष्टमिति कृत्वा या तुष्टिः सा सुपाराख्या। एवं कथंचिद्रक्षितमपि भोगात् क्षयं गमिष्यत्येवेति कृत्वा या तुष्टिः सा पारापारमुच्यते। एवं शब्दादिभोगाभ्यासात् प्रवर्तन्ते (१) कामाः, ते च पुनर्विषयप्राप्तौ ० अप्राप्तौ च कामिनो दुन्वन्तीति कृत्वा या तुष्टिः सा ० अनुत्तमाम्भ इत्युच्यते। एवं भोगेऽवश्यं प्राणिहिंसा जायत एवेति दोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा ० उत्तमाम्भ इत्युच्यते। तदेवमाध्यात्मिकीभिश्चतसृभिर्बाह्याभिः पञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिमताः। "अम्भः सलिलं मेघो वृष्टिः पारं तथा सुपारं च। अन्यच्च पारापारमनुत्तमाम्भ उत्तमाम्भश्च" ॥ इति ॥ ५० ॥

ऊहः शब्दोऽध्ययनं
दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ
सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥ ५१ ॥

(१)—धंन्ते इति वरः पाठः।

अष्ट सिद्धीराह ० ऊह इति । ऊहो विचारसामर्थ्यम्, विशेषदर्शनमिति यावत् । शब्दः क्रियाकारकभावापन्नपदसमुदायव्युत्पत्तिः । अध्ययनं गुरुमुखतः शास्त्रार्थज्ञानम् । दुःखविघाता दुःखशमनोपायास्त्रय इति, दुःखानां त्रित्वात् ० शमनोपायानामपि त्रित्वम् । सुहृत्प्राप्तिः ० आध्यात्मिकजनसङ्गः । दानं दैप् शोधने इति धातोर्बाह्याभ्यन्तरशौचम् । सिध्यत्यनयेति सिद्धिः । तत्र दुःखविघातसिद्धिः फलत्वान्मुख्या, अन्यास्तु पञ्च तत्साधनत्वाद् गौण्य इति विवेकः । तत्रोहादेः संज्ञाविशेष आकरे (१) यथा "तारतारसुतारप्रमोदमुदितमोदमानरम्यकसदामुदिताख्याः सिद्धय" इति । आसामुपादेयत्वं विपर्ययाशक्तितुष्टीनां तु हेयत्वं ज्ञापयिष्यन्नाह सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविध इति । पूर्वः पूर्वोक्तो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपस्त्रिविधः सिद्धेरङ्कुशः, कारणविघटनादिद्वारा निवारकः, अतः सिद्धिपरिपन्थित्वादङ्कुश इव, इति विपर्ययाशक्तितुष्टयो हेया एवेति भावः ॥५१॥

न विना भावैर्लिङ्गं
न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।
लिङ्गाख्यो भावाख्य-
स्तस्माद् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥ ५२ ॥

ननु भोगो विषयमन्तरेण न भवतीत्याकाशादिसर्ग एवास्तु कृतं महदाद्यतीन्द्रियसर्गेण तत्राह न विना भावैरिति । भावैः प्रत्यक्षैर्विषयैर्विना लिङ्गं महदाद्यतीन्द्रियवृन्दं न भोगसाधनमित्यर्थः । लिङ्गेन महदादिना विना भावानां विषयाणां न निर्वृत्तिः ० न भोगसाधनत्वम्, अयमभिप्रायः, नहि विषयः स्वरूपतो भोगहेतुः, सर्वेषां सर्वविषयभोगापत्तेः, अपितु ज्ञात एव, ज्ञानं चेन्द्रियान्तःकरणैर्विनेत्युभयस्वीकारः, तस्माद् द्वयोरप्यावश्यकत्वात् ० लिङ्गाख्यः ० लिङ्ग्यत एव नतु साक्षात्क्रियत इति लिङ्गं महदाद्यतीन्द्रियवर्गः, भावाख्यः० भूयते प्राप्यतेऽर्थादिन्द्रियेणेति विषयवर्गः प्रत्यक्षसिद्धः॥५२॥

---

(१) भाष्ये ।

अष्टविकल्पो दैव-
स्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
मानुष्यश्चैकविधः
समासतो भौतिकः सर्गः ॥ ५३ ॥

भौतिकसर्गविभागमाह ० अष्टविकल्प इति । ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपित्र्यगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचभेदादष्टविधो दैव इत्यर्थः । तैर्यग्योन इति, पशुपक्षिसर्पकीटस्थावरभेदात् पञ्चविध इत्यर्थः । मानुष्यश्चैकविधः, समासतः, ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षयेति । भौतिको दैहिकः, तेन घटादिनिरासः, केचित्तु घटादेः स्थावरेऽन्तर्भावं वदन्ति ॥ ५३ ॥

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाल-
स्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।
मध्ये रजोविशालो
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥ ५४ ॥

भौतिकस्य विशेषमाह ० ऊर्ध्वमिति । भूलोकादूर्ध्वं सत्त्वविशालः सत्त्वबहुलः, तत्रत्येषु रजस्तमसोः सत्त्वेऽपि सत्त्वाधिक्यश्रवणात् । मूलतोऽधःपतनशीलस्तैर्यग्योनस्तमोविशालस्तमोबहुलः, तेषु सत्त्वरजसोः सत्त्वेऽपि तमस आधिक्योपलब्धेः । मध्ये भूलोके रजोविशालः, सत्त्वतमसोः सत्त्वेऽपि धर्माधर्मप्रवृत्तिपरत्वदर्शनेन रजस आधिक्यकल्पनात् । ब्रह्मादीति, सोऽयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः सर्गो लोकभेदेनैवंसंस्थितिक इत्यर्थः । स्तम्बः स्थावरः ॥ ५४ ॥

तत्र जरामरणकृतं
दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्ते-
स्तस्माद् दुःखं स्वभावेन ॥ ५५ ॥

तदेवं सर्गं दर्शयित्वा तस्यापर्गसाधनवैराग्योपयोगिनीं दुःखताामाह तत्र जरामरणेति। यतः पुरुषः स्वयं चेतनोऽपि तत्र लोकत्रयाख्ये सर्गे जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति, तस्माद् दुःखं स्वभावेन स्वत एव सर्गो दुःखरूपः, विवेकिनामिति शेषः, यथाह भगवान् पतञ्जलिः, "परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन" इति, अत्र परिणामपदेन जरादिदुःखं बोध्यम्, तापपदेन "मा न भूवं हि भूयास"मिति मरणत्रासदुःखं बोध्यम्, संस्कारपदेन पुनर्जननादिदुःखं बोध्यम्। कियन्तं कालं दुःखं प्राप्नोति तदाह लिङ्गस्याविनिवृत्तेः, यावल्लिङ्गं महदादि न निवर्तते तावत्, ज्ञानेन लिङ्गस्य निवृत्तौ तु मोक्षमधिगच्छतीति भावः ॥ ५५ ॥

इत्येष प्रकृतिकृतो
महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं
स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः ॥ ५६ ॥

सर्गस्य प्रकृतिमात्रारब्धत्वं वक्तुमुपसंहरति ० इत्येष इति। इतीत्युपसंहारे, एष महदादिविशेषभूतपर्यन्तः प्रकृतिकृतः प्रकृत्यैवोक्तरीत्या कृतः, नेश्वरेण न वाऽदृष्टेनेत्यर्थः, विशेषभूतं पृथिवी, अयमभिसंधिः, धर्मसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वविकल्पग्राहग्रस्तत्वान्मानाभावाच्च नेश्वरः कारणम्, नाप्यदृष्टम्, कार्यस्य कारणत्वायोगात्, प्रलयकालीनानारम्भकपरमाण्वादिक्रियादौ व्यभिचारेण कार्यमात्रेऽदृष्टादीनामकारणत्वाच्चेति दिक्, अचेतनत्वेन स्वप्रयोजनाभावात्, एष आरम्भः परार्थं एव ननु कस्यार्थे आरम्भस्तत्राह प्रतिपुरुषेति, प्रत्येकपुरुषस्येत्यर्थः, अत्र भोजयितुमिति विहाय विमोक्षार्थमित्युक्तिस्तु एकस्य मोक्षेऽपि सर्गस्य नाशो नास्ति सर्वसाधारणत्वादिति ज्ञापनाय, अत एव प्रतिपुरुषेत्युक्तम्, आह चैवं समानतन्त्रे भगवान् पतञ्जलिः, "तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वा"दिति परार्थारम्भे न कोऽपि विवाद इत्याह स्वार्थ इवेति। यथान्यो जनः स्वार्थे प्रवर्तते तथैवास्य परार्थ आरम्भो घटत एव, प्रयोजनवत्त्वमात्रस्य प्रवृत्तिमूलत्वादित्यास्तां विस्तरः ॥ ५६ ॥

वत्सविवृद्धिनिमित्तं
क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं
तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥

नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कथं प्रवृत्तिस्तत्राह वत्सेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वत्सविवृद्ध्यादिप्रयोजनेनैवाचेतनस्य क्षीरादेः प्रवृत्तिदर्शनात् प्रवृत्तिर्न चेतननियता किंतुद्बुद्धादृष्टमात्रसाध्या, अतस्तद्वदेवाचेतनाया अपि प्रकृतेः पुरुषविमोक्षार्थं प्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकमिति भावः, न च क्षीरप्रवृत्तेरपीश्वराधिष्ठाननिबन्धनतया प्रवृत्तेश्चेतननियतत्वमव्याहतमेव तथा च कथमिति वाच्यम्, ईश्वरे प्रमाणाभावात्, प्रामाणिकत्वेऽप्याप्तकामस्य प्रयोजनं विना प्रवर्तकत्वायोगात्, न च कारुण्यादिति वाच्यम्, सर्गात् प्राग् जीवानां दुःखित्वासंभवेन दुःखनिवृत्तीच्छारूपकारुण्यस्यापि तस्मिन्नसंभवात्, तस्मात् स्वयमचेतनापि प्रयोजनेनैव क्षीरादिवत् प्रवर्तत इति सिद्धम् ॥५७॥

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं
यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं
प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥

ननु प्रयोजनमुद्दिश्यैव प्रवृत्तिर्दृष्टा न चास्यास्तदस्ति तत्राह औत्सुक्येति । औत्सुक्यमिच्छा यथेयं मया संभोक्तव्येति, तन्निवृत्त्यर्थं रत्यादिक्रियासु प्रवर्तते लौकिकः, अनिवृत्ताया इच्छाया दुःखदत्वात्, सा च विषयसिद्धावेव निवर्तत इति सैव फलम्, एवमव्यक्तं प्रधानमपि पुरुषार्थो मया कर्तव्य इतीच्छायां पुरुषविमोक्षरूपफलार्थं प्रवर्तते, तत्सिद्धिं विना तादृशेच्छाया अनिवृत्तेः, अनिवृत्तायाश्चानिष्टत्वात्, तथा च स्वार्थमुखेनैव परार्थारम्भ इति न कोऽपि दोष इत्यास्तां विस्तरः ॥ ५८ ॥

रङ्गस्य दर्शयित्वा
निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथात्मानं
प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ ५९ ॥

ननु भवतु प्रवृत्तिः प्रकृतेर्निवृत्तिस्तु कथम्, तथा च पुरुषस्यानिर्मोक्ष एव स्यादत आह रङ्गस्येति । रङ्गपदं स्थानिपरम्, तथा च यथा नर्तकी सुप्रीता हावभावलीलाविलासवती विविधालंकारशोभिता नृत्यगीतादिभिरात्मानं रङ्गस्थस्य सभ्यादेर्दर्शयित्वा दृष्टाहमनेनेति कृतप्रयोजना धनप्राप्त्या निवर्तते, एवं प्रकृतिर्बुद्ध्यादिसुखदुःखान्तभावेनात्मानं पुरुषस्य प्रकाश्य त्वमन्योऽहमन्येति विवेकतो निवर्तते ० असंयुक्ता भवति, तथानिवृत्तिकः पुरुषो मोक्षमधिगच्छति ॥ ५९ ॥

नानाविधैरुपायै-
रुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
गुणवत्यगुणस्य सत-
स्तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥ ६० ॥

ननु परार्थे प्रत्युपकारसंबन्धेन प्रवृत्तिर्दृश्यते, नहि पुरुषात् कश्चित् प्रत्युपकारः प्रकृतेरत आह नानाविधैरिति । गुणवती प्रकृतिरत एवोपकारिणी पुंसः पुरुषस्य द्रष्टुरगुणस्य साक्षित्स्वभावकतया गुणातीतस्यात एवानुपकारिण उपकारासमर्थस्य नानाविधैर्महदहंकारेन्द्रियमनःप्रभृतिभिरुपायैरर्थे प्रयोजनमपार्थकं स्वीयप्रयोजनशून्यमेव चरति ० आचरति, स्वभाव एवायं गुणवतां यदनुपकारिण्यप्युपकारकरणम, अतः परार्थे प्रत्युपकारसंबन्धेनैव प्रवृत्तिरिति न नियमोऽव्यभिचारादित्यास्तां विस्तरः ॥ ६० ॥

प्रकृतेः सुकुमारतरं
न किंचिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टास्मीति पुन-
र्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ ६१ ॥

स्यादेतत्, नर्तकी नृत्यं सभ्येभ्यो दर्शयित्वा धनप्राप्त्या निवृत्तापि पुनः कुतूहलात् प्रवर्तते यथा, तथा प्रकृतिरपि पुरुषायात्मानं दर्शयित्वा विवेकेन निवृत्तापि पुनः प्रवर्त्स्यतीत्यत आह प्रकृतेरिति। सुकुमारतरं सलज्जम्। दृष्टास्मीति कृत्वा पुनः पुरुषस्य दर्शनं नोपैति दृष्टिविषया (१) न भवति, यथा कदाचित् कुलस्त्री युवती साध्वी द्वारावस्थितपुरुषेण रहसि वा गतेन दृष्टा सा व्रीडायमाना त्वरितमन्तः प्रविशति, दृष्टाहमनेनेत्येवमवबुध्य न दर्शनमुपैत्यन्यपुरुषस्य, एवं प्रकृतिः परात्मना पुरुषेण यदा ज्ञानचक्षुषा दृष्टा सा व्रीडायमाना(२)कुलस्त्रीवत् पुनर्दर्शनं नोपैति पुरुषस्य, विवेकख्यातेरेव तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥ ६१ ॥

तस्मान्न बध्यते ना-
पि (३) मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मु-
च्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ ६२ ॥

स्यादेतत् पुरुषश्चेदगुणोऽपरिणामी कथमस्य सुखदुःखादिरूपो बन्धः, अतो न मोक्षोऽपि, मोक्षस्य बन्धेन समानाधिकरणत्वात्, तस्मात् पुरुषविमोक्षार्थमिति रिक्तं वचः, इतीमामाशङ्कामुपसंहारव्याजेनाभ्युपगच्छन्नपाकरोति तस्मादिति । वस्तुतोऽसङ्गत्वादेव पुरुषो बन्धमोक्षादिरहितोऽस्ति, "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ इति" श्रुतेरिति

(१) विषयभूता इत्युचितम् ।
(२) व्रीडामयमाना • इति योग्यः पाठः ।
(३) ऽद्धा न इति पा• ।

भावः । कस्तर्हि बन्धादिमानित्यत आह संसरतीति । प्रकृतिरेव नानापुरुषाश्रया बुद्ध्यादिद्वारा तादृशी, तथा च बन्धादिकं बुद्धिनिष्ठमेव पुरुषे तत्संपर्कात् तद्गतमारोप्यत एव केवलं नतु तद्व्यस्तीति भावः ॥ ६२ ॥

रूपैः सप्तभिरेव तु
बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषार्थं प्रति
विमोचयत्येकरूपेण ॥ ६३ ॥

ननु पुरुषस्यापि प्रकृतिसंपर्कादारोपितसुखदुःखादिकं बन्ध इत्युक्तम्, सा पुनः केन साधनेन बध्नाति मोचयति वा तदाह रूपैरिति । पुरुषार्थं भोगं प्रति ० आत्मना बुद्धिरूपेण ० आत्मानं पुरुषं रूपैः सप्तभिः धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यकैर्बध्नाति, पुरुषार्थं स्वरूपावस्थानलक्षणं मोक्षं प्रति ० एकेन रूपेण ज्ञानेन मोचयति, संसारान्निवर्तयति, एतेन वैराग्योपरत्याद्यभावेऽपि ज्ञानं मोक्षस्य कारणं भवत्येवेति ज्ञापितम्, उक्तं च तथा वेदान्तेषु, "पूर्णबोधे तदन्यौ द्वौ प्रतिबद्धौ यदा तदा । मोक्षो विनिश्चितः किन्तु दृष्टदुःखं ननश्यति" ॥ इति, द्वौ वैराग्योपरमौ, दृष्टदुःखं यथोचितव्यवहारक्लेशः, तथा च विषयजिहासारूपवैराग्यस्य विषयदोषदर्शनजन्यस्य पुनर्भोगेष्वदीनतामात्रं फलं नतु मोक्षोऽपि, एवं धीनिरोधरूपोपरमस्यापि यमादिसाध्यस्य द्वैतादर्शनमेव फलं न मोक्षः, श्रुतिषु ज्ञानैकलभ्यत्वकथनादित्यास्तां विस्तरः ॥ ६३ ॥

एवं तत्त्वाभ्यासा-
न्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्विशुद्धं
केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

भवतु ज्ञानादेवं कैवल्यं तदेव तु कस्मात् किमाकारं च तदा-

ह० एवमिति । उक्तप्रकारपुरुषगोचराभ्यासात् पुनः पुनश्चिन्तनरूपान्निदिध्यासनादेव केवलं पुरुषमात्रगोचरं ज्ञानं साक्षात्कार उत्पद्यत इत्यर्थः, एतेन निदिध्यासनसहकृतेन मनसैवात्मगोचरनिर्विकल्पकसाक्षात्कारो भवति न श्रुतानुमानाभ्याम्, तयोस्तत्रासामर्थ्यादिति बोधितम्, यथाह समानतन्त्रे भगवान् पतञ्जलिः, "ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वा" दिति । आकारमाह नास्मीत्यादिना । अस्मीत्यस्य न कर्तास्मीत्यर्थः, तेन बुद्धिभिन्नोऽहमिति प्राप्तम् न मे, दुःखमिति शेषः, तेन दुःखाद्यारोपाभावो लब्धः, नाहमित्यनेनाहंकारभेदग्रहः, नास्ति परिशेषो यस्मादित्यपरिशेषं चरमम् "तस्य सप्तधा प्रान्तभूमौ प्रज्ञे" त्यादिना योगसूत्रेणोक्तम् । अविपर्ययात् ० व्यधिकरणप्रकाराभावाद्विशुद्धं प्रमात्मकं मिथ्याज्ञानवासनोन्मूलनक्षमम्, एवंविध एकात्मसाक्षात्कारस्तत्त्वज्ञानपदेनोच्यत इति भावः ॥ ६४ ॥

तेन निवृत्तप्रसवा-
मर्थवसात् सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः
प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः ॥ ६५ ॥

तत्त्वज्ञानानन्तरं पुरुषः किं करोति तदाह तेनेति । तेन पूर्वोक्तेन ज्ञानेन निवृत्तप्रसवाम्, प्रसवा भोगभेदसाक्षात्कारादयः, तेषां जनितत्वान्निवृत्तां प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः, यथा कश्चित् प्रेक्षको रङ्गस्थो गीतनृत्यादिषु वर्तमानां नर्तकीं स्वस्थो निर्विकल्पो निराकुलः पश्यति, एवं पुरुषोऽपि तासु तासु योन्यवस्थासु वर्तमानां प्रकृतिं पश्यति, इयं प्रकृतिः स्वगुणैः पुरुषान् बध्नाति मोचयति च ॥ ६५ ॥

दृष्टा मयेत्युपेक्षक
एको दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या ।
सति संयोगेऽपि तयोः
प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥ ६६ ॥

ननु नित्ययोः प्रकृतिपुरुषयोः संयोगसत्त्वात् कथं तस्याः प्रसवनिवृत्तिस्तत्राह दृष्टा मयेति । तयोः संयोगेऽपि सर्गस्य जनने प्रयोजं प्रयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या सहकारि कारणं नास्तीति, तयोर्मध्ये ० अन्या प्रकृतिः ० उपरमति न प्रसूत इत्यन्वयः । तत् कथं नास्ति तदाह दृष्टा मयेति । तयोर्मध्ये एकः पुरुषः स्वभिन्नेयं स्वसंपर्काद्बध्नातीत्येवंगुणा प्रकृतिर्मया दृष्टेत्युपेक्षको भवत्युपरमते, तद्भोगाद्यावेशरहितो भवति. यथा नर्तकीं दृष्ट्वा सभ्यः, तथा च प्रसवे पुरुषस्य प्रकृतिभेदाग्रहः सहकारी दर्शने सति तु स नास्तीति भावः॥६६॥

सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्
धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशा-
च्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ॥ ६७ ॥

ननु "भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" ॥ इत्यादिश्रुत्या तत्त्वज्ञानानन्तरमेव मोक्षे सर्वकर्मक्षयेण देहाद्यभावसूचनात् कथं प्रकृतिदर्शनं ज्ञाने देहस्य हेतुत्वात्, तत्राह सम्यगिति । सम्यग्ज्ञानं मिथ्याज्ञानोच्छेदक्षमं ज्ञानम्, तदधिगमात् तदुत्पत्तेर्धर्मादीनां देहारम्भकान्यधर्मादीनां संचितक्रियमाणानां दग्धबीजभावानाम्, अकारणं स्वाश्रये स्वफलोत्पादनासामर्थ्यम्, तस्योक्तप्रमाणाद्विवक्षितविवेकेन प्राप्तौ, संस्कारो देहारम्भकादृष्टम्, तद्वशाद्धृतशरीरस्तिष्ठति, यथा कुलालव्यापारविगमेऽपि वेगवशाच्चक्रभ्रमिस्तिष्ठति, प्रारब्धस्य भोगैकनाश्यत्वात, अत एव "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य" इत्युक्तं श्रुतौ, भोगेन त्वितरे क्षपयित्वे"ति वेदान्तेषु भगवता व्यासेन च, तथा च तत्त्वज्ञाने सति कर्मक्षय इत्यस्य प्रथमं तत्त्वज्ञानप्रागभावस्य नष्टत्वात् फलानुत्पादमात्रमर्थो न देहाद्यभावोऽपीति संक्षेपः ॥ ६७ ॥

प्राप्ते शरीरभेदे
चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिक-
मुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥

ननु यद्युत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽपि तिष्ठति कदा तर्हि मोक्षं गच्छति तत्राह प्राप्त इति । भोगेन प्रारब्धक्षयतः शरीरस्य भेदो विनाशस्तस्मिन् प्राप्ते सति चरितार्थत्वाद् बुद्धितत्त्वादिद्वारा कृतभोगापवर्गलक्षणप्रयोजनकत्वात् प्रधानस्य पुरुषं प्रति विनिवृत्तौ संयोगाभावलक्षणलये (१) उभयम् ० उभयगुणकं कैवल्यं दुःखविनाशं प्राप्नोति, द्वयं किं तदाह ० ऐकान्तिकम् ० अवश्यंभावि ० आत्यन्तिकं पुनर्दुःखजातीयानुत्पत्तिविशिष्टम् ० एतद्विशेषणकत्वात् कैवल्यमुभयम् उत्पन्नात्मसाक्षात्कारवान् पुरुषः प्रक्षीणाशेषकल्मषो भोगेन प्रारब्धक्षये सत्यवश्यमात्यन्तिकदुःखविनाशं प्राप्नोतीति समुदायार्थः ॥६८॥

पुरुषार्थं ज्ञानमिदं
गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।
स्थित्युत्पत्तिप्रलया-
श्चिन्त्यन्ते यत्र (२) भूतानाम् ॥ ६९ ॥

प्रेक्षावद्भिश्वासार्थमाह पुरुषार्थमिति । पुरुषस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षाख्यं यस्मात् तादृशं ज्ञानं गुह्यं बहूनां दुरवबोधं परमर्षिणा कपिलेन कथितम, यत्रेति निमित्तसप्तमी, यज्ज्ञाननिमित्तमित्यर्थः ॥६९॥

एतत पवित्रमग्र्यं
मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय
तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥ ७० ॥

एतद् भगवता यत् तत्त्वज्ञानमुक्तं तस्य कुत आगमस्तत्राह ० एतदिति । पवित्रं पावनं सर्वपापनाशकत्वात्, अग्र्यं सर्वेभ्यः पवित्रेभ्यो मुख्यम, मुनिः कपिलः, आसुरये ० अनुकम्पया प्रददौ कथि-

(१) शरीरक्षये इत्यर्थः ।
(२) प्राणी ।

तथान्, स पुनः पञ्चशिखाय व्याख्यातवान्, तेन बहुधा शिष्योपदेश-द्वारा प्रकाशितमित्यर्थः ॥ ७० ॥

शिष्यपरंपरयागत-
मीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः ।
संक्षिप्तमार्यमतिना
सम्यग् विज्ञाय सिद्धान्तम् (१) ॥ ७१ ॥

ईश्वरकृष्णेन किं ततः साक्षात् प्राप्तं तत्राह शिष्यपरंपरयेति। आर्याख्यं छन्दोविशेषस्तद्विशिष्टं पद्यमाप्यार्येत्युच्यते, अत उक्तमार्याभिरिति, किं कृत्वा सम्यगध्ययनभावनाभ्यां सिद्धान्तं विज्ञाय ॥७१॥

सप्तत्यां किल येऽर्था-
स्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।
आख्यायिकाविरहिताः
परवादविवर्जिताश्चापि ॥ ७२ ॥

इति सांख्यकारिकाग्रन्थः समाप्तः
शुभम् ॥

एतच्च शास्त्रार्थसूचनाच्छास्त्रं नतु प्रकरणमित्याह सप्तत्यामिति। षष्टितन्त्रस्य पुरुषप्रकृत्यादिषष्टिपदार्थव्युत्पादकतन्त्रस्य येऽर्थाः किल सप्तत्यां कारिकासप्तत्यां कथिताः, किंभूताः, आख्यायिकाविरहिताः कथातद्घटितदृष्टान्तादिरहिताः, तथा परवादविवर्जिताश्च, षड्दर्शनोत्थापनरहिताश्चेत्यर्थः, तत्र यथा कपिलोक्तषडध्याय्यां चतुर्थेऽध्याये आख्यायिका, पञ्चमे परवादः, तथात्र न वर्तते इति भावः, षष्टिपदार्था गणिता ग्रन्थान्तरे यथा "पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिरहंकारो गुणास्त्रयः। तन्मात्रमिन्द्रियं भूतं मौलिकार्थाः स्मृता दश ॥ विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः । करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम् ॥ इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सह सिद्धिभिः"। इति, तथा चात्रैतत्षष्टिपदार्थविवेचनान्नेदं प्रकरणं किंतु तन्त्रमेवेति सिद्धम् ॥७२॥

इति श्रीरामगोविन्दतीर्थशिष्यनारायणतीर्थकृता सांख्यचन्द्रिका संपूर्णतामगमत् ॥ शुभमस्तु ॥

---

(१) राद्धान्तम् इति पा० ।

गौडपादविरचितं

सांख्यकारिकाभाष्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

कपिलाय नमस्तस्मै, येनाविद्योदधौ जगति मग्ने ।
कारुण्यात् सांख्यमयी, नौरिव विहिता प्रतरणाय ॥ १ ॥
अल्पग्रन्थं स्पष्टं, प्रमाणसिद्धान्तहेतुभिर्युक्तम् ।
शास्त्रं शिष्यहिताय, समासतोऽहं प्रवक्ष्यामि ॥ २ ॥

दुःखत्रयेति । अस्या आर्याया उपोद्घातः क्रियते । इह भगवान् ब्रह्मसुतः कपिलो नाम तद्यथा, "सनकश्च सनन्दनश्च (१) तृतीयश्च सनातनः । आसुरिः कपिलश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥ इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः सप्त प्रोक्ता महर्षयः" । कपिलस्य सहोत्पन्नानि धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं चेति । एवं स उत्पन्नः सन्नन्धे तमसि मज्जज्जगदालोक्य संसारपारम्पर्येण सत्कारुण्यो जिज्ञासमानाय० आसुरिसगोत्राय ब्राह्मणायेदं पञ्चविंशतितत्त्वानां ज्ञानमुक्तवान्, यस्य ज्ञानाद्दुःखक्षयो भवति, "पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसेत् । जटी-मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः" ॥ तदिदमाहुः, दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासेति । तत्र दुःखत्रयम्, आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम, आधिदैविकं चेति । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं चेति । शारीरं वातपित्तश्लेष्मविपर्ययकृतं ज्वरातीसारादि, मानसं प्रियवियोगाप्रियसंयोगादि । आधिभौतिकं चतुर्विधभूतग्रामनिमित्तं मनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपदंशमशकयूकामत्कुणमत्स्यमकरग्राहस्थावरेभ्यो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जेभ्यः सकाशादुपजायते । आधिदैविकम्, देवानामिदं दैवम्, दिवः प्रभवतीति वा दैवम्, तदधिकृत्य य-

(१) सनन्दश्चेति पाठान्तरम् ।

रुपजायते शीतोष्णवातवर्षाशनिपातादिकम् । एवं यथा दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा कार्या क, तदभिघातके हेतौ, तस्य दुःखत्रयस्याऽभिघातको योऽसौ हेतुस्तत्रेति । दृष्टे साऽपार्था चेत्, दृष्टे हेतौ दुःखत्रयाभिघातके सा जिज्ञासाऽपार्था चेद्यदि । तत्राध्यात्मिकस्य द्विविधस्याप्यायुर्वेदशास्त्रक्रियया प्रियसमागमाप्रियपरिहारकटुतिक्तकाथादिभिर्दृष्ट एवाध्यात्मिकोपायः । आधिभौतिकस्य रक्षादिनाऽभिघातः । दृष्टे साऽपार्था चेदेवं मन्यसे, न, एकान्तात्यन्ततोऽभावात्, यत एकान्ततोऽवश्यमत्यन्ततो नित्यं दृष्टेन हेतुनाभिघातो न भवति, तस्मादन्यत्रैकान्तात्यन्ताभिघातके हेतौ जिज्ञासा विविदिषा कार्येति ॥ १ ॥

यदि दृष्टान्यत्र जिज्ञासा कार्या, ततोऽपि नैव । यत आनुश्रविको हेतुर्दुःखत्रयाभिघातकः । अनुश्रूयत इत्यनुश्रवस्तत्र भव आनुश्रविकः स चागमात् सिद्ध, यथा "अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् किं नूनमस्मांस्तृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृतमर्त्यस्य" । कदाचिदिन्द्रादीनां देवानां कल्प आसीत्, कथं वयममृता अभूमेति विचार्य यस्माद्वयमपाम सोमं पीतवन्तः सोमं तस्मादमृता अभूम अमरा भूतवन्त इत्यर्थः, किंच, अगन्म ज्योतिः, गतवन्तो लब्धवन्तो ज्योतिः स्वर्गमिति, अविदाम देवान्, दिव्यान् विदितवन्तः, एवंच किं नूनमस्मांस्तृणवदरातिः, नूनं निश्चितं किमरातिः शत्रुरस्मान् तृणवत् करोति, किमु धूर्तिरमृतमर्त्यस्य, धूर्तिर्जरा हिंसा वा किं करिष्यति० अमृतमर्त्यस्य । अन्यच्च वेदे श्रूयते आत्यन्तिकं फलं पशुबधेन "सर्व्वांल्लोकाञ्जयति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां तरति यो योऽश्वमेधेन यजत" इति । ऐकान्तात्यन्तिके एवं वेदोक्ते० अपार्थैव जिज्ञासा, इति न उच्यते । दृष्टवदानुश्रविक इति । दृष्टेन तुल्यो दृष्टवत् । योऽसावानुश्रविकः कस्मात् स दृष्टवत् यस्मादविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः । अविशुद्धियुक्तः पशुघातात्, तथा चोक्तम्, "षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य वचनादूनानि पशुभिस्त्रिभिः" ॥ इति । इत्थं यद्यपि श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तथापि मिश्रीभावादविशुद्धियुक्त इति । तथा, "बहूनीन्द्रसहस्राणि देवानां च युगे युगे । कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः" ॥ इति । एवमिन्द्रादिनाशात् क्षययुक्तः । तथाऽतिशयो विशेष-

स्तेन युक्तः। विशेषगुणदर्शनादितरस्य दुःखं स्यादिति । एवमानुश्रविकोऽपि हेतुर्दृष्टवत्। कस्तर्हि श्रेयानिति चेत्। उच्यते। तद्विपरीतः श्रेयान्, ताभ्यां दृष्टानुश्रविकाभ्यां विपरीतः श्रेयान् प्रशस्यतर इति, अविशुद्धिक्षयातिशयायुक्तत्वात्। स कथमित्याह व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्। तत्र व्यक्तं महदादि, बुद्धिरहङ्कारः पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि। अव्यक्तं प्रधानम्। ज्ञः पुरुषः। एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि व्यक्ताव्यक्तज्ञाः कथ्यन्ते। एतद्विज्ञानाच्छ्रेय इति। उक्तं च "पञ्चविंशतितत्त्वज्ञ" इत्यादि ॥ २ ॥

अथ व्यक्ताव्यक्तज्ञानां को विशेष इत्युच्यते । मूलप्रकृतिः प्रधानम, प्रकृतिविकृतिसप्तकस्य मूलभूतत्वात्। मूलं च सा प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः, अविकृतिः, अन्यस्मान्नोत्पद्यते, तेन प्रकृतिः कस्य चिद्विकारो न भवति। महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। महान् बुद्धिः, बुद्ध्याद्याः सप्त, बुद्धिः १ अहङ्कारः २ पञ्च तन्मात्राणि ५ एताः सप्त प्रकृतिविकृतयः, तद्यथा, प्रधानादबुद्धिरुत्पद्यते तेन विकृतिः प्रधानस्य विकार इति, सैवाहङ्कारमुत्पादयति, अतः प्रकृतिः, अहंकारोऽपि बुद्धेरुत्पद्यत इति विकृतिः, स च पञ्च तन्मात्राण्युत्पादयतीति प्रकृतिः, तत्र शब्दतन्मात्रमहंकारादुत्पद्यत इति विकृतिस्तस्मादाकाशमुत्पद्यत इति प्रकृतिः, तथा स्पर्शतन्मात्रमहंकारादुत्पद्यत इति विकृतिस्तदेवं वायुमुत्पादयतीति प्रकृतिः, गन्धतन्मात्रमहंकारादुत्पद्यत इति विकृतिस्तदेवं पृथिवीमुत्पादयतीति प्रकृतिः, रूपतन्मात्रमहंकारादुत्पद्यत इति विकृतिस्तदेवं तेज उत्पादयतीति प्रकृतिः, रसतन्मात्रमहंकारादुत्पद्यत इति विकृतिस्तदेवमप उत्पादयतीति प्रकृतिः, एवं महदाद्याः सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च । षोडशकस्तु विकारः, पञ्च महाभूतान्येव बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्येकादशं मनः पञ्च महाभूतान्येव षोडशको गणो विकृतिरेव, विकारो विकृतिः। न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥

एवमेषां व्यक्ताव्यक्तज्ञानां त्रयाणां पदार्थानां कैः कियद्भिः प्रमाणैः केन कस्य वा प्रमाणेन सिद्धिर्भवति । इह लोके प्रमेयवस्तु प्रमाणेन साध्यते यथा प्रस्थादिभिर्व्रीह्यस्तुलया चन्दनादि। तस्मात् प्रमाणमभिधेयम्।

दृष्टं यथा श्रोत्रं त्वक् चक्षुर्जिह्वा घ्राणमिति पञ्च बुद्धीन्द्रिया-

णि, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा एषां पञ्चानां पञ्चैव विषया यथासंख्यम्। शब्दं श्रोत्रं गृह्णाति, त्वक् स्पर्शं, चक्षू रूपं, जिह्वा रसं, घ्राणं गन्धमिति। एतद् दृष्टमित्युच्यते प्रमाणम्। प्रत्यक्षेणानुमानेन वा योऽर्थो न गृह्यते स आप्तवचनाद् ग्राह्यः, यथेन्द्रो देवराजः, उत्तराः कुरवः, स्वर्गेऽप्सरसः, इत्यादि। प्रत्यक्षानुमानाग्राह्यमप्याप्तवचनाद् गृह्यते। अपिचोक्तम्। "आगमो ह्याप्तवचनमाप्तं दोषक्षयाद्विदुः। क्षीणदोषोऽनृतं वाक्यं न ब्रूयाद्धेत्वसम्भवात्। स्वकर्मण्यभियुक्तो यः सङ्गद्वेषविवर्जितः। पूजितस्तद्विधैर्नित्यमाप्तो ज्ञेयः स तादृशः"॥ एतेषु प्रमाणेषु सर्वप्रमाणानि सिद्धानि भवन्ति। षट् प्रमाणानि जैमिनिः। अथ कानि तानि प्रमाणानि। अर्थापत्तिः संभवः० अभावः प्रतिभा० ऐतिह्यम्० उपमानं चेति षट् प्रमाणानि। तत्रार्थापत्तिर्द्विविधा, दृष्टा श्रुता च। तत्र दृष्टा, एकस्मिन् पक्षे आत्मभावो गृहीतश्चेदन्यस्मिन्नप्यात्मभावो गृह्यत एव। श्रुता यथा दिवा देवदत्तो न भुङ्क्ते० अथ च पीनो दृश्यते० अतोऽवगम्यते रात्रौ भुङ्क्त इति। संभवो यथा प्रस्थ इत्युक्ते चत्वारः कुडवाः संभाव्यन्ते। अभावो नाम प्रागितरेतरात्यन्तसर्वाभावलक्षणः। प्रागभावो यथा देवदत्तः कौमारयौवनादिषु। इतरेतराभावः पटे घटाभावः। अत्यन्ताभावः खरविषाणवन्ध्यासुतखपुष्पवदिति। सर्वाभावः प्रध्वंसाभावो दग्धपटवदिति, यथा शुष्कधान्यदर्शनाद्वृष्टेरभावोऽवगम्यते। एवमभावोऽनेकधा। प्रतिभा यथा, "दक्षिणेन च विन्ध्यस्य सह्यस्य च यदुत्तरम्। पृथिव्यामासमुद्रायां स प्रदेशो मनोरमः"॥ एवमुक्ते तस्मिन् प्रदेशे शोभना गुणाः सन्तीति प्रतिभोत्पद्यते प्रतिभा च जानतां ज्ञानमिति। ऐतिह्यं यथा, ब्रवीति लोको यथात्र वटे यक्षिणी प्रवसतीत्यैवैतिह्यम्। उपमानं यथा, गौरिव गवयः समुद्र इव तडागः। एतानि षट् प्रमाणानि त्रिषु दृष्टादिष्वन्तर्भूतानि। तत्रानुमाने तावदर्थापत्तिरन्तर्भूता। संभवाभावप्रतिभैतिह्योपमाश्चाप्तवचने। तस्मात् त्रिष्वेव सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् त्रिविधं प्रमाणमिष्टं तदाह। तेन त्रिविधेन प्रमाणेन प्रमाणसिद्धिर्भवतीति वाक्यशेषः। प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि। प्रमेयं प्रधानं बुद्धिरहंकारः पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि पुरुष इति। एतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि व्यक्ताव्यक्तज्ञा इत्युच्यन्ते। तत्र किंचित् प्रत्यक्षेण साध्यं किंचिदनुमानेन किंचिदागमेनेति त्रि-

त्रिधं प्रमाणमुक्तम् ॥ ४ ॥

तस्य किं लक्षणमेतदाह । प्रतिविषयेषु श्रोत्रादीनां शब्दादि-
विषयेष्वध्यवसायो दृष्टम्, प्रत्यक्षमित्यर्थः । त्रिविधमनुमानमाख्यात-
म्, पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टं चेति । पूर्वमस्यास्तीति पूर्ववद्,
यथा मेघोन्नत्या वृष्टिं साधयति पूर्वदृष्टत्वात्, शेषवद्यथा समुद्रोदकं
जलपलं लवणमास्वाद्य शेषस्याप्यस्ति लवणभाव इति, सामान्यतो-
दृष्टम्, देशान्तराद्देशान्तरं प्राप्तं दृष्टम्, गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवत्,
यथा चैत्रनामानं देशान्तराद्देशान्तरं प्राप्तमवलोक्य गतिमानयमिति,
तद्वच्चन्द्रतारकमिति, तथा पुष्पिताम्रदर्शनादन्यत्र पुष्पिता आम्रा
इति सामान्यतोदृष्टेन साधयति, एतत् सामान्यतोदृष्टम् । किंच
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमिति, तदनुमानं लिङ्गपूर्वकम्, यत्र लिङ्गेन लिङ्गी०
अनुमीयते यथा दण्डेन यतिः । लिङ्गिपूर्वकं च यत्र लिङ्गिना लिङ्ग-
मनुमीयते यथा दृष्ट्वा यतिमस्येदं त्रिदण्डमिति । आप्तश्रुतिराप्तवचनं
च, आप्ता आचार्या ब्रह्मादयः, श्रुतिर्वेदः, आप्ताश्च श्रुतिश्च आप्तश्रुतिः
(१) तदुक्तमाप्तवचनमिति । एवं त्रिविधं प्रमाणमुक्तम् ॥ ५ ॥

तत्र केन प्रमाणेन किं साध्यमुच्यते । सामान्यतोदृष्टादनुमा-
नादतीन्द्रियाणामिन्द्रियाण्यतीत्य वर्तमानानां सिद्धिः । प्रधानपुरुषा-
वतीन्द्रियौ सामान्यतोदृष्टेनानुमानेन साध्येते यस्मान्महदादि लिङ्गं
त्रिगुणम्, यस्येदं त्रिगुणं कार्यं तत् प्रधानमिति । यतश्चाचेतनं चेत-
नमिवाभाति० अतोऽन्योऽधिष्ठाता पुरुष इति । व्यक्तम्, प्रत्यक्षसाध्य-
म् । तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्, यथेन्द्रो देवराज
उत्तराः कुरवः स्वर्गेऽप्सरस इति परोक्षमाप्तवचनात् सिद्धम् ॥ ६ ॥

अत्र कश्चिदाह प्रधानं पुरुषो वा नोपलभ्यते यच्च नोपलभ्यते
लोके तन्नास्ति तस्मात् तावपि न स्तः । यथा द्वितीयं शिरस्तृतीयो
बाहुरिति । तदुच्यते । अत्र सतामप्यर्थानामष्टधोपलब्धिर्न भवति ।
तद्यथा । इह सतामप्यर्थानामतिदूरादनुपलब्धिर्दृष्टा यथा देशान्त-
रस्थानां चैत्रमैत्रविष्णुमित्राणाम् । सामीप्याद्यथा चक्षुषोऽञ्जनानुप-
लब्धिः । इन्द्रियाभिघाताद्यथा बधिरान्धयोः शब्दरूपानुपलब्धिः ।
मनोऽनवस्थानाद्यथा व्यग्रचित्तः सम्यक्कथितमपि नावधारयति ।

(१) आर्षत्वादेकवचनम्, मध्ये सहितशब्दलोपो वेत्यादि ।

सौक्ष्म्याद्यथा धूमोष्मजलनीहारपरमाणवो गगनगता नोपलभ्यन्ते। व्यवधानाद्यथा कुड्येन पिहितं वस्तु नोपलभ्यते। अभिभवाद्यथा सूर्यतेजसाभिभूता ग्रहनक्षत्रतारकादयो नोपलभ्यन्ते । समानाभिहाराद्यथा मुद्गराशौ मुद्गः क्षिप्तः कुवलयामलकमध्ये कुवलयामलके क्षिप्ते कपोतमध्ये कपोतो नोपलभ्यते प्रधानद्रव्यमध्याहृतत्वात् । एवमष्टधानुपलब्धिः सतामर्थानामिह दृष्टा ॥ ७ ॥

एवं चास्ति किमभ्युपगम्यते प्रधानपुरुषयोरप्येतयोर्वानुपलब्धिः केन हेतुना केन चोपलब्धिस्तदुच्यते। सौक्ष्म्यात् तदनुपलब्धिः, प्रधानस्येत्यर्थः। प्रधानं सौक्ष्म्यान्नोपलभ्यते यथाकाशे धूमोष्मजलनीहारपरमाणवः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते । कथं तर्हि तदुपलब्धिः। कार्यतस्तदुपलब्धिः । कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते० अस्ति प्रधानं कारणं यस्येदं कार्यम । बुद्धिरहंकारः पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतान्येव तत्कार्यम् । तच्च कार्यम्, प्रकृतिविरूपम, प्रकृतिः प्रधानं तस्य विरूपं प्रकृतेरसदृशम् । सरूपं च, समानरूपं च, यथा लोकेऽपि पितुस्तुल्य इव पुत्रो भवत्यतुल्यश्च । येन हेतुना तुल्य मतुल्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ ८ ॥

यदिदं महदादि कार्यं तत् किं प्रधाने सदुताहोस्विदसत्, आचार्यविप्रतिपत्तेरयं संशयः । यतोऽत्र सांख्यदर्शने सत् कार्यम् । बौद्धादीनामसत् कार्यम् । यदि सदसन्न भवत्यथासत सन्न भवतीति विप्रतिषेधस्तत्राह । असदकरणात्, न सदसदसतोऽकरणं तस्मात् सत् कार्यम, इह लोकेऽसत्करणं नास्ति यथा सिकताभ्यस्तैलोत्पत्तिः, तस्मात् सतः करणादस्ति प्रागुत्पत्तेः प्रधाने व्यक्तम, अतः सत् कार्यम् । किंचान्यत्, उपादानग्रहणात्, उपादानं कारणं तस्य ग्रहणात्, इह लोके यो येनार्थी स तदुपादानग्रहणं करोति दध्यर्थी क्षीरस्य न तु जलस्य, तस्मात् सत् कार्यम् । इतश्च, सर्वसंभवाभावात्, सर्वस्य सर्वत्र संभवो नास्ति यथा सुवर्णस्य रजतादौ तृणपांशुसिकतासु, तस्मात् सर्वसंभवाभावात् सत् कार्यम् । इतश्च, शक्तस्य शक्यकरणात्, इह कुलालः शक्तो मृद्दण्डचक्रचीवररज्जुनीरादिकरणोपकरणं वा शक्यमेव घटं मृत्पिण्डादुत्पादयति, तस्मात् सत् कार्यम् । इतश्च, कारणभावाच्च सत् कार्यम. कारणं यल्लक्षणं तल्लक्षणमेव कार्यमपि, यथा यवेभ्यो यवा व्रीहिभ्यो व्रीहयः,

यदाऽसत् कार्यं स्यात् ततः कोद्रवेभ्यः शालयः स्युर्न च सन्तीति,
तस्मात् सत् कार्यम्। एवं पञ्चभिर्हेतुभिः प्रधाने महदादि लिङ्गम-
स्ति, तस्मात् सत उत्पत्तिर्नासत इति ॥ ९ ॥

प्रकृतिविरूपं सरूपं च यदुक्तं तत् कथमित्युच्यते। व्यक्तं म-
हदादि कार्यं हेतुमदिति, हेतुरस्यास्ति हेतुमत्, उपादानं हेतुः कारणं
निमित्तमिति पर्यायाः, व्यक्तस्य प्रधानं हेतुरस्ति, अतो हेतुमद्व्यक्तं
भूतपर्यन्तम्, हेतुमद्बुद्धितत्त्वं प्रधानेन, हेतुमानहंकारो बुद्ध्या, पञ्च
तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि हेतुमन्त्यहङ्कारेण, आकाशं शब्दतन्मा-
त्रेण हेतुमत्, वायुः स्पर्शतन्मात्रेण हेतुमान्, तेजो रूपतन्मात्रेण
हेतुमत्, आपो रसतन्मात्रेण हेतुमत्यः, पृथिवी गन्धतन्मात्रेण हेतु-
मती, एवं भूतपर्यन्तं व्यक्तं हेतुमत्। किंचान्यत्, अनित्यम्, यस्माद-
न्यस्मादुत्पद्यते, यथा मृत्पिण्डादुत्पद्यते घटः स चानित्यः। किंचा-
व्यापि, असर्वगमित्यर्थः, यथा प्रधानपुरुषौ सर्वगतौ नैवं व्यक्तम्।
किंचान्यत्, सक्रियम्, संसारकाले संसरति, त्रयोदशविधेन करणेन
संयुक्तं सूक्ष्मं शरीरमाश्रित्य संसरति, तस्मात् सक्रियम्। किंचा-
न्यत्, अनेकम्, बुद्धिरहङ्कारः पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च
महाभूतानि चेति। किंचान्यत्, आश्रितम्, स्वकारणमाश्रयते, प्र-
धानाश्रिता बुद्धिः, बुद्धिमाश्रितोऽहंकारः, अहंकाराश्रितान्येकाद-
शेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि, पञ्चतन्मात्राश्रितानि पञ्च महाभूता-
नीति। किंच, लिङ्गम्, लययुक्तम्, लयकाले पञ्च महाभूतानि तन्मा-
त्रेषु लीयन्ते तान्येकादशेन्द्रियैः सहाहंकारे स च बुद्धौ सा च प्रधा-
ने लयं यातीति। तथा सावयवम्, अवयवाः शब्दस्पर्शरसरूपग-
न्धाः, तैः सह। किंच, परतन्त्रम्, नात्मनः प्रभवति, यथा प्रधानत-
न्त्रा बुद्धिः, बुद्धितन्त्रोऽहंकारः, अहंकारतन्त्राणि तन्मात्राणीन्द्रिया-
णि च, तन्मात्रतन्त्राणि पञ्च महाभूतानि च। एवं परतन्त्रं पराय-
त्तं व्याख्यातं व्यक्तम्। अथाऽव्यक्तं व्याख्यास्यामः। विपरीतमव्य-
क्तम्। एतैरेव गुणैर्यथोक्तैर्विपरीतमव्यक्तम्, हेतुमद्व्यक्तमुक्तम्। न
हि प्रधानात् परं किंचिदस्ति, यतः प्रधानस्यानुत्पत्तिः, तस्मादहेतुम-
दव्यक्तम्। तथानित्यं च व्यक्तम्, नित्यमव्यक्तमनुत्पाद्यत्वात्, न हि
भूतानीव कुतश्चिदुत्पद्यत इत्यव्यक्तं प्रधानम्। किंचाव्यापि व्यक्त-
म्, व्यापि प्रधानं सर्वगतत्वात्। सक्रियं व्यक्तमक्रियमव्यक्तं सर्वग-

त्त्वादेव। तथाऽनेकं व्यक्तमेकं प्रधानं कारणत्वात्, त्रयाणां लोकानां प्रधानमेकं कारणम्, तस्मादेकं प्रधानम्। तथाश्रितं व्यक्तमनाश्रितमव्यक्तमकार्यत्वात्, न हि प्रधानात् किंचिदस्ति परं यस्य प्रधानं कार्यं स्यात्। तथा व्यक्तं लिङ्गम्, अलिङ्गमव्यक्तं नित्यत्वात्, महदादि लिङ्गं प्रलयकाले परस्परं प्रलीयते नैवं प्रधानम्, तस्मादलिङ्गं प्रधानम्। तथा सावयवं व्यक्तम्, निरवयवमव्यक्तं न हि शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः प्रधाने सन्ति। तथा परतन्त्रं व्यक्तम्, स्वतन्त्रमव्यक्तं प्रभवत्यात्मनः॥ १०॥

एवं व्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्यमुक्तं साधर्म्यमुच्यते यदुक्तं सरूपं च।

त्रिगुणं व्यक्तं सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणा यस्येति। अविवेकि व्यक्तं न विवेकोऽस्यास्तीति, इदं व्यक्तमिमे गुणा इति न विवेकं कर्तुं याति, अयं गौरयमश्व इति यथा, ये गुणास्तद्व्यक्तं यद् व्यक्तं ते च गुणा इति। तथा विषयो व्यक्तम्, भोग्यमित्यर्थः, सर्वपुरुषाणां विषयभूतत्वात्। तथा सामान्यं व्यक्तम्, मूल्यदासीवत् सर्वसाधारणत्वात्। अचेतनं व्यक्तम्, सुखदुःखमोहान् न चेतयतीत्यर्थः। तथा प्रसवधर्मि व्यक्तम्, तद्यथा बुद्धेरहंकारः प्रसूयते तस्मात् पञ्च तन्मात्राणि० एकादशेन्द्रियाणि च प्रसूयन्ते तन्मात्रेभ्यः पञ्च महाभूतानि। एवमेते व्यक्तधर्माः प्रसवधर्मान्ता उक्ताः, एवमेभिरव्यक्तं सरूपम्, यथा व्यक्तं तथा प्रधानमिति। तत्र त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तमपि त्रिगुणं यस्यैतन्महदादि कार्यं त्रिगुणम्, इह यदात्मकं कारणं तदात्मकं कार्यमिति, यथा कृष्णतन्तुकृतः कृष्ण एव पटो भवति। तथाऽविवेकि व्यक्तम्, प्रधानमपि गुणैर्न भिद्यते, अन्ये गुणा अन्यत् प्रधानमेवं विभक्तुं न याति तदविवेकि प्रधानम्। तथा विषयो व्यक्तं प्रधानमपि सर्वपुरुषविषयभूतत्वाद्विषय इति। तथा सामान्यं व्यक्तं प्रधानमपि, सर्वसाधारणत्वात्। तथाऽचेतनं व्यक्तं प्रधानमपि सुखदुःखमोहान् न चेतयतीति, कथमनुमीयते, इह ह्यचेतनान्मृत्पिण्डादचेतनो घट उत्पद्यते। तथा प्रसवधर्मि व्यक्तं प्रधानमपि प्रसवधर्मि, यतः प्रधानाद् बुद्धिरुत्पद्यते। एवं प्रधानमपि व्याख्यातम्। इदानीं तद्विपरीतस्तथा च पुमानित्येतद्व्याख्यायते। तद्विपरीतस्ताभ्यां व्यक्ताव्यक्ताभ्यां विपरीतः पुमान्, तद्यथा त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तं च, अगुणः पुरुषः। अविवेकि व्यक्तमव्यक्तं च, विवेकी पुरुषः। तथा विषयो व्य-

क्तमव्यक्तं च, अविषयः पुरुषः। तथा सामान्यं व्यक्तमव्यक्तं च, असामान्यः पुरुषः। अचेतनं व्यक्तमव्यक्तं च, चेतनः पुरुषः, सुखदुःखमोहांश्चेतयति संजानीते तस्माच्चेतनः पुरुष इति। प्रसवधर्मि व्यक्तं प्रधानं च, अप्रसवधर्मी पुरुषः, न हि किंचित् पुरुषात् प्रसूयते, तस्मादुक्तं तद्विपरीतः पुमानिति। तदुक्तं तथा च पुमानिति, तत् पूर्वस्यामार्यायां प्रधानमहेतुमद्यथा व्याख्यातं तथा च पुमान्, तद्यथा हेतुमदनित्यमित्यादि व्यक्तं तद्विपरीतमव्यक्तम्, तत्र हेतुमद्व्यक्तमहेतुमत् प्रधानम्, तथा च पुमानहेतुमान्, अनुत्पाद्यत्वात्। अनित्यं व्यक्तं नित्यं प्रधानम्, तथा च नित्यः पुमान्। अव्यापि व्यक्तं व्यापि प्रधानम्, तथा च व्यापी पुमान्, सर्वगतत्वात्। सक्रियं व्यक्तमक्रियं प्रधानम्, तथा च पुमानक्रियः, सर्वगतत्वादेव। अनेकं व्यक्तमेकमव्यक्तम्, तथा च पुमानप्येकः (१)। आश्रितं व्यक्तमनाश्रितमव्यक्तम्, तथा च पुमाननाश्रितः। लिङ्गं व्यक्तमलिङ्गं प्रधानम्, तथा च पुमानप्यलिङ्गः, न क्वचिल्लीयत इति। सावयवं व्यक्तं निरवयवमव्यक्तम्, तथा च पुमान् निरवयवः, न हि पुरुषे शब्दादयोऽवयवाः सन्ति। किंच परतन्त्रं व्यक्तं स्वतन्त्रमव्यक्तम्, तथा च पुमानपि स्वतन्त्रः, आत्मनः प्रभवतीत्यर्थः॥ ११॥

एवमेतदव्यक्तपुरुषयोः साधर्म्यं व्याख्यातं पूर्वस्यामार्यायाम्। व्यक्तप्रधानयोः साधर्म्यं पुरुषस्य वैधर्म्यं च त्रिगुणमविवेकीत्यादिप्रकृतार्यायां व्याख्यातम्। तत्र यदुक्तं त्रिगुणमिति व्यक्तमव्यक्तं च तत् के ते गुणा इति तत्स्वरूपप्रतिपादनायेदमाह।

प्रीत्यात्मका अप्रीत्यात्मका विषादात्मकाश्च, गुणाः सत्त्वरजस्तमांसीत्यर्थः। तत्र प्रीत्यात्मकं सत्त्वम्, प्रीतिः सुखं तदात्मकमिति। अप्रीत्यात्मकं रजः, अप्रीतिर्दुःखम्। विषादात्मकं तमः, विषादो मोहः। तथा प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः। अर्थशब्दः सामर्थ्यवाची, प्रकाशार्थं सत्त्वम्, प्रकाशसमर्थमित्यर्थः। प्रवृत्त्यर्थं रजः। नियमार्थं तमः, स्थितौ समर्थमित्यर्थः। प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणा इति। तथाऽन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च। अन्योन्याभिभवा अन्योन्याश्रया अन्योन्यजनना अन्योन्यमिथुना अन्योन्यवृत्तयश्च ते त-

(१) एकरूप इत्यर्थः।

थोक्ताः । अन्योन्याभिभवा इति, अन्योन्यं परस्परमभिभवन्तीति, प्रीत्यप्रीत्यादिभिर्धर्मैराविर्भवन्ति, यथा यदा सत्त्वमुत्कटं भवति तदा रजस्तमसी अभिभूय स्वगुणेन प्रीतिप्रकाशात्मनावतिष्ठते, यदा रजस्तदा सत्त्वतमसी अप्रीतिप्रवृत्त्यात्मना धर्मेण, यदा तमस्तदा सत्त्वरजसी विषादस्थित्यात्मकेनेति । तथान्योन्याश्रयाश्च द्व्यणुकवद्गुणाः । अन्योन्यजननाः, यथा मृत्पिण्डो घटं जनयति । तथान्योन्यमिथुनाश्च, यथा स्त्रीपुंसावन्योन्यमिथुनौ तथा गुणाः । उक्तं च "रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते" ॥ परस्परसहाया इत्यर्थः । अन्योन्यवृत्तयश्च परस्परं वर्तन्ते, "गुणा गुणेषु वर्तन्त" इति वचनात् । यथा सुरूपा सुशीला स्त्री सर्वसुखहेतुः सपत्नीनां सैव दुःखहेतुः सैव रागिणां मोहं जनयति, एवं सत्त्वं रजस्तमसोर्वृत्तिहेतुः, यथा राजा सदोद्युक्तः प्रजापालने दुष्टनिग्रहे शिष्टानां सुखमुत्पादयति दुष्टानां दुःखं मोहं च, एवं रजः सत्त्वतमसोर्वृत्तिं जनयति । तथा तमः स्वरूपेणावरणात्मकेन सत्त्वरजसोर्वृत्तिं जनयति, यथा मेघाः खमावृत्य जगतः सुखमुत्पादयन्ति ते वृष्ट्या कर्षकाणां कर्षणोद्योगं जनयन्ति विरहिणां मोहम्, एवमन्योन्यवृत्तयो गुणाः ॥ १२ ॥

किंचान्यत् ।

सत्त्वं लघु प्रकाशकं च, यदा सत्त्वमुत्कटं भवति तदा लघून्यङ्गानि बुद्धिप्रकाशश्च प्रसन्नतेन्द्रियाणां भवति । उपष्टम्भकं चलं रजः, उपष्टभ्नातीत्युपष्टम्भकमुद्द्योतकं यथा वृषो वृषदर्शने उत्कटमुपष्टम्भं करोति, एवं रजोवृत्तिः, तथा रजश्च चलं दृष्टम्, रजोवृत्तिश्चलचित्तो भवति । गुरु वरणकमेव तमः, यदा तम उत्कटं भवति तदा गुरूण्यङ्गान्यावृतानीन्द्रियाणि भवन्ति स्वार्थासमर्थानि । अत्राह यदि गुणाः परस्परं विरुद्धाः स्वमतेनैव कमर्थं निष्पादयन्ति, तर्हि? कथम् प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः, प्रदीपेन तुल्यं प्रदीपवत्, अर्थतः साधना वृत्तिरिष्टा, यथा प्रदीपः परस्परविरुद्धतैलाग्निवर्तिसंयोगादर्थप्रकाशान् जनयति, एवं सत्त्वरजस्तमांसि परस्परं विरुद्धान्यर्थं निष्पादयन्ति ॥ १३ ॥

अन्तरप्रश्नो भवति त्रिगुणमविवेकिविषय इत्यादिना प्रधानं व्यक्तं च व्याख्यातम्,? तत्र प्रधानमनुपलभ्यमानं महदादि च त्रिगुण-

मविवेकयादीति च कथमवगम्यते तत्राह ।

योऽयमविवेकयादिर्गुणः स त्रैगुण्यान्महदादौ व्यक्ते मायं सिध्यति । अत्रोच्यते तद्विपर्ययाभावात्, तस्य विपर्ययस्तद्विपर्ययस्तस्याभावस्तद्विपर्ययाभावः, तस्मात् सिद्धमव्यक्तम्, यथा यत्रैव तन्तवस्तत्रैव पटः, अन्ये तन्तवोऽन्यः पटो न, कुतः, तद्विपर्ययाभावात्, एवं व्यक्ताव्यक्तसंपन्नो भवति, दूरं प्रधानमासन्नं व्यक्तम्, यो व्यक्तं पश्यति स प्रधानमपि पश्यति तद्विपर्ययाभावात् । इतश्चाव्यक्तं सिद्धं कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्य, लोके यदात्मकं कारणं तदात्मकं कार्यमपि यथा कृष्णेभ्यस्तन्तुभ्यः कृष्ण एव पटो भवति, एवं महादादि लिङ्गमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि, यदात्मकं लिङ्गं तदात्मकमव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ १४ ॥

त्रैगुण्यादविवेकयादिर्व्यक्ते सिद्धस्तद्विपर्ययाभावात, एवं कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धमित्येतन्मिथ्या, लोके यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति, इति न वाच्यम्, सतोऽपि पाषाणगन्धादेरनुपलम्भात्, एवं प्रधानमप्यस्ति किंतु नोपलभ्यते तदाह ।

कारणमस्त्यव्यक्तमिति क्रियाकारकसंबन्धः । भेदानां परिमाणात्, लोके यत्र कर्तास्ति तस्य परिमाणं दृष्टं यथा कुलालः परिमितैर्मृत्पिण्डैः परिमितानेव घटान् करोति, एवं महदपि महदादि लिङ्गं परिमितं भेदतः, प्रधानकार्यमेका बुद्धिरेकोऽहंकारः पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानीत्येवं भेदानां परिमाणादस्तिप्रधानं कारणं यद् व्यक्तं परिमितमुत्पादयति, यदि प्रधानं न स्यात् तदा निष्परिमाणमिदं व्यक्तमपि न स्यात्, परिमाणाच्च भेदानामस्ति प्रधानं यस्माद्व्यक्तमुत्पन्नम् । तथा समन्वयात्, इह लोके प्रसिद्धिर्दृष्टा यथा व्रतधारिणं बटुं दृष्ट्वा समन्वयति नूनमस्य पितरौ ब्राह्मणाविति, एवमिदं त्रिगुणं महदादि लिङ्गं दृष्ट्वा साधयामोऽस्य यत् कारणं भविष्यतीति, अतः समन्वयादस्ति प्रधानम् । तथा शक्तितः प्रवृत्तेश्च, इह यो यस्मिन् शक्तः स तस्मिन्नेवार्थे प्रवर्तते यथा कुलालो घटस्य करणे समर्थो घटमेव करोति न पटं रथं वा । तथा० अस्ति प्रधानं कारणम्, कुतः, कारणकार्यविभागात्, करोतीति कारणम्, क्रियत इति कार्यम्, कारणस्य कार्यस्य च विभागो यथा घटो दधिमधूदकपयसां धारणे समर्थो न तत्कारणं मृत्पिण्डः, मृत्पिण्डो वा

घटं निष्पादयति न चैवं घटो मृत्पिण्डम, एवं महदादि लिङ्गं दृष्ट्वा-नुमीयते, अस्ति विभक्तं तत् कारणं यस्य विभाग इदं व्यक्तमिति। इतश्च, अविभागाद्वैश्वरूप्यस्य, विश्वं जगत्, रूपं व्यक्तिः, विश्वरूपस्य भावो वैश्वरूप्यम, यस्याविभागादस्ति प्रधानम, यस्मात् त्रैलोक्यस्य पञ्चानां पृथिव्यादीनां महाभूतानां परस्परं विभागो नास्ति महाभूतेष्वन्तर्भूतास्त्रयो लोका इति, पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति, एतानि पञ्च महाभूतानि प्रलयकाले सृष्टिक्रमेणैवाविभागं यान्ति तन्मात्रेषु परिणामिषु, तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि चाहंकारे० अहंकारो बुद्धौ बुद्धिः प्रधाने, एवं त्रयो लोकाः प्रलयकाले प्रकृतावविभागं गच्छन्ति, तस्मादविभागात् क्षीरदधिवद्व्यक्ताव्यक्तयोरस्त्यव्यक्तं कारणम् ॥ १५ ॥

अतश्चाव्यक्तं प्रख्यातं कारणमस्ति यस्मान्महदादि लिङ्गं प्रवर्तते। त्रिगुणतः० त्रिगुणात्, सत्त्वरजस्तमांसि गुणा यस्मिंस्तत् त्रिगुणम, तत् किमुक्तं भवति, सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रधानम्। तथा समुदयात्, यथा गङ्गाश्रोतांसि त्रीणि रुद्रमूर्धनि पतितान्येकं श्रोतो जनयन्ति, एवं त्रिगुणमव्यक्तमेकं व्यक्तं जनयति यथा वा तन्तवः समुदिताः पटं जनयन्ति, एवमव्यक्तं गुणसमुदयान्महदादि जनयतीति त्रिगुणतः समुदयाच्च व्यक्तं जगत् प्रवर्तते। यस्मादेकस्मात् प्रधानाद्व्यक्तं तस्मादेकरूपेण भवितव्यम, नैष दोषः, परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्, एकस्मात् प्रधानात् त्रयो लोकाः समुत्पन्नास्तुल्यभावा न भवन्ति, देवाः सुखेन युक्ता मनुष्या दुःखेन तिर्यञ्चो मोहेन, एकस्मात् प्रधानात् प्रवृत्तं व्यक्तं प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् परिणामतः सलिलवद्भवति, प्रतिप्रतीति वीप्सा, गुणानामाश्रयो गुणाश्रयस्तद्विशेषस्तं गुणाश्रयविशेषं प्रतिनिधाय प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषं परिणामात् प्रवर्तते व्यक्तम, यथाकाशादेकरसं सलिलं पतितं नानारूपात् संश्लेषाद्भिद्यते तत्तद्रसान्तरैः, एवमेकस्मात् प्रधानात् प्रवृत्तास्त्रयो लोका नैकस्वभावा भवन्ति, देवेषु सत्त्वमुत्कटं रजस्तमसी उदासीने तेन तेऽत्यन्तसुखिनः, मनुष्येषु रज उत्कटं भवति सत्त्वतमसी उदासीने तेन तेऽत्यन्तदुःखिनः, तिर्यक्षु तम उत्कटं भवति सत्त्वरजसी उदासीने तेन तेऽत्यन्तमूढाः॥१६॥

एवमार्याद्वयेन प्रधानस्यास्तित्वमवगम्यते, इतश्चोत्तरं पुरुषा

स्तित्वप्रतिपादनार्थमाह ।

यदुक्तं व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इति, तत्र व्यक्तादनन्तरमव्यक्तं पञ्चभिः कारणैरधिगतं व्यक्तवत्, पुरुषोऽपि सूक्ष्मस्तस्याधुनानुमितास्तित्वं प्रतिक्रियते । अस्ति पुरुषः कस्मात् संघातपरार्थत्वात् । योऽयं महदादिसंघातः स पुरुषार्थ इत्यनुमीयते, अचेतनत्वात् पर्यङ्कवत्, यथा पर्यङ्कः प्रत्येकं गात्रोत्पलकपादपीठतूलीप्रच्छादनपटोपधानसंघातः परार्थो न हि स्वार्थः, पर्यङ्कस्य न हि किंचिदपि गात्रोत्पलाद्यवयवानां परस्परं कृत्यमस्ति, अतोऽवगम्यतेऽस्ति पुरुषो यः पर्यङ्के शेते यस्यार्थे पर्यङ्कस्तत् परार्थम्, इदं शरीरं पञ्चानां महाभूतानां संघातो वर्तते, अस्ति पुरुषो यस्येदं भोग्यं शरीरं भोग्यमहदादिसंघातरूपं समुत्पन्नमिति । इतश्चात्माऽस्ति त्रिगुणादिविपर्ययात्, यदुक्तं पूर्वस्यामार्यायां त्रिगुणमविवेकि विषय इत्यादि, तस्माद्विपर्ययात्, येनोक्तं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् । अधिष्ठानात्, यथेह लङ्घनप्लवनधावनसमर्थैरश्वैर्युक्तो रथः सारथिनाधिष्ठितः प्रवर्तते तथात्माऽधिष्ठानाच्छरीरमिति, तथा चोक्तं षष्टितन्त्रे "पुरुषाधिष्ठितं प्रधानं प्रवर्तते", अतोऽस्त्यात्मा, भोक्तृत्वात्, यथा मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायषड्रसोपबृंहितस्य संयुक्तस्यान्नस्य साध्यते, एवं महदादिलिङ्गस्य भोक्तृत्वाभावादस्ति स आत्मा यस्येदं भोग्यं शरीरमिति । इतश्च, कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च, केवलस्य भावः कैवल्यं तन्निमित्तं या च प्रवृत्तिस्तस्याः स्वकैवल्यार्थं प्रवृत्तेः सकाशादनुमीयते, अस्त्यात्मेति, यतः सर्वो विद्वानविद्वांश्च संसारसंतानक्षयमिच्छति । एवमेभिर्हेतुभिरस्त्यात्मा शरीराद्व्यतिरिक्तः ॥ १७ ॥

अथ स किमेकः सर्वशरीरेऽधिष्ठाता मणिरसनात्मकसूत्रवत्० आहोस्विद्बहव आत्मानः प्रतिशरीरमधिष्ठातार इत्यत्रोच्यते ।

जन्म च मरणं च करणानि च जन्ममरणकरणानि तेषां प्रतिनियमात्, प्रत्येकनियमादित्यर्थः । यद्येक एवात्मा स्यात् तत एकस्य जन्मनि सर्व एव जायेरन्, एकस्य मरणे सर्वेऽपि म्रियेरन्, एकस्य करणवैकल्ये वाधिर्यान्धत्वमूकत्वकुणित्वखञ्जत्वलक्षणे सर्वेऽपि बधिरान्धकुणिखञ्जाः स्युः, न चैवं भवति, तस्माज्जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमात् पुरुषबहुत्वं सिद्धम् । इतश्च, अयुगपत् प्रवृत्तेश्च, युगपदेककालम्, न युगपदयुगपत् प्रवर्तनम्, यस्मादयुगपद्धर्मादिषु प्रवृत्ति-

दृश्यते, एके धर्मे प्रवृत्ता अन्येऽधर्मे वैराग्येऽन्ये ज्ञानेऽन्ये प्रवृत्ताः, तस्मादयुगपत् प्रवृत्तेश्च बहव इति सिद्धम् । किंचान्यत्, त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव, त्रिगुणभावविपर्ययाच्च पुरुषबहुत्वं सिद्धम्, यथा सामान्ये जन्मनि एकः सात्त्विकः सुखी, अन्यो राजसो दुःखी, अन्यस्तामसो मोहवान्, एवं त्रैगुण्यविपर्ययाद्बहुत्वं सिद्धमिति ॥ १८ ॥

अकर्ता पुरुष इत्येतदुच्यते ।

तस्माच्च विपर्यासात्, तस्माच्च यथोक्तत्रैगुण्यविपर्यासाद्विपर्ययान्निर्गुणः पुरुषो विवेकी भोक्तेत्यादिगुणानां पुरुषस्य यो विपर्यास उक्तस्तस्मात्, सत्त्वरजस्तमःसु कर्तृभूतेषु, साक्षित्वं सिद्धं पुरुषस्येति, योऽयमधिकृतो बहुत्वं प्रति । गुणा एव कर्तारः प्रवर्तन्ते, साक्षी न प्रवर्तते नापि निवर्तत एव । किंचान्यत्, कैवल्यं केवलभावः, कैवल्यमन्यत्वमित्यर्थः, त्रिगुणेभ्यः केवलोऽन्यः । माध्यस्थ्यं मध्यस्थभावः, परिव्राजकवन्मध्यस्थः पुरुषः, यथा कश्चित् परिव्राजको ग्रामीणेषु कर्षणार्थेषु प्रवृत्तेषु केवलो मध्यस्थः, पुरुषोऽप्येवं गुणेषु प्रवर्तमानेषु न प्रवर्तते, तस्माद्द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च, यस्मान्मध्यस्थस्तस्माद्द्रष्टा तस्मादकर्ता पुरुषस्तेषां कर्मणामिति सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः कर्मकर्तृभावेन प्रवर्तन्ते न पुरुषः, एवं पुरुषस्यास्तित्वं च सिद्धम् ॥ १९ ॥

यस्मादकर्ता पुरुषस्तत् कथमध्यवसायं करोति धर्मं करिष्याम्यधर्मं न करिष्यामीत्यतः कर्ता भवति, न च कर्ता पुरुष एवमुभयथा दोषः स्यादित्यत उच्यते । इह पुरुषश्चेतनावान् तेन चेतनावभाससंयुक्तं महदादि लिङ्गं चेतनावदिव भवति, यथा लोके घटः शीतसंयुक्तः शीतः, उष्णसंयुक्त उष्णः, एवं महदादि लिङ्गं तस्य संयोगात् पुरुषसंयोगाच्चेतनावदिव भवति । तस्माद् गुणा अध्यवसायं कुर्वन्ति न पुरुषः । यद्यपि लोके पुरुषः कर्ता गन्तेत्यादि प्रयुज्यते तथाप्यकर्ता पुरुषः, ? कथम, गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः, गुणानां कर्तृत्वे सति उदासीनोऽपि पुरुषः कर्तेव भवति, न कर्ता । अत्र दृष्टान्तो भवति, यथाऽचौरश्चौरैः सह गृहीतश्चौर इत्यवगम्यते, एवं त्रयो गुणाः कर्तारः, तैः संयुक्तः पुरुषोऽकर्ताऽपि कर्ता भवति कर्तृसंयोगात् । एवं व्यक्ताव्यक्तज्ञानां विभागो विख्यातः, यद्विभागान्मोक्षप्राप्तिरिति ॥ २० ॥

अथैतयोः प्रधानपुरुषयोः किंहेतुः संघात उच्यते ।

पुरुषस्य प्रधानेन सह संयोगो दर्शनार्थम्, प्रकृतिं महदादि-
कार्यं भूतपर्यन्तं पुरुषः पश्यति, एतदर्थम्, प्रधानस्यापि पुरुषेण सं-
योगः कैवल्यार्थम्, स च संयोगः पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि द्रष्टव्यः,
यथा एकः पङ्गुरेकश्चान्ध एतौ द्वावपि गच्छन्तौ महता सामर्थ्येनाटव्यां
सार्थस्य स्तेनकृताबुपप्लवात् स्वबन्धुपरित्यक्तौ दैवादितश्चेतश्च चेर-
तुः, स्वगत्या च तौ संयोगमुपयातौ पुनस्तयोः स्वववसोर्विश्वस्त-
त्वेन संयोगो गमनार्थं दर्शनार्थं च भवति, अन्धेन पङ्गुः स्कन्धमा-
रोपितः, एवं शरीरारूढपङ्गुदर्शितेन मार्गेणान्धो याति पङ्गुश्चान्ध-
स्कन्धारूढः, एवं पुरुषे दर्शनशक्तिरस्ति पङ्गुवन्न क्रिया, प्रधाने क्रि-
याशक्तिरस्त्यन्धवन्न दर्शनशक्तिः। यथावानयोः पङ्ग्वन्धयोः कृता-
र्थयोर्विभागो भविष्यतीप्सितस्थानप्राप्तयोः, एवं प्रधानमपि पुरुषस्य
मोक्षं कृत्वा निवर्तते पुरुषोऽपि प्रधानं दृष्ट्वा कैवल्यं गच्छति तयोः
कृतार्थयोर्विभागो भविष्यति । किंचान्यत्, तत्कृतः सर्गः, तेन संयो-
गेन कृतस्तत्कृतः, सर्गः सृष्टिः, यथा स्त्रीपुरुषसंयोगात् सुतोत्पत्ति-
स्तथा प्रधानपुरुषसंयोगात् सर्गस्योत्पत्तिः ॥ २१ ॥

इदानीं सर्गविभागदर्शनार्थमाह ।

प्रकृतिः प्रधानं ब्रह्म अव्यक्तं बहुधानकं मायेति पर्यायाः । अ-
लिङ्गस्य प्रकृतेः सकाशान्महानुत्पद्यते, महान् बुद्धिरासुरी मतिः
ख्यातिर्ज्ञानमिति प्रज्ञापर्यायैरुत्पद्यते। तस्माच्च महतोऽहंकार उत्पद्य-
ते, अहंकारो भूतादिर्वैकृतस्तैजसोऽभिमान इति पर्यायाः। तस्माद्गणश्च
षोडशकः, तस्मादहंकारात् षोडशकः षोडशस्वरूपेण गण उत्पद्यते,
स यथा, पञ्च तन्मात्राणि शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रस-
तन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति तन्मात्रसूक्ष्मपर्यायवाच्यानि, तत एकाद
शेन्द्रियाणि श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणमिति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि,
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकमेकादशं
मनश्च, एष षोडशको गणोऽहंकारादुत्पद्यते । किंच पञ्चभ्यः पञ्च भू-
तानि, तस्मात् षोडशकाद्गणात् पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः सकाशात् पञ्च-
वै महाभूतान्युत्पद्यन्ते। यदुक्तम्, शब्दतन्मात्रादाकाशम्, स्पर्शतन्मा-
त्राद्वायुः, रूपतन्मात्रात् तेजः, रसतन्मात्रादापः, गन्धतन्मात्रात् पृ-
थिवी, एवं पञ्चभ्यः परमाणुभ्यः पञ्च महाभूतान्युत्पद्यन्ते ॥ २२ ॥

यदुक्तं व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्मोक्ष इति, तत्र महदादि भूतान्तं

भयोविंशतिभेदं व्याख्यातम्, अव्यक्तमपि भेदानां परिमाणादित्यादिना व्याख्यातम्, पुरुषोऽपि संघातिपरार्थत्वादिभिर्हेतुभिर्व्याख्यातः, एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि, यस्त्रैलोक्यं व्याप्तं जानाति तस्य भावोऽस्तित्वं तत्त्वम्, यथोक्तम्, "पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः । जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः"। तानि यथा, प्रकृतिः पुरुषो बुद्धिरहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि० एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि, इत्येतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । तत्राक्तप्रकृतेर्महानुत्पद्यते, तस्य महतः किं लक्षणमित्येतदाह ।

अध्यवसायो बुद्धिलक्षणम् । अध्यवसानमध्यवसायः, यथा बीजे भविष्यद्वृत्तिकोऽङ्कुरस्तद्वदध्यवसायोऽयं घटोऽयं पट इत्येवं सति या सा बुद्धिरिति लक्ष्यते, सा च बुद्धिरष्टाङ्गिका सात्त्विकतामसरूपभेदात्, सात्त्विकं रूपं चतुर्विधं भवति धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं चेति, तत्र धर्मो नाम दयादानयमनियमलक्षणः, तत्र यमा नियमाश्च पातञ्जलेऽभिहिताः, "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः", "शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः" । ज्ञानं प्रकाशोऽवगमो भानमिति पर्यायाः, तच्च द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति। तत्र बाह्यं नाम वेदाः शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्यौतिषाख्यषडङ्गसहिताः पुराणानि न्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चेति । आभ्यन्तरं प्रकृतिपुरुषज्ञानम्, इयं प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थाऽयं पुरुषः सिद्धो निर्गुणो व्यापी चेतन इति। तत्र बाह्यज्ञानेन लोकपङ्क्तिर्लोकानुराग इत्यर्थः । आभ्यन्तरेण ज्ञानेन मोक्ष इत्यर्थः । वैराग्यमपि द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च । बाह्यं दृष्टविषयवैतृष्ण्यमर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनाद् विरक्तस्य, आभ्यन्तरं प्रधानमप्यत्र स्वप्नेन्द्रजालसदृशमिति विरक्तस्य, मोक्षेप्सोर्यदुत्पद्यते तदाभ्यन्तरं वैराग्यम् । ऐश्वर्यमीश्वरभावः, तच्चाष्टगुणम्, अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यत्र कामावसायित्वं चेति । अणोर्भावोऽणिमा सूक्ष्मो भूत्वा जगति विचरतीति। महिमा महान् भूत्वा विचरतीति । लघिमा मृणालीतूलावयवादपि लघुतया पुष्पकेसराग्रेष्वपि तिष्ठति । प्राप्तिरभिमतं वस्तु यत्र तत्रावस्थितः प्राप्नोति । प्राकाम्यं प्रकामतो यदेवेच्छति तदेव विदधाति । ईशित्वं प्रभुतया त्रैलोक्यमपीष्टे । वशित्वं सर्वं वशीभवति । यत्र कामावसायित्वं ब्रह्मा-

दिस्तम्बपर्यन्तम्, यत्र कामस्तत्रैवास्य स्वेच्छया स्थानासनविहाराना-चरतीति। चत्वार्येतानि बुद्धेः सात्त्विकानि रूपाणि। यदा सत्त्वेन रजस्तमसी अभिभूते तदा पुमान् बुद्धिगुणान् धर्मादीनाप्नोति। किं-चान्यत्। तामसमस्माद्विपर्यस्तम्, अस्माद्धर्मादेर्विपरीतं तामसं बु-द्धिरूपम्, तत्र धर्माद्विपरीतोऽधर्मः, एवमज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्य-मिति। एवं सात्त्विकैस्तामसैः स्वरूपैरष्टाङ्गा बुद्धिस्त्रिगुणादव्यक्ता-दुत्पद्यते ॥ २३ ॥

एवं बुद्धिलक्षणमुक्तम्, अहंकारलक्षणमुच्यते।

एकादशकश्च गण एकादशेन्द्रियाणि तथा तन्मात्रो गणः पञ्चकः पञ्चलक्षणोपेतः शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मा-त्रगन्धतन्मात्रलक्षणोपेतः ॥ २४ ॥

किंलक्षणात् सर्ग इत्येतदाह।

सत्त्वेनाभिभूते यदा रजस्तमसी अहंकारे भवतस्तदा सोऽहं-कारः सात्त्विकः, तस्य च पूर्वाचार्यैः संज्ञा कृता वैकृत इति, तस्मा-द्वैकृतादहंकारादेकादशक इन्द्रियगण उत्पद्यते, तस्मात् सात्त्विकानि विशुद्धानीन्द्रियाणि स्वविषयसमर्थानि, तस्मादुच्यते सात्त्विक ए-कादशक इति। किंचान्यत्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसः, तमसाभि-भूते सत्त्वरजसी अहंकारे यदा भवतस्तदा सोऽहंकारस्तामस उच्य-ते, तस्य पूर्वाचार्यकृता संज्ञा भूतादिः, तस्माद्भूतादेरहंकारात् त-न्मात्रः पञ्चको गण उत्पद्यते, भूतानामादिभूतस्तमोबहुलस्तेनोक्तः स तामस इति, तस्माद्भूतादेः पञ्चतन्मात्रको गणः। किंच तैजसादु-भयम्, यदा रजसाभिभूते सत्त्वतमसी अहंकारे भवतस्तदा तस्मात् सोऽहंकारस्तैजस इति संज्ञां लभते, तस्मात्तैजसादुभयमुत्पद्यते, उ-भयमिति एकादशो गणस्तन्मात्रः पञ्चकः। योऽयं सात्त्विकोऽहंकारो वैकृतिको वैकृतो भूत्वा एकादशेन्द्रियाण्युत्पादयति स तैजसमहंकारं सहायं गृह्णाति, सात्त्विको निष्क्रियः स तैजसयुक्त इन्द्रियोत्पत्तौ स-मर्थः, तथा तामसोऽहंकारो भूतादिसंज्ञितो निष्क्रियत्वात् तैजसे-नाहंकारेण क्रियावता युक्तस्तन्मात्राण्युत्पादयति तेनोक्तं तैजसादु-भयमिति, एवं तैजसेनाहंकारेणेन्द्रियाण्येकादश पञ्च तन्मात्राणि कृतानि भवन्ति ॥ २५ ॥

सात्त्विक एकादशक इत्युक्तः, यो वैकृतात् सात्त्विक एकाद-

शकः सात्त्विकादहंकारादुत्पद्यते तस्य का संज्ञेत्याह ।

चक्षुरादीनि स्पर्शन(१)पर्यन्तानि बुद्धीन्द्रियाण्युच्यन्ते, स्पृश्यतेऽनेनेति स्पर्शनं त्वगिन्द्रियं तद्वाची सिद्धः स्पर्शनशब्दोऽस्ति तेनेदं पठ्यते स्पर्शनानीति, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् पञ्च विषयान् बुध्यन्ते० अवगच्छन्तीति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । वाक्पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः, कर्म कुर्वन्तीति कर्मेन्द्रियाणि, तत्र वाग् वदति हस्तौ नानाव्यापारं कुरुतः पादौ गमनागमनं पायुरुत्सर्गं करोति उपस्थ आनन्दं प्रजोत्पत्त्या ॥ २६ ॥

एवं बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियभेदेन दशेन्द्रियाणि व्याख्यातानि, मन एकादशकं किमात्मकं किंस्वरूपं चेति तदुच्यते ।

अत्रेन्द्रियवर्गे मन उभयात्मकं बुद्धीन्द्रियेषु बुद्धीन्द्रियवत् कर्मेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियवत्, कस्मात्, बुद्धीन्द्रियाणां प्रवृत्तिं कल्पयति कर्मेन्द्रियाणां च, तस्मादुभयात्मकं मनः, संकल्पयतीति संकल्पकम् । किंचान्यत् । इन्द्रियं च साधर्म्यात् समानधर्मभावात्, सात्त्विकाहंकाराद्बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि मनसा सहोत्पद्यमानानि मनसः साधर्म्यं प्रति, तस्मात् साधर्म्यान्मनोऽपीन्द्रियम, एवं तान्येकादशेन्द्रियाणि सात्त्विकाद्वैकृतादहंकारादुत्पन्नानि । तत्र मनसः का वृत्तिरिति, संकल्पो वृत्तिः, बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो वृत्तयः कर्मेन्द्रियाणां वचनादयः । अथैतानीन्द्रियाणि भिन्नानि भिन्नार्थग्राहकाणि किमीश्वरेणोत स्वभावेन कृतानि, यतः प्रधानबुद्ध्यहंकारा अचेतनाः पुरुषोऽप्यकर्तेत्यत्राह, इह सांख्यानां स्वभावो नाम कश्चित् कारणमस्ति, अत्रोच्यते गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च, इमान्येकादशेन्द्रियाणि, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्चानां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानां संकल्पश्च मनसः, एवमेते भिन्नानामेवेन्द्रियाणामर्थाः, गुणपरिणामविशेषात्, गुणानां परिणामो गुणपरिणामस्तस्य विशेषादिन्द्रियाणां नानात्वं बाह्यार्थभेदाश्च । अथैतन्नानात्वं नेश्वरेण नाहंकारेण न बुद्ध्या न प्रधानेन न पुरुषेण, स्वभावात् कृतगुणपरिणामेनेति । गुणानामचेतनत्वान्न प्रवर्तन्ते प्रवर्तन्त एव, ! कथम, वक्ष्यतीहैव, वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्ति-

(१) एतन्मते चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनानीति कारिकापाठः ।

र्ज्ञस्य । पुरुषस्य विमोक्षार्थं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ एवमचेतना गुणा एकादशेन्द्रियभावेन प्रवर्तन्ते, विशेषोऽपि तत्कृत एव येनाक्षैः प्रदेशे चक्षुरवलोकनाय स्थितम्, तथा घ्राणं तथा श्रोत्रं तथा जिह्वा स्वदेशे स्वार्थग्रहणाय । एवं कर्मेन्द्रियाण्यपि यथायथं स्वार्थसमर्थानि स्वदेशावस्थितानि स्वभावतो गुणपरिणामविशेषादेव, न तदर्थं अपि, यत उक्तं शास्त्रान्तरे, "गुणा गुणेषु वर्तन्ते", गुणानां या वृत्तिः सा गुणविषयैवेति बाह्यार्था विज्ञेया गुणकृता पत्रेत्यर्थः, प्रधानं यस्य कारणमिति ॥ २७ ॥

अथेन्द्रियस्य कस्य का वृत्तिरित्युच्यते ।

मात्रशब्दो विशेषार्थोऽविशेषव्यावृत्त्यर्थो यथा भिक्षामात्रं लभ्यते नान्यो विशेष इति, तथा चक्षू रूपमात्रे न रसादिषु, एवं शेषाण्यपि, तद्यथा चक्षुषो रूपं जिह्वाया रसो घ्राणस्य गन्धः श्रोत्रस्य शब्दः त्वचः स्पर्शः । एतमेषां बुद्धीन्द्रियाणां वृत्तिः कथिता । कर्मेन्द्रियाणां वृत्तिः कथ्यते, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्, कर्मेन्द्रियाणामित्यर्थः । वाचो वचनं हस्तयोरादानं पादयोर्विहरणं पायोर्भुक्तस्याहारस्य परिणतमलोत्सर्गः, उपस्थस्यानन्दः सुतोत्पत्तिर्विषयः, वृत्तिरिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

अधुना बुद्ध्यहंकारमनसामुच्यते ।

स्वलक्षणस्वभावा स्वालक्षण्या । अध्यवसायो बुद्धिरिति लक्षणमुक्तं सैव बुद्धिवृत्तिः । तथाऽभिमानोऽहंकार इत्यभिमानलक्षणोऽभिमानवृत्तिश्च । संकल्पकं मन इति लक्षणमुक्तं तेन संकल्प एव मनसो वृत्तिः । त्रयस्य बुद्ध्यहंकारमनसां स्वालक्षण्या वृत्तिरसामान्या, या प्रागभिहिता बुद्धीन्द्रियाणां च वृत्तिः साऽप्यसामान्यैवेति । इदानीं सामान्या वृत्तिराख्यायते, सामान्यकरणवृत्तिः, सामान्येन करणानां वृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च, प्राणापानसमानोदानव्याना इति पञ्च वायवः सर्वेन्द्रियाणां सामान्या वृत्तिः, यतः, प्राणो नाम वायुर्मुखनासिकान्तर्गोचरः, तस्य यत् स्पन्दनं कर्म तत् त्रयोदशविधस्याऽपि सामान्या वृत्तिः, सति प्राणे यस्मात् करणानामात्मलाभ इति, प्राणोऽपि पञ्जरशकुनिवत् सर्वस्य चलनं करोतीति, प्राणनात् प्राण इत्युच्यते । तथाऽपनयनादपानः, तत्र यत् स्पन्दनं तदपि सामान्यवृत्तिरिन्द्रियस्य । तथा समानो मध्यदेशवर्ती य आहारादीनां

समं नयनात् समानो वायुः, तत्र यत् स्पन्दनं तत् सामान्यकरणवृत्तिः । तथा ऊर्ध्वारोहणादुत्कर्षादुन्नयनाद्वा उदानो नाभिदेशमस्तकान्तर्गोचरः, तत्रोदाने यत् स्पन्दनं तत् सर्वेन्द्रियाणां सामान्या वृत्तिः । किंच शरीरव्याप्तिरभ्यन्तरविभागश्च येन क्रियतेऽसौ शरीरव्याप्याकाशवद्व्यानः, तत्र यत् स्पन्दनं तत् करणजालस्य सामान्या वृत्तिरिति । एवमेते पञ्च वायवः सामान्यकरणवृत्तिरिति व्याख्याताः, त्रयोदशविधस्यापि करणसामान्या वृत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

युगपच्चतुष्टयस्य, बुद्ध्यहंकारमनसामेकैकेन्द्रियसंबन्धे सति चतुष्टयं भवति, चतुष्टयस्य दृष्टे प्रतिविषयाध्यवसाये युगपद्वृत्तिः, बुद्ध्यहंकारमनश्चक्षूंषि युगपदेककालं रूपं पश्यन्ति स्थाणुरयमिति । बुद्ध्यहंकारमनोजिह्वा युगपद्रसं गृह्णन्ति । बुद्ध्यहंकारमनोघ्राणान्यपि युगपद्गन्धं गृह्णन्ति । तथा त्वक्श्रोत्रे अपि । किंच क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा, तस्येति चतुष्टयस्य, क्रमशश्च वृत्तिर्भवति । यथा कश्चित् पथि गच्छन् दूरादेव दृष्ट्वा स्थाणुरयं पुरुषो वेति संशये सति तत्रोपरूढं तल्लिङ्गं (१) पश्यति शकुनिं वा, ततस्तस्य मनसा संकल्पिते संशये व्यवच्छेदभूता बुद्धिर्भवति स्थाणुरयमिति, अतोऽहंकारश्च निश्चयार्थः स्थाणुरेवेत्येवं बुद्ध्यहंकारमनश्चक्षुषां क्रमशो वृत्तिर्दृष्टा, यथा रूपे तथा शब्दादिष्वपि बोद्धव्या, दृष्टे दृष्टविषये । किंचान्यत् । तथाऽप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः, अदृष्टेऽनागतेऽतीते च काले बुद्ध्यहंकारमनसां रूपे चक्षुःपूर्विका त्रयस्य वृत्तिः, स्पर्शे त्वक्पूर्विका गन्धे घ्राणपूर्विका रसे रसनपूर्विका शब्दे श्रवणपूर्विका, बुद्ध्यहंकारमनसामनागते भविष्यति कालेऽतीते च तत्पूर्विका क्रमशो वृत्तिः, वर्तमाने युगपत् क्रमशश्चेति ॥ ३० ॥

किंच । स्वां स्वामिति वीप्सा, बुद्ध्यहंकारमनांसि स्वां स्वां वृत्तिं परस्पराकूतहेतुका "आकूतकादरसंभ्रम" इति० प्रतिपद्यन्ते पुरुषार्थकरणाय बुद्ध्यहंकारादयः, बुद्धिरहंकाराकूतं ज्ञात्वा स्वविषयं प्रतिपद्यते, किमर्थमिति चेत्, पुरुषार्थ एव हेतुः, पुरुषार्थः कर्तव्य इत्येवमर्थं गुणानां प्रवृत्तिः, तस्मादेतानि करणानि पुरुषार्थं प्रकाशयन्ति, यद्यचेतनानीति कथं स्वयं प्रवर्तन्ते, न केनचित् कार्यते कर-

---

(१)—पारूढां वल्लिं इति पाठान्तरम् ।

णम, पुरुषार्थ एवैकः कारयतीति वाक्यार्थः, न केनचित्, ईश्वरेण पुरुषेण वा, कार्यते प्रबोध्यते करणम् ॥ ३१ ॥

बुद्ध्यादि कतिविधं तदित्युच्यते ।

करणं महदादि त्रयोदशविधं बोद्धव्यम, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वागादीनीति त्रयोदशविधं करणम, तत् किं करोतीत्येतदाह तदाहरणधारणप्रकाशकरम । तत्राहरणं धारणं च कर्मेन्द्रियाणि कुर्वन्ति, प्रकाशं बुद्धीन्द्रियाणि । कतिविधं कार्यं तस्येति तदुच्यते, कार्यं च तस्य दशधा, तस्य करणस्य कार्यं कर्तव्यमिति दशधा दशप्रकारम, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यं वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाख्यमेतद्दशविधं कार्यम, बुद्धीन्द्रियैः प्रकाशितं कर्मेन्द्रियाण्याहरन्ति धारयन्ति चेति ॥ ३२ ॥

किंच । अन्तःकरणमिति बुद्ध्यहंकारमनांसि, त्रिविधं महदादिभेदात् । दशधा बाह्यं च, बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च दशविधमेतत् करणं बाह्यम, तत्त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयाख्यं बुद्ध्यहंकारमनसां भोग्यं साम्प्रतकालम, श्रोत्रं वर्तमानमेव शब्दं शृणोति नातीतं न च भविष्यन्तं चक्षुरपि वर्तमानं रूपं पश्यति नातीतं नानागतं त्वग्वर्तमानं स्पर्शं जिह्वा वर्तमानं रसं नासिका वर्तमानं गन्धं नातीतानागतं चेति । एवं कर्मेन्द्रियाणि, वाग् वर्तमानं शब्दमुच्चारयति नातीतं नानागतं पाणी वर्तमानं घटमाददाते नातीतमनागतं च पादौ वर्तमानं पन्थानं विहरतो नातीतं नाप्यनागतं पायूपस्थौ च वर्तमानावुत्सर्गानन्दौ कुरुतो नातीतौ नानागतौ, एवं बाह्यं करणं साम्प्रतकालमुक्तम् । त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम, बुद्ध्यहंकारमनांसि त्रिकालविषयाणि, बुद्धिर्वर्तमानं घटं बुध्यते० अतीतमनागतं चेति, अहंकारो वर्तमानेऽभिमानं करोत्यतीतेऽनागते च, तथा मनो वर्तमाने संकल्पं कुरुतेऽतीतेऽनागते च, एवं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणमिति ॥ ३३ ॥

इदानीमिन्द्रियाणि कति सविशेषं विषयं गृह्णन्ति कानि निर्विशेषमिति तदुच्यते ।

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां सविशेषं विषयं गृह्णन्ति, सविशेषविषयं मानुषाणाम, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् सुखदुःखमोहविषययुक्तान् बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति । देवानां निर्विशेषान् विषयान् प्रकाश-

यन्ति। तथा कर्मेन्द्रियाणां मध्ये वाग् भवति शब्दविषया, देवानां मानुषाणां च वाग्वदति, श्लोकादीनुच्चारयति, तस्माद् देवानां मानुषाणां च वागिन्द्रियं तुल्यम, शेषाण्यपि वाग्व्यतिरिक्तानि पाणिपादपायूपस्थसंज्ञितानि पञ्चविषयाणि, पञ्च विषयाः शब्दादयो येषां तानि पञ्चविषयाणि, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पाणौ सन्ति, पञ्चशब्दादिलक्षणायां भुवि पादो विहरति, पाय्विन्द्रियं पञ्चलक्षणमुत्सर्गं (१) करोति, तथोपस्थेन्द्रियं पञ्चलक्षणं शुक्रमानन्दयति ॥ ३४ ॥

सान्तःकरणा बुद्धिः, अहंकारमनःसहितेत्यर्थः, यस्मात् सर्वं विषयमवगाहते गृह्णाति, त्रिष्वपि कालेषु शब्दादीन् गृह्णाति, तस्मात् त्रिविधं करणं द्वारि, द्वाराणि शेषाणि, करणानीति वाक्यशेषः ॥ ३५ ॥

किंचान्यत् ।

यानि करणान्युक्तानि० एते गुणविशेषाः, किंविशिष्टाः, प्रदीपकल्पाः प्रदीपवद्विषयप्रकाशकाः, परस्परविलक्षणा असदृशा भिन्नविषया इत्यर्थः, गुणविशेषा गुणेभ्यो जाताः, कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाण्यहंकारो मनश्चैतानि स्वं स्वमर्थं पुरुषस्य प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति बुद्धिस्थं कुर्वन्तीत्यर्थः, यतो बुद्धिस्थं सर्वं विषयसुखादिकं पुरुष उपलभ्यते ॥ ३६ ॥

इदं चान्यत् ।

सर्वेन्द्रियगतं त्रिष्वपि कालेषु सर्वं प्रत्युपभोगमुपभोगं प्रति देवमनुष्यतिर्यग्बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियद्वारेण सान्तःकरणा बुद्धिः साधयति संपादयति यस्मात् तस्मात् सैव च विशिनष्टि प्रधानपुरुषयोर्विषयविभागं करोति, प्रधानपुरुषान्तरं नानात्वमित्यर्थः, सूक्ष्मामत्यनधिकृततपश्चरणैरप्राप्यम, इयं प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था० इयं बुद्धिरयमहंकार एतानि पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतान्ययमन्यः पुरुष एभ्यो व्यतिरिक्त इत्येवं बोधयति बुद्धिः, यस्यावापादपवर्गो भवति ॥ ३७ ॥

पूर्वमुक्तं विशेषाविशेषविषयाणि तत् के विषयास्तान् दर्शयति ।

यानि पञ्च तन्मात्राण्यहंकारादुत्पद्यन्ते शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं

(१) पञ्चक्लृप्तमिति पा० ।

रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमेतान्यविशेषा उच्यन्ते देवानामेते सुखलक्षणा विषया दुःखमोहरहिताः, तेभ्यः पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्च महाभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशसंज्ञानि यान्युत्पद्यन्ते एते स्मृता विशेषाः, गन्धतन्मात्रात् पृथिवी, रसतन्मात्रादापः, रूपतन्मात्रात् तेजः, स्पर्शतन्मात्राद्वायुः, शब्दतन्मात्रादाकाशम्, इत्येवमुत्पन्नान्येतानि महाभूतान्येते विशेषा मानुषाणां विषयाः शान्ताः सुखलक्षणा घोरा दुःखलक्षणा मूढा मोहजनकाः, यथाकाशं कस्यचिदनवकाशादन्तर्गृहादेर्निर्गतस्य सुखात्मकं शान्तं भवति तदेव शीतोष्णवातवर्षाभिभूतस्य दुःखात्मकं घोरं भवति तदेव पन्थानं गच्छतो वनमार्गाद् भ्रष्टस्य दिङ्मोहान्मूढं भवति, एवं वायुर्घर्मार्तस्य शान्तो भवति शीतार्तस्य घोरो धूलीशर्कराविमिश्रोऽतिवान् मूढ इति, एवं तेजःप्रभृतिषु द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

अथाऽन्ये विशेषाः ।

सूक्ष्मास्तन्मात्राणि यत्संगृहीतं तन्मात्रकं सूक्ष्मशरीरं महदादिलिङ्गं सदा तिष्ठति संसरति च ते सूक्ष्माः, तथा मातापितृजाः स्थूलशरीरोपचायका ऋतुकाले मातापितृसंयोगे शोणितशुक्रमिश्रीभावेनोदरान्तःसूक्ष्मशरीरस्योपचयं कुर्वन्ति, तत् सूक्ष्मशरीरं पुनर्मातुरशितपीतनानाविधरसेन नाभीनिबन्धेनाप्यायते, तथाप्यारब्धं शरीरं सूक्ष्मैर्मातापितृजैश्च सह महाभूतैस्त्रिधा विशेषैः, पृष्ठोदरजङ्घाकट्युरःशिरःप्रभृति षाट्कौशिकं पाञ्चभौतिकं रुधिरमांसस्नायुशुक्रास्थिमज्जासंभूतम्० आकाशोऽवकाशदानाद्वायुर्वर्धनात् तेजः पाकादापः संग्रहात् पृथिवी धारणात् समस्तावयवोपेतं मातुरुदराद्बहिर्भवति, एवमेते त्रिविधा विशेषाः स्युः । अत्राह,? के नित्याः के वानित्याः । सूक्ष्मास्तेषां नियताः, सूक्ष्मास्तन्मात्रसंज्ञकास्तेषां मध्ये नियता नित्याः, तैरारब्धं शरीरमधर्मवशात् पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरजातिषु संसरति, धर्मवशादिन्द्रादिलोकेषु, एवमेतन्नियतं सूक्ष्मशरीरं संसरति न यावज्ज्ञानमुत्पद्यते, उत्पन्ने ज्ञाने विद्वान् शरीरं त्यक्त्वा मोक्षं गच्छति, तस्मादेते विशेषाः सूक्ष्मा नित्या इति । मातापितृजा निवर्तन्ते, तत् सूक्ष्मशरीरं परित्यज्येहैव प्राणत्यागवेलायां मातापितृजा निवर्तन्ते, मरणकाले मातापितृजं शरीरमिहैव निवृत्य भूम्यादिषु प्रलीयते यथातत्त्वम् ॥ ३९ ॥

सूक्ष्मं च कथं संसरति तदाह ।

यदा लोका अनुत्पन्नाः प्रधानादिसर्गे तदा सूक्ष्मशरीरमुत्पन्नमिति । किंचान्यत् । असक्तं न संयुक्तं तिर्यग्योनिदेवमानुषस्थानेषु, सूक्ष्मत्वात् कुत्रचिदसक्तं पर्वतादिष्वप्रतिहतप्रसरं संसरति गच्छति । नियतम्, यावन्न ज्ञानमुत्पद्यते तावत् संसरति । तच्च महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्, महानादौ यस्य तन्महदादि बुद्धिरहंकारो मन इति पञ्च तन्मात्राणि सूक्ष्मपर्यन्तं तन्मात्रपर्यन्तं संसरति शूलग्रहपिपीलिकावत् त्रीनपि लोकान् । निरुपभोगं भोगरहितं तत् सूक्ष्मशरीरं पितामातृजेन बाह्येनोपचयेन क्रियाधर्मग्रहणाद् भोगेषु समर्थं भवतीत्यर्थः । भावैरधिवासितम्, पुरस्ताद्भावान् वक्ष्यामस्तैरधिवासितमुपरञ्जितम् । लिङ्गमिति, प्रलयकाले महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं करणोपेतं प्रधाने लीयते, असंसरणयुक्तं सत० आसर्गकालमत्र वर्तते प्रकृतिमोहबन्धनबद्धं सत् संसरणादिक्रियास्वसमर्थमिति । पुनः स्वर्गकाले संसरति तस्माल्लिङ्गं सूक्ष्मम् ॥ ४० ॥

किंप्रयोजनेन त्रयोदशविधं करणं संसरतीत्येवं चोदिते सत्याह ।

चित्रं यथा कुड्याद्याश्रयमृते न तिष्ठति स्थाण्वादिभ्यः कीलकादिभ्यो विना छाया न तिष्ठति तैर्विना न भवति, आदिग्रहणाद् यथा शैत्यं विना नापो भवन्ति शैत्यं वाऽद्भिर्विना० अग्निरुष्णं विना वायुः स्पर्शं विना आकाशमवकाशं विना पृथिवी गन्धं विना, तद्वदेतेन दृष्टान्तेन न्यायेन विनाविशेषैरविशेषैस्तन्मात्रैर्विना न तिष्ठति । अथ विशेषभूतान्युच्यन्ते, शरीरं पञ्चभूतमयम, विशेषिणा शरीरेण विना क लिङ्गस्थानं चाति क एकदेहमुज्झति तदेवान्यमाश्रयति, निराश्रयमाश्रयरहितम, लिङ्गं त्रयोदशविधं करणमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

किमर्थं तदुच्यते ।

पुरुषार्थः कर्तव्य इति प्रधानं प्रवर्तते, स च द्विविधः शब्दाद्युपलब्धिलक्षणो गुणपुरुषान्तरोपलब्धिलक्षणश्च, शब्दाद्युपलब्धिर्ब्रह्मादिषु लोकेषु गन्धादिभोगवाप्तिः (१), गुणपुरुषान्तरोपलब्धिर्मोक्ष इति, तस्मादुक्तं पुरुषार्थहेतुकमिदं सूक्ष्मशरीरं प्रवर्तत इति । निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन, निमित्तं धर्मादि नैमित्तिकमूर्ध्वगमनादि पुरस्ता-

(१) शब्दाद्युपलब्धिर्ब्रह्मादिषु नो किंतु गन्धादिभ्यो व्याप्तिः, इति पा० ।

देव वक्ष्यामः, प्रसङ्गेन प्रसक्त्या प्रकृतेः प्रधानस्य विभुत्वयोगात्, यथा राजा स्वराष्ट्रे विभुत्वाद् यद्यदिच्छति तत् तत् करोतीति, तथा प्रकृतेः सर्वत्र विभुत्वयोगान्निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन व्यवतिष्ठते पृथक् पृथग्देहधारणे लिङ्गस्य व्यवस्थां करोति। लिङ्गं सूक्ष्मैः परमाणुभिस्तन्मात्रैरुपचितं शरीरं त्रयोदशविधकरणोपेतं मानुषदेवतिर्यग्योनिषु व्यवतिष्ठते। ? कथम्, नटवत्, यथा नटः पटान्तरेण प्रविश्य देवो भूत्वा निर्गच्छति पुनर्मानुषः पुनर्विदूषकः, एवं लिङ्गं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेनोदरान्तः प्रविश्य हस्ती स्त्री पुमान् भवति ॥ ४२ ॥

भावैरधिवासितं लिङ्गं संसरतीत्युक्तं तत् के भावा इत्याह।

भावास्त्रिविधाश्चिन्त्यन्ते सांसिद्धिकाः प्राकृता वैकृताश्च, तत्र सांसिद्धिका यथा भगवतः कपिलस्यादिसर्गे उत्पद्यमानस्य चत्वारो भावाः सहोत्पन्ना धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यमिति। प्राकृताः कथ्यन्ते, ब्रह्मणश्चत्वारः पुत्राः सनकसनन्दनसनातनसनत्कुमारा बभूवुः, तेषामुत्पन्नकार्यकारणानां शरीरिणां षोडशवर्षाणामेते भावाश्चत्वारः समुत्पन्नाः, तस्मादेते प्राकृताः। तथा वैकृताः, यथा आचार्यमूर्तिं निमित्तं कृत्वाऽस्मदादीनां ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञानाद्वैराग्यं वैराग्याद्धर्मो धर्मादैश्वर्यमिति, आचार्यमूर्तिरपि विकृतिरिति, तस्माद्वैकृता एते भावा उच्यन्ते, यैरधिवासितं लिङ्गं संसरति। एते चत्वारो भावाः सात्त्विकाः, तामसा विपरीताः, सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तमित्यत्र व्याख्याताः। एवमष्टौ धर्मो ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यमधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमिति, अष्टौ भावाः ? क्व वर्तन्ते, दृष्टाः करणाश्रयिणः, बुद्धिः करणं तदाश्रयिणः, एतदुक्तमध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानमिति। कार्यं देहस्तदाश्रयाः कललाद्या ये मातृजा इत्युक्ताः, शुक्रशोणितसंयोगे विवृद्धिहेतुकाः कललाद्या बुद्बुदमांसपेशीप्रभृतयः, तथा कौमारयौवनस्थविरत्वादयो भावा अन्नपानरसनिमित्ता निष्पद्यन्ते, अतः कार्याश्रयिण उच्यन्ते, अन्नादिविषयभोगनिमित्ता जायन्ते ॥ ४३ ॥

निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेनेति यदुक्तमत्रोच्यते।

धर्मेण गमनमूर्ध्वम्, धर्मं निमित्तं कृत्वोर्ध्वमुपयाति, ऊर्ध्वमित्यष्टौ स्थानानि गृह्यन्ते तद्यथा ब्राह्मं प्राजापत्यं सौम्यमैन्द्रं गान्धर्वं याक्षं राक्षसं पैशाचमिति, तत् सूक्ष्मं शरीरं गच्छति। पशुमृगसरी-

सूपक्षावरान्तेष्वधर्मो निमित्तम् । किंच, ज्ञानेन चापवर्गः, अपवर्गश्च पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानम, तेन निमित्तेनापवर्गो मोक्षः, ततः सूक्ष्मं शरीरं निवर्तते, परमात्मा उच्यते । विपर्ययादिष्यते बन्धः, अज्ञानं निमित्तम, स चैष नैमित्तिकः प्राकृतो वैकारिको दाक्षिणिकश्च बन्ध इति वक्ष्यति पुरस्ताद्, यदिदमुक्तं "प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च । दाक्षिणेन तृतीयेन बद्धो नान्येन मुच्यते" ॥ ४४ ॥

तथान्यदपि निमित्तम् ।

यथा कस्यचिद्वैराग्यमस्ति न तत्त्वज्ञानं तस्मादज्ञानपूर्वाद्वैराग्यात् प्रकृतिलयो मृतोऽष्टासु प्रकृतिषु प्रधानबुद्ध्यहंकारतन्मात्रेषु लीयते न मोक्षः । ततो भूयोऽयं राजसो रागः, यजामि दक्षिणां ददामि येनामुष्मिल्लोकेऽत्र यद्दिव्यं मानुषं सुखमनुभवाम्येतस्माद्रागात् संसारो भवति । तथा ऐश्वर्यादविघातः, एतदैश्वर्यमष्टगुणमाणिमादियुक्तं तस्मादैश्वर्यनिमित्तादविघातो नैमित्तिको भवति ब्रह्मादिषु स्थानेष्वैश्वर्यं न विहन्यते । किंचान्यत् । विपर्ययात् तद्विपर्यासः, नस्याविघातस्य विपर्यासो विघातो भवति, अनैश्वर्यात् सर्वत्र विहन्यते ॥ ४५ ॥

एष निमित्तैः सह नैमित्तिकः षोडशविधो व्याख्यातः, स किमात्मक इत्याह ।

यथा एष षोडशविधो निमित्तनैमित्तिकभेदो व्याख्यात एष प्रत्ययसर्ग उच्यते, प्रत्ययो बुद्धिरित्युक्ता, अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानमित्यादि, स च प्रत्ययसर्गश्चतुर्धा भिद्यते विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यभेदात्. तत्र संशयोऽज्ञानं विपर्ययः, यथा कस्यचित् स्थाणुदर्शने स्थाणुरयं पुरुषो वेति संशयः । अशक्तिर्यथा तमेव स्थाणुं सम्यग् दृष्ट्वा संशयं छेत्तुं न शक्नोतीत्यशक्तिः । एवं तृतीयस्तुष्ट्याख्यो यथा तमेव स्थाणुं ज्ञातुं संशयितुं वा नेच्छति किमनेनास्माकमित्येषा तुष्टिः । चतुर्थः सिद्ध्याख्यो यथा आनन्दितेन्द्रियः स्थाणुमारूढां वल्लिं पश्यति शकुनिं वा तस्य सिद्धिर्भवति स्थाणुरयमिति । एवमस्य चतुर्विधस्य प्रत्ययसर्गस्य गुणवैषम्यविमर्दात् तस्य भेदास्तु पञ्चाशत्, योऽयं सत्त्वरजस्तमोगुणानां वैषम्यं विमर्दस्तेन तस्य प्रत्ययसर्गस्य पञ्चाशद्भेदा भवन्ति ॥ ४६ ॥

तथा क्वापि सत्त्वमुत्कटं भवति रजस्तमसी उदासीने क्वापि

रजः क्वापि तम इति भेदाः कथ्यन्ते ।

पञ्च विपर्ययभेदाः, ते यथा तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति, एषां भेदानां नानात्वं वक्ष्यतेऽनन्तरमेवेति । अशक्तेस्त्वष्टाविंशतिभेदा भवन्ति करणवैकल्यात् तानपि वक्ष्यामः । तथा तुष्टिर्नवधा, ऊर्ध्वस्रोतसि राजसानि ज्ञानानि । तथाष्टविधा सिद्धिः, सात्त्विकानि ज्ञानानि तत्रैवोर्ध्वस्रोतसि ॥ ४७ ॥

एतत् क्रमेणैव वक्ष्यते, तत्र विपर्ययभेदा उच्यन्ते ।

तमसस्तावदष्टधा भेदः प्रलयोऽज्ञानाद्विभज्यते सोऽष्टासु प्रकृतिषु लीयते प्रधानबुद्ध्यहंकारपञ्चतन्मात्राख्यासु, तत्र लीनमात्मानं मन्यते मुक्तोऽहमिति तमोभेद एषः । अष्टविधस्य मोहस्य भेदोऽष्टविध एवेत्यर्थः, यत्राष्टगुणमणिमाद्यैश्वर्यं तत्र सङ्गादिन्द्रादयो देवा न मोक्षं प्राप्नुवन्ति पुनश्च तत्क्षये संसरन्त्येषोऽष्टविधो मोह इति । दशविधो महामोहः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा देवानामेते पञ्च विषयाः सुखलक्षणाः, मानुषाणामप्येत एव शब्दादयः पञ्च विषयाः, एवमेतेषु दशसु महामोह इति । तामिस्रोऽष्टविधमैश्वर्यं दृष्टानुश्रविका विषया दश एतेषामष्टादशानां संपदमनुनन्दन्ति विपदं नानुमोदन्ते, एषोऽष्टादशविधो विकल्पस्तामिस्रः । यथा तामिस्रोऽष्टगुणमैश्वर्यं दृष्टानुश्रविका दश विषयास्तथान्धतामिस्रोऽप्यष्टादशभेद एव । किंतु विषयसंपत्तौ संभोगकाले य एव म्रियतेऽष्टगुणैश्वर्याद्वा भ्रश्यते ततस्तस्य महद्दुःखमुत्पद्यते सोऽन्धतामिस्र इति । एवं विपर्ययभेदास्तमःप्रभृतयः पञ्च प्रत्येकं भिद्यमाना द्विषष्टिभेदाः संवृत्ता इति ॥ ४८ ॥

अशक्तिभेदाः कथ्यन्ते ।

भवन्त्यशक्तेश्च करणवैकल्यादष्टाविंशतिभेदा (१) इत्युद्दिष्टम, तत्रैकादशेन्द्रियवधाः, बाधिर्यमन्धता प्रसुप्तिरुपजिह्विका घ्राणपाको मूकता कुणित्वं खाञ्जयं गुदावर्तः क्लैब्यमुन्माद इति । सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा, ये बुद्धिवधास्तैः सहाशक्तेरष्टाविंशतिभेदा भवन्ति । सप्तदश वधा बुद्धेः सप्तदश वधास्ते तुष्टिभेदसिद्धिभेदवैपरीत्येन, तुष्टिभेदा नव सिद्धिभेदा अष्टौ ये तद्विपरीतैः सह एकादशवधा एव-

(१) पूर्वकारिकायामशक्तेरिति षष्ठ्यन्तोऽष्टाविंशतिभेदाः इति प्रथमाबहुवचनान्तश्च पाठ एतद्व्याख्यात्रभिप्रेतः, पूर्वत्रापि तथैव व्याख्यातत्वात् ।

मष्टाविंशतिविकल्पा अशक्तिरिति ॥ ४९ ॥

विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनामेव भेदक्रमो द्रष्टव्यः, तत्र तुष्टिर्नवधा कथ्यते ।

आध्यात्मिक्यश्चतस्रस्तुष्टयः अध्यात्मनि भवा आध्यात्मिक्यः, ताश्च प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । तत्र प्रकृत्याख्या यथा कश्चित् प्रकृतिं वेत्ति तस्याः सगुणनिर्गुणत्वं च, तेन तत्त्वं तत्कार्यं विज्ञायैव केवलं तुष्टस्तस्य नास्ति मोक्ष एषा प्रकृत्याख्या । उपादानाख्या यथा कश्चिदविज्ञायैव तत्त्वान्युपादानग्रहणं करोति त्रिदण्डकमण्डलुविविदिषाभ्यो मोक्ष इति तस्यापि नास्ति मोक्ष इति, एषा उपादानाख्या । तथा कालाख्या कालेन मोक्षो भविष्यतीति किं तत्त्वाभ्यासेनेत्येषा कालाख्या तुष्टिस्तस्य नास्ति मोक्ष इति । तथा भाग्याख्या भाग्येनैव मोक्षो भविष्यतीति भाग्याख्या । चतुर्धा तुष्टिरिति । बाह्या विषयोपरमाच्च पञ्च, बाह्यास्तुष्टयः पञ्च विषयोपरमात्, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्य उपरतोऽर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादर्शनात्, वृद्धिनिमित्तं पाशुपाल्यवाणिज्यप्रतिग्रहसेवाः कार्या एतदर्जनं दुःखम्, अर्जितानां रक्षणे दुःखम्, उपभोगात् क्षीयत इति क्षयदुःखम्, तथा विषयोपभोगसङ्गे कृते नास्तीन्द्रियाणामुपशम इति सङ्गदोषः, तथा नानुपहत्य भूतान्युपभोग इत्येष हिंसादोषः, एवमर्जनादिदोषदर्शनात् पञ्चविषयोपरमात् पञ्च तुष्टयः । एवमाध्यात्मिकबाह्यभेदान्नव तुष्टयः, तासां नामानि शास्त्रान्तरे प्रोक्तानि, "अम्भः सलिलमोघो वृष्टिः सुतमः पारं सुनेत्रं नारीकमनुत्तमाम्भसिक"मिति, आसां तुष्टीनां विपरीता अशक्तिभेदाद्बुद्धिवधा भवन्ति, तद्यथा अनम्भोऽसलिलमनोघ इत्यादिवैपरीत्याद् बुद्धिवधा इति ॥ ५० ॥

सिद्धिरुच्यते ।

ऊहो यथा कश्चिन्नित्यमूहते किमिह सत्यं किं परं किं नैःश्रेयसं किं कृत्वा कृतार्थः स्याम्, इति चिन्तयतो ज्ञानमुत्पद्यते प्रधानादन्य एव पुरुष इतोऽन्या बुद्धिरन्योऽहंकारोऽन्यानि तन्मात्राणीन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानीत्येवं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते येन मोक्षो भवति, एषा ऊहाख्या प्रथमा सिद्धिः । तथा शब्दज्ञानात् प्रधानपुरुषबुद्ध्यहंकारतन्मात्रेन्द्रियपञ्चमहाभूतविषयं ज्ञानं भवति ततो मोक्ष इत्येषा शब्दाख्या सिद्धिः । अध्ययनाद् वेदादिशास्त्राध्ययनात् पञ्चविंशतित-

त्त्वज्ञानं प्राप्यत इत्येषा तृतीया सिद्धिः। दुःखविघातत्रयम्, आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रयविघाताय गुरुं समुपगम्य तत उपदेशान्मोक्षं याति, एषा चतुर्थी सिद्धिः। एषैव दुःखत्रयभेदात् त्रिधा कल्पनीया इति षट् सिद्धयः। तथा सुहृत्प्राप्तिः, यथा कश्चित् सुहृज्ज्ञानमधिगम्य मोक्षं गच्छति, एषा सप्तमी सिद्धिः। दानम्, यथा कश्चिद् भगवतां प्रत्याश्रयौषधित्रिदण्डकुण्डिकादीनां ग्रासाच्छादनादीनां च दानेनोपकृत्य तेभ्यो ज्ञानमवाप्य मोक्षं याति, एषाऽष्टमी सिद्धिः। आसामष्टानां सिद्धीनां शास्त्रान्तरे संज्ञाः कृताः, "तारं सुतारं तारतारं प्रमोदं प्रमुदितं प्रमोदमानं रम्यकं सदाप्रमुदित"मिति, आसां विपर्ययाद्बुद्धेर्वधा ये विपरीतास्ते अशक्तौ निक्षिप्ताः, यथाऽतारमसुतारमतारतारमित्यादि द्रष्टव्यम्। अशक्तिभेदा अष्टाविंशतिरुक्तास्ते सह बुद्धिवधैरेकादशेन्द्रियवधा इति। तत्र तुष्टिविपर्यया नव, सिद्धीनां विपर्यया अष्टौ, एवमेते सप्तदश बुद्धिवधाः, एतैः सहेन्द्रियवधा अष्टाविंशतिरशक्तिभेदाः पश्चात् कथिता इति विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धीनामेवोद्देशो निर्देशश्च कृत इति। किंचान्यत्, सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः, सिद्धेः पूर्वा या विपर्ययाशक्तितुष्टयस्ता एव सिद्धेरङ्कुशस्तद्भेदादेव त्रिविधः, यथा हस्ती गृहीताङ्कुशेन वशो भवति, एवं विपर्ययाशक्तितुष्टिभिर्गृहीतो लोकोऽज्ञानमाप्नोति, तस्मादेताः परित्यज्य सिद्धिः सेव्या, सिद्धेस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते तस्मान्मोक्ष इति ॥ ५१ ॥

अथ यदुक्तं भावैरधिवासितं लिङ्गम्, तत्र भावा धर्मादयोऽष्टावुक्ता बुद्धिपरिणामाः, विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिपरिणताः, स भावाख्यः प्रत्ययसर्गो लिङ्गं च तन्मात्रसर्गश्चतुर्दशभूतपर्यन्त उक्तः, तत्रैकेनैव सर्गेण पुरुषार्थसिद्धौ किमुभयविधसर्गेणेत्यत आह।

भावैः प्रत्ययसर्गैर्विना लिङ्गं न तन्मात्रसर्गो न, पूर्वपूर्वसंस्काराद्दृष्टकारितत्वादुत्तरोत्तरदेहलम्भस्य, लिङ्गेन तन्मात्रसर्गेण च विना भावनिर्वृत्तिर्न स्थूलसूक्ष्मदेहसाध्यत्वाद्धर्मादेः, अनादित्वाच्च सर्गस्य बीजाङ्कुरवदन्योन्याश्रयो न दोषाय तत्तज्जातीयापेक्षित्वेऽपि तत्तद्व्यक्तीनां परस्परानपेक्षित्वात्, तस्माद्भावाख्यो लिङ्गाख्यश्च द्विविधः प्रवर्तते सर्ग इति ॥ ५२ ॥

किंचान्यत्।

तत्र दैवमष्टप्रकारम, ब्राह्मं प्राजापत्यं सौम्यमैन्द्रं गान्धर्वं याक्षं राक्षसं पैशाचमिति । पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावराणि भूतान्येवं पञ्चविधस्तैरश्चः । मानुषयोनिरेकैव । इति चतुर्दश भूतानि ॥ ५३ ॥

त्रिष्वपि लोकेषु गुणत्रयमस्ति तत्र कस्मिन् किमधिकमित्युच्यते ।

ऊर्ध्वमिति, अष्टसु देवस्थानेषु सत्त्वविशालः सत्त्वविस्तारः सत्त्वोत्कट ऊर्ध्वसत्त्व इति, तत्रापि रजस्तमसी स्तः । तमोविशालो मूलतः, पश्वादिषु स्थावरान्तेषु सर्वः सर्गस्तमसाधिक्येन व्याप्तः, तत्रापि सत्त्वरजसी स्तः । मध्ये मानुषे रज उत्कटम्, तत्रापि सत्त्वतमसी विद्येते तस्माद् दुःखप्राया मनुष्याः, एवं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः, ब्रह्मादिस्थावरान्त इत्यर्थः, एवमभौतिकः सर्गो लिङ्गसर्गो भावसर्गो भूतसर्गो दैवमानुषतैर्यग्योना इति, एष प्रधानकृतः षोडशविधः सर्गः ॥ ५४ ॥

तत्रेति, तेषु देवमानुषतिर्यग्योनिषु जराकृतं मरणकृतं चैव दुःखं चेतनश्चैतन्यवान् पुरुषः प्राप्नोति, न प्रधानं न बुद्धिर्नाहंकारो न तन्मात्राणीन्द्रियाणि महाभूतानि च । कियन्तं कालं पुरुषो दुःखं प्राप्नोतीति तद्विविनक्ति लिङ्गस्याविनिवृत्तेरिति, यत् तन्महदादि लिङ्गशरीरेणाविश्य तत्र व्यक्तीभवति, तद्यावन्न निवर्तते संसारशरीरमिति तावत् संक्षेपेण त्रिषु स्थानेषु पुरुषो जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति, लिङ्गस्याविनिवृत्तेः, लिङ्गस्य विनिवृत्तिं यावत्, लिङ्गनिवृत्तौ मोक्षो मोक्षप्राप्तौ नास्ति दुःखमिति । तत् पुनः केन निवर्तते, यदा पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं स्यात् सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिलक्षणम्, इदं प्रधानमियं बुद्धिरयमहंकार इमानि पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि येभ्योऽन्यः पुरुषो विसदृश इत्येवं ज्ञानाल्लिङ्गनिवृत्तिस्ततो मोक्ष इति ॥ ५५ ॥

प्रकृतेः किंनिमित्त आरम्भ इत्युच्यते ।

इत्येष परिसमाप्तौ निर्देशे च, प्रकृतौ (१) प्रकृतिकरणे प्रकृतिक्रियायां य आरम्भो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः, प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारस्ततस्मात् तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि तन्मात्रेभ्यः पञ्च

(१) एतन्मते प्रकृतिकृताविति सप्तम्यन्तः पाठः ।

महाभूतानीत्येव प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं पुरुषं पुरुषं प्रति देवमनुष्यतिर्यग्भावं गतानां विमोक्षार्थमारम्भः, कथम्, स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः, यथा कश्चित् स्वार्थं त्यक्त्वा मित्रकार्याणि करोति, एवं प्रधानम्, पुरुषोऽत्र प्रधानस्य न किंचित् प्रत्युपकारं करोति, स्वार्थ इव न च स्वार्थः परार्थ एव, अर्थः शब्दादिविषयोपलब्धिर्गुणपुरुषान्तरोपलब्धिश्च, त्रिषु लोकेषु शब्दादिविषयैः पुरुषा योजयितव्या अन्ते च मोक्षेणेति प्रधानस्य प्रवृत्तिः, तथा चोक्तम्, "कुम्भवत् प्रधानं पुरुषार्थं कृत्वा निवर्तत" इति ॥ ५६ ॥

अत्रोच्यतेऽचेतनं प्रधानं चेतनः पुरुष इति मया त्रिषु लोकेषु शब्दादिभिर्विषयैः पुरुषो योज्योऽन्ते मोक्षः कर्तव्य इति कथं चेतनवत् प्रवृत्तिः, सत्यम्, किंत्वचेतनानामपि प्रवृत्तिर्दृष्टा निवृत्तिश्च यस्मादित्याह ।

यथा तृणोदकं गवा भक्षितं क्षीरभावेन परिणम्य वत्सविवृद्धिं करोति पुष्टे च वत्से निवर्तते, एवं पुरुषविमोक्षनिमित्तं प्रधानमित्यज्ञस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ५७ ॥

किंच ।

यथा लोके इष्टौत्सुक्ये सति तस्य निवृत्त्यर्थं क्रियासु प्रवर्तते गमनागमनक्रियासु कृतकार्यो निवर्तते तथा पुरुषस्य विमोचार्थं शब्दादिविषयोपभोगोपलब्धिलक्षणं गुणपुरुषान्तरोपलब्धिलक्षणं च द्विविधमपि पुरुषार्थं कृत्वा प्रधानं निवर्तते ॥ ५८ ॥

किंचान्यत् ।

यथा नर्तकी शृङ्गारादिरसैरितिहासादिभावैश्च निबद्धगीतवादित्रनृत्यानि रङ्गस्य दर्शयित्वा कृतकार्या नृत्यान्निवर्तते तथा प्रकृतिरपि पुरुषस्यात्मानं प्रकाश्य बुद्ध्यहंकारतन्मात्रेन्द्रियमहाभूतभेदेन निवर्तते ॥ ५९ ॥

कथं को वास्या निवर्तको हेतुस्तदाह ।

नानाविधैरुपायैः प्रकृतिः पुरुषस्योपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः, कथम्, देवमानुषतिर्यग्भावेम सुखदुःखमोहात्मकभावेन शब्दादिविषयभावेन, एवं नानाविधैरुपायैरात्मानं प्रकाश्याहमन्या त्वमन्य इति निवर्तते, अतो नित्यस्य तस्यार्थमपार्थकं चरति कुरुते, यथा कश्चित् परोपकारी सर्वस्योपकुरुते नात्मनः प्रत्युपकारमीहते, एवं

प्रकृतिः पुरुषार्थं चरति करोत्यपार्थकं पश्चान्मुक्तमात्मानं प्रकाश्य निवर्तते ॥ ६० ॥

निवृत्ता च किं करोतीत्याह ।

लोके प्रकृतेः सुकुमारतरं न किंचिदस्तीत्येवं मे मतिर्भवति, येन परार्थं एवं मतिरुत्पन्ना, कस्मात्, अहमनेन पुरुषेण दृष्टास्मीत्यस्य पुंसः पुनर्दर्शनं नोपैति, पुरुषस्यादर्शनमुपयातीत्यर्थः, तत्र सुकुमारतरं वर्णयति, केचिदीश्वरं कारणं ब्रुवते, "अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव वा" ॥ अपरे स्वभावकारणका ब्रुवते, "केन शुक्लीकृता हंसा मयूराः केन चित्रिताः । स्वभावेनैवे"ति । अत्र संख्याचार्या आहुः, निर्गुणत्वादीश्वरस्य कथं सगुणतः प्रजा जायेरन्, कथं वा पुरुषान्निर्गुणादेव, तस्मात् प्रकृतेर्युज्यते, यथा शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्ल एव पटो भवति-कृष्णेभ्यः कृष्ण एवेति, एवं त्रिगुणात् प्रधानात् त्रयो लोकास्त्रिगुणाः समुत्पन्ना इति गम्यते, निर्गुण ईश्वरः, सगुणानां लोकानां तस्मादुत्पत्तिरयुक्तेति, अनेन पुरुषो व्याख्यातः, तथा केषांचित् कालः कारणमिति, उक्तं च "कालः पचति भूतानि कालः संहरते जगत् । कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः" ॥ व्यक्ताव्यक्तपुरुषास्त्रयः पदार्थाः, तेन कालोऽन्तर्भूतोऽस्ति, स हि व्यक्तः, सर्वकर्तृत्वात् कालस्यापि प्रधानमेव कारणम्, स्वभावोऽप्यत्रैव लीनः, तस्मात् कालो न कारणं नापि स्वभाव इति, तस्मात् प्रकृतिरेव कारणं न प्रकृतेः कारणान्तरमस्तीति न पुनर्दर्शनमुपयाति पुरुषस्य, अतः प्रकृतेः सुकुमारतरं सुभोग्यतरं न किंचिदीश्वरादि कारणमस्तीति मे मतिर्भवति, तथा च श्लोके रूढम् ॥ ६१ ॥

पुरुषो मुक्तः पुरुषः संसारी, इति चोदिते आह ।

तस्मात् कारणात् पुरुषो न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति, यस्मात् कारणात् प्रकृतिरेव नानाश्रया दैवमानुषतिर्यग्योन्याश्रयाबुद्ध्यहंकारतन्मात्रेन्द्रियभूतस्वरूपेण बध्यते मुच्यते संसरति चेति, अथ मुक्त एव स्वभावात् स सर्वगतश्च कथं संसरति, अप्राप्तप्रापणार्थं संसरणमिति, तेन पुरुषो बध्यते पुरुषो मुच्यते पुरुषः संसरतीति व्यपदिश्यते येन संसारित्वं विद्यते, सत्त्वपुरुषान्तरज्ञानात् तत्त्वं पुरुषस्याभिव्यज्यते, तदभिव्यक्तौ केवलः शुद्धो मुक्तः स्वरूप-

प्रतिष्ठः पुरुष इति, अत्र यदि पुरुषस्य बन्धो नास्ति, ततो मोक्षोऽपि नास्ति अत्रोच्यते प्रकृतिरेवात्मानं बध्नाति मोचयति च, यत्र सूक्ष्मशरीरं तन्मात्रकं त्रिविधकरणोपेतं तत् त्रिविधेन बन्धेन बध्यते, उक्तं च, " प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च। दाक्षिणेन तृतीयेन बद्धो नान्येन मुच्यते " तत् सूक्ष्मं शरीरं धर्माधर्मसंयुक्तम् ॥ ६२ ॥

प्रकृतिश्च बध्यते प्रकृतिश्च मुच्यते संसरतीति कथम्, तदुच्यते।

रूपैः सप्तभिरेव, एतानि सप्त प्रोच्यन्ते, धर्मो वैराग्यमैश्वर्य-मधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यम्, एतानि प्रकृतेः सप्त रूपाणि तैरात्मानं स्वं बध्नाति प्रकृतिः, आत्मना स्वेनैव, सैव प्रकृतिः पुरुषस्यार्थः पुरुषार्थः कर्तव्य इति विमोचयत्यात्मानमेकरूपेण ज्ञानेन ॥ ६३ ॥

कथं तज्ज्ञानमुत्पद्यते।

एवमुक्तेन क्रमेण पञ्चविंशतितत्त्वालोचनाभ्यासादियं प्रकृतिरयं पुरुष एतानि पञ्चतन्मात्रेन्द्रियमहाभूतानीति पुरुषस्य ज्ञानमुत्पद्यते, नास्मि नाहमेव भवामि, न मे मम शरीरं तत्, यतोऽहमन्यः शरीरमन्यत्, नाहमिति, अपरिशेषम्, अविपर्ययाद्विशुद्धम्, विपर्ययः संशयोऽविपर्ययादसंशयाद्विशुद्धं केवलं तदेव नान्यदस्तीति मोक्षकारणमुत्पद्यतेऽभिव्यज्यते ज्ञानं पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं पुरुषस्येति ॥६४॥

ज्ञाने पुरुषः किं करोति।

तेन विशुद्धेन केवलज्ञानेन पुरुषः प्रकृतिं पश्यति प्रेक्षकवत् प्रेक्षकेण तुल्यमवस्थितः स्वस्थः, यथा रङ्गप्रेक्षकोऽवस्थितो नर्तकीं पश्यति, स्वस्थः स्वस्मिंस्तिष्ठति स्वस्थः स्वस्थानस्थितः। कथंभूतां प्रकृतिम्, निवृत्तप्रसवां निवृत्तबुद्ध्यहंकारकार्याम्, अर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ताम्, निवर्तितपुरुषोभयप्रयोजनवशाद्यैः सप्तभी रूपैर्धर्मादिभिरात्मानं बध्नाति तेभ्यः सप्तभ्यो रूपेभ्यो विनिवृत्तां प्रकृतिं पश्यति॥६५॥

किंच।

रङ्गस्थ इति यथा रङ्गस्थ इत्येवमुपेक्षक एकः केवलः शुद्धः पुरुषस्तेनाहं दृष्टेति कृत्वोपरता निवृत्ता, एका एकैव प्रकृतिस्त्रैलोक्यस्यापि प्रधानकारणभूता न द्वितीया प्रकृतिरस्ति मूर्तिवधे जातिभेदात्, एवं प्रकृतिपुरुषयोर्निवृत्तावपि व्यापकत्वात् संयोगोऽस्ति न तु संयोगात् कृतः सर्गो भवति, सति संयोगेऽपि तयोः, प्रकृतिपुरुषयोः सर्वगतत्वात् सत्यपि संयोगे, प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य सृष्टेः, चरिता-

---

(१) एतन्मते—मित्युपरमत्येका इति पाठः।

र्थत्वात्, प्रकृतेर्द्विविधं प्रयोजनं शब्दविषयोपलब्धिर्गुणपुरुषान्तरोपलब्धिश्च, उभयत्रापि चरितार्थत्वात् सर्गस्य नास्ति प्रयोजनं यः पुनः सर्ग इति, यथा दानग्रहणनिमित्त उत्तमर्णाधमर्णयोर्द्रव्यविशुद्धौ सत्यपि संयोगे न कश्चिदर्थसंबन्धो भवति, एवं प्रकृतिपुरुषयोरपि नास्ति प्रयोजनमिति ॥ ६६ ॥

यदि पुरुषस्योत्पन्ने ज्ञाने मोक्षो भवति ततो मम कस्मान्न भवतीत्यत उच्यते ।

यद्यपि पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं भवति तथापि संस्कारवशाद्धृतशरीरो योगी तिष्ठति, कथम्, चक्रभ्रमवच्चक्रभ्रमेण तुल्यम्, यथा कुलालश्चक्रं भ्रमयित्वा घटं करोति मृत्पिण्डं चक्रमारोप्य पुनः कृत्वा घटं पर्यामुञ्चति चक्रं भ्रमत्येव संस्कारवशात्, एवं सम्यग्ज्ञानाधिगमादुत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य धर्मादीनामकारणप्राप्तावेतानि सप्त रूपाणि बन्धनभूतानि सम्यग्ज्ञानेन दग्धानि, यथा नाग्निना दग्धानि बीजानि प्ररोहणसमर्थानि, एवमेतानि धर्मादीनि बन्धनानि न समर्थानि । धर्मादीनामकारणप्राप्तौ संस्कारवशाद्धृतशरीरस्तिष्ठति, ज्ञानाद्वर्तमानधर्माधर्मक्षयः कस्मान्न भवति, वर्तमानत्वादेव, क्षणान्तरे क्षयमप्येति, ज्ञानं त्वनागतं कर्म दहति, वर्तमानशरीरेण च यत् करोति तदपीति, विहितानुष्ठानकरणादिति, संस्कारक्षयाच्छरीरपाते मोक्षः ॥ ६७ ॥

स किंविशिष्टो भवतीत्युच्यते ।

धर्माधर्मजनितसंस्कारक्षयात् प्रधानस्य निवृत्तौ ऐकान्तिकमवश्यमात्यन्तिकमनन्तर्हितं कैवल्यं केवलभावान्मोक्ष उभयमैकान्तिकात्यन्तिकमित्येवंविशिष्टं कैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥

पुरुषार्थो मोक्षस्तदर्थं ज्ञानमिदं गुह्यं रहस्यं परमर्षिणा श्रीकपिलर्षिणा समाख्यातं सम्यगुक्तम्, यत्र ज्ञाने भूतानां वैकारिकाणां स्थित्युत्पत्तिप्रलया अवस्थानाविर्भावतिरोभावाश्चिन्त्यन्ते विचार्यन्ते, येषां विचारात् सम्यक् पञ्चविंशतितत्त्वविवेचनात्मिका संपद्यते संवित्तिरिति ॥ ६९ ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

सांख्यं कापिलमुनिना प्रोक्तं संसारविमुक्तिकारणं हि ।
यत्रैताः सप्ततिरार्या भाष्यं चात्र गौडपादकृतम् (१) ॥

(१) एतत् पद्यं केनचिल्लेखकादिना निर्मायोपक्षिप्तम्, न ग्रन्थकृन्निर्मितम्, आर्यादिष्वनन्तर्भावादिति ।

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदर्शनम्।श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि ६	६	०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३	३	०
भेदधिक्कारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमपराक्रमसहितः खण्डे २	२	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख०९	९	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिर्विरचिता ।	१	०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डे २	२	०
श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्यव्याख्या समेतम् खण्डानि ५	५	०
तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा-तत्त्वत्रयचुलुकसंग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः ।	१	०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस